

KULTÚRÁK KERESZTÚTJÁN

BORBÉLY SÁNDOR

Informális gyakorlatok

Hétköznapi gazdasági és politikai cselekvések
Kárpátalja határvidéki régiójában

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

Informális gyakorlatok. Hétköznapi gazdasági és politikai cselekvések Kárpátalja határvidéki régiójában

Informal Practices. Everyday economic and political actions in the border region of Transcarpathia

Borbély Sándor

<https://orcid.org/0009-0007-8255-2173>

Antropológia, néprajz / Anthropology, ethnology (12857)

gazdasági antropológia, jelenkortörténet, informális gazdaság, vidéki társadalom,
mindennapi megélhetési stratégiák

economic anthropology, contemporary history, informal economy, rural society,
everyday survival strategies

ISBN 978-963-646-358-8 (pdf)

DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-021-1>

Open Access

<https://openaccess.hu/>

Borbély Sándor

INFORMÁLIS GYAKORLATOK

KULTÚRÁK KERESZTÚTJÁN 31.

Az HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Néprajztudományi Intézet, az MTA kiváló kutatóhelye
a PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
és a L/Harmattan Kiadó közös sorozata

Sorozatszerkesztő:

Vargyas Gábor

- Borbély Sándor

Informális gyakorlatok

Hétköznapi gazdasági és politikai cselekvések
Kárpátalja határvidéki régiójában

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont,
Néprajztudományi Intézet, az MTA kiváló kutatóhelye
PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék
L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2023

A kötet megjelenését az MTA Lendület-pályázata (Lendület_2020-56) támogatta.

A kötetet szakmailag lektorálta: Peti Lehel

© Borbély Sándor 2023

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Néprajztudományi Intézet, az MTA Kiváló Kutatóhelye, 2023

© PTE BTK Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 2023

© L'Harmattan Kiadó, 2023

ISBN 978-963-646-021-1

DOI: <https://doi.org/10.56037/978-963-646-021-1>

ISSN 1586-1953

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A sorozat kötetei megrendelhetők, illetve kedvezményrel megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: +36-70-554-3177

harmattan.hu

L'Harmattan France

5-7 rue de l'Ecole Polytechnique

75005 Paris

T.: 33.1.40.46.79.20

Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SLR

Via Degli Artisti 15

10124 TORINO

Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198

Email: harmattan.italia@agora.it

Olvasószerkesztő: Tiszóczy Tamás

Borítóterv: Gembela Zsolt

Borítófotó: Informális piachely a nagyszőlősi városi piac déli (vasútállomás közelében elterülő) részén. Nagyszőlős, Kárpátalja. Hernád Géza felvétele, 2018

Hátsó borító: Borbély Sándor, 2015. Orosz Sándor felvétele

Tördelte: Csernák Krisztina

Nyomdai munkák: Prime Rate Kft., felelős vezető: Tomcsányi Péter

A könyvet szüleimnek ajánlom

• TARTALOM

Előszó	9
1. BEVEZETÉS	21
1.1. A könyv témája: az informális mikroszintű antropológiai elemzése	21
1.2. A kutatás helyszíne.	25
1.3. Kutatási források és módszerek.	33
1.4. A kutatás elméleti-fogalmi kerete	42
2. INFORMÁLIS MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁK A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT.	55
2.1. A szovjet politikai diktatúra intézményesítése Kárpátalja határvidéki magyar településein	55
2.2. A hatalommal való szembenállás „népi” kultúrája	71
2.2.1. A bürokratikus-gazdasági elit informális stratégiái az 1950-es években	73
2.2.1.1. <i>Bara Endre</i> (1929–2018) – a <i>csatóerdői</i> kolhozelnök	82
2.2.2. A bürokratikus-gazdasági elit informális stratégiái az 1960-as években.	87
2.2.3. A kolhoz munkások informális gazdasági stratégiái	90
2.3. Fegyvelmező eljárások a kollektív gazdaságokban.	107
2.3.1. Szankciók és büntetési mechanizmusok	107
2.3.2. Elismerések és jutalmazási technikák. A hatalommal való együtt működés populáris kultúrája falun	124
2.3.3. A vidéki gazdasági-politikai elit privilégiumai	127
2.3.4. A kolhozalkalmazottak privilégiumai: a kommunista munka „élenjárói”.	134
3. IDENTITÁS- ÉS EMLÉKEZETPOLITIKAI GYAKORLATOK A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT	149
3.1. Szimbolikus térfoglalás és a történelmi „múlt” konstrukciója az államszocializmusban	153
3.2. Az elitdiskurzusok lokális recepciói	169
4. INFORMÁLIS MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN	175
4.1. A helyi informális megoldások kontextuális (globális) keretei	176
4.2. Vagyonprivatizáció és szerkezetváltás: tőkefelhalmozás és elszegényedés a vizsgált falvakban	185

4.2.1. A posztszocialista vidéki elit gazdasági stratégiái	190
4.2.2. A hétköznapi cselekvők megélhetési stratégiái (nemzetközi munkaerő-migráció, határvidéki feketekereskedelem, csencselés, üzemanyag-, cigaretta- és embercsempészet) az ukrán–magyar határvidéken	206
4.2.2.1. Egy empirikus példa: a mátészalkai üzemanyagcsempészek szubkultúrája	211
4.2.2.2. Nemzetközi munkaerő-migráció – esettanulmány egy magyarországi faluban dolgozó ukrainai idénymunkásokról.	223
4.2.2.2.1. Az ukrainai migránsok diszkurzív elkülönítésének lokális kontextusa: a magyar–roma együttélési alaphelyzet	228
4.2.2.2.2. Az ukrainai migránsok különböző részcsoportjai	236
4.2.2.2.3. Az ukrainai gazdasági migránsokat megjelenítő munkáltatói diskurzusok	243
5. IDENTITÁS- ÉS EMLÉKEZETPOLITIKAI GYAKORLATOK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN	251
5.1. Szimbolikus térfoglalás és a történelmi „múlt” konstrukciója a posztszocializmusban	256
5.2. Az elitdiskurzusok lokális recepciói	267
6. ÖSSZEGZÉS	271
FORRÁSOK	279
SZAKIRODALOM	285
MELLÉKLETEK	317

A könyvben vizsgált nyugat-ukrajnai térségről, Kárpátaljáról, valamint az ott élő magyar népesség mindennapi életviszonyairól (szociális, gazdasági, demográfiai, felekezeti, nyelvi jellemzőiről, megélhetési stratégiáiról) az utóbbi két évtizedben számos mérvadó tudományos – főként a történettudomány, a szociolingvisztika, a társadalomföldrajz és a demográfia területéről származó – elemzés, cikk, tanulmány, kötet született.¹ Jóllehet e munkák többsége különböző jelenségeket vizsgált és eltérő diszciplináris háttérrel rendelkezett, mégis egyfajta egyesítő (meta)elméleti keretbe foglalta őket az a körülmény, hogy tárgyképzésük valamilyen módon általában az „etnicitás” – sokszor magától értetődő, elméletileg és módszertanilag nem vagy csak kevésbé reflektált – fogalma, elemzési perspektívája köré épült.

Ebből következően a régióval kapcsolatos kortárs tudományos diskurzus a társadalmi, történelmi folyamatokat, a makro- és mikroszintű politikai, gazdasági eseményeket és konfliktusokat javarészt „etnikai”-ként keretezi. A történettudományi kutatás például Kárpátalja 20. századi vagy legújabbkori történetét lényegében különféle, önmagukra többnyire az etnicitás nézőpontjából tekintő társadalmi csoportok („kárpátaljai magyarok”, „ukránok”, „rutének”, „zsidók”, „románok”) önrendelkezési jogáért vívott küzdelmeiként mutatja be, amelyre az említett szereplők változatos etnokratikus nemzetállami rezsimek keretei között tesznek kísérletet. A nyelvtudomány képviselői – az előzőhöz hasonló módon – a határon túli magyarok mindennapi kommunikációs helyzetzeit szintén nagyon gyakran az „etnikai” aspektusokra (a kárpátaljai magyarok kisebbségi nyelvi jogai, az ukrán állam nyelvpolitikája, anyanyelvi oktatás, nyelvjárási jelenségek, kódváltás, kétnyelvűség, jövevényszavak stb. a kisebbségi magyar nyelvben) leredukálva vizsgálják.² A társadalomföldrajzi, demográfiai kutatásokban ugyancsak ez az irány

¹ A teljesség igénye nélkül néhány kiragadott, de összefoglaló jellegű munka: Baranya 2009; Botlik 2000, 2005a, 2005b; Cserniczkó 2013, 2019; Fedinec – Cserniczkó 2020; Fedinec – Vehes 2010; Ferenc – Kovály 2020; Molnár – Molnár 2005; Molnár 2018.

² Ez alól az egyetlen – általam ismert – kivételt Cserniczkó István egyik korai monográfiája képezi (Cserniczkó 2006). Ebben a szerző – nagyon üdítő módon – a nyelvi jelenségeket nem az önmagában értelmezett etnicitás, hanem az interszekcionális jelenségek kontextusában (az etnikai, a szociális, a gazdasági, a nemi, az életkorbeli, az iskolázottság- és foglalkozásbeli stb. egyenlőtlenségek egyidejű nyelvi hatásai alapján) közelíti meg. Ennek segítségével kifejezetten árnyalt és összetett magyarázatát adja a mai kárpátaljai mindennapi nyelvhasználati gyakorlatoknak.

a domináns. A szerzők többsége – főként a migráció, az integráció és az asszimiláció témaköreire koncentráva – az etnikai identitás reprodukciójának kérdéskörére (az elvándorlásra, a magyar identitás meglétére vagy hiányára, a „nemzet”, a „magyarság” fizikai és szimbolikus határainak a növekedésére vagy beszűkülésére) korlátozza tudományos érdeklődését.

A nyilvános szakmai (tudományos), politikai, közéleti diskurzusokból ezáltal a régiónak leggyakrabban egy olyan képe rajzolódik ki, mintha az adott vidék lakosainak történelmi múltját, mindennapi nyelvi szituációit és életvezetési stratégiáit, más szóval életvilágának teljes egészét (gondolatait, értékrendjét, hitét és reményeit) az etnicitásra való szakadatlan reflexió határozná meg.³

Mindezzel természetesen nem azt állítom, hogy az etnikai identifikáció és a nemzetállami törekvések tanulmányozása – a helyi lakosok önmegértése vagy a térségben látható recens folyamatok tudományos elemzése szempontjából – ne lenne kifejezetten fontos.⁴ Mindössze arra szeretném felhívni

³ Erről természetesen nincs szó. Az etnikai hovatartozás kérdésének kiemelése és felértékelése nem kizárólagosan a vizsgált tárgy (tehát az adott régió és lokális társadalmak) szubsztanciális természetéből adódik, hanem sokkal inkább a tudományos tudásszerzés ismeretelméleti pozicionáltságából (Harawy 1988), illetve annak nemzeti politikai-társadalmi beágyazottságából. Ezt a jelenséget a szakirodalom az ún. „módszertani nacionalizmus” fogalmával írja le, amelynek Andreas Wimmer és Nina Glick Schiller három jellemző megjelenési formáját különböztette meg: 1. a nemzeti aspektusok negligálását (ami egyfajta „szisztematikus vakság” a nacionalizmussal szemben), 2. a nemzeti/etnikai nézőpont naturalizációját (az etnikai identitás adottként, a priori, objektív létezőként való felfogását), 3. a vizsgált jelenségek elemzésének nemzeti határok közé szorítását, területi alapú limitációját (Wimmer – Glick 2005). A határon túli kisebbségi közösségek mindennapi társadalmi gyakorlatainak tületnicizálása korlátozhatja, beszűkítheti az empirikus vizsgálatok elméleti horizontját. Carter és Fenton kritikai megjegyzésével értek egyet, akik szerint: „Az etnikai kereteken belüli gondolkodásban feltárt problémák listája túlságosan hosszúra nyúlt, olyan hosszúra, hogy el kell kezdenünk gondolkodni azon, vajon az etnicitásorientált szerzők, tudósok és kutatók nem hoztak-e létre egy olyan etnicitásipart (Banks 1996), amely önálló életet él, de végső soron elszakadt azoktól a világtól, amelynek leírására és magyarázatára törekszik.” (Carter – Fenton 2009: 2.)

⁴ A kötet 4.2.2. fejezetében számos olyan hétköznapi példát mutatok be magam is, amikor az egymással informális gazdasági interakciókra lépő felek az „etnicitást” (az adott személy „magyar”, „ukrán” vagy „cigány” voltát) mint az identitás esszencializált, abszolút formáját stratégiai eszközként, illetve egyfajta erőforrásként (kulturális tőkeként) használják fel. Az „etnicitás” ebben az értelemben a mindennapi életvilág egyik fontos empirikus ténye, szituatív módon felértékelődő jelensége, és nem csupán egy „felülről” (top-down) létrehozott, vagyis politikai vállalkozók és különféle (tudományos, kulturális) elitek által intézményesített identitáspolitikai konstrukció. Itt mindössze amellet próbálok érvelni, hogy – émikus nézőpontból, vagyis nem a szokásos külső szereplők: a kisebbségi vagy az anyaországi politikai elitek diskurzusai alapján, hanem a csoport önprezentációja szerint – a mindennapi társadalmi valóság sok esetben nem elsősorban etnikai kategóriák, hanem más, alternatív (gazdasági, szociális, hatalmi stb.) aspektusok mentén konstituálódnak.

a figyelmet, hogy az etnicitás naturalizációja és abszolutizálása azzal a veszéllyel is együtt jár, hogy az adott eljárással a tudományos diskurzus bizonyos esetekben elfedi a társadalmi különbségek egyéb módozatait és dimenzióit.⁵

Az elmúlt évtizedekben a kárpátaljai magyar kisebbséggel foglalkozó empirikus társadalomkutatás „etnikai” fókusza – megközelitésem szerint – például nagyrészt láthatatlanná tette a régióban élők deetnicizált vagy nem etnikai alapon szerveződő szolidaritási és egyéb (traszlokális gazdasági, társadalmi és kulturális) cserekapcsolatait. Egyebek mellett kizárta azoknak a hibrid identitás- és tudásalakzatoknak a vizsgálatát, amelyek több évtizedes migrációs és globális fogyasztási gyakorlatok hatására alakultak ki, és a határvidéki falusi, városi társadalmakban is összetett helyi kulturális normákat és életvezetési mintákat hoztak létre. Mint ahogy általában annulálta a kisebbségi magyarság és más etnikai/nemzeti csoportok saját identitásával, nyelvével, nemzeti történelmi emlékezetével kapcsolatos belső bizonytalanságokat, töréspontokat, ellentmondásos interpretációkat, csoporton belüli differenciákat, illetve azok tanulmányozásának alapvető elméleti, módszertani kérdéseit is.

Ez a könyv, amelyet az olvasó a kezében tart – szándékaim szerint – egyfajta tudatos kísérlet arra, hogy megpróbáljak kilépni a fent említett episztemológiai, diskurzív hagyományból, és egy, az adott régióban eddig kevésbé vizsgált színteret: a mindennapokat, az egyszerű emberek hétköznapi informális cselekvéseit, az „alulról” (bottom-up) szerveződő, rutinszerű gazdasági, társadalmi, politikai gyakorlatokat és azok dinamikus változását állítsam az elemzés középpontjába.

A kötet, amely a 2020-ban megvédett doktori disszertációm átdolgozott, kisebb módosításokkal közölt változata, az „informalitás” fogalmával meghatározott heterogén jelenséghalmozat antropológiai leírásával, tanulmányozásával foglalkozik. Az informalitást – ahogyan azt a kötet címe is tükrözi – olyan integratív fogalomként közelítem meg, amelybe nem kizárólag csak gazdasági cselekvések tartoznak,⁶ hanem az állam és az állampolgárok közötti cserekapcsolatok számos egyéb szimbolikus vagy gyakorlati formái (bizonyos egyéni vagy intézményes szintű politikai, társadalmi kapcsolatok, interakciók) is. A két aspektus (az informális és a politikai) összekapcsolása végső soron azt a meggyőződésemet tükrözi, hogy a társadalmi cselekvések egyidejűleg többszörös, multiplikatív beágyazottsággal (multilevel embeddedness)⁷ rendelkeznek. Ennek megfelelően – megközelitésem szerint – egy olyan, látszólag gazdasági gyökerű tevékenység, mint amilyen például egy hétköznapi munkahelyi lopásgyakorlat, nem csupán a rendelkezésre álló materiális erőforrásokról, azok csoporton belüli el- és újraosztásáról, illetve a fennálló „piaci” viszonyokról szolgáltat számunkra információkat. Hanem

⁵ Fox – Jones 2013.

⁶ Polese – Kovács – Janics 2016: 45.

⁷ Brailly – Favrea – Chatellet – Lazega 2016.

– az előbbieket mellett, illetve azokon túl – nagyon gyakran az egyénnek vagy az érintett közösségeknek a társadalmi normákról, a morálról, a formális intézményekbe vetett bizalmáról, a munkáról, az autonómiáról, a jogról stb. szóló divergens „népi” (vernakuláris) koncepcióit is tükrözi. Mint ahogyan egy explicite „politikai”-nak vagy szűkebb értelemben „szimbolikus”-nak ható konfliktus jelentése (mondjuk egy köztéri szobor, a hatalom jelképének a ledöntése, áthelyezése vagy egy teljesen új emlékmű felépítése) sem redukálható kizárólag a fennálló formális hatalmi vagy jogi viszonyokra. Az említett gesztusok, cselekvések egyszersmind ugyanis nemritkán az állam és az állampolgárok közötti egyéb (gazdasági, erkölcsi vagy akár kozmológiai, ontológiai alapon nyugvó) érdekellentétek kifejeződéseiként, társadalmi reprezentációiként is megjelenhetnek.

A könyv központi témájának, tehát az informalitásnak mint összetett, többirányú kapcsolatminőségnek (az állam és állampolgárok, az egyének és a helyi közösség közötti többszintű: intra- és extralokális, valamint egyszerre különböző létszférákba: a gazdaság, a politika, a társadalom, a kultúra világába ágyazott viszonyainak) a tudományos vizsgálatára elsősorban személyes élmények, hétköznapi megfigyelések és tapasztalatok motiváltak.

A kilencvenes években – vagyis a széles körű megélhetési és foglalkoztatási válság, a gazdasági recesszió időszakában – egy olyan kárpátaljai magyar településen nőttem fel, ahol az informalitás, vagyis az állami (jogi-bürokratikus) intézmények által kodifikált szabályok figyelmen kívül hagyása, a törvények kijátszása, időszakos vagy tartósabb áthágása és hatályon kívül helyezése a mindennapi életnek nem csupán szerves része volt, de kifejezetten általánosan elterjedt társadalmi gyakorlatnak számított. Ebben az időszakban a szűkebb környezetemben – talán nem túlzás ezt állítanom – nem nagyon volt olyan háztartás vagy család, amely rövidebb vagy hosszabb időre ne kényszerült volna valamilyen informális megoldásra, alternatív („kreatív”) nem piaci, illegális vagy kvázilegális jövedelemszerző, kiadás-csökkentő tevékenységre.

A posztoszocializmus éveiben ezek közül is különösen elterjedtek voltak – részben a szülőfalum határvidéki fekvése miatt – az ukrán–magyar államhatárhoz kapcsolódó különböző gazdasági cselekvések. Az itt élők többségének ezáltal van, vagy volt valamilyen reflektált viszonya a „határ”-hoz: vagy azért, mivel az adott személyek különféle transzlokális és transznacionális gazdasági cselekvésekből (a helyi közbeszéd szerint: a „határra járás”-ból, a „határozás”-ból) biztosították maguk és hozzátartozóik, rokonaik számára a megélhetést. Vagy ha nem a határvidéki kereskedelemről éltek, akkor legalább amiatt, mert – akarva-akaratlanul, de – valamilyen formában mégiscsak részt vettek a határhoz kapcsolódó mindennapi kommunikációs helyzetekben (a ki- és belépésről, az elvándorlásról vagy maradásról, a határ különböző oldalain elérhető árukról, árakról, jövedelmekről, kockázatokról, ellenőrzésekről, az internetikus találkozási helyzetekről stb. szóló diskurzusokban).

Úgy tűnt számomra, hogy a lokális társadalomban a mindennapi rutinszerű cselekvések kereteit – az „etnicitás” helyett vagy bizonyos esetekben azon túl – elsősorban az „informalitás”, valamint a „határ” kategóriája köré szervező interakciók, ügyek, események, történések, szituációk határozták meg. Az egykori iskolai barátaim, falubeli ismerőseim vagy azok hozzátartozóinak többsége saját – az állami újraelosztásból vagy a formális piacokról származó – alacsony vagy rendszertelen jövedelmüket a legkülönbélebb informális / be nem jelentett tevékenységekkel (önellátás, kényszervállalkozás, háztáji élelmiszer-termelés; külföldi vendégmunka, piacozás, csencselés, határvidéki feketekereskedelem, lomizás, üzemanyag-, cigaretta- és szeszcsempészet stb.) egészítették ki a legutóbbi időkben is. A településen található kisboltok, üzletek árukínálatban – az Ukrajnában előállított árucikkek mellett – a 2000-es évek végéig megtalálhatóak voltak az ukrán–magyar határon illegálisan/féllegálisan („nem kereskedelmi céllal”, illetve vám és adó nélkül) behozott külföldi termékek is (a „magyarországi csirkefarhát”, a „baromfipárizsi” vagy egyéb húsfélék, a különféle trópusi gyümölcsök vagy a „német” tisztító- és mosószeresek, az „osztrák”, „holland” használt ruhák, cipők és így tovább). A használt gépkocsinhoz, valamint az utazáshoz és határátlépéshez szükséges hivatalos dokumentumokhoz (személyi igazolvány, kishatárátlépő, útlevél, jogosítvány, műszaki vizsga, egészségügyi alkalmassági vizsgálat, nemzetközi biztosítás) szintén nem csupán törvényes úton, hanem akár az erre szakosodott helyi vállalkozók, kereskedők, korrupciós brókerek⁸ segítségével is hozzá lehetett jutni.

A kétezres évek elejéről egy ilyen korrupciós tranzakció emlékét őrzi egyébként – csak hogy egyetlen személyes példát említsek – a saját személyi igazolványom is, amelyben a hatóságok két különböző vércsoport adatait rögzítették. Ezek közül az első – hamis, illetve fiktív adatokat tartalmazó – bélyegző annak a falumbeli vállalkozónak a kérésére került be az igazolványomba, aki abból élt, hogy mindenféle utánajárás, várakozás vagy személyes jelenlét (orvosi, laboratóriumi vizsgálat, vérvétel stb.) nélkül is „feketén elintézte”, „megszerezte” a településen élőknek a jogosítvány használatához szükséges egészségügyi igazolásokat. Ezt a bejegyzést néhány évvel később ugyanannak a kórháznak és laboratóriumnak a munkatársa – nyilvánvalóan az intézményen belüli korrupciós ügyletek szereplőinek védelmében is – visszatátumozva (!) érvénytelenítette („golyóstollal áthúzta”). Az új bélyegzőbe így már a később valóban elvégzett vérvizsgálat hiteles eredményei, adatai is bekerültek.

Az alábbi kötetben változatos témák, mindennapi helyzetek, empirikus példák elemzésével teszek kísérletet – a fentihez hasonló – hétköznapi informális gesztusok és politikai praxisok bemutatására. A könyv a kárpátaljai magyar lakosság rendszerváltás előtti és utáni adaptációs technikáival kapcsolatos antropológiai kutatásaimat foglalja össze. Az elvégzett kutatással néhány

⁸ Janics 2014.

olyan összefüggésre, elemzési szempontra szeretném felhívni az olvasó figyelmét, amely az elmúlt évtizedekben az adott nyugat-ukrajnai régióra, illetve az ott található vidéki, rurális települések 20. századi és kortárs (gazdasági, szociokulturális, politikai) átalakulására irányuló társadalomtudományi elemzésekben eddig kellő részletességgel talán még nem jelent meg.

1. kép. Ukrán személyi igazolványom és az abban szereplő hivatalos (fiktív és faktikus) adatok

Az anonimizálás kérdéséről

Az informális gazdasági és politikai cselekvések vizsgálata kifejezetten szenzitív jellegű téma, ami több szinten is hatással lehet a kutatásban érintett személyek, közösségek, intézmények és helyszínek megítélésére, társadalmi és egyéb pozíciójára.

Az állami ellenőrzés előtt gyakran „rejtett”, „láthatatlan” gazdasági cselekvésekkel és tranzakciókkal kapcsolatos információk nyilvánosságra kerülése inkriminálhatja az ügyben érintett szereplőket vagy azok leszármazottait; megváltoztathatja az esetről beszélő interjúpartnerek közösségen belül kialakult korábbi társadalmi, morális, jogi vagy egyéb státuszát. De – tágabb összefüggésben – a közgondolkodásban nemritkán stigmatizált („kriminális”-nak tekintett) informális túlélési gyakorlatok összekapcsolása, közvetlen azonosítása a faluval érzékenyen érintheti akár a nagyobb faluközösséget is. Mivel a kutatás nem a lokális identitás büszkén őrzött értékeivel (a falu rendszerváltás előtti gazdasági sikereivel, infrastrukturális fejlődésével, modern épített környezetével, egyedi kulturális, természeti örökségével), hanem a település konfliktusokkal, válságjelenségekkel terhelt hatalmi viszonyaival (az itt élők különféle túlélési technikáival, az egyenlőtlenség, a szegénység kérdéskörével stb.) foglalkozik, a kötet önkéntelenül is egyfajta ellenidillt („negatív” képet) festhet a faluról.

Mindez – szándékaim ellenére – joggal sértheti a helyiek önképét, aktuális identitásépítési törekvéseit, illetve érthető okokból szembekerülhet a településről és régióról megkonstruált korábbi nyilvános („pozitív”) reprezentációkkal, vidékimázsokkal is.

Egy táj, vidék vagy falu felértékelte, az adott lokalitásban élők érdekeit is tükröző képe, tudatosan felépített narratívája nem csupán szimbolikus (a helyben élők területi és kulturális identitásépítését érintő), hanem nagyon gyakran egzisztenciális (az adott közösség életminőségét, jövedelmi viszonyait, fogyasztási stratégiáit is befolyásoló) kérdés lehet. A pozitív vidékimázsok – amint arra több mérvadó vidékszociológiai kutatás is rámutatott – kulcsfontosságú szerepet tölthetnek be az egymással rivalizáló régiók és települések külső (állami vagy EU-s) erőforrások megszerzéséért, allokációjáért és/vagy újraosztásáért vívott küzdelmeiben.⁹

A vizsgált faluközösség, valamint a kutatásba bevont személyek (adatközlők, interjúpartnerek, beszélgetőtársak) méltóságának, személyiségi jogainak védelme érdekében – az antropológiai/etnográfiai adatgyűjtés és feldolgozás etikai és módszertani normáit követve – a kötet etnográfiai anyagában az egyének azonosítását lehetővé tevő személyes adatokat (név, monogram, születési hely) nem közlöm. A könyvben megszólaltatott interjúalanyokra –

⁹ Csurgó – Horzsa – Megyesi 2022; Kovách 2007; Ray 1998.

a szöveg jegyzetapparátusában – rendszerint mindössze B. ('Beszélő') rövidítéssel, valamint a szövegben elfoglalt helyét jelző sorszámmal (1., 2., 3. és így tovább) hivatkozom. Illetve ahol az szükséges – vagy a szövegváltozatból egyébként nem derül ki – feltüntettem nemüket és születési évüket.

Az elemzés során felhasznált interjúkban, narratív szövegekben megjelenő szereplőkre, vagyis a különböző normasértést elkövető vagy azt szankcionáló személyekre – legyenek azok terepen készített interjúk, azaz utólagos visszaemlékezések vagy primér, korabeli levéltári dokumentumok szereplői – a könyvben fiktív nevekkkel vagy státusznevekkkel („párttitkár”, „kolhozelnök”, „fogatos”, „gépkocsivezető” stb.) hivatkozom.¹⁰ Ezeket a szövegváltoztatásokat minden esetben kiemeléssel: dőlt betűvel jeleztem a szövegben.

A kötetben a vizsgált kárpátaljai települések valódi neveit – szintén etikai megfontolásokból – álnévre („Csatóerdő”, „Darnó”, „Mikószeg”, „Bodnya”, „Vápahát”) cseréltem.¹¹

A témában megjelent korábbi, szórványos tanulmányaimban – sajnálatos módon – nem ezt a megoldást követtem. Ennek elsősorban írástechnikai, illetve forráskezelési oka volt. A kutatás egyes munkafázisait bemutató tanulmányaimhoz ugyanis több olyan mikroszintű archivális anyagot (kolhozvezetőségi jegyzőkönyvet, pénzügyi, termelési statisztikák stb.) dolgoztam fel, amelyek levéltári jelzete, címe valamilyen formában már tartalmazta a vizsgált falu nevét is. A kutatás helyszínének megadása, konkretizálása nélkül ezekre a történeti dokumentumokra nem vagy csak nagyon nehezen tudtam volna hivatkozni.

Jelen kötet kapcsán ez a dilemma ismét előkerült, ami végül – hosszas mérlegelés után – korábbi írásstratégiám felülvizsgálatára késztetett. Végiggondolva a problémát, úgy tűnik számomra, hogy az antropológiai tudásreprezentációs gyakorlatban a kutatás etikai elvei (a vizsgált közösség identitásának és lokalitásainak elrejtése, anonimizálása) és a tudományos kutatás transzparenciájának eszméje (az eredmények, adatok ellenőrizhetőségének, visszakereshetőségének ethosza) bizonyos mértékig egymást korlátozó paradigma. Ennek feloldására minden szempontból megfelelő, kielégítő („jó”) megoldást nem látok. A könyv készítésekor ezért egyetlen szempontot vettem hangsúlyosabban figyelembe. Azt a kockázatot, hogy az általam vizsgált közösség intim, privát életvilágának (egyébként a csoporton belül reflektált) eseményei, informális helyzetei,

¹⁰ Kivételt képeznek ez alól a szovjet politikai diktatúra első éveiben, valamint az azt megelőző (1945 előtti) korszakban létrehozott történeti források. Ezek felhasználásakor azt az elvet követtem, hogy az 1950 előtt keletkezett, személyes adatokat is tartalmazó iratokat, dokumentumokat – tekintettel arra, hogy azok több mint hét évtizeddel korábban jöttek létre, s ezért az azokban nevesített szereplők nagy valószínűséggel már nem élnek – változtatás (anonimizálás) nélkül közlöm.

¹¹ Ettől az alapelvtől eltértem a nem kárpátaljai (magyarországi) kutatási helyszínének esetében, ahol a kevésbé perszonalizált témák, településszintű jelenségek és folyamatok, továbbá egyéb, itt nem részletezhető módszertani/kutatáseméleti megfontolások miatt a település földrajzi nevének anonimizálását nem éreztem feltétlenül szükségesnek.

„titkai” a kötet megjelenésével jóval szélesebb nyilvánosságot kaphatnak, mint a korábbi rövidebb cikkeimben, elemzéseimben.

Az etikai szempontoknak ezért a legtöbb esetben prioritást engedtem: az anonimizálás elvét nem csupán a recens etnográfiai anyagok adatközlőinek nevére terjesztettem ki, de a történeti szövegek egy jelentős részének szereplőire, a levéltári források jelzeteire, továbbá a kutatás helyszínének vagy azok azonosítására alkalmas intézmények¹² megnevezésére is, vállalva az adott eljárásból származó nyilvánvaló adatkezelési nehézségeket, írástechnikai és egyéb módszertani, kutatáselméleti problémákat.¹³

A vizsgálat helyszínének anonimizálása kapcsán egy másik (nem etikai, hanem), a kutatás tárgyának kijelölésével, megkonstruálásával összefüggő (ontológiai jellegű) kérdés is felmerült. Ennek lényege, hogy az álnevek vagy fiktív földrajzi és személynevek használata együtt járhat a vizsgált jelenségek dekontextualizálásának – eredeti meghatározottságaikból és jelentéseikből való kiagyazásának – veszélyével is. Ahogy Jan Nespór fogalmaz, a kutatási helyszínnek nevének átírása, kitörlése, elfedése „naturalizálja az események történelmileg és földrajzilag meghatározott helyszínektől való elválasztását”.¹⁴ Ezzel az elemzés tárgyát implicit módon egyszersemind egy olyan absztrakciós szintre helyezük, ahonnan a kutató által elemzett szinguláris jelenségeket (konkrét cselekvéseket, eseményeket, konfliktusokat, történelmi pillanatokat) a tudomány elméleti paradigmáival könnyen összekapcsolható univerzális, azaz tértől és időtől független, reprezentatív példaként konstruáljuk meg.¹⁵

A helyek nevének elhallgatása, anonimizálása – megközelítésem szerint – ugyanakkor nem feltétlenül jár együtt az etnográfiai anyagok és partikuláris megfigyelések deiktikus, vagyis eredeti lokális tér- és időbeli paraméterekkel jellemezhető viszonyainak a kiiktatásával, felfüggesztésével. A könyvben a vizsgált terephelyszínekről, régiókról és falvakról (azok sajátos földrajzi, történeti, gazdasági és egyéb jellemzőiről, a helyi népesség demográfiai, etnikai, felekezeti viszonyairól) igyekeztem az olvasó számára alapos, részletgazdag képet adni. Az informális cselekvések elemzésénél a mikro- és makroszintű

¹² A vizsgált településeken működő egykori kollektív gazdaságok közül a legnagyobb, országos hírnévre is szert tett kolhoz, valamint annak jogutódjaként (a rendszerváltás után) létrehozott egyéni vállalkozások, kft.-k elnevezését fiktív nevekre cseréltem („Béke” Kolhoz; „Ugocsa” Kft., „Béke” Kft., „Hugat” Kft. stb.).

¹³ Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy a személy- és helynevek megváltoztatása, eltörlése, behelyettesítése, anonimizálása sok esetben csökkenti az elemzés referenciális háttérének (a levéltári-etnográfiai adatok, források, illetve az azokban megjelenő információk) ellenőrizhetőségét, ami a tudományos kutatás számonkérhetőségének, hitelességének, megalapozottságának kérdését vetheti fel. A terepmunka helyszínének jelölésére használt fiktív és álnevek ezenkívül hozzájárulhatnak ahhoz, hogy radikálisan elmosódjanak a tudományos és nem tudományos megismerési módok (történettudomány – irodalom; valóság – irodalmi fikció) között meglévő, tradicionálisan kialakult műfaji, formai, diszkurzív és egyéb határok.

¹⁴ Nespór 2000: 549.

¹⁵ Uo. 551.

gazdasági, politikai, történeti folyamatok mellett ugyancsak megpróbáltam a helyi értelmezéseket, interpretációkat és jelentéstulajdonítások is megragadni. A könyvben szereplő adatok, információk és etnográfiai megfigyelések tehát a tárgyalt problémákat nem egy általános, személytelen (metaelméleti) dimenzióba, hanem nagyon is egyedi, lokális, empirikus keretek közé helyezik. Bízom benne, hogy mindez – talán a kutatott települések valódi földrajzi neveinek említése nélkül is – az olvasó számára megfelelő kontextuális háttérrel biztosít a tárgyalt társadalmi jelenségek hiteles leírásához és értelmezéséhez.

Köszönetnyilvánítás

Az informális gazdaság tárgykörére vonatkozó első tájékoztató jellegű terepmunkáimat és interjúimat a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézete oktatójaként 2008-ban végeztem el. Köszönettel tartozom munkahelyi vezetőmnek, Kotics Józsefnek és egykori tanáromnak, Biczó Gábornak, hogy a kezdetektől figyelemmel kísérték szakmai pályafutásomat, és mindvégig támogattak antropológiai kutatásaim, terepmunkáim eredményes megvalósításában. A Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézetben eltöltött évek, az ott oktatott kurzusok, az intézmény hallgatóival és kollégáimmal folytatott inspiratív beszélgetések, viták nélkül e kötet bizonyosan nem születhetett volna meg.

A kötet elkészítéséhez szükséges történeti (levéltári) források gyűjtését, rendszerezését és az empirikus terepkutatás legnagyobb részét, továbbá az azok alkalmával szerzett tapasztalatok feldolgozását, szöveggé formálását az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének munkatársaként valósítottam meg. Megkülönböztetett hálával tartozom Balogh Balázsnak, a Néprajztudományi Intézet vezetőjének, aki a kutatás elvégzéséhez szükséges, több évig tartó munkához minden emberi és szakmai támogatást megadott, s mindvégig töretlenül hitt annak sikeres megvalósításában.

Egykori tanáraink közül köszönet illeti Szabó László, valamint Bartha Elek professzor urat is. Különböző időszakokban ugyan, de mindketten nagyon hasznos tanácsokkal segítettek a vizsgált téma megfogalmazását, módszertani elveinek kimunkálását. És a kutatás témavezetőiként lehetővé tették számomra, hogy a kézirat egy korábbi változatát a DE BTK Néprajzi és Történettudományi Doktori Programjában doktori dolgozat formájában megvédjem.

Ugyancsak köszönetet szeretnék mondani az említett doktori értekezés opponenseinek (Biczó Gábornak és Szabó Á. Töhötömnek), valamint a kötet szakmai lektorának (Peti Lehelnek). Mindannyian nagyon fontos kritikai megjegyzéseket, javaslatokat és tanácsokat fűztek munkámhoz; az általuk

felvetett fogalmi, módszertani, ismeretelméleti kérdések nagyon hasznosnak bizonyultak ahhoz, hogy a kutatás koncepcióját és a kézirat szövegét a korábinál koherensebb módon fogalmazzam meg, illetve gondoljam újra. Külön köszönet illeti továbbá Vargyas Gábort a kézirat megjelenésében nyújtott szakmai támogatásáért és a kiadással kapcsolatos fáradozásaiért. A könyv megjelenését Babai Dániel „Lokalitás a globális változások hálózatában: Az ökológiai antropológia mint közvetítő a helyi közösségek és a globális változások között a Kárpát-medencében” című Lendület-pályázata (Lendület_2020-56) tette lehetővé, amiért ezúton mondok köszönetet.

Megkülönböztetett hálával tartozom azoknak a kutatásban részt vevő személyeknek, beszélgetőpartnereknek, akik a vizsgált régióban, településeken élnek, és terepmunkáim során kitüntettek bizalmukkal, illetve barátsággal, türelemmel fogadták a településsel és a mindennapi informális gyakorlatokkal kapcsolatos nehéz, sokszor igen személyes, kényes témákra vonatkozó kérdéseimet.

Végül, de nem utolsósorban hálával tartozom szüleimnek, családtagjaimnak a türelmükért és a támogatásukért, amivel segítették munkámat és e könyv megszületését.

1.1. A könyv témája: az informalitás mikroszintű antropológiai elemzése

A kötet Kárpátalja (ukránul: Закарпатська область) határvidéki, magyarok által lakott régiójában 2007 és 2018 között végzett empirikus terepmunkáim és levéltári kutatásaim eredményeit, tapasztalatait foglalja össze és mutatja be. Ez a kutatás az adott térségben élő népesség informális, mikroszintű megélhetési stratégiáit (munkahelyi lopás, károkozás, hanyagság, munkalassítás, feketemunka, illegális kereskedelem, csempészet stb.), valamint az azokat meghatározó strukturális (politikai, társadalmi, kulturális) viszonyokat vizsgálta a kvalitatív és kvantitatív társadalomtudomány módszertani eszközeivel.

A könyv az informális (hétköznapi gazdasági és politikai) cselekvéseket két különböző ideológiai-politikai *miliő*ben – az állami tervgazdaság, valamint a piaci kapitalizmus körülményei között – értelmezi. Ezen belül – a kutatás forrásadottságai miatt (erről lásd az 1.3. fejezetet) – a vizsgálat a szocializmus második, ún. reformkorszakára (az 1960-as évekre),¹⁶ valamint a rendszer-váltás utáni időszak második évtizedére (a 2000–2010 közötti évekre) koncentrálna. Mindez azt is jelenti, hogy az elemzés az informalitást – tudatosan és vállaltan – nem a gazdasági, politikai, társadalmi átmenetek (a tranzíciók) zavaros, mozgalmas időszakában (az 1940–1950-es, 1980–1990-es években), hanem a konszolidált államszocializmus és a posztszocializmus „unalmas” hétköznapijai, azaz egy több-kevésbé stabil intézményes működéssel jellemezhető rendszerállapot keretei között mutatja be. Ott azonban, ahol azt a rendelkezéseimre álló levéltári, archivális források lehetővé tették, a vizsgált

¹⁶ Kornai János a szocializmus magyarországi történetét – gazdaságtani szempontból – „klasszikus” (1948–1956-ig), „reform” (tágabban értelmezve: az 1960-as évek elejétől, szűkebben: 1968-tól 1989-ig) és az ezt követő „posztszocialista” korszakra bontja. A szerző megközelítése szerint a reformszocialista fázis egyfajta „átmeneti”, hibrid modellt képvisel, mivel abban keverednek a szocialista és a kapitalista gazdasági rendszer jellemzői. Kornai megfogalmazása szerint azokat nevezhetjük tehát reformszocialista rezsimeknek, „amelyek több fontos vonatkozásban eltértek a klasszikus szocializmus sztálini modelljétől: némi liberalizációt hajtottak végre a politikai szférában, bizonyos fókig decentralizálták a gazdaság állami szektorának irányítását, és valamivel több teret engedtek a formális és informális magánszektornak. Ezek a változások indokolják a reform jelzőt. Ugyanakkor ezek a rezsimek továbbra is magukon viselik a szocialista rendszer alapvető meghatározó jegyeit: mindegyikben egypártrendszer működik, a kommunista párt oszthatatlan hatalommal rendelkezik, az állami szektor domináns szerepet játszik, és a gazdasági folyamatok fő koordinátora, még ha az irányítás módszereit változtatta is, továbbra is a központosított bürokrácia.” (Kornai 2007: 32.) A szerző további korszakfogalmainak jelentéstartamával összefüggésben lásd Kornai 1993, 2012.

témát igyekeztem szélesebb történeti dimenzióban is értelmezni – ami bizonyos mértékig kitágította a kötet időhorizontját is. Ebből következően – ha röviden is, de a vizsgált korszak és események kontextusba helyezésének céljával – néhol szükségképpen ki kellett térnem a két politikai rezsim (az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra és az 1991 utáni posztszocialista időszak) kezdeti éveire is.

A kötet etnográfiai anyagának döntő részét (a kvalitatív interjúkat, terep-kutatói jegyzeteket, kérdőíves adfelvételeket) a kétezres évek végén – 2007 és 2014 között – készítettem. Ezt több éven keresztül (megszakításokkal) kiegészítettem további kisebb terepmunkákkal, újabb adatgyűjtésekkel, illetve számos szekunder forrás (levéltári dokumentumok, jegyzőkönyvek, statisztikai adatok stb.) felgyűjtésével, összeállításával is. A kéziratot – illetve annak első, doktori disszertációként leadott változatát – 2020-ban zártam le, két évvel az Ukrajna ellen indított orosz katonai megszállás (2022. II. 24.) kezdete előtt. A 2022-től kiszélesedő fegyveres orosz–ukrán konfliktus nyugat-ukrajnai hatásaival, ezen belül annak a kárpátaljai határvidéki településekre gyakorolt (gazdasági, politikai, szociális) következményeivel – hiteles információk és kutatási adatok hiányában – a kötet nem foglalkozik. Látnunk kell ugyanakkor, hogy ezek az országos geopolitikai események a kárpátaljai magyar kisebbség körében – már rövid távon is – újszerű, illetve a korábbiaknál mélyrehatóbb változásokat (magyar–ukrán népességcsere, a kisebbségi magyar közösségek elvándorlásának fokozódása, a helyben maradók társadalmi deklasszálódása, magyar–ukrán–orosz interetnikus és nyelvi konfliktusok felerősödése, az állam és az állampolgárok közötti kapcsolatok átalakulása stb.) indítottak el. Mindez a régió történetében nem csupán egy teljesen új korszak kezdetét jelölte ki, de egyszerűsített az általam összegyűjtött és vizsgált recens adatok, kortárs jelenségek érvényességét is bizonyos mértékig keretek közé szorította. Ily módon úgy tűnik, hogy a néhány évvel korábban megfogalmazott kérdéseim és kutatási tapasztalataim – a régióban kibontakozó radikális változások hatására – részben mára elveszítették aktualitásukat, vagy úgy is fogalmazhatnánk, hogy azok több tekintetben egész egyszerűen történeti dimenzióba kerültek.

Mindezek ellenére azonban a különböző politikai-ideológiai berendezkedésű államok (államszocialista és posztszocialista rendszerek), valamint az azok keretében megfigyelhető hétköznapi állampolgári magatartásformák és informális cselekvések tanulmányozása, összehasonlító-történeti szempontú elemzése számos fontos, gyakorlati tanulsággal szolgálhat a régióban látható folyamatok, mai események alaposabb megértéséhez is.

Milyen cselekvési lehetőségei voltak a helyi embereknek a szocializmusban (a kollektív gazdaság és az ipari bérmunka), valamint a posztszocializmus (a piaci kapitalizmus) évtizedeiben? Miként szervezte meg a határ menti falusi társadalom lakossága a saját életét: milyen informális megélhetési stratégiákkal alkalmazkodtak az aktuális politikai-gazdasági rendszerekhez, hogyan

vonták ki magukat bizonyos területeken az állam ellenőrzése alól? Vagy épp ellenkezőleg: milyen morális, gazdasági, politikai attitűdökkel segítették az új politikai, gazdasági, társadalmi rend intézményesülését? Van-e valamilyen formai/tartalmi/funkcionális kapcsolat a kollektív gazdálkodás időszakában kialakult és szélesebb körben elterjedt gazdasági praxisok – munkahelyi lopás, fuszítás, munkalassítás, munkaerő-visszafogás stb. –, továbbá az adott térség falvaiban megfigyelhető jelenkori (posztmodern) informális technikák – ember- és cigarettacsempészet, határvidéki kereskedelem stb. – között? A két korszakban az állam milyen fegyelmező eljárásokkal reflektált a helyi társadalom (gazdasági, politikai, morális) magatartásformáira, jellemző megélhetési és jövedelemteremtő stratégiáira? Egyáltalán – általánosabb szintről szemlélve – milyen volt a szocializmusban és a poszt szocializmus éveiben az állam (vagy annak helyi, hivatalos intézményei, képviselői), valamint a hétköznapi emberek közötti viszony? Miféle érték- vagy érdekkonfliktusok, mindennapi gazdasági, politikai interakciók bontakoztak ki az említett szereplők között, és ezek hatásait az egymással szemben álló felek milyen hétköznapi stratégiákkal kezelték?

A könyv ezeket a – sok tekintetben ma is időszerű és számos, általánosabb szintű tanulsággal kecsegtető – kérdéseket és jelenségeket kívánja részletesebben is körüljárni, amely reményeim szerint néhány újszerű elemzési szemponttal egészítheti ki a mindennapi gazdasági praxisok és az alulról szerveződő politikai hatalom problematikáját tanulmányozó szakirodalmat, valamint az adott térségre irányuló társadalomtudományi vizsgálatokat.

A kötet a fent említett témákat két nagyobb tematikus-szerkezeti egységen keresztül mutatja be. A bevezető (a kutatás helyszínét, a vizsgálat módszerét, forrásait, szakirodalmi háttérét ismertető) fejezetek után elsőként a szovjet rendszerben kialakult informális stratégiákat tárgyalom, kísérletet téve a jelenség korabeli gazdaság- és társadalomtörténeti kontextusának megrajzolására (lásd 2. fejezet). Ennek kapcsán először röviden bemutatom a szovjet államhatalom kiépítésének és a kárpátaljai vidéki társadalmak átszervezésének fontosabb mozzanatait. Ezt követően azt vizsgálom meg részletesebben, hogy az 1945 utáni évtizedekben az új (szovjet) politikai hatalom a falusi társadalomnak pontosan milyen elemeit mobilizálta: kik voltak a politikai, gazdasági, társadalmi változások „nyertesei”, és az érintett egyének, társadalmi csoportok miként vettek részt az új politikai, társadalmi, gazdasági rendszer megszilárdításában? Majd az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra lokális és regionális hatásaival foglalkozom. Itt azt a kérdést igyekszem körüljárni, hogy az 1960-as években az állam külső beavatkozásaira a hétköznapi társadalmi szereplők miképpen reagáltak, tehát melyek voltak a szovjet politikai diktatúrát övező hétköznapi ellenállás (lopás, munkalassítás, szabotázs, feketemunka stb.), vagy épp ellenkezőleg: a hatalom intézményesülését elősegítő társadalmi részvétel jellemzőbb megnyilvánulási formái (besúgás, feljelentés, aktív vagy passzív együttműködés, kollaboráció). Ezt

követően – az előbbivel szoros összefüggésben – azokat a kollektív gazdaságokban alkalmazott fegyverkezési technikákat és büntetőmechanizmusokat mutatom be részletesebben, amelyek segítségével az 1945 utáni első két év-tizedben az állam a falusi társadalomban az új (szovjet) szociális, gazdasági, politikai rendet igyekezett konszolidálni, megszilárdítani.

A könyv másik nagyobb tematikus egysége (4. fejezet) a posztoszocialista korszakkal, azaz a rendszerváltás utáni gazdasági, politikai, társadalmi viszonyok elemzésével foglalkozik. A helyi, falusi társadalom hétköznapjait egyfelől a posztoszocialista elit- és tulajdonváltás (privatizáció, elszegényedés és tőkeakkumuláció) folyamatainak részeként elemzem, különös hangsúlyt fektetve az ukrán–magyar határvidéken megfigyelhető mai informális gazdasági stratégiák kialakulására és bizonyos formáinak (üzemanyag-, cigaretta- és embercsempészet, feketekereskedelem, nyugdíj- és egészségturizmus, tanulmányi és munkavállalási célú migráció, használtcikk- és ruhakereskedés stb.) fokozatos intézményesülésére.

A két nagyobb strukturális egység végén egy-egy emlékezetpolitikai fejezet (a 3. és 5. fejezet) található, itt az informalitásnak nem elsősorban a gazdasági, hanem sokkal inkább a politikai aspektusait próbálom részletesebben megvilágítani. A könyvnek ebben a részében konkrét empirikus példák segítségével – néhány muzealizációs és rituális emlékművesítési gyakorlat elemzésén keresztül – annak bemutatására törekszem, hogy az államszocialista és a posztoszocialista korszakban milyen identitáspolitikai projektek bontakoztak ki a vizsgált településeken, és ezek miként hatottak a vidéki lakosság gondolkodásmódjára, normáira, szubjektív múltképeire és életvezetési gyakorlataira. A könyvnek ez utóbbi két fejezete – szándékaim szerint – a formális és informális intézmények inkongruens működésének egy igencsak lényeges aspektusát kívánják megvilágítani. Annak bemutatására törekednek, hogy az állam és a helyi társadalom, a formális és informális intézmények közötti konfliktusok egyik korszakban sem csupán a gazdasági szinten belül (tehát a termelési és munkaszervezeti rendszer, a tulajdon, a jövedelemelosztási mechanizmusok stb. területén) bontakoztak ki. Hanem nagyon gyakran – az előbbivel párhuzamosan – olyan, látszólag absztrakt jelenségszférákban is megjelentek, mint amilyenek pl. az „idő” vagy a „tér” újradefiniálásáért, az egyéni vagy kollektív múlt- és tértapasztalatok jelentéseinek meghatározásáért vívott szimbolikus küzdelmek, harcok voltak. A kötetet végül az empirikus anyagokból és a kutatás tapasztalataiból (az informális gazdaság történeti-komparatív vizsgálatából) kirajzolódó általánosabb tanulságok összefoglalása zárja.

1.2. A kutatás helyszíne

A kutatás tágabb helyszínéeként megjelölt terület: Kárpátalja (ukránul: Закарпатська область), Ukrajna legnyugatibb és (Csernyivci után) második legkisebb megyéje, területe 12 752 km², amely több szempontból is periférikus helyzetű régiónak számít.

Egyrészt kifejezetten rurális, agrárdominanciájú (többnyire fejletlen infrastruktúrával és iparral rendelkező) térség, ahol 2017-ben a lakosság (1 258 777 fő) mintegy 63%-a (794 185 ember) falusi típusú településeken élt.¹⁷ Másfelől az adott terület – földrajzi elhelyezkedését tekintve – az ország hatalmi-gazdasági központjától (Kijevtől) több száz kilométerre fekszik, egyszerre öt ország (Ukrajnán kívül Lengyelország, Szlovákia, Magyarország, Románia) határvidéki régiójában. Ebből a szempontból tehát fizikailag is többé-kevésbé (az országhatárokkal és az Északkeleti-Kárpátok hegyei által) izoláltabb övezetet, határvidéki területet alkot.

Az ilyen többszörösen peremhelyzetű régiók egyik fontos, megkülönböztető vonása, hogy azokban rendszerint – amint arra Martinez is rámutat – más a lakosság hozzáállása az állam törvényeihez, amelyeket általában nem a marginális vagy átmeneti határzónák, hanem sokkal inkább a gazdaságilag fejlettebb mag- és centrumterületek számára alkotnak meg.¹⁸

Mindemellett azonban az állam kapacitását (formális szabályainak és kontrollmechanizmusainak működését) tovább csökkentheti a régió multietnikus szerkezeti felépítése is. Kárpátalján különböző etnikai-nyelvi (ukrán, magyar, román, orosz, roma) és vallási (ortodox, görögkatolikus, református stb.) háttérű populáció él. Ezek a csoportszintű szociokulturális és egyéb különbségek növelhetik a társadalmi dezintegráció mértékét. Mindez ugyanis egyfelől gyakran az államalkotó nemzettől elkülönülő vagy párhuzamos társadalmak – etnikai enklávék, zárványok vagy szociális szegregátumok – kialakulásához vezethet. Másrészt az állampolgárokból egyidejűleg összetett, többszörös (etnikai, nemzeti) kötődéseket, lojalitási kapcsolatokat alakíthat ki az egyes államokkal (a „nemzetiesítő állam”-mal és/vagy a kisebbségi csoport „anya-

¹⁷ Molnár 2018: 68. A szerző adatai szerint 2017-ben Kárpátalján a rurális települések mellett összesen 11 város volt, ahol az adott nyugat-ukrajnai megye népességének 27% (344 427 fő) élt. Ezek között egyetlen, 100 ezer főt meghaladó nagyváros (Ungvár) van; hat város lakossága nem éri el a 20 ezer főt, négy pedig közepes méretű (20 és 100 ezer fő közötti). Kárpátalja népességének 10%-a (120 165 fő) ún. városi típusú – 2 és 10 ezer fő közötti, alapvetően nem mezőgazdasági termelésre specializált – településeken lakik, ebbe a típusba 2017-ben összesen 19 település tartozott. (Lásd Molnár 2018: 62–66.)

¹⁸ Martinez 2004: 23–24. A periféria és a centrum közötti strukturális viszonyoknak mint térbelileg szervezett egyenlőtlenségeknek a modelljét Immanuel Wallerstein dolgozta ki. Az elmélet részletes kifejezését lásd Wallerstein 1979. A külső/belső periféria, centrum kategóriák fogalmi tisztázásához lásd magyarul például: Baranyi 2015; Nemes Nagy 1996.

ország"-ával¹⁹⁾ szemben, ami nemritkán egyetlen lokális közösségen belül is hibrid identitásalakzatokat és/vagy társadalmi-politikai tereket hozhat létre.²⁰⁾

A kutatás szűkebb területe öt vidéki, falusi településre (*Darnó, Mikószeg, Csatóerdő, Bodnya, Vápahát*) terjed ki,²¹⁾ amelyek a terepmunkám idején – földrajzi elhelyezkedésüket tekintve – Kárpátalja Nagyszőlősi járásához tartoztak (lásd 2. kép).²²⁾ E – gazdaság- és társadalomtörténetileg szorosan összekapcsolódó – falvak közül a településcsoport adminisztratív központjában (*Csatóerdőn*) végeztem a legtöbb terepmunkát és készítettem a legtöbb interjút; az elmúlt években ezt az anyagot a szomszédos településeken is kiegészítettem több tematikus interjúval, illetve szélesebb körű levéltári adatgyűjtéssel.

A vizsgált településcsoporthoz tartozó falvak a középkorban keletkeztek; eredetük, a rendelkezésre álló történeti adatok alapján hozzávetőleg a 13–14. századig vezethető vissza.²³⁾ Bár jogállásukat tekintve ezek a települések eltérő státusszal rendelkeznek (vannak közöttük jobbágyi és kismemesi alapítású falvak), ám az elmúlt évszázadokban számos társadalmi, gazdasági és infrastruktúrális kapcsolat fűzte őket össze.

A vizsgált települések közül *Csatóerdő* 1958-tól – a mikrorégióban található falvak adminisztratív-gazdasági összevonása miatt – négy másik település (*Darnó, Mikószeg, Bodnya, Vápaháza*) regionális központjává vált. Az öt településen az 1944-es szovjet hatalomváltást követően, különösen az 1960-es évek második felétől, a régió egyik legnagyobb gazdasági üzeme – a „*Béke*” Kolhoz – működött.

¹⁹⁾ Brubaker 2006.

²⁰⁾ Erős – Kovály – Tátrai 2021.

²¹⁾ Mivel az itt élő lakosság informális gazdasági stratégiáinak jelentős része az ukrán és magyar országhatár közötti fizikai-földrajzi mozgásra, mobilitásra, ingázásra épül, tehát azok alapvetően transzlokális szerkezeti felépítésűek, a kutatást – a több színterű etnográfia (multi-sited ethnography) módszertanát alkalmazva – kiterjesztettem két további, nem ukrainai (magyarországi) településre is. E terephelyszínek, települések részletesebb bemutatására nem itt, hanem a konkrét esettanulmányokban (lásd 4.1.2. fejezet) térek ki. A multi-sited ethnography koncepciójáról lásd Marcus 1995; Falzon 2009.

²²⁾ Az ukrán közigazgatási reform keretében 2020 júliusától Kárpátalja korábbi területi-adminisztratív felosztása megváltozott: a megye addigi 13 járása megszűnt, és 6 új járást (Beregszászi, Munkácsi, Ungvári, Rahói, Técsői, Huszti járás) hoztak létre. A Nagyszőlősi járás – az Ilosvai és a Munkácsi járás bizonyos részeivel együtt – a Beregszászi járás részévé vált, amely területét tekintve (1457 km²) a legkisebb az újonnan megalakított járasok közül; lakossága összesen: 208 420 fő, 2 város (Beregszász és Nagyszőlős), 3 városi típusú település (Tiszaújlak, Bányú és Királyháza) és 10 kistérség (ún. hromada) található a területén, amelyhez közigazgatásilag mintegy 100 falu tartozik. (Molnár 2021: 244–249.)

²³⁾ Szabó István szerint *Csatóerdő* a kismemesi alapítású ugocsai települések legnagyobb és legjelentősebb tömbjébe tartozott, amely eredetileg 12 települést foglalt magába. A szerző a kompakt településcsoport kialakulását az 1260–1300 közötti időszakra teszi. Az első írásos említés *Csatóerdőről* egy 1300-ban keletkezett oklevélből származik. (Szabó 1994: 77–78.)

2. kép. A vizsgált falvakat magába foglaló közigazgatási terület (a Nagyszőlősi járás) földrajzi elhelyezkedése (2018)²⁴

Az öt faluban a paraszti magángazdálkodás felszámolására 1948 és 1950 ősze között került sor. Az egymással szomszédos településeken szinte egy időben szervezték meg az első mezőgazdasági arteleket („bázákat”, „a kolhozok elődjeit”). Ezeket a szovjet mintára létrehozott mezőgazdasági egységeket – a termeléshez szükséges technikai-gépi eszközök hiánya, kezdeti gazdasági sikertelenségük, valamint a nagyüzemi agrártermelést előtérbe állító országos agrárpolitika miatt – az ötvenes évek végéig több ízben szervezték át.

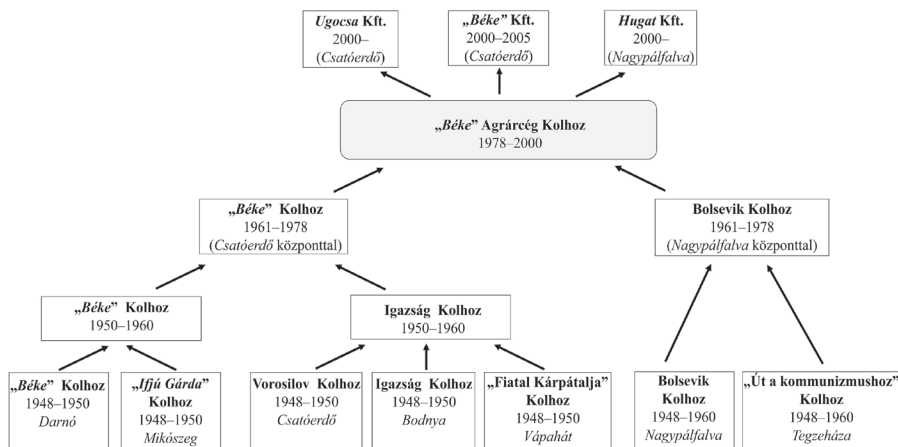
Az első integrációra 1950-ben került sor, amikor egyfelől *Darnó* és *Mikószeg*, másrészt *Bodnya*, *Vápaháza* és *Csatóerdő* kollektív mezőgazdasági üzemeiből hoztak létre két nagyobb gazdaságot (a „*Béke*” és az „*Igazság*” Kolhozot). Ezt a szervezeti centralizációt 1960 januárjában egy második hullám követte. Ekkor az öt településen – *Csatóerdő* központtal – egyetlen gazdaságot alakítottak ki, „*Béke*” Kolhoz névvel (lásd 1. ábra). Ebben a többszörös átszervezéssel létrehozott mezőgazdasági üzemben 1967-ben összesen 2065 fő dolgozott, amely az öt településen (családtagjaikkal együtt) mintegy 3989 ember számára biztosított megélhetést.²⁵ A nagyüzemi gazdálkodásnak ezek a szervezeti keretei csak 1978-ban módosultak, amikor további két

²⁴ Saját szerkesztés.

²⁵ NKHLR 1967: 2.

település (*Nagypálfalva* és *Tegzeháza*) mezőgazdasági nagyüzemét vonták össze a *Csatóerdői* kolhozhoz. A hét falu humán erőforrását és gazdasági javait (földterület, munkaerő, jószágállomány, termelési eszközök) magába foglaló kollektív gazdaság az 1980-as években már mintegy 6646 ha-on gazdálkodott, illetve végzett szántóföldi növénytermesztést és nagyüzemi állattartást (szarvasmarha-, juh- és sertésenyésztést).²⁶

A hatvanas évek végétől a munkaerő foglalkoztatásban egyre hangsúlyosabb szerepet kapott az ipari tevékenység. Erre utal, hogy 1964 és 1980 között a szekunder szektorban (az élelmiszer, az építőanyag- és gépiparban, valamint a könnyűiparban) dolgozók aránya több mint tízszeresére növekedett.²⁷

1. ábra. A „Béke” Agrár-cég Kolhoz szerkezeti átalakulása (1948–2018)²⁸

A gazdaság tevékenységszerkezete alig két évtized alatt alapvetően megváltozott: a kezdetben mezőgazdasági profilú termelőszövetkezet 1980-ban összbevételeinek 60%-át már az ipari termelésből állította elő.²⁹ Ezek a változások természetesen együtt jártak a korábbi, tradicionálisabb életforma és paraszti gazdálkodás fokozatos felszámolásával, megszűnésével is.

²⁶ Az 1980. január 1-i állapotok szerint az egyesített kolhoz összterületéből (6646 ha) szántóterület 5017 ha szántó, 1328 ha rét és legelő, 64 ha erdő, 237 ha pedig gyümölcsös volt. (NKHLR 1980: 3.)

²⁷ A *csatóerdői* kolhozban 1964-ben az iparban foglalkoztatottak száma 91 fő volt, ami 1980-ra 1000 főre növekedett. A kollektív gazdaságban dolgozó aktív korú népességben belül az ipari munkások aránya az első időpontban még csupán 4 százalékot, a másodikban ellenben már mintegy 30 százalékot tett ki.

²⁸ Saját szerkesztés.

²⁹ NKHLR 1980: 25.

Az 1980-as években a településcsoport dinamikus fejlődése, modernizációja, az új agrártechnológiák és munkaszervezeti formák bevezetése,³⁰ valamint a lakosság korszerű, fejlett életkörülményei révén a „Béke” Agrár-cég Kolhoz országos hírnévre tett szert. A gazdaság ingatlanainak, osztatlan alapjainak összértéke az 1980-as évek elején 30 millió 500 ezer rubel volt,³¹ forgatókéje elérte a 20 millió rubelt, nettó jövedelme pedig évenként 4 millió rubelt tett ki,³² amiből a kolhoz területéhez tartozó falvakban számos infrastrukturális fejlesztést – az 1960-as és az 1980-as években például többek között hét ipari üzem, öt iskola, négy óvoda, négy kultúrház, egy zeneiskola, egy modern közösségi szolgáltató ház, egy vidámpark, egy sportkomplexum és egy falumúzeum felépítését – hajtották végre. Ezeknek a fejlesztéseknek köszönhetően a szovjet politikai propaganda a települést egyfajta „kirakatfaluként” exponálta,³³ azaz a modern ipari termelés, a szocialista életforma, az általános jólét, összefoglalóan: a megvalósult utópia tereként jelenítette meg.

Az 1990-es években a vidék legnagyobb foglalkoztatójának, a kolhoz ipari és mezőgazdasági üzemeinek, termelési egységeinek a fokozatos vissza- és leépülését követően a helyben élő lakosság nagy része új, alternatív gazdasági stratégia (csempészet, határ menti feketekereskedelem, nemzetközi munkaerő-migráció stb.) kialakítására kényszerült, amelynek kedvezett az adott települések specifikus, határ közeli földrajzi fekvése.

A településcsoport etnikai szerkezete a 2001-es – utolsó hivatalos ukrainai – népszámlálási adatok alapján látszólag egységes képet mutatott: az összlakosság (5122 fő) abszolút többsége, azaz 96,4%-a (4942 fő) magyarnak vallotta magát, míg az ukrán és roma népesség együttes aránya (a megyei

³⁰ A *csatóerdői* kolhozban a mezőgazdaság olyan munkaintenzív és veszteségesen működő területein, mint pl. a dohány- és cukorrépa-termesztés, már a hatvanas évek második felében kísérletet tettek a kollektív tulajdon és az egyéni magángazdálkodás ötvözésére. A faluban viszonylag hamar bevezették például az ún. „feles” dohány- és répatermesztést: a helyi kolhoz 1967-ben hét, 1968-ban tizenkilenc, 1969-ben pedig már több mint kétszáz családdal kötött szerződést különféle növénykultúrák részes művelésben történő termesztésére (NKHLR 1968a: 10.). Ennek a kvázipiaci termelési modellnek a lényeges eleme volt, hogy a leszerződött családok – a korabeli, központilag szabályozott bér- és jövedelemszerzési gyakorlatól eltérően – nem a ledolgozott munkanapok, illetve munkaegységek, hanem a tradicionális, családi üzemszervezet segítségével előállított dohány és cukorrépa mennyisége és minősége alapján kapták meg fizetésüket.

³¹ NKHLR 1980: 3.

³² A munka vörös... 1988: 6.

³³ Fedinec 2008: 268.

szintű adatoknak megfelelően³⁴) nem haladta meg a 3,6%-ot (3,45 és 0,15%).³⁵ A mikrorégió településein élő romák döntő többsége – néhány családot kivéve – településszerkezetileg elkülönülten, a faluvégi utcákban vagy az egyes falvak periférikus tereiben, úgynevezett „cigánytáborokban” él. A *csatóerdői* polgármesteri hivatal felmérése szerint ezekben a szegregátumokban 2003-ban összesen 407 fő lakott. Ez az összlakosság 7,8%-a, ami a településcsoporton belül, falvanként a következő arányok szerint oszlott meg: *Csatóerdőn* 117 fő (2,3%), *Darnóban* 126 fő (2,4%), *Mikószegen* 93 fő (1,7%), *Bodnyán* 39 fő (0,8%), *Vápaháton* 32 fő (0,6%). Az elmúlt húsz évben – részben a Kárpátalja egészét érintő nagyon rapid és mélyreható etnodemográfiai folyamatok (nemzetközi elvándorlás, alacsony reprodukció, természetes fogyás stb.) következtében – a magyar lakosság száma drasztikusan csökkent a vizsgált falvakban is, miközben az alacsonyabb mobilitási potenciállal rendelkező roma lakosságé nőtt. (Jóllehet ezeket a változásokat és tendenciákat – hivatalos és hiteles statisztikai adatok, felmérések hiányában – nem tudjuk pontosan megragadni, becslésem szerint az öt kárpátaljai faluban a roma népesség aránya 2018-ban már meghaladhatta a 10%-ot.)

A vizsgált települések vallási, felekezeti szempontból meglehetősen változatos népséggel rendelkeznek (lásd 1. táblázat), amelyek – a rendelkezésre álló történeti adatok szerint – a 20. század első felétől lényegében napjainkig megőrizték stabil szerkezeti felépítésüket. Az öt faluban – település- és mikroregionális szinten is – a református lakosok népességben belüli aránya a legnagyobb: a lakosság abszolút többsége (1941-ben 52,9%-a, 2018-ban pedig 58,6%) ehhez a vallási csoporthoz tartozott. Emellett az adott térségben jelentős a magyar nemzetiségű görögkatolikusok száma is. A településcsoporton belül már 1941-ben is mintegy 1274 fő tartozott a görögkatolikus egyház hívei közé, ami az öt település lakosságának ekkor mintegy egyharmadát (35%) tette ki. A szovjet hatóságok 1949-ben azonban a görögkatolikus egyházat hivatalosan is megszüntették, a híveket pedig az ortodox („pravoszláv”) egyházba való átlépésre kényszerítették. Az 1990-es években – a görögkatolikus egyház rehabilitálása és intézményi kereteinek restaurálása után – ezeknek a (pravoszlávként nyilvántartott) híveknek egy része nem tért vissza a görögkatolikus egyházhoz. Ezért az érintett falvakban jelenleg két, vallási identitásában bizonyos mértékig azonos – de a történelmi szituáció következtében szétfejlődött – felekezeti csoport található, amelyek egyidejű jelenléte (pl. közös templomhasználat, eltérő naptárhasználat) a kétezres

³⁴ A 2001-es népszámlálás szerint Kárpátalja összlakosságának (1 254 614 fő) csupán 0,1%-a (14 004 fő) vallotta magát „cigány” nemzetiségűnek, ami a cigányok számának minimumát jelenti. Ezzel szemben Braun, Cserniczkó és Molnár számítása szerint a „cigányok” aránya a hivatalos statisztika több mint kétszeresére, közel 32 ezer főre tehető, ami az össznépesség 2,5%-át teszi ki. Lásd Braun – Cserniczkó – Molnár 2010

³⁵ Molnár – Molnár D. 2005: 83–84.

évek első feléig a lokális társadalmon belül számos konfliktust okozott.³⁶ (2018-ban a két felekezet, vagyis a görögkatolikusok [848 fő] és az ortodoxok [321 fő] együttes aránya 38,1% volt, ami szinte azonos az 1941-es felekezeti adatokkal.) A lakosság további, mintegy 3,3%-át kitevő része a római katolikus vagy egyéb – a 2018-as felekezeti statisztikában nem szereplő – kisegyházak tagjai között oszlik meg.

1. táblázat. A vizsgált települések lakosságának vallási-felekezeti megoszlása (1941, 2018)³⁷

Település neve ³⁸	Református (fő)		Görögkato- likus (fő)		Ortodox (fő)		Római kato- likus (fő)		Egyéb (fő)		Egyháztagok (fő)	
	1941	2018	1941	2018	1941	2018	1941	2018	1941	2018	1941	2018
Darnó + Mikószeg	482	635	889	350	0	183	129	84	112	n. a.	1612	1252
Csatóerdő + Bodnya	915	680	263	348	4	110	32	12	70	n. a.	1284	1150
Vápahát	527	479	122	150	0	28	49	4	40	n. a.	738	661
N	1924	1794	1274	848	4	321	210	100	222	n. a.	3634	3063
%	52,9	58,6	35	27,7	0,1	10,4	5,7	3,3	6,1	n. a.	100	100

Ez utóbbiak közül a térségben az egyik legdinamikusabb fejlődő közösségnek a Jehova tanúi felekezet tekinthető, amely a vizsgált településeken már a rendszerváltás előtt is egyfajta transzlokális közösségként³⁹ szerveződött. A Csatóerdőn önálló központtal (Királyságteremmel) rendelkező kisegyháznak 2011-ben összesen 82 tagja volt. Ez a vallási közösség ugyanakkor – származási települések szerint – mintegy 11 különböző falu lakosságához tartozott. A szocializmus és a posztiszocializmus éveiben – az említett transzlokális, globalizációs hálózati, szervezeti tényezők hatására – az adott kisegyház tagjai a helyi diskurzusok, politikai-hatalmi viszonyokon kívül definiálták magukat.⁴⁰ Ez – a részletek figyelembevételével – részben lehetővé tette

³⁶ A kutatásban érintett egyik faluban a görögkatolikus – pravoszláv felekezeti együttélés és identitásváltással kapcsolatos csoportközi konfliktusokat elemezte Geszti 2001.

³⁷ Saját szerkesztés. A táblázatban szereplő 1941-es vallásfelekezeti adatok forrása: Kepecs 2000: 125. A 2018-as felekezeti adatokhoz a Máramaros-Ugocsa Református Egyház-egye statisztikai felmérését, a görögkatolikus, ortodox és római katolikus lakosság létszámának meghatározásához pedig a vizsgált települések egyházi elöljáróinak szóbeli közlését használtam fel. (A Máramaros-Ugocsa Református Egyházegye vallásstatisztikai adatbázisának megosztásáért Nagy Károly Zsolt-nak tartozom köszönettel.)

³⁸ A településnevek fiktívek.

³⁹ Appadurai 2001: 19–20.

⁴⁰ A Csatóerdőn készített interjúk szerint a Jehova tanúi kisegyház tagjai közül az 1960–1980-as években több személyt is börtönbüntetésre ítélték azzal az indokkal, hogy megtagadták a szovjet állampolgárságot, valamint a kötelező sorkatonai szolgálatot. A gyülekezet

számukra, hogy a csoporttagok a mindenkori domináns („kommunista” és az új, posztzocialista „nemzetállami”) ideológiától és történelemfilozófiától eltérő, alternatív identitásokat és időszemléleti formákat alakítsanak ki.⁴¹

A gazdasági – ezen belül az informális egyéni vagy intézményesült közöségi – cselekvések és az etnikai vagy a kulturális (vallási/felekezeti, társadalmi) diverzitás összefüggésének vizsgálata az elmúlt évtizedekben mind a nemzetközi, mind pedig a hazai szociológiai, antropológiai kutatások egyik meghatározó témája volt.⁴² Az etnicitás minden bizonnyal az általam vizsgált kárpátaljai határ menti falvakban is a hétköznapi gazdasági stratégiák szerveződésének egyik nagyon fontos és jól vizsgálható dimenziója lehetne. Ebben a kötetben azonban ezekkel az aspektusokkal – az adott jelenségek komplexitása és a kutatás eltérő célkitűzései miatt – nem foglalkozom. Ennek megfelelően a továbbiakban nem tárgyalom a magyar–cigány közösség informális cserekapcsolatait; mint ahogy munkámban nem térek ki a lokális

egyik tagja saját édesapja letartóztatásának okaira a következőképpen emlékezett vissza: Beszélő (továbbiakban: B.)1.: „Apámnál olyan szisztéma vót, hogy neki se katonakönyv, se pászport [nem kellett]. Ű nemzet nélküli, Ű olyan, olyan... szóval ezt a nemzetiséget Ű nem akarta elviselni, elképzelni. Na, mint orosz nemzet, vagy ukrán nemzet, vagy magyar. Ű egy új nemzethez tartozott, Ű abba az elméletbe vótak, érted. Na és mivel nem fogadta el a katonakönyvet, se a pászportot nem fogadta el, mert osztán bekeveredett a dologba, hogy Ű nemzetnélküli, semmiféle nemzethez nem akar tartozni, egy új nemzet: Isten királysága, egy új nemzethez tartozik Krisztus királysága alatt, ezzel a szisztémával és itt osztán már a hatóságnak ide-oda, és oszt két évet kapott érte.” B.1., magyar férfi, *Csatóerdő*.

⁴¹ A *Csatóerdőn* (2011-ben) végzett résztvevő megfigyeléses terepmunkám alapján a Jehova tanúi felekezet üdvtörténeti/eszkatológikus időszemléletének (Bultmann 1994) fókuszában – nem a „múlt” vagy a „jelen” –, hanem (talán a településen élő más vallási felekezeteknél jóval erősebben) a várakozással tekintett „közeli jövő”, azaz a transzcendens létezés ideje áll. Ennek a csoportnak a tagjai – a helyi görög-, római katolikus és ortodox felekezetektől eltérően – nem követik a liturgikus naptári ünnepeket (advent, karácsony, nagyböjt, húsvét, pünkösd), valamint az emberi élet fordulóihoz tartozó jeles napokat és rítusokat (pl. névnap, születésnap; gyászmise, virrasztás, tor). Így – a közismert teológiai különbségeken túl – a ciklikusan ismétlődő szakrális (szent) időhöz (Eliade 2009) való viszonyuk is jelentős mértékben különbözik más történelmi egyházakétól. A csoport mindennapi időbeosztása normatív módon, intézményesen szabályozott. Hetente három alkalommal – az ún. területkártyák alapján felosztott környező falvakban – evangelizációs tevékenységet („szántóföldi összejövetelt”, „üttörő munkát”, „prédikálást”, „háznál házra járást”) folytatnak; további két másik napon a hitközség tagjai a helyi Királyságtéremben gyűlnek össze, ahol különféle témakörökben nyilvános előadásra és közös szöveg tanulmányozásra kerül sor. Az evangelizációval (prédikálással, egyházi könyvek és folyóiratok terjesztésével, bibliamagyarázattal stb.) kapcsolatos tevékenységről, pontosabban az azzal töltött órák és percek számáról a tagok havonta munkajelentéseket készítenek.

⁴² A teljesség igénye nélkül, csupán néhány kiragadott angol nyelvű szakirodalmi példa: Avirgan – Gammage – Bivens 2005; Ram – Edwards – Jones 2004, 2006, 2007; Eriksen 2005; Krstić – Dinić – Gavrilović 2018; Schneider – Linsbauer – Heinemann 2015. A magyar nyelvű kutatások közül lásd például: Szabó 2009, 2013; Berta 2014; Csata 2018.

vallási/felekezeti/egyházi hierarchiának az informális gazdasági cselekvésekben játszott szerepe vizsgálatára sem.

1.3. Kutatási források és módszerek

A könyv különféle levéltári irattípusok (kolhoz- és pártvezetőségi jegyzőkönyvek, beszámolók, gazdasági tervek, éves összefoglaló statisztikák), valamint empirikus módszerekkel gyűjtött anyagok (élettörténeti, fókuszcsoport- és tematikus interjúk) feldolgozására és társadalomtudományi elemzésére épít.

Az államszocialista időszak vizsgálatához a legfontosabb levéltári forrásokat a Nagyszőlősi Járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlegében (a továbbiakban: NJKHLR) gyűjtöttem, ahol a régió 1945 után újjászervezett igazgatási szerveinek, állami intézményeinek (iskoláinak, gazdálkodó egységeinek, hivatali testületeinek) iratait őrzik. Mivel ez az állomány a vizsgált települések és a „Béke” Kolhoz hivatalos dokumentumainak mindössze az 1960–1993 között keletkezett részét tartalmazza, a vizsgált régió szovjetizálásának korai (1945–1960 közötti) szakaszával – lokális szintű források hiányában – nem, illetve csupán érintőlegesen foglalkozom. Ezek az ukrán és/vagy orosz nyelvű anyagok nem a megszokott módon (levéltári egységek), hanem közigazgatási és kronologikus elvek (települések és évek) szerint vannak rendszerezve, konkrét jelzetek megjelölése nélkül (lásd 1. melléklet). Így a kutatás során ezekre a forrásokra – a hagyományos levéltári jelölésmódtól eltérően – a dokumentumok lelőhelyének megadásával (NJKHLR) és keletkezési évével hivatkozom.

A kolhozvezetőségi jegyzőkönyvekben tárgyalt fegyelmi, szabálysértési ügyek többsége – rövid terjedelmük, szűkszavúságuk, vázlatos jellegük miatt – a legtöbb esetben nem alkalmas részletes szövegelemzések, illetve mentalitástörténeti vizsgálatok elvégzésére. Ezért az 1961–1971 közötti jegyzőkönyvekben szereplő büntetéseket és vétségtípusokat kvantitatív (statisztikai) módszerekkel dolgoztam fel. E munka keretében hozzávetőleg 3500 levéltári oldalt tanulmányoztam át, melynek segítségével összesen 243 fegyelmi és 17 jutalmazási ügyet sikerült azonosítanom⁴³ – ez az adatbázis képezte az alapot a kötet társadalom- és gazdaságtörténeti fejezeteinek elkészítéséhez.

⁴³ Az 1960-as években kiállított jegyzőkönyvekben nagyon gyakran előfordul, hogy a megbüntetett vagy megjutalmazott személy(ek) kiléte nem tisztázott, vagy az elkövetők száma, adatai nem kerültek rögzítésre, ami lehetetlenné teszi a korabeli fegyelmező technikák és informális állampolgári cselekvések pontos kvantifikációját. A kérdéses szöveghelyeknél a megbüntetett/megjutalmazott személyek számát mindig eggyel (tehát a konkrét eset számával) növeltem. Ezáltal az elemzésben használt faktikus adatok szükségszerűen pontatlanok. Ettől függetlenül ugyanakkor azok – reményem szerint – az általánosabb tendenciák ábrázolására így is alkalmasak.

Ezenkívül azonban hasznos forrásokat, adatokat gyűjtöttem a Kárpátaljai Területi Állami Levéltárban is. Itt elsősorban az UKP Kárpátontúli Területi Pártbizottságának 1946–1959 (1 fond, 1 opisz), valamint az UKP Nagyszőlősi Járási Pártbizottságának 1946–1957 között (454 fond, 1, 3, 5, 7 opisz) keletkezett iratait dolgoztam fel. Ezek a dokumentumok a kommunista párt különböző (megyei és járási) szintű szervezeteinek tevékenysége során keletkeztek és az adott hivatali apparátus belső felépítését (jegyzőkönyvi osztály, titkársági osztály, káderosztály, agitáció- és propagandaosztály stb.) követő egységek szerint vannak katalogizálva. Az általam vizsgált téma szempontjából fontosabb irattípusok azonban mindkét forrásból hiányoznak: a megyei és járási pártvezetés fegyelmi ügyeivel kapcsolatos dokumentumokat – a fondjegyzék tanúsága alapján – 1991-ben az állományból szinte kivétel nélkül törölték.

Az államigazgatási és pártszervezet által „termelt” dokumentumok nagy része egy utópikus, elképzelt („fiktív”) valóságot megjelenítő hatalmi-ideológiai diskurzus keretében keletkezett.⁴⁴ Ez utóbbinak – amint arra a szakirodalom is felhívja a figyelmet – konstitutív része volt a tények (a termelési mutatók, a nyilvántartási adatok és összefoglaló jelentések) tudatos meghamisítása, illetve manipulálása is.⁴⁵ A levéltári archívumokban őrzött források többségéből ezért a korszak autentikus képe nem, illetve csak nagyon korlátozott érvényességgel rajzolható meg. Az államszocialista rendszer történeti forrásainak egy része ebben az értelemben nem elsősorban a korabeli empirikus valóság, hanem mindenekelőtt a diktatúra nyelvi konstrukcióinak, normatív fogalmainak, értéktulajdonításainak, vagyis a hatalom elbeszélői szándékának tanulmányozására alkalmas.⁴⁶

Ez a forráskritikai szempont azonban, amely az államszocialista korszakban keletkezett hivatalos iratok, dokumentumok hitelességét illetően általánosságban joggal vet fel kérdéseket, a könyv egyik legfontosabb forráscsoportjával, nevezetesen a kolhozvezetőségi jegyzőkönyvekkel kapcsolatban kevésbé tűnik relevánsnak. Az általam vizsgált jegyzőkönyvek ugyanis a *csatóerdői* kolhoz napi működését irányító 11 fős testület (a kolhozelnök, az elnökhelyettes, a kolhoz pártszervezetének titkára, az egyes termelési egységek vezetői és brigádérosai) havi rendszerességgel megtartott vezetőségi ülésein keletkeztek. Ahol a gazdaság legalacsonyabb szervezeti egységeire (az egyes kolhoz munkásokra, lánkákra és brigádokra) lebontott problémákat, szervezési

⁴⁴ Stephen Kotkin – részben Foucault hatalomfogalmát adaptálva – a sztálinizmust nyelviileg, azaz diskurzív módon konstituált univerzumként írta le. A szerző értelmezése szerint a szovjet rendszer – a formális intézményeken kívül – kialakított egy sajátos szókészletet, beszédmódot („Speaking Bolshevik”) is, amit az állampolgárok egy része elfogadott, internalizált. A szovjet birodalom területén az adott politikai rezsim ily módon – a szerző megközelítése szerint – egyszersmind új identitásokat (szubjektumokat) hozott létre. A szovjet hatalom mint diskurzív hatalom értelmezését lásd Kotkin 1995.

⁴⁵ Kligman 1998.

⁴⁶ A forráshasználatban rejlő módszertani problémákkal kapcsolatban még Ö. Kovács 2012; Apor 2008.

és ügyviteli feladatokat, vagyis az adott intézmény gyakorlati működésével kapcsolatos hétköznapi kérdéseket vitatták meg.

E vezetőségi ülések dokumentálását, jegyzőkönyvezését bár a törvény előírta, az azokban szereplő adattartalmakat: az ülésen elhangzott felszólalásokról, előterjesztésekről, vitás kérdésekről, ügyekről készült szó szerinti leiratokat nem kellett azonnal továbbítani a magasabb szintű (járási, megyei) államigazgatási vagy egyéb szervek felé. A jegyzőkönyvek vezetésére a központi adminisztráció által rendszeresített, nyomdai úton előállított nyomtatványokat – tehát magukat a vezetőségi ülésekről szóló „köteteket” – a tárgyév végén a kolhoz adattárában archiválták. Ezt követően pedig – néhány év múlva – a járási közigazgatás központi levéltárának iratállományába kerültek.

Habár a kolhozvezetőségi elit az említett dokumentumokat minden bizonnyal egy lehetséges („hipotetikus” előrevetített) ellenőrzés kockázatával számolva készítette el. Mégis – a levéltári tapasztalataim alapján – azok konkrét adattartalmát a központi szervek a gyakorlatban nem, vagy csak nagyon ritkán ellenőrizték. Az adott jegyzőkönyvekben ugyanis többnyire olyan ügyviteli kérdések és kisebb léptékű szabálysértések találhatók (pl. a kolhoz munkások nem akartak dolgozni, begyűjtötték a fűvet a „kolhozmező”-ről, zöldséget, tojást loptak bizonyos üzemegységekből), amelyeknek a kezelése vagy megoldása elsősorban az említett lokális intézmény, azaz a *csatóerdői* kollektív gazdaság illetékességi körébe tartozott. Ezek alapján nem tűnik valószínűnek, hogy a kolhozvezetőségi jegyzőkönyvek meghamisítását bármilyen külső (regulatív ideológiai-politikai) körülmény motiválta volna. Így azok hitelességében – szemben pl. a központi gazdasági tervosztálynak leadott termelési jelentésekkel, gazdaságstatisztikai kimutatásokkal vagy a kolhozelnök által elmondott éves közgyűlési beszámolókkal – nincs okunk kételkedni.

A korszak levéltári forrásai kapcsán ugyanakkor felmerül egy másik, a (történeti) megismerés részlegességének, korlátozottságának⁴⁷ tudatosítására alkalmas további kérdés is.

Az államszocialista korszakkal foglalkozó kutatások hívják fel arra a figyelmet, hogy a korabeli (pártállami) ideológia hipernormativitása, azaz az egyén megfigyelése és nyilvános cselekvéseinek kiterjedt állami ellenőrzése, felügyelete az állampolgárokat nemritkán színlelt, disszimulatív magatartásformák kialakítására készítette.⁴⁸ Gail Kligman a ceaușescui Románia népesedés- és testpolitikája, a demográfiai reprodukció állami szabályozása (az abortuszellenes törvények és propaganda) kapcsán mutatja be részleteiben is ezt a jelenséget. Állítása szerint az 1960-as évektől az orvosok, a statisztikusok, a demográfusok tudatosan meghamisították az orvosi diagnózisokat, a születési és halálozási statisztikákat és a hivatalos nyilvántartásokat annak

⁴⁷ Clifford 1999.

⁴⁸ Kligman – Verdery 2011; Kligman 1998; Scott 1996; Verdery 1993: 193.; Kharkhordin 1999.

érdekében, hogy teljesítsék a velük szemben támasztott ideológiai elvárásokat. A szerző amellet érvel, hogy a mindennapi kommunikációs helyzetekben az efféle cselekvések az állampolgárok között kialakították az állammal szembeni látszólagos engedelmesség, vagyis a kétszínűség (duplicity), valamint az azzal gyakorta együtt járó összejárás (complicity) kultúráját. Mindez egyfelől a rendszer hosszú távú, mesterséges (társadalmi) fenntartásának az egyik fontos komponensévé vált, miközben – más összefüggésben – egyszersmind hozzájárult annak végső összeomlásához is.⁴⁹

A Kligman által leírt szerepjátékokat, reaktív cselekvéseket és mimetikus gyakorlatokat Bhabha a kolonizáló hatalommal szembeni „ravasz előzékenység”-nek (sly civility),⁵⁰ James Scott pedig – más összefüggésben – a „színlelés politikája”-nak (politics of dissimulation) nevezte. Ez utóbbi kifejezés egyben arra is utal, hogy ezek a látszólag szétszórt, jelentéktelennek tűnő egyéni ellenállási formák társadalmilag organizáltak, azaz rendezett elemekből álló *rendszer* alkotnak, amelyeknek a hatékonysága – különösen az autoriter politikai rezsimekben – nem kis részben a rejtőzködés, a láthatatlanság, a felügyelet és az ellenőrzés kijátszásának sikerességétől függ. Ahogyan azt Scott megfogalmazza: „Az alávetett csoportok történelmében a mindennapi politika túlnyomó részben a színlelés politikája, amelynek során az ellenállásnak mind a szimbólumait, mind a gyakorlati részét leplezni kell. A nyílt sértegetés helyébe a pletyka, a gúnynevek használata és a jó hír tönkretétele lép; a közvetlen fizikai támadás helyett szabotázsához folyamodnak, gyűjtogatnak, és álruhás személyek fenyegetnek éjnek idején (például Captain Swing, a Rebecca Felkelők, Les Demoiselles); munkamegtagadás helyett hanyagsággal lassítják a munkát, és selejtet termelnek; adó elleni lázadás vagy felkelés helyett kibújnak alóla, és eltitkolják adataikat. A politikai küzdelem mindezen formái épp a hódolat, az engedelmesség és a lojalitás nyilvános szférájának felszíne alatt zajlanak.”⁵¹

Az elmondottakból az következik, hogy az államszocialista korszak levéltári forrásaiban látható informális cselekvések (az adminisztratív-nómenklatúra-elit és a kolhoz munkások hétköznapi ellenállási és együttműködési stratégiái) vagy azoknak legalábbis egy jelentős része szintén a különböző motivációkból – a megfélemlítés, az erőszak, a nyomásgyakorlás, esetenként a könnyebb boldogulás, az önvédelem, az egyéni érdekek könnyebb érvényesítése céljából – elkövetett kamuféltetés, tettetés, álcázás és megtévesztés jelenségek körébe tartozott.⁵²

⁴⁹ Kligman 1998.

⁵⁰ Bhabha 1994.

⁵¹ Scott 1996: 125. (Kiemelés – B. S.)

⁵² Az államszocialista korszakra vonatkozó visszaemlékezésekben, azaz nem a kortársi forrásokban, hanem az utólagos interpretációkban nagyon gyakran előfordul az álnyelvesség, a színlelés, a megtévesztő magatartások narratívája. Az alábbi interjúalany egy olyan lopás-történetet idéz fel, amelynek a tanúsága szerint a lokális társadalom tagjai

A helyzetet ráadásul tovább bonyolítja, hogy nem csupán a helyi lakosság hétköznapi magatartása, de általában az állam fegyelmezési/jutalmazási technikái hátterében álló többértelműségek, szerepjátékok, ellentmondásos szemantikai jelentésmozzanatok sem rekonstruálhatók teljes mértékben, illetve maradéktalanul. Ugyanaz a hatalmi értékelési forma ugyanis – kontextustól függően – egyszerre betölthette elvileg akár a szankció vagy épp ellenkezőleg, a jutalmazás, az elismerés funkcióját is. Például az államszocializmusban egy kolhozi alkalmazott magasabb pozícióra történő kinevezése – az érintett személy nézőpontjából – bizonyos szituációkban egyet jelentett a munkahelyi lefokozással, amennyiben az új pozíció a hiánygazdaság éveiben nem növelte, hanem épp ellenkezőleg, korlátozta a kinevezett egyén jóval jelentékenyebb korábbi informális gazdasági, társadalmi jövedelmeit és erőforrásait.

Jó példa erre annak a *csatóerdői* férfinak az esete, aki a kolhozon belüli munkahelyi előléptetését – 1975-ig a kollektív tulajdon védelmét hivatott ún. Népi Ellenőrző Bizottság elnöke volt, ezt követően pedig a gazdaság főkönyvelőjének első számú helyettesévé nevezték ki – saját informális hálózati pozíciójának és kedvező jövedelmi viszonyainak romlásaként, beszűkítéseként mesélte el. Munkahelyi karrierjének, státuszváltásának mozzanatára az említett személy a következőképpen emlékezett vissza:

„Nekem nagyon jó dögöm vót ellenőrző bizottsági elnöknek lenni. Könyvelő is vótam, második helyettes, ezért egy héten három napot bent dőgoztam az irodán, és három napot meg kint a szabadba. Jártam ellenőrizni, ahonnan tudtam, én is ezt-azt elcsőreltem [*nevet*], hát ezzel ment a dolog.

között meglévő horizontális bizalmi, szolidaritási és reciprocitási kapcsolatok nem csupán felülírták a vertikális (az állam és az egyének között meglévő) hierarchikus hatalmi viszonyokat, de egyszersmind – az állam törvényeinek való látszólagos megfelelés, azaz a mimikri, a szerepjáték eszközeivel – teljes mértékben el is lehetetlenítették a formális intézményeket és azok – a konkrét esetben: a kollektív („népi”) tulajdon védelmével megbízott ún. Népi Ellenőrző Bizottság – hatékony működését:

„Elhoztam a kolhozból 10 abzesztsövet, közben a kolhozelnök feleségének is vittem. Mondom, fasza, ha neki viszek, magamnak is viszek. Az elnök amikor megtudta, szólt *K. Lacinak*, mert akkor ő vót az ellenőrző bizottság elnöke. *Lacinak* el kellett jönni ide, és elvinni tőlem. Számold, én szabadságon vótam, *Lacinak* mi kellemetlen vót az. Azt mondja nekem, figyelj, itt elviszem a csövet az utcán, a kerten meg hozom neked vissza... [*Nevet*] Így vót, kérdezd meg tülle. Amikor hozta visszafele, tett hozzá még négyet. Amikor idejött, majdnem sírt *Laci*, mert hát együtt dőgoztunk, meg minden. Azt mondja, hát nekem is oda kellett vóna nála menni, ha engem küld érted. Ide állítottak traktorral, munkásokkal, baszd meg... Hát mi szégyen vót az itt a szomszédoktól nekem. Azt mondja csitt, hallgass, ne tudjon senki semmit, azt mondja *Laci*. Rám kacintott, na, azt mondja hangosan: mennyiért adod azt a csövet? Direkt hangolt, hogy a szomszédok hallják, és ne tudják meg, hogy neki hivatalból kell azokat elvinni. Felpakolták, itt vótak a csövek hátul letéve, el vót az dugva, lejjebb. Azt mondja, legyél ott a kertbe, mindjárt hozom, és *Laci* az utcán elvitte, de a kerten hátul nem sokára vissza is hozta.” (B.2., magyar férfi, *Csatóerdő*.)

Ahova, érted, elmentem, már hogy eláruljak neked ilyen dógot, lementem a konzervgyárba például ellenőrizni, *Lenci* bácsi, az igazgató küldött nekem egy zsák cukrot. Nem is kértem. Vagy bármit... a téglagyárba... téglakellett, nem vót ilyen, hogy nem, érted. És akkor azt mondják nekem, hogy *Bálint* – mondja *nekem az elnök* –, meghalt szegény Sanyi, azt mondja, te leszel az első helyettes. Jaj, mondom, elnök elvtárs, én nem leszek! [*Nevet*] Hát figyelj, a fizetésem vót 120 rubel az irodán, az nem sok vót, *Bara Endrének*, az *elnöknek* vót 380 már akkor, de az ellenőrzőnek meg annyi fizetésének kellett lenni, mint a kolhozelnöknek. Tehát a 120-hoz még, amit bent kerestem én, írtam hozzá még 160-at, három nap hetente kint jártam, érted. És akkor ű se szólt semmit, mert ha háromszáznyócvan, akkor háromszáznyócvan. És akkor még csencseltem, meg minden, jól ment a dolog, érted. Én vótam... atyaisten vótam akkor a kolhozba már *Bara* után, érted. Az elnök azt mondta, hogy akarsz, nem akarsz, de te leszel, azt mondja, már nem mehetsz ellenőrizni. Már nem fogol kint, azt mondja, járkalni. [*Nevet*] Hát olyan rosszul esett ember [*nevet*], már csak azt nem mondta ki, hogy magamat ellenőrizzem. [*Nevet*] Azt mondja, kit ajánlsz magad helyett? Hát mondtam neki, ha nagyon muszáj lemondani, akkor én javasolom *Kiss Lacit*. *Laci* a mai napig is áld éngemet. Utána vett autót ű is, na, érted miről van szó?⁵³

Az elmondottak tükrében tehát az „együttműködés”, „ellenállás”, „jutalmazás” és „büntetés” kategóriái olyan kontextusrelatív cselekvéseket jelölő fogalmak, amelyeknek a korabeli referenciális jelentését csupán a konkrét helyzetek és az érintett aktorok tényleges („valódi”) céljai ismeretében tudnánk adekvát módon tanulmányozni. A rendelkezésre álló történeti források többsége – példának okáért a kötetben felhasznált kolhozvezetőségi jegyzőkönyvek – ennek leírására azonban nem vagy csak nagyon ritkán alkalmasak. Ugyanis azok a történelem hétköznapi szereplőinek intencionális alapbeállítódására (a cselekedeteket irányító szándékokra) vonatkozóan csak elvétele tartalmaznak információkat. Be kell látnunk, hogy a kötetben felhasznált levéltári dokumentumok többsége elsősorban mindössze annak a kérdésnek a tanulmányozására alkalmas, hogy az államszocialista korszakban a helyi társadalom tagjai *mit csináltak*: a kolhoz munkások miként, mikor loptak vagy hagyták el a munkahelyüket, vagy épp ellenkezőleg, hogyan árultak be valakit, milyen módon teljesítették túl a munkanormát, védték meg a „kolhozvagyont” és így tovább.

Ez a jelenség szintű – az adott dokumentumok műfaji és egyéb formai-tartalmi jellegzetességeiből adódóan korlátozott – leírás azonban a cselekvések mögött álló poliszémikus, sokféle értelmezési lehetőséget magába rejtő jelentéseket (tehát például azt, amit a társadalmi cselekvők az adott aktusok

⁵³ B.2., magyar férfi, *Csatóerdő*.

közben *gondoltak*, és azt, hogy milyen motivációkkal, intenciókkal, aspirációkkal rendelkeztek) nem tudja megragadni. Ily módon a levéltári szövegben rögzített „hazugság” és az azon túli (történeti) „valóság”, más szóval az egyéni magatartásokban megmutatkozó „látszat” és az adott ágensek „voltaképpen”, eredeti szándéka közötti diszkrepanciák vizsgálatához az említett forráscsoportok önmagukban nem elégségesek.

A szovjet politikai diktatúra hétköznapi működésének vizsgálata során ezért kitüntetett figyelmet fordítottam az oral history⁵⁴ segítségével feltárható történeti összefüggésekre: az átlagemberek, az adott korban élő szemtanúk⁵⁵ szubjektív történeti tapasztalataira és élményeire, illetve azt azokat artikuláló szóbeli elbeszélések, diskurzusok antropológiai elemzésére.

Ennek érdekében az egykori kollektív gazdaság alkalmazottai közül 2007 és 2012 között összesen 35 fővel (22 férfi, 13 nő) készítettem narratív élet-történeti és – a kutatás bizonyos részproblémáit alaposabban kibontó – vezérfonal-interjút.⁵⁶ A megkeresett személyek és interjúalanyok az adott intézmény belső szervezeti hierarchiájának különböző szegmenseihez (párt- és kolhozvezetőségi tagok, adminisztratív személyzet, szakmunkások, ipari bérmunkások, agrártermelők) és a helyi társadalom eltérő életkorú, nemű, státuszú csoportjaihoz tartoztak.

A narratív szövegbázis elemzésével összefüggésben meg kell jegyeznünk, hogy ezek az alternatív – a levéltári forrásokat kiegészítő – szóbeli történelmi elbeszélések, egyéni élettörténeti narratívák szintén számos elméleti és kutatásmetodológiai dilemmát vethetnek fel, amelyek között a hitelesség problémája (az államszocialista korszak hivatalos irattermelési gyakorlatához hasonlóan) szintén meghatározó elemnek tűnik.

A retrospektív (egyéni vagy kollektív) emlékezettel kapcsolatos kutatások⁵⁷ például egyértelműen rávilágítanak arra az összefüggésre, hogy a

⁵⁴ Az oral historynek két különböző értelmezése létezik. Az egyik az adott fogalom alatt a történeti múlt specifikus forrásait, dokumentumtípusait (személyes naplókat, szóbeli közléseket, memoárokat, leveleket, élettörténeti elbeszéléseket) és azok alkalmazását érti, amelyek segítségével egy alternatív – a kanonizált történettudományi diskurzusokból nem megismerhető – múltkép tárható fel. A másik megközelítés szerint az oral history nem egy sajátos forrástípus, hanem a történeti adatfeltárás és -gyűjtés (az interjúkészítés és a múlt megismerésének) konkrét módja, vagyis a múltra irányuló kutatás sajátos módszere. (Gyáni 2000: 128–144.; Horváth 2011; Udvarnoky 2007: 28–29.)

⁵⁵ A történeti tanúságtétel gesztusára Dulong definícióját alkalmazom, aki szerint a „tanúságtétel [témoignage] egy – az elmesélt eseményben való jelenlét révén igazolt – elbeszélés”. A történeti tanúságtétel ismeretelméleti státuszát tekintve megközelítésemben nem különbözik a levéltári forrásoktól, hiszen mindkettőben keverednek külső referenciális, azaz a faktikus „valóság”-ra vonatkozó jelentések és a fiktív, imaginárius elemek. Dulong meghatározását idézi K. Horváth 1998: 297.

⁵⁶ Az élettörténeti és strukturált mélyinterjú (vagy vezérfonal-interjú) módszertanához lásd Rosenthal 2004; Hatch – Wisniewski 1995; Legard – Keegan – Ward 2003.

⁵⁷ Assmann 2003, 2013; Halbwachs 2018. A társadalmi és egyéni emlékezet szociológiai

történeti múlt retrospektív (utólagos) elbeszélései – a szelekció, a felejtés⁵⁸, az inkonzisztens események koherens narratívaként történő előállítására és annak szubjektív át- és újraértelmezése révén – képlékenyek, szituatívok. Más szóval a mindenkori kijelentésaktus időhorizontjának jellegzetességeit hordozzák magukon. A személyes, közvetlen tapasztalaton alapuló emlékezet ezért nem elsősorban a faktikus („tényszerű”) múltbeli eseményeket, hanem mindössze a „jelen lévő múlt”-at⁵⁹ eleveníti fel, aminek a kereteit részben az elbeszélő egyedi, partikuláris (korlátozott érvényességű) egzisztenciális pozíciója, részben pedig a társadalmilag meghatározott sémák, narratív/kognitív struktúrák⁶⁰ jelölik ki. Ahogyan Gyáni Gábor fogalmaz: „A felidézett események valóságosságát, hihetőségüket így nem a múlt tényleges eseményeihez fűződő egyébként is ellenőrizhetetlen vagy csak igen nehezen ellenőrizhető viszonyuk, hanem a történet szempontjából adott relevanciájuk biztosítja. S mivel a narratív struktúrában megnyilvánuló emlékezés eleve retrospektív jellegű, *valójában nem a múlt szintén narratív módon feldolgozott tapasztalatát, hanem a jelen perspektívájából feltáruló múltat beszéljük el.*”⁶¹

Elfogadva a múlt társadalmi konstrukciójáról szóló megfigyeléseket, az oral historyval gyűjtött, élőszóval elmondott történetek forrásértékével összefüggésben Daniel Bertaux álláspontjával értek egyet. A francia szociológus abszurdnak nevezte azt a szélsőséges társadalomtudományi – eredetileg a posztmodern irodalom- és nyelvelmélet, valamint a pszichológia hatására az 1980-as években kialakult – konstruktivista („antirealista”) paradigmát, amely szerint az élettörténeti és narratív elbeszélések kizárólag az aktuális jelenről tudósító diskurzív produktumok lennének. S mint ilyenek nélkülöznek minden külső (szociális-történeti) „valóság”-ra történő vonatkozást.⁶² Ahogyan Daniel Bertaux fogalmaz: „El tudom a konstruktivista nézetet fogadni, amennyiben az vállalja azt a kettős posztulátumot, hogy van egy valóság »kívül«, amely függetlenül létezik az én vagy a te felfogásodtól, és hogy ez a valóság legalább részben megfigyelhető, megismerhető a kutatáson keresztül, és beszélhetünk róla. El tudom és el is fogom fogadni, hogy a kint lévő valóság éppúgy jelekből és szubjektív jelentésekből épül fel, mint ahogy az anyagi vagy strukturális valóságok, mint például az intézmények, a termelési viszonyok, az osztályviszonyok, a kialakult hatalmi viszonyok, normák, projektek és hasonlók. El tudom fogadni, hogy nemcsak egy megfigyelője vagyok, hanem résztvevője is ennek a változó valóságnak. De ha azt állítod

kutatásával kapcsolatos eredményekről és vizsgálati problémákról jó áttekintést ad Olick – Robbins 1999.

⁵⁸ Az „emlékezet” és a „felejtés” aktusát nem passzív, hanem egymással dialektikus kapcsolatban álló, kifejezetten aktív – tehát politikai-hatalmi célokkal is rendelkező – kulturális gyakorlatként közelíti meg több szerző is. Lásd Fabian 2003; Nora 2009; Ricoeur, 1999.

⁵⁹ Koselleck 2003: 407.

⁶⁰ Burke 2001; Halbwachs 2018.

⁶¹ Gyáni 2000: 113. (Kiemelés – B. S.)

⁶² Bertaux 2003: 47–48.

nekem, hogy nincs ilyen valóság, csak ennek a percepciója, ábrázolása, az arról szóló meggyőződések léteznek, akkor én, mint szociológus, nem tudlak követni, mert ez a szociológiai kutatás végét jelentené.”⁶³

Az állami diszfunkciók és informális túlélési technikák recens (posztszocialista) formáinak elemzéséhez a „Háromhatárok vizsgálata Magyarország délnyugati, délkeleti és északkeleti térségében” című, 2011–2014 között megvalósított akadémiai kutatás (91112) nyújtott segítséget. Ennek a programnak a keretében két különböző helyszínen végeztem résztvevő megfigyelést,⁶⁴ valamint módszeres adatgyűjtést.

Az egyik egy olyan északkelet-magyarországi falu (Kispalád) volt, ahol a külföldi (ukrajnai) bevándorlás – ennek részeként pedig a kárpátaljai falvak lakosainak földrajzi mobilitása – meghatározó jelenségnek tűnt. Itt azoknak a diskurzív és szimbolikus kulturális gyakorlatoknak az elemzésére törekedtem, amelyeken keresztül a magyarországi fogadó társadalom kijelöli a Kárpátaljáról érkező családok társadalmi és munkaerőpiaci státuszát, szabályozza bevándorlásukat, és meghatározza a lokális etnikai csoportok (magyarok, romák, ukránok) közötti hierarchikus viszonyokat. Ezzel összefüggésben 2012-ben összesen 16 narratív és 4 fókuszcsoportos interjút⁶⁵ készítettem, és – több megszakítással, de – összesen három hónapos állomásozó terepmunkát végeztem. Ugyanebben az évben kezdtem el egy másik nagyfokú mobilitással jellemezhető foglalkozási csoport, a kárpátaljai olaj- és benzincsempészek határon átnyúló tevékenységének és az erre ráépülő informális hálózatoknak (fuvarozás, szállítás, kereskedés; üzemanyagtöltő udvarok, árulerakatok, pénzváltó helyek) a vizsgálatát. Ez a kutatás a mátészalkai piacon kereskedő ukrain üzemanyagárusok között másfél hónapig tartott. Az említett közösség tagjaival nem csupán interjúkat, beszélgetéseket folytattam, de aktívan részt vettem a csoport mindennapi életében, és közelebről is megfigyelhettem üzleti tevékenységüket.

A posztszovjet korszak mikroszintű gazdasági, társadalmi, politikai folyamatainak elemzését az ukrán–magyar határtérségben mintegy egy évtizeden keresztül végzett terepmunkáim eredményeire, valamint az előbbieken ismertetett módon összeállított etnográfiai anyagok (interjúk, jegyzetek, feljegyzések, terepnaplók stb.) feldolgozására alapozom.

⁶³ Uo. 48–49.

⁶⁴ A résztvevő megfigyelésről és annak típusairól lásd Bernard 2006.

⁶⁵ A fókuszcsoportos interjú metodológiájának elveiről jó magyar nyelvű összefoglalást ad: Oblath 2007.

1.4. A kutatás elméleti-fogalmi kerete

Az informális gazdasági cselekvések empirikus vizsgálata – valamint azok lokális társadalmi-politikai funkcióinak és történeti változásának elemzése – előtt röviden meg kell említenem néhány olyan munkát, amelyek hozzájárultak a kutatás fogalmi-elemzési kereteinek kidolgozásához.

Az informális gazdaság mibenlétét, eredetét és történeti dinamikáját elemző kortárs közgazdaságtudományi, szociológiai, politológiai, antropológiai szakirodalmat – Martha Chen és mások szerint⁶⁶ – négy nagyobb értelmezési paradigma köré csoportosíthatjuk.

Az első az ún. dualista (vagy szektoriális) iskola. Ez a megközelítés egyfajta monetáris logikán alapul, és az informális gazdaságot olyan marginális – a formális gazdaságból kizárt – társadalmi csoportok tevékenységeként értelmezi, amelyek alternatív jövedelmeket, illetve védőhálót nyújtanak bizonyos válsághelyzetekben vagy a tartósabb gazdasági recessziók idején.⁶⁷ Az irányzat egyik előfutára William Arthur Lewis brit közgazdász volt, aki az informális gazdasági tevékenységeket egyfajta reliktum-jelenségként – a premodern, tradicionális társadalmak „maradványa”-ként – közelítette meg. Ezekről ugyanis azt feltételezte, hogy azok majd a modernizáció, illetve a kapitalista gazdasági fejlődés hegemoniájával szükségszerűen maguk is fokozatosan el fognak tűnni.⁶⁸ Az antropológiában az „informális gazdaság” (informal economy) fogalmának meghonosítása azonban egy másik kutató, Keit Hart nevéhez és gazdaságantropológiai vizsgálataihoz fűződik.⁶⁹ Hart az afrikai (ghánai) Accrában végzett empirikus kutatást, ahol – a Lewis által leírt szegény, vidéki informális gazdaságból a gazdag, városi, formális gazdaság felé törekvő lakosság helyett – egy szimbiotikusan egymás mellett létező, szegmentált városi munkaerőpiacot: azaz egy korlátozott formális gazdaságot (szabályosan fizetett munkavállalókat) és egy virágzó városi informális szektort (önmagukat foglalkoztató mikrovállalkozásokat) talált.⁷⁰ Bár a két szféra közötti interakciók és dinamikus kapcsolatok jelentőségét maga Keith Hart⁷¹ is erőteljesen hangsúlyozta, a szerző dualista megközelítése révén az informális gazdaság fogalma később azonban mégis elsősorban a szegénység, az alacsony szintű termelékenység és a kapitalista alulfejlettség szinonimájaként került be a mainstream tudományos diskurzusba.⁷²

⁶⁶ Chen 2007, 2012; Boels 2016.

⁶⁷ Chen 2007.

⁶⁸ Slack – Jensen 2010.

⁶⁹ Hart 1973.

⁷⁰ Godfrey 2011: 244.

⁷¹ Hart 1973: 68.

⁷² Centeno – Portes 2006; ILO 1972; Sethuraman 1972; Tokman 1978.

A másik irányzat az ún. strukturalista paradigma. Ennek egyik fontos előzménye Wallerstein világrendszer-modellje volt.⁷³ Ebben a szerző – amint az köztudott – megkülönböztette a gazdaságilag fejlett centrum- vagy magterületeket (vagyis a nagy innovációs képességű, magas termelési kapacitással és jövedelmi szinttel rendelkező földrajzi térségeket) az elmaradottabb, periférikus régióktól (azoktól a területektől tehát, ahol a bérek, a termelékenység, a gazdasági aktivitás, a technológiai tudás fejlettsége alacsony). Ebből a perspektívából a formális és informális gazdaságok kapcsolatát – ugyanúgy, ahogyan a centrum- és perifériaterületek közötti interakciókat – szerkezetileg konstituálódó függőségi viszonyok jellemzik. A strukturalista érvelés szerint az informális gazdaság a kapitalizmus / kapitalista fejlődés immanens természetéből fakad: a gazdaságilag alárendelt kis cégek és vállalkozások ugyanis informális eszközökkel próbálják csökkenteni a munkaerő és termelés költségeit, illetve ezzel reagálnak a gazdaság állami szabályozására (nevezetesen a magas adókra és szociális törvényekre), valamint a globális versenyre.⁷⁴ A gazdag formális szektor – aszimmetrikus cserék és gazdasági tranzakciók révén – azonban elvonja, kinyeri az informálisan előállított tőkét ezekből a vállalkozásokból, ami a globális egyenlőtlenségek rendszerének intézményesítéséhez vezet. A munkaerő és a tőke közötti kizsákmányoló, egyenlőtlen gazdasági cserekapcsolatok ily módon tehát fenntartják az informális gazdasági stratégiák és hálózatok stabilitását.⁷⁵

Az előző két megközelítéstől eltér a jogi megközelítésmód. Ennek egyik legismertebb képviselője egy dél-amerikai közgazdász, De Soto volt, aki 1982 és 1985 között Limában (Peruban) az utcai és piaci kiskereskedők, valamint az illegális földfoglaló családok túlélési stratégiáit vizsgálta.⁷⁶ E kutatási tapasztalatok alapján a szerző és az irányzat követői⁷⁷ amellet foglaltak állást, hogy az informális gazdasági tevékenységek lényegüket tekintve nem mások, mint a merkantilista, túlszabályozó állam politikájára adott társadalmi válaszok: a szegényeket a hivatalos törvények (például a tulajdonjogi szabályok, a magas adók), valamint az intézményes eljárások (például a vállalkozás regisztrációjának követelményei, a bürokrácia és a hivatali korrupció) kizárják a formális gazdaságból. Mindez De Soto érvelése szerint szükségszerűen egy informális, törvényen kívüli rendszer (extralegal system) kialakulásához vezet. Az adott csoportok számára – ahogyan a szerző fogalmaz – az „egyetlen alternatíva az, hogy a hivatalos törvényen kívül élnek és dolgoznak, illetve a saját informálisan kötelező érvényű megállapodásaikat alkalmazzák vagyonuk védelme és mozgósítása érdekében.

⁷³ Godfrey 2011: 245.

⁷⁴ Chen 2007: 7; 2012. 5; Boels 2016: 38; Moser 1978; Leonard 1998.

⁷⁵ Godfrey 2011: 246.

⁷⁶ De Soto 1989.

⁷⁷ Lásd például: Nwabuzor 2005; Johnson – Kaufmann – Zoido-Lobaton 1998; Dyer – Mortensen 2005.

Ezek a megállapodások a hivatalos jogrendszerrel kölcsönözött szabályok, ad hoc improvizációk és a származási helyükről behozott vagy helyileg kidolgozott szokások kombinációjából származnak... E törvényen kívüli társadalmi szerződések egy élénk, de alultőkésített szektort hoztak létre, a szegények világának központját.⁷⁸

Végül meg kell említeni az ún. voluntarista – más szerzők szerint: „neoliberalis”⁷⁹ – iskolát. Az irányzat képviselői egyetértenek a jogi megközelítés híveivel abban, hogy az informális szféra szereplői igyekeznek az állami törvények (a szabályozás és az adózás) megkerülésére, ám ennek okát nem a nehézkes regisztrációs eljárásokban, hanem sokkal inkább racionális gazdasági döntésekben látják. Állításuk szerint a mikroállalkozók önként hagyják el a formális gazdasági szektort, ugyanis mérlegelik a költség-haszon (anyagi kiadás, bevétel, lehetséges büntetések mértéke stb.) arányokat, és döntést hoznak arról, hogy az informális szférát választják (mivel az a formális munkaerőpiachoz képest alacsonyabb bekerülési költséggel jár és sokkal szabadabban hozzáférhető).⁸⁰ Az irányzat legismertebb alakja William Maloney és Gary Fields, akik szerint az informális gazdaság homogén entitás és a legkevésbé fejlett gazdasági ágazat, amelyhez a munkavállalók csatlakoznak.⁸¹

Az informális gazdaságnak ezek a divergens megközelítésmódjai az elmúlt évtizedekben nagyon sokrétű kutatási programok és különféle vizsgálati témák – pl. a szegénység, az alulfoglalkoztatottság, a jövedelmi egyenlőtlenségek, az adósságválság és a migráció stb. – kialakulásához vezettek.⁸² Ennek a heterogenitásnak ugyanakkor egyik természetes következménye lett az „informális gazdaság” kategóriájának inkoherens fogalmi meghatározása is.

La Porta és Schleifer például az informális gazdaságot olyan tevékenységként definiálja, „amelyet nem regisztrált vagy regisztrált vállalkozások végeznek, de rejtve vannak az adózás [kötelezettsége] elől”.⁸³ Ezzel szemben Castel és Portes szociológiai nézőpontból azt állítja, hogy az informális gazdaságot „egyetlen központi vonás jellemzi: a társadalmi intézmények azokat nem szabályozzák olyan jogi és társadalmi környezetben, mint amilyenben hasonló tevékenységeket szabályoznak”.⁸⁴ Nwabuzor voluntarista megközelítésében ezzel szemben amellet érvel, hogy „az informalitás egy válasz a megterhelő ellenőrzésekre, és egy kísérlet azok megkerülésére”,⁸⁵ Etzold és szerzőtársai viszont az informális cselekvéseket sokkal inkább „egy habitus[ként] vagy a dolgok csinálásának rutinja”-ként⁸⁶ közelítik meg.

⁷⁸ De Soto 2000: 21.

⁷⁹ Williams 2016.

⁸⁰ Chen 2007.

⁸¹ Fields 1990: 50.; Maloney 2004: 1159.

⁸² Feige 1990.

⁸³ LaPorta – Schleifer 2008.

⁸⁴ Castells – Portes 1989: 12.

⁸⁵ Nwabuzor 2005: 126.

⁸⁶ Etzold et al. 2009: 10.

Ebben az összefüggésben figyelemre méltó az informális gazdaság jelenségét leíró tudományos diskurzus fogalmi bizonytalansága, inkohereus klasszifikációs gyakorlata is. Collin C. Williams arra hívja fel a figyelmet, hogy csak az angol nyelvű szakirodalom 45 különböző jelzót – „atipikus” (a-typical), „készpénzes” (cash-in-hand), „rejtett (hidden), „szabálytalan” (irregular), „láthatatlan” (nonvisible) „árnyék” (shadow), „be nem jelentett” (undeclared), „földalatti” (underground), „nem szabályozott” (unregulated) gazdaság – használ az informális jelenségek azonosítására. Ezek segítségével – ahogyan arra a szerző nagyon lényeglátó módon rámutat – a kutatók általában olyan entitásokat jelölnek meg szövegeikben, amelyek az informális gazdaságból szerintük hiányoznak vagy abban nem elégségesek.⁸⁷ Mindez nem csupán arra világít rá, hogy a jelenség tudományos leírásában milyen erőteljes a normatív – az informalitásnak a formalitáshoz viszonyított, opozicionális értelemű – szemléletmódja, de egyszerre mind azt is nagyon jól szemlélteti, hogy az „informális gazdaság” témáját tárgyaló tudományos vizsgálatok episztemológiai határai teljesen bizonytalanok.⁸⁸

Az általam megvalósított kutatás nem a jelenség – fent bemutatott – hagyományos dualista, strukturalista vagy jogi paradigmáit követi, amelyek az informális jelenségeket bináris, statikus és regulatív nézőpontból értelmezik. Munkám a kortárs antropológiának ahhoz az elméleti-módszertani irányzatához csatlakozik, amely a gazdasági tranzakciók társadalmi beágyazottságát (social embeddedness),⁸⁹ illetve az „emberi ágencia” szerepét hangsúlyozza,⁹⁰ és az informális cselekvéseket a kontinuos formális-informális mechanizmusok kontextusában közelíti meg.⁹¹

A gazdaság tranzakciók és tevékenységek ilyen holisztikusabb szemléletmódját képviseli Peter Ping Li modellje, aki az informális aktivitási formákat a társadalmi tőke (social capital) és a bizalom (trust) fogalmain keresztül értelmezi. A szerző több tanulmányában⁹² egy olyan interaktív megközelítést dolgozott ki és mutatott be, amelyben az informalitás fogalmát a formális-informális intézmények extrém működésének dimenzióin keresztül ragadta meg. Álláspontja szerint az informalitás nem más, mint a társadalmi kötelékek (social ties) egy specifikus formája, amit az egymással horizontális kapcsolatban lévő felek implicit (szóbeli megállapodások) és endogén („bottom up”) módon hoznak létre. Ezekben a társadalmi kapcsolatokban a gazdasági, társadalmi csereügyleteket és tranzakciókat rugalmasan hajtják végre és flexibilis szabályok szerint ellenőrzik egy perszonalizált (interszjektív, érzelmileg telített, egoközpontú) folyamat keretein belül. Ezzel szemben

⁸⁷ Williams 2014.

⁸⁸ Feige 1990.

⁸⁹ Granovetter 1985.

⁹⁰ Morris – Polese 2015.

⁹¹ Helmke – Levitsky 2004; Misztal 2000; Morris 2011.

⁹² Li 2007a, 2007b, 2008, 2011, 2013, 2014; Li – Redding 2014.

a formális szabályok inkább vertikális hatalmi viszonyokban, explicit (írott) és exogén („top down”) módon artikulálódnak, végrehajtásukat szigorúan kontrollálják, mivel azok elsősorban csak egy univerzális, deperszonalizált (objektív, instrumentális, csoportorientált) eljárás részeként valósulhatnak meg.⁹³

Dimenziók	Formális	Informális
Kodifikáció	Explicit	Implicit
Megjelenés	Exogén	Endogén
Megállapodások kikényszerítése	Feszés	Laza
Hatalmi viszonyok	Vertikális	Horizontális
Perszonalizáció	Deperszonalizált	Személyes

2. ábra. Formális–informális dualitás⁹⁴

A modell meghatározó eleme, hogy a formális-informális intézmények kapcsolatára egyfajta kettősség: az egységben megjelenő ellentétek dualitása (duality of opposites-in-unity)⁹⁵ a jellemző. Ennek révén a rendszeralkotó elemek nemcsak hogy kölcsönösen konstituálják egymást, de mindkét komponens – miközben kiegészíti – részlegesen korlátozza, szabályozza is a másikat. Az így kialakuló dinamikus feszültség – a szerző véleménye szerint – analogikus hasonlóságot mutat a társadalmi tőke (social capital) különböző aspektusaival (a „gyenge kötések” és „erős kötések” vagy a „kapcsolati bizalom” és „hálózati bizalom” között meglévő differenciális összefüggésekkel), amelyeknek szintén tipikus vonása az egymásba integrált ellentétes erőhatások egyidejű jelenléte. Li szerint ezt a dualitást a kínai filozófia „jín-jang” metaforájával szemléltethetjük a legegyszerűbben, az ugyanis „a gondolkodás sajátos kerete Kelet-Ázsiában, amely Kínából ered, de a legtöbb ázsiai országban is elfogadott [...], s éppúgy különbözik Arisztotelész »sem/sem« formális logikájától, mint Hegel »mindkettő/vagy« dialektikus logikájától”.⁹⁶

Az informalitás és a kulturálisan meghatározott normák összefüggése szempontjából fontos vonatkozási pontnak tekintem Itty Abraham és William van Schendel⁹⁷ kutatását is. A két szerző ugyanis megkülönbözteti a formális politikai hatalom (formal political authority) és a nem formális társadalmi hatalom (non-formal social authority) által létrehozott politikai tereket. Ezeket – a véleményük szerint – egyszersmind divergens (az állam és a társadalom eltérő) normákkal, erkölcsi ethosszal jellemezhető rendszereknek

⁹³ Li 2007a.

⁹⁴ Az ábra – Li munkája nyomán (Li 2007a: 230.) – saját szerkesztés.

⁹⁵ Li – Redding 2014: 10.

⁹⁶ Li 2011: 7.

⁹⁷ Von Schendel – Abraham 2005.

is kell tekintenünk, amelyek a társadalmi cselekvések és az intézményközi kapcsolatok négy különböző típusát alakíthatják ki.

Az első két típushoz – amint azt a 3. ábra is szemlélteti – az államilag törvényes és társadalmilag megengedett (A), valamint az államilag törvénytelen és társadalmilag is tiltott cselekedetek (D) tartoznak. Ennek a két, egymással szemben álló, ideáltipikus (totálisan szabályozott vagy tökéletesen kaotikus) állapotokat leíró kategóriának közös tulajdonsága, hogy a társadalom és az állam törvényei által meghatározott regulatív szabályok és értékfogalmak mindkettőben azonosak, illetve kölcsönösen fedik egymást. Így a formális és informális intézmények működése az efféle helyzetekben kiegyenlített, szimmetrikus mechanizmusokkal és interakciókkal jellemezhető. Abraham és Schendel ugyanakkor megjegyzi, hogy ez a két alaptípus „teljesen absztrakt és irreális karakterük miatt analitikus kategóriaként a legkevésbé érdekes állapotokat ábrázolja”.⁹⁸ Relevánsabbnak tekintik ezért azokat az összetettebb helyzeteket, amikor a társadalmi közvélemény által támogatott gazdasági tranzakciókat a hivatalos törvények tiltják (B), vagy fordítva: a társadalom által stigmatizált, morálisan elítélt, „nem megengedett” egyéni vagy közösségi magatartásokat a jogszabályok egyébként legálisnak (C) minősítik. A formális és informális intézmények regulatív, morális rendszereinek működését ilyenkor általában a szereplők közötti érték- és érdekütközések, illetve az ezekből adódó dinamikus feszültségek és konfliktusok kísérik.

	Törvényes (legal)	Törvénytelen (illegal)
Megengedett (licit)	(A) Ideális állam	(B) Alvilág/határvidék
Tiltott (illicit)	(C) Haveri kapitalizmus / bukott állam	(D) Anarchia

3. ábra. A versengő hatalom terei⁹⁹

Az informális gazdaság ebben a megközelítésben tehát nem más, mint a politikai (törvényes/törvénytelen), továbbá a társadalmi (elfogadott/tiltott) eredetű hatalom szituatív intézményes működéséből eredő inkongruencia.

Ebből a szempontból figyelemre méltó két másik kutató, Colin C. Williams és Ioana Alexandra Horodnic empirikus vizsgálata is.¹⁰⁰ A két szerző ugyanis – habár explicit módon nem hivatkoznak rá, lényegét tekintve mégis – Schendel és Abraham 2005-ös tanulmányának egyik fontos alaptézisét igazolják a kvantitatív szociológia módszertani eszközeivel. Munkájukban az Eurobarométer 2013-as brit és észak-írországi lakosok körében végzett kutatásának eredményeit dolgozzák fel. A népesség adómoráljára vonatkozó adatok másodelemzésével meggyőzően bizonyítják, hogy minél nagyobb az intézményes aszimmetria szintje az állam formális intézményei által ko-

⁹⁸ Uo. 20.

⁹⁹ Uo. 20.

¹⁰⁰ Williams – Horodnic 2016.

difikált törvények (vagyis a „kormányzati erkölcs”), valamint az informális intézményekkel közvetített normák, értékek és hiedelmek (tehát a „társadalmi erkölcs”) között, annál nagyobb az adott állampolgárok hajlandósága az informális gazdaságban való részvételre.

A gazdasági tranzakciók és tevékenységek bináris (legális/illegális, megengedett/tiltott, informális/formális) felosztásának episztemológiai, módszertani korlátjaira hívja fel a figyelmet ugyanakkor Rosana Pinheiro-Machado brazil antropológus tanulmánya.¹⁰¹ Ebben a kutató a multi-sited etnográfia segítségével „illegális” kínai árucikkek (hamisított órák és játékok) kereskedelmi státuszváltozását és nemzetközi értékesítését vizsgálta meg különböző országokban (Kínában, Paraguayban és Brazíliában), illetve eltérő jogi környezetben. A szerző számos empirikus példán keresztül szemlélteti, hogy – a globális áruterelés perspektívájából szemlélve – egyes kínai termékek egyszerre több lehetséges jogi státusszal is rendelkezhetnek, bizonyos árucikkeknek pedig egyáltalán nincs a priori rögzített jogi meghatározása. „A »kriminális árucikkek« – mint megjegyzi – ugyanabban a gyárban készülhetnek, mint a legális áruk. A jogi változékonyság (legal variability) akkor veszi kezdetét, amikor ezek a termékek elhagyják a gyárat és megkezdik transznacionális kereskedelmi útjukat.”¹⁰² Az egyes országokban az adott árucikkek ezáltal folyamatos jogi metamorfózison mennek keresztül, s ily módon kontextustól függően – az érintett nemzetállamok jogi kultúrája, politikai rendszere, hatalmi viszonyai stb. alapján – váltakozva tesznek szert legális vagy illegális státuszokra. A szerző szerint a gazdasági tevékenységek hagyományos bináris (illegális – legális, tiltott – elfogadott, informális – formális kategóriák szerint történő) felosztása éppen ezért nem több, mint egy diskurzív toposz, egyfajta fikció, ami nem veszi figyelembe, hogy az „eredeti és hamis termékek egy integrált gazdasági dinamika részét képezik, amelyeken keresztül a pénz és az árucikkek globálisan áramlanak”.¹⁰³

Az elmondottak alapján könyvemben – a kortárs nemzetközi szociológiai, antropológiai szakirodalom hagyományához illeszkedve – az „informalitást” relációs kategóriának tekintem, amely hierarchikus hatalmi viszonyokba, inkongruens intézményes működésekbe beágyazódva jelenik meg. Következésképp „informális gazdasági stratégiák”-nak azokat a társadalmi bizalmon és kapcsolati tőkén alapuló, tehát a szociális normák (nem pedig az állam törvényei) által vezérelt célracionális cselekvéseket tekintem, amelyek a személyközi kapcsolatokon keresztül privilegizált hozzáférést biztosítanak bizonyos gazdasági erőforrásokhoz, illetve társadalmilag szabályozzák a javak előállítását, redisztribúcióját és személyek közötti cseréjét.

Az általam használt munkafogalom tehát nem az állam, hanem elsősorban a társadalom kapacitását és befolyásoló képességét (penetrációját, hierar-

¹⁰¹ Pinheiro-Machado 2018.

¹⁰² Uo. 2.

¹⁰³ Uo. 18.

chiateremtő gyakorlatait, gazdasági erőforrás-politikáját) állítja a vizsgálat fókuszába, amelynek alapja a csoporttagok közötti kölcsönös szolidaritás, a gazdasági cselekvések szociokulturális (normatív/emocionális) aspektusa.

Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy az informális gazdasági stratégiákra irányuló vizsgálatot – a szovjet diktatúrával foglalkozó fejezetekben – összekapcsoljam mindazzal, amit James Scott morális gazdaságnak (moral economy) nevezett,¹⁰⁴ és – a burmai, illetve vietnami parasztlázadások vizsgálata során – úgy határozott meg, mint a relatíve hatalomtól megfosztott csoportok „gazdasági igazságosságról szóló fogalmát és a kizsákmányolásról alkotott munka definícióját – amely az ő nőzőpontjukból fejezik ki, hogy a termelésükkel szemben támasztott követelések közül melyek voltak tolerálhatók, és melyek nem”.¹⁰⁵ Scott szerint ezek a marginalizált, alárendelt társadalmi csoportok a domináns elitekkel vagy az állammal szemben a hétköznapi ellenállási formák (everyday form of resistance) olyan széles arzenáljával rendelkeznek, mint például a „munkalassítás, színlelés, álengedelmesség, tettettett tudatlanság, dezertálás, csórogatás, csempészés, vadorzás, gyűjtogatás, rágalmozás, szabotázs, orvtámadás, illetve gyilkosság, névtelen fenyegetések és így tovább”.¹⁰⁶ A szerző szerint ezeket az aktivitási formákat a „leghatározottabban politikainak”¹⁰⁷ és „osztályharc eszközeinek”¹⁰⁸ kell tekintenünk, mivel azok az elesett társadalmi csoportok gazdasági, szociális, politikai céljainak érvényesítésében – láthatatlanságuk és relatíve kis léptékük ellenére – kifejezetten nagy produktivitással rendelkező eszközök, amelyek nemritkán „többezerszeresére sokszorosódnak [...] és végül teljes megrázkódtatást okozhatnak az állítólagos vezetőik politikai álmaiban”.¹⁰⁹

A „hétköznapi ellenállás” fogalmát – a rendszerváltás előtti korszak vizsgálatához – magam is használom annak érdekében, hogy az informális („népi”) és a formális („állami”) intézmények közötti érdekkonfliktusokat, aszimmetrikus találkozási helyzeteket és az azokban megjelenő – a tulajdonviszonyokról, a jövedelmek és bérek redisztribúciójáról, a munkáról,

¹⁰⁴ A „morális ökonómia” Thompson által bevezetett (1971) és Scott munkáiban kidolgozott (1976) koncepciójának fogalmi tisztázatlanságáról, továbbá annak zavaros társadalomtudományi használatáról legutóbb James G. Carrier írt tanulmányt (Carrier 2018). A szerző megközelítésében a morális ökonómia fogalma egyfajta általános reciprocitási elvként fogalmazható meg. Vagyis a kifejezés a gazdasági cseréknek egy olyan típusát jelöli, amely az interakcióban lévő felek számára hosszú távú és kölcsönös (morális) kötelezettségeket ír elő: szoros együttműködésre és a tranzakció megismétlésére készíti az egymással szemben álló résztvevőket. Carrier szerint a gazdasági tevékenységek megvalósításának keretétül ennek megfelelően elsősorban a gazdasági tevékenységek megvalósításának keretétül szolgáló társadalmi kapcsolatokban, illetve e *kapcsolatok történetének* kontextusában lehet/kell megragadni. (Carrier 2018: 35.)

¹⁰⁵ Scott 1976: 3.

¹⁰⁶ Scott 1996: 110.

¹⁰⁷ Uo. 109.

¹⁰⁸ Uo. 110.

¹⁰⁹ Scott 1985: 35.

az autonómiáról stb. szóló divergens – ideológiai küzdelmeket leírom és értelmezzem.

Tekintettel arra, hogy az egyén vagy egy lokális közösség szolidaritási kapcsolatai egyidejűleg vagy szituatív módon többirányúak (horizontálisak és vertikálisak is) lehetnek,¹¹⁰ a lokális társadalomnak az állam formális intézményeihez kötődő vertikális bizalmi viszonyait – Scott terminológiáját megfordítva – összefoglalóan a „hatalommal való együttműködés” diskurzív fordulatával írom le. A rendszerváltás előtti korszakot tárgyaló fejezetekben a hétköznapi ellenállás és a hétköznapi együttműködés cselekvésformáit szituatív módon konstituálódó, ideáltipikus attitűdöknek tekintem, amelyeket az informális és formális intézményi kapcsolatok és gazdasági tranzakciók konkrét kontextusaiban vizsgálok.

Fontosnak tartom megjegyezni továbbá, hogy az „informális gazdasági stratégiák” általam használt – fent bemutatott – definíciója nem zárja ki az adott kategória jelentéshorizontjából a „szervezett bűnözés” (organized crime), valamint a „gazdasági bűnözés” (criminal economy) körébe tartozó jelenségeket sem. A mainstream közgazdaságtudományi, jogi, szociológiai diskurzus ezeket a tevékenységformákat – egyrészt formalizált szervezeti felépítésük (a),¹¹¹ másrészt azok illegális piaci jellege (b),¹¹² nem utolsósorban pedig társadalmilag tiltott (illicit) voltak miatt (c) – az informális gazdaságtól rendszerint élesen elkülönítve kezeli.¹¹³

A magam részéről azonban inkább azokkal a szerzőkkel értek egyet, akik szerint a globális termelés és piac körülményei között nem beszélhetünk totálisan szegmentált gazdaságról és piaci cseréről.¹¹⁴ Ennek megfelelően pedig az illegális gazdasági tranzakciókra (így a „szervezett bűnözés”-hez vagy a „gazdasági bűnözés”-hez sorolt kortárs jelenségekre is) az informális-féle-

¹¹⁰ Putnam 2003.

¹¹¹ Portes és Haller megközelítése szerint az informális és illegális gazdaság között jelentős különbségnek tekinthető, hogy az utóbbi – a formális intézményekhez hasonlóan – rendelkezik végrehajtó vagy jogorvoslati eszközökkel („kvázi” erőszakszervezettel) a gazdasági tranzakciók ellenőrzéséhez. (Mint írják: „Ilyen szerepet játszik például a strici a prostitúcióban, a kidobó az éjszakai rejtett életben, és a professzionális behajtó a szicíliai bűnözői családokban.” (Portes – Heller 2005: 407.) Ezzel szemben az informálisként meghatározott praxisok a kölcsönös társadalmi bizalomnak és a csoporttagságnak (az adott szónak és ígéretnek) vannak kiszolgáltatva (uo.).

¹¹² Castells és Portes klasszifikációja szerint fontos különbség, hogy amíg a *formális gazdaságra*: a) a legálisan előállított végtermék és b) a legális értékesítés, piaci forgalmazás, addig az *informális gazdaságra* a) a legális előállítás és b) az illegális forgalmazás, illetve piaci csere a jellemző. A szerzőpáros szerint az *illegális gazdasági tevékenységek* ebben a tekintetben mindkét előző típustól különböznek, hiszen ott: a) a végtermék előállítása és b) az adott javak, szolgáltatások elosztása, piaci cseréje egyaránt illegális stratégiákon, illetve hálózati mechanizmusokon keresztül valósul meg. (Castells – Portes 1989.)

¹¹³ Lásd például: Polese – Kovács – Jancsics 2016: 52; Castells – Portes 1989; Portes – Haller 2005; Schneider 2005; Webb – Bruton – Tihanyi – Ireland 2013.

¹¹⁴ Machado 2018; Ponsaers – Shapland – Williams 2008; Hartnett – Dawdy 2013.

gális-formális elemek és piaci mechanizmusok keveredése, koegzisztenciája (a, b) a jellemző, ami az adott jelenségek határainak elmosódásához, jogi státuszának variabilitásához és folyamatos fluktuációjához vezet.

Azt gondolom továbbá, hogy a gazdasági cselekvések társadalmi megítélése, illetve az azokhoz kapcsolódó erkölcsi normák, morális alapelvek egyetlen jól körülhatárolható lokális közösségben sem homogének, tehát nem egységesek, a csoport minden egyes tagja által rendszerint nem osztottak (c). Így besorolásuk pusztán társadalmi megítélésük (tiltott, elfogadott, támogatott voltuk) alapján nem egykönnyen lehetséges, vagy csupán egy reduktív („csoportista”) szemlélet eredménye lehet.

A könyv posztoszocialista (1991 utáni) időszakot tárgyaló részében ezért a vizsgált kárpátaljai településeken megfigyelhető illegális határgyakorlatokat (az ember-, cigaretta- és drogcsempészetet) – tekintettel azok hibrid szervezeti felépítésére, informális beágyazottságukra és relatív magas társadalmi elfogadottságukra – szintén az informális gazdaság kategóriájába tartozó jelenségekként értelmezem.

Az államszocializmussal foglalkozó fejezetek fogalmi-elméleti kerete – az adott korszak hagyományos történeti megközelítésétől (modernizációs, totalitárius, revizionista) eltérően – ahhoz a jelenkortörténeti kutatási irányzathoz kapcsolódik, amelyben hangsúlyos szerepet kap a diktatúrában való társadalmi részvétel (social participation) és a politikai hatalmat övező mikroszituációs folyamatok (micro-situational process) kérdésköre.

A külföldi szerzők közül ilyen szemléletű kutatást végzett például Jan T. Gross, aki az általam is érintett – széles értelemben vett – mai nyugat-ukrajnai (korábban lengyelországi) terület 1939–1941 közötti szovjet megszállásának társadalmi hatásait vizsgálta.¹¹⁵ A szerző szerint a szovjet csapatok által elfoglalt területeken a vidéki lakosság korábban elnyomott rétegei tömegesen áramlottak be az újonnan létrehozott rendvédelmi szervekbe és végrehajtó bizottságokba, ahol nagyon gyakran a forradalom jelszavával álcázták egyéni, partikuláris céljaikat. A feljelentés és besúgás intézményeit hívták segítségül ahhoz, hogy bosszút álljanak korábbi ellenségeiken, és megtorolják egyéni sérelmeiket. Ennek érdekében felhasználták a megszálló hatalom hivatali apparátusát, amely révén nemritkán monopolizálták az erőszakot, a szerző kifejezését használva mintegy „privatizálták” a diktatórikus államot.¹¹⁶ Egy másik kutató, Sheila Fitzpatrick – ugyancsak a hatalommal való együttműködés társadalmi funkcióit hangsúlyozva – arra a következtetésre jutott, hogy az államszocializmusban a feljelentés, a besúgás elsősorban a „gyengék fegyvere” (weapons of the weak) volt, amely egyfelől lehetőséget teremtett a lokális gazdasági, társadalmi, politikai tőke újraelosztásához, másfelől azon-

¹¹⁵ Gross 1984.

¹¹⁶ Uo. 114–122.

ban az érintettek számára eszközöket biztosított ahhoz, hogy az elnyomás éveiben „domesztikálják” a totalitárius államot.¹¹⁷

A 20. századi szovjet politikai diktatúra mindennapjainak története (history of everyday life) az 1980-as évektől közismert és gyakran kutatott téma, amelyet a nemzetközi társadalomtörténeti szakirodalom kitüntetett figyelemmel kezel.¹¹⁸ Az utóbbi évtizedekben – a nemzetközi tendenciáknak megfelelően – a magyarországi történeti kutatásban is egyre nagyobb figyelem irányul az 1945 utáni államszocialista rendszer mikroszintű hatásainak vizsgálatára, ezen belül különösen az állam mint külső hatalom és a lokális közösségek, társadalmi csoportok között kialakult találkozási helyzetek, interakciók és érdekkonfliktusok problémájának elemzésére.¹¹⁹ Ezek a kutatások rendszerint a „megélt”, szubjektív történeti tapasztalatokat állítják előtérbe, és gyakran visszatérő kérdésük, hogy a történelem hétköznapi szereplői (a „kisemberek”, az „átlagpolgárok”) hogyan viszonyultak a diktatórikus állam céljaihoz, azaz miként vettek részt, vagy, épp ellenkezőleg, miként lehetetlenítették el az 1945 utáni politikai, gazdasági, társadalmi rendszer kiépítését és annak gyakorlati működését.

A totalitárius és autoriter politikai rendszerekkel foglalkozó kortárs történeti kutatásokban ennek megfelelően különösen gazdag hagyománya van a társadalmi attitűdök – ezen belül különösen a hétköznapi ellenállás (lopás, munkalassítás, szabotázs, feketemunka), valamint a konspiratív állampolgári cselekvések (kémkedés, megfigyelés, besúgás, feljelentés, aktív részével, gazdasági túlteljesítés, kollaboráció¹²⁰) – tudományos vizsgálatának.

A magyar kutatók közül Horváth Sándor részben e kutatások módszertani, episztemológiai problémáira reflektálva arra hívja fel a figyelmet, hogy az ellenállás/együttműködés fogalmával operáló jelenkortörténeti vizsgálatok – amelyek a társadalmat két, egymással szemben álló szerepelőre („cinkosok”-ra és „áldozatok”-ra) osztják – az államszocializmus totalitárius értelmezési paradigmáját maradéktalanul mindmáig nem tudták meghaladni.¹²¹

¹¹⁷ Fitzpatrick 1996.

¹¹⁸ Lüdtke 2016; Hessler 2004; Davies – Harris 2005; Fitzpatrick 1999; Boym 1994.

¹¹⁹ A téma magyarországi feldolgozása kapcsán lásd például: Horváth 2004, 2008, 2009; Ispán 2014; Majtényi 2005; Ö. Kovács 2012; Tóth 2010; Valuch 2006, 2013.

¹²⁰ A szovjet politikai diktatúra intézményesítését elősegítő hétköznapi praxisok (kémkedés, megfigyelés, feljelentés, besúgás) az 1990-es évek második felétől a nemzetközi társadalom- és politikatörténeti kutatások egyik leginkább kutatott témája volt (lásd például: Fitzpatrick 1996; Fitzpatrick – Gellately 1997; Frommer 2005; Gross 1984). Az elmúlt években Magyarországon is számos mérvadó kutatás foglalkozott például az állambiztonsági iratok történettudományi feldolgozásának módszertani kérdéseivel, a hivatalos titkosszolgálati szervek és a különféle hálózati aktorok (tartótisztek, ügynökök, „beszervezett” személyek) tevékenységével, valamint az állambiztonsági múlt emlékezetének problematikájával. (A teljesség igénye nélkül például: Farkas 2006; Gyarmati – Palasik 2012; Horváth 2014; Rainer 2008, 2011.)

¹²¹ Horváth 2006: 19. A jogos kritikai észrevételek ellenére a „hétköznapi ellenállás” kifejezés – megközelítem szerint – jól használható leíró kategória, bizonyos fogalmi megszorítások

Az államhatalom és a lokális társadalmak közötti kapcsolatok komplexitásából, rétegzettségéből és szituativitásából adódó problémák feloldása érdekében a hazai kutatás az elmúlt években számos alternatív terminust vezetett be a társadalomtörténeti kutatások diskurzusába. Ö. Kovács József például az „alkalmazkodó ellenállás” kategóriáját használta azoknak a válaszreakcióknak a jellemzésére, amelyek segítségével 1945 után a magyarországi falusi népesség megpróbált védekezni a szovjet államhatalom külső beavatkozásaival – az erőszakos kollektivizálással, az iparosítással, a falu „parasztalanításával” – szemben.¹²² Oláh Sándor a székelyföldi magyar települések kapcsán az államhoz való viszonynak három korabeli ideáltípusát – az azonosulást, a passzív rezisztenciát, valamint a hatalommal szembeni ellenállás technikáit – különböztette meg, és tartotta meghatározónak.¹²³ Nagy Netta a Duna–Tisza-közi homokhátsági településeken az 1948–1956 között hozott pártállami intézkedésekkel (beszolgáltatási kötelezettség, jövedelemelvonás, a tulajdonjog megsértése és egyéb állami korlátozások) szemben a kitérés, a hatalmi kényszer elszívását, valamint a látszólagos belenyugvás stratégiáit találta a falusi közösségek legkarakteresebb védekező magatartásának.¹²⁴ Majtényi György a „reziliencia” (rugalmas ellenállás) fogalmát használta a Kádár-rendszerben azoknak a kirekesztett, kizárt társadalmi csoportoknak (szegényeknek, cigányoknak) a jellemzésére, akiknek tagjai – alávetett strukturális pozíciójuknál fogva – bizonyos mértékig láthatatlanok maradtak a korabeli hatalom számára, és ezáltal a diktatúra keretei között is megőrizték különállásukat, illetve integritásuk és cselekvési autonómiájuk egy jelentős részét.¹²⁵

A diktatórikus állam és a városi, vidéki lakosság kapcsolatminőségét elemző szakirodalomból – a további példák idézése nélkül is – láthatóan a diktatúrában élők magatartásformáinak egymásnak ellentmondó, sok esetben antagónisztikus folyamatokból és stratégiai viselkedésekből álló képe rajzolódik ki. Ha ezt a társadalomképet elfogadjuk, több elemzésre váró kérdés merül fel.

mellett. Ilyen például annak belátása, hogy a szovjet politikai diktatúrában az állampolgárok hétköznapi cselekedetei nem a priori voltak politikai tettek: azok elsődleges célja nem a pártállami rendszer elleni lázadás vagy annak közvetlen lerombolása, megdöntése volt. E hétköznapi aktivitási formák többsége – elfogadva Scott érvelését – csupán azáltal töltődött fel politikai tartalommal, hogy az állam olyan új (tulajdoni, gazdasági, társadalmi, politikai) viszonyokat teremtett, amelyek keretei között az alávetett csoportok túlélési technikái „ellenállásnak” minősültek; a hivatalos ideológiát sértő cselekvőket az állam egész egyszerűen „ellenálló”-ként azonosította és sok esetben rendszerint ekként is bánt velük.

¹²² Ö. Kovács 2012: 134. A „parasztalanítás” történeti fogalmához, illetve társadalom- és politikatörténeti háttéréhez lásd Kovács 2003a: 28–41.; Gyáni 2003: 71–76.; Harcsa 2003: 77–85.; Laki 2003: 87–92.; Kovács 2003b: 105–108.

¹²³ Oláh 1996.

¹²⁴ Nagy 2013.

¹²⁵ Majtényi 2015.

Milyen rendszerszintű összefüggések, funkcionális-szerkezeti kapcsolatok húzódtak például a szóban forgó heterogén állampolgári magatartásformák között? A falusi közösségek tagjai milyen kulturális praxisokkal, hétköznapi technikákkal mérsékeltek a helyi életvilágon belüli eltérő magatartás- és szemléletbeli különbségekből eredő társadalmi feszültségeket? A hatalommal való együttműködés (besúgás, feljelentés, gazdasági vagy egyéb érdekből elkövetett konspiráció stb.) vagy a vele való szembenállás különféle formáinak (lopás, munkalassítás, feketemunka, szabotázs stb.) egyidejű intézményesülése ellenére milyen kohéziós erők, hálózatok teremtettek integratív kapcsolatot a lokális társadalmak tagjai között? Vagy – a problémát általánosabb szintről szemlélve – miként volt fenntartható ilyen antagonisztikus társadalmi feltételek között az államhatalom? Összefoglalóan: a szovjet hadsereg által megszállt területeken milyen faktorok tették egyáltalán lehetővé, hogy az új hatalmi rendszerhez való pozitív, semleges vagy akár negatív viszony párhuzamos jelenléte ellenére nem estek szét, nem destabilizálódtak vagy pusztultak el végleg az adott lokális vidéki társadalmak és közösségek?

Ezek a – részben a szakirodalom eredményeiből következő – elméleti problémák, illetve továbbgondolásra érdemes kutatási kérdések állnak a könyvben elvégzett antropológiai elemzés fókuszában is.

• 2. INFORMÁLIS MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁK A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT

2.1. A szovjet politikai diktatúra intézményesítése Kárpátalja határvidéki magyar településein

A második világháború után, a megszállt kelet-európai országok szovjetizálásában¹²⁶ – amint az köztudott – nagyon fontos szerepet játszott a politikai elitek cseréjének mozzanata, amely a kommunista diktatúra kiépítésének egyik legszigorúbban tervezett, ellenőrzött és centralizált területe volt.¹²⁷ Kárpátalján 1944/45-től ez az elitrekrutációs folyamat három stratégiát követett: a „helyi lakosságból, az UK(b)P KB által a területekre küldöttek közül és a Vörös Hadseregből leszereltek”¹²⁸ köréből válogatták ki az új nómenklatúra tagjait.

Egy ukrán kutató, Makara szerint a vidék demográfiai, etnikai képe – részben ezeknek a külső, állami beavatkozásoknak a hatására – az átmenet kezdeti éveiben jelentős változásoknak indult. 1946 elején Kárpátalja lakossága még csupán 761 146 fő volt, amely a régióba irányított, főként orosz és ukrán nemzetiségű katonák és civilek miatt három hónap leforgása alatt mintegy 13 970 fővel nőtt.¹²⁹ A Vörös Hadsereg tagjai közül 1947 elejéig a nagyobb városközpontokba – Ungvárra és Munkácsra – 5 generálist, 6 ezredes, 6844

¹²⁶ A „szovjetizáció” kifejezést nem analitikus, hanem leíró kategóriaként használom azoknak a komplex – gazdasági, társadalmi, politikai – változásoknak az ábrázolásához, amelyek a második világháború után a kelet-európai országokban (Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Lengyelország stb.) bontakoztak ki. Ezekben az országokban azonban – megközelítem szerint – a szovjet politikai diktatúra kiépítésében és az azt kísérő politikai, gazdasági, társadalmi transzformációs folyamatokban nem csupán a birodalomközpont erőszakos intézkedései, hanem az 1920-as években kialakult kelet-európai demokratikus nemzetállamok politikai rendszereinek autoriter vonásai (az elnyomó nemzetiségpolitika, a központi végrehajtó hatalom túlzott befolyása, a sajtószabadság korlátozása, vallási diszkrimináció stb.) is meghatározó szerepet játszottak. Az adott kérdésben Julien Papp francia történésszel értek egyet, aki szerint a megszállt kelet-európai területekre a szovjet rendszer valamennyi elemét nem kellett „importálni”, mivel „a Szovjetunió helyben talált egy egész sor kelléket a restaurált államrendben és az ország hagyományaiban: a társadalmi rend büntető védelmét, a közigazgatást mint a politikai harcok eszközét, a rendőrség terrorista módszerét, a B-listázást, a végrehajtó hatalom túlsúlyát, a »népítéletek« hagyományát stb. Mindez inkább reaktiválás, mint szovjetizálás volt, rárakódva a megváltozott gazdasági-társadalmi rendre: egyfajta endogén folyamatosság, amely már 1945 nyarától kezdve sodorta magával a demokratikus átmenet ígérétét” (Papp 2015: 106.).

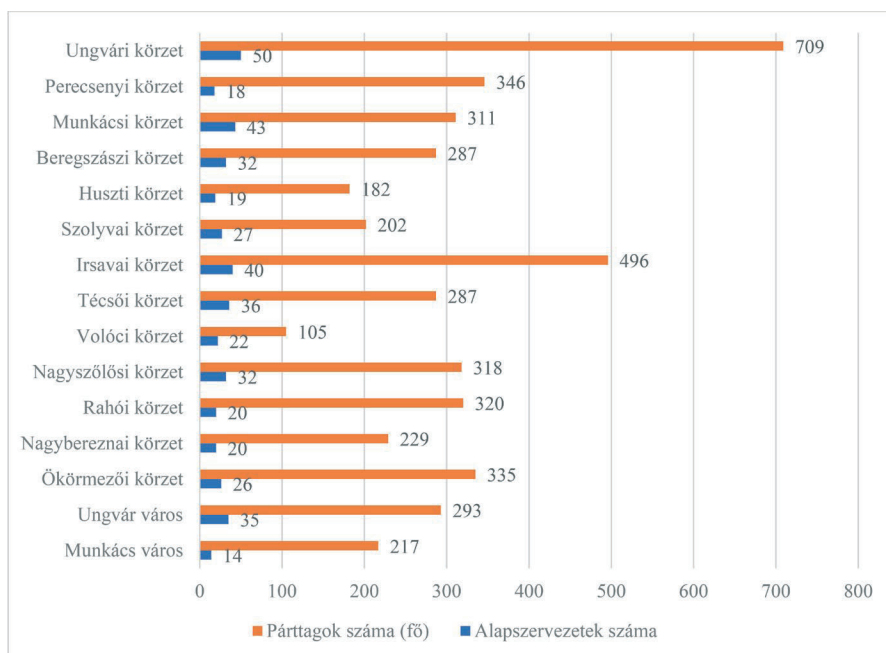
¹²⁷ Körösenyi – Tóth – Török 2003: 207.

¹²⁸ Az eredeti forrásban az idézett szövegrész a cenzor vagy a szerző (?) által át van húzva. KTÁL (=Kárpátaljai Területi Állami Levéltár), fond 1, opisz 1, iratcsomó 75: 4.

¹²⁹ Makara 2003: 67.

alacsonyabb rangú tisztet telepítettek le. A kutató szerint ennek a privilegiált elitnek a tagjai töltötték be később a legfontosabb hivatali, döntéshozói pozíciókat, és kapták meg azokat a lakásokat, villákat, nyaralókat, amelyekből a korábbi tulajdonosokat kitelepítették.¹³⁰

1946-ban az UK(b)P Kárpátontúli Területi Bizottsága 2 városi és 13 körzeti bizottságból állt. Ezekhez a szervezeti egységekhez, amint azt az 4. ábra is szemlélteti, 434 alapfokú pártszervezet (338 falusi és 96 városi) tartozott, amelyeknek mintegy 4637 tagja volt. A párttagok valamivel több mint fele (50,3%) az ipari munkássághoz, további egyharmada (34,7%) pedig az agrártermelői („paraszi” származású) rétegekhez tartozott. A magasabb jövedelmű tercier szektorban a kommunistáknak csupán kisebb része (hivatalnokok 13,5%, kereskedők 1,4%) dolgozott. Az új államhatalom kiépítésének területi egyenlőtlenségei kapcsán figyelemre méltó, hogy a kommunista párt intézményi-szervezeti fejletlensége leginkább azokban a hegyvidéki (nagybereznai, volóci, huszti, szolyvai, técsői) régiókban volt jellemző, ahol a ruszin és ukrán etnoregionális mozgalmak és autonómiatörekvések kiterjedt előzményekkel és jelentősebb történeti hagyományokkal rendelkeztek.¹³¹

4. ábra. Az UK(b)P Kárpátontúli Területi Bizottságának alapszervezetei és tagjainak száma (1946. IV. 5.)¹³²

¹³⁰ Uo. 67.

¹³¹ A kárpátaljai ruszinok autonómiakoncepcióiról lásd Fedinec 2009.

¹³² Saját szerkesztés. Az ábrán szereplő adatok forrása: KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 121: 1.

A nómenklatúrához tartozó új elit oktatási, végzettségi szintjét mutató adatok szerint Kárpátalján az UK(b)P tagjainak és tagjelöltjeinek csupán 6,8%-a rendelkezett befejezett felsőfokú végzettséggel, a tagság fele (50,1%-a) elemi iskolai vagy annál alacsonyabb képesítést szerzett. Jóllehet alig egy évtized alatt, 1956-ra a teljesen kvalifikálatlanok és írástudatlanok arányát jelentősen, mintegy 13,1%-kal sikerült csökkenteni, a kommunista párt tagjai között a felsőfokú iskolai diplomával rendelkezők száma egy évtizeddel később még mindig nem érte el a 10%-ot. Az új elitnek ráadásul csupán töredéke volt birtokában olyan gyakorlati-technikai ismereteknek és tapasztalatoknak, amelyek elősegíthették volna a szovjet politikai, gazdasági, társadalmi rendszer hétköznapi szervezeti feladatainak ellátását és működtetését. Sokatmondó adat, hogy az ötvenes évek végéig a felsőfokú képesítéssel rendelkező kommunisták mintegy kétharmada (1947-ben 62,3%-a, 1957-ben pedig 61,3%-a) az oktatásban, az egészségügyben vagy más humán területen dolgozott.

Mindez azt is jelenti, hogy a formális intézmények munkáját irányító szakértelmiségi réteg (a mérnökök, a főkönyvelők, a gazdasági szakemberek, tanácsadók és bizottsági tagok, az üzemvezetők, a magas beosztású tisztségviselők, adminisztratív személyzet) egy része – az átmenet kezdeti éveiben legalábbis – bizonyíthatóan nem kommunista volt, hanem a hivatalos diskurzus szerint az előző rendszer „burzsoáziájá”-hoz vagy más egyéb stigmatizált társadalmi csoportokhoz (a „fasiszták”-hoz, az előző rendszer „kollaboránsai”-hoz, a „kulákok”-hoz, a „fehérgárdisták”-hoz stb.) tartozott.¹³³ Szemléletes példát szolgáltat erre az egyik kárpátaljai település, Perecseny esete is, ahol a levéltári források szerint a városban található vegyi üzem szinte teljes vezérkara 1947-ben még a korábbi gazdasági-társadalmi elit tagja volt:

„1. Ajzner Kurt Hernikovics – az üzem igazgatója, főmérnök, német, kapcsolatai voltak Németország ismert fasiszta cselekvőivel. 1945-ben Ajzner belépett a NYUKP-ba [Nyugat-ukrán Kommunista Párt], innen kiűzték, mint osztályellenséget.

2. Martinek Vjacseszláv Joszipovics – igazgatóhelyettes, dolgozott a magyar földügyi szervezetekben, sokoldalúan támogatta a magyar földesurakat, kulákokat. Földesúr fia.

3. Andrejev Pavlo Makarjevics, a kisegítő gazdasági üzem igazgatója, fehéremigráns, a Gyenikin-hadsereg alezredese.

4. Máté Lajos József, az üzem vegyi cégének igazgatója. A magyar megszállás ideje alatt kiadta a kommunistákat, a szovjet hatalommal együtt érzőket partizánoknak nevezte. Nyilvánosság előtt, ünnepi körülmények között a magyarok kitüntették »a munka keresztje« kitüntetéssel.

5. Valkó Iván Vásziljevics – a tűzoltócsapat parancsnoka. A háború egész ideje alatt a keleti fronton volt és aktívan harcolt a Vörös Hadsereg ellen.

¹³³ Fitzpatrick 1979: 378.

6. Pekár Vaszil Jurijevics – az anyagi raktár vezetője, aktív szicses, a dolgozók között szovjetellenes propagandát folytat.

7. Hof Iván Andrijevics – a műszakváltás főnöke, a magyar megszállás ideje alatt aktívan folytatott szovjetellenes propagandát.

8. Fischer Ludvik Joszipovics – a műszakváltás főnöke, német. A német–magyar megszállás ideje alatt szoros kapcsolatokat tartott az »SS« német tisztjeivel és a »Gestapó«-val.

9. Kul Iván – a műszakváltás főnöke, német, kapcsolatot tartott a megszállókkal.

10. Korolj Mihájlo – a műszakváltás főnöke, szolgált a magyar hadseregben a keleti fronton, részt vett a büntető expedíciókban a partizánok ellen.¹³⁴

Az üzem vezető beosztású dolgozóinak minőségi összetételét leíró szovjet hatósági jelentés szerint ezek a fent említett „káderek» figyelmen kívül hagyják és nem hajtják végre az UK(b)P és a körzeti végrehajtó bizottságok határozatait, önállónak érzik magukat. Azokat a dolgozókat, akik teljesítik és túlteljesítik a termelési normákat, nem népszerűsítik.¹³⁵ Ezenkívül „nem azon iparkodnak, hogy szovjet rendet vezessenek be az üzemekben és a mai napig *gazdáknak* érzik magukat”.¹³⁶

A korábbi gazdasági-társadalmi elit tagjait mint „szovjetellenes” elemeket – az ÖK(b) P és az UK(b)P 1945. december 15-i egyesülését követő évtizedben – a párttagkönyvcseré, az 1946-tól kezdődő tagrevízió¹³⁷ és más különféle hatósági ellenőrzések alkalmával szűrték ki.¹³⁸ Az 1950-as évek második feléig így számos vezető beosztású tisztviselőt zártak ki a kommunista párt soraiból. Az átfogó elitcsere végeredményeként – nem kis részben az új nomenklatura tagjainak szakmai felkészületlensége, iskolázatlansága miatt – a különböző szintű pártszervek és közigazgatási intézmények működésének, hivatali adminisztrációjának erőteljesen csökkent a színvonala, illetve ezek szervezetszociológiai szempontból nagyon jelentős működési problémákkal küszködtek.

A következő évtizedekben azonban, az intézményesített elitváltástól függetlenül, a szovjet életmód kialakításával megbízott kommunisták száma alig egy évtized alatt megduplázódott: 1956-ban a párt tagságának döntő többségét (87,7%-át) kitevő ukrán nemzetiségűek száma 110%-kal, az oro-

¹³⁴ KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 121: 7.

¹³⁵ Uo. 8.

¹³⁶ Uo. 9. (Kiemelés az eredetiben.)

¹³⁷ Miscsányin 2018: 221–222.

¹³⁸ Ukrajnában a Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottsága 1947. április 5-én fogadta el „az Ukrán SZSZK nyugati megyéiben működő ukrán–német nacionalista bandák maradványai felszámolásáról” szóló határozatot. A határozat nyomán fellendülő, államilag kontrollált erőszakos elitváltás és tulajdon-transzformáció korszaka az ötvenes évek közepéig lényegében lezárult (Papakin 2014: 186.).

szoké pedig 70%-kal nőtt, miközben – a kisebb etnikai-vallási közösségek közül – erőteljesen növekedett a magyar és zsidó kommunisták csoportja is (lásd 2. táblázat). Az 1947. évi adatokhoz viszonyítva a magyar párttagok száma 1956-ra 99,6%-kal, a zsidóké 153%-kal nőtt.

Ezek a vázlatosan bemutatott elitrekrutációs és társadalomszelekciós folyamatok jelölték ki a kereteit azoknak a központilag irányított mikroszintű társadalom- és hatalomszerkezeti változásoknak is, amelyek Kárpátalja vidéki településein a szovjet politikai diktatúra első évtizedeiben kibontakoztak.

2. táblázat. Az UK(b)P etnikai összetételének változása Kárpátalján 1947. január 10. és 1956. január 1. között¹³⁹

Nemzetiség	Fő		Növekedés (+) /Csökkenés (-)	
	1947-ben	1956-ban	fő	%
Orosz	1579	2685	+1106	+70
Ukrán	3551	7477	+3926	+110
Magyar	296	591	+295	+99,6
Zsidó	165	418	+253	+153
Belorusz	77	113	+36	+46,7
Szlovák	43	86	+43	+100
Örmény	15	19	+4	+26
Tatár	13	21	+8	+61,5
Lengyel	12	25	+13	+108
Román	8	42	+34	+425
Cigány	1	1	0	0
Egyéb	56	97	+41	+73
Összesen:	5816	11 575	+5759	+99

A vizsgált magyar falvakban az 1945 utáni új társadalmi-politikai elit eredetét, a kommunista ideológia elterjedését és intézményesülését a helyi faluközösség tagjai a szovjet megszállást megelőző évtizedekre vezetik vissza. A közvélemény szerint a párt legelső helyi aktivistái – a lokális társadalom szöfordulataival élve a „régí”, az „öreg”, a „vérbeli”, a „nagy”, a „valódi”, a „meggyőződéses” kommunisták – az első világháborúban orosz fogságba került, majd onnan hazatért hadifoglyok és munkára kötelezett katonák voltak. Ezek a személyek – a kollektív emlékezet alapján – az 1920-as évek elejétől részt vettek a vidéken szerveződő politikai mozgalmakban: többségük csatlakozott a Szovjet-Oroszországgal szorosan együttműködő Csehszlovák Kommunista

¹³⁹ Saját szerkesztés. Az 1947. évi adatok forrása: KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 221: 6272. Az 1956. évi adatoké: KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 2184: 10.

Párthoz (CSKP),¹⁴⁰ a párt betiltásának kezdetétől (1938. X. 25.) pedig a környező falvakban illegális agitációs és propagandatevékenységet folytatott.

A két világháború között a CSKP Kárpátalján a legbefolyásosabb politikai tömörülések közé tartozott. A párt széles körű társadalmi támogatottságát bizonyítja, hogy a régióban négy parlamenti választás közül hármat (1924, 1925, 1935) sikeresen megnyert: 1924-ben 100 242 szavazatot (az összes szavazat 39,4%-át), 1925-ben 76 764 (31,2%), 1929-ben 40 582 (15,2%), 1935-ben pedig 78 334 (24,4%) szavazatot szerzett.¹⁴¹ A rendszeres politikai kampányoknak és propagandának köszönhetően 1938-ban Kárpátalja ukrán és magyar etnikai többséggel rendelkező településeinek a CSKP-nak összesen 261 alapszervezete és négyezer aktív tagja volt, a párt betiltása és a kommunistaellenes propaganda éveiben (1939–41-ben) viszont már csak 61 embert tartottak nyilván.¹⁴²

A kollektív emlékezet szerint az 1930-as évek végén az általam vizsgált magyar falvakban az illegális szovjet agitációval és propagandával szimpatizáló lakosság – az országos tendenciáknak megfelelően – elsősorban a szegényebb társadalmi rétegek tagjai közül kerültek ki. Az öt településen az 1938. évi népszámlálás adatai szerint a föld nélküli parasztság (részesek, cselédek, napszámosok és mezőgazdasági munkások) aránya az agrárszektorban foglalkoztatottak (összesen 991 fő) mintegy 44,2%-át (439 fő), a kis- és törpebirtokosoknak (0–5 kat. hold) pedig a 17,1%-át (333 fő) tette ki. A két csoport együttesen – a mezőgazdaságból élő népességen belül – a lakosság 78,5%-át (772 fő) alkotta.¹⁴³ Ami arra utal, hogy a kutatás helyszínéül megjelölt falvak lakosságának jelentős része kifejezetten deprimált helyzetben, rossz anyagi és szociális körülmények között élt.

Ezt támasztja alá a *csatóerdői* református lelkész 1941-es jelentése is. Eszerint:

„Az egyház tagjai, eltekintve 4–5 tehetősebb családtól, 2–3 kat. hold földön gazdálkodnak, amely még a megélhetést sem tudja biztosítani. Ennek következménye aztán, hogy évről évre hatalmas egyházi adó hátralékok maradtak kint. Az épületek közül az iskola teljesen rossz, tanításra alkalmatlan. A tiszti

¹⁴⁰ Fedinec Csilla kutatásai szerint a „Kommunista Párt magyar kommunisták közvetítésével, a moszkvai Komintern pénzén 1920-ban alakult meg Ungváron Podkarpatszka Rusz Nemzetközi (Internacionalista) Szocialista Pártja néven, mely a következő évben beleolvadt a Csehszlovák Kommunista Pártba (CSKP), s annak helyi szervezeteként működött tovább. A Kommunista Internacionálé elveit követte, ellene volt az autonómiának, szociális követelésekkel lépett fel, ifjúsági szervezetek és »vörös szakszervezetek« tartoztak hozzá, az 1930-as évek elején éhséglázadásokat szervezett, a Komintern VII. kongresszusa (1935) után antifasiszta lózungokat hirdetett. Az 1938-as válság idején a köztársaság védelmében lépett fel, a Szovjetunió felé orientálódott.” (Fedinec 2010: 81.)

¹⁴¹ Tokár 2006: 327–330.

¹⁴² Boldizsár 1993: 123.

¹⁴³ Szöllősy – Jánki – Thirring 1939: 161.

főorvos, mint egészségtelent és alkalmatlant, bezárta. Iskolánk így jelenleg szünetel. Tanítónk állásáról leköszönt és az államhoz távozott. [...] Amilyen szomorú a helyzet az anyagiak terén, olyan szomorú a lelki élet terén is. A templomot a hívek nem látogatják kellő buzgósággal. A belmisszió terén is minden alszik az érdeklődés teljes hiánya miatt, de talán más oka is van: a ruhátlanság és a szegénység. A múlt évben még lassan dökögő bibliakört és vasárnapi iskolát is be kellett szüntetni a télen, mert nem jött senki, hívogató szavamra azt a választ kaptam, hogy nincs meleg ruha és nincs cipő.”¹⁴⁴

A vizsgált öt faluban e szegényparaszti rétegek közül többen csatlakoztak a „demokratikus földreformot”,¹⁴⁵ illetve a feudális eredetű gazdasági egyenlőtlenségek felszámolását és az ehhez kapcsolódó radikális változásokat (a korábbi tulajdon és földbirtok-transzformáció politikai programját) hirdető kommunista párthoz. Erre utal a tiszántúli református egyházkerületi megbízottjának egyik lapszéli jegyzete is, amelyet – a *Csatóerdőn* szerzett személyes tapasztalatait összegezve – a fent idézett lelkészi beszámolóhoz fűzött:

„Bizalmas: A lelkipásztor kitűnő anyag, feleségével együtt a jó és hű lelkipásztori család jegyeit hordozza magában. Jó képességű, jó szónok, törekvő. *Minden igyekezete meddő azonban a gyenge összetételű gyülekezetben, mely annak idején a kommunista párt erőssége volt.*”¹⁴⁶

A kommunista mozgalom népszerűségére utal egy másik futólagos megjegyzés is. Ezt a szovjet megszállás előtti évben, 1943-ban rögzítették a faluban egy etnográfiai adatgyűjtés során.¹⁴⁷ Az említett cédula alapján:

„Bukoveczki asztalos szerint igen sok a faluban a kommunista érzelmű ember. Ezek között igen sok a rémhírterjesztő.”¹⁴⁸

A rövidke bejegyzés azért érdekes számunkra, mivel az idézetben szereplő „rémhír” kifejezés explicit módon utal arra, hogy a kommunista mozgalom és ideológia megítélése egyáltalán nem volt egyöntetű a helyi társadalomban: az új egalitárius eszméken alapuló kommunista rendszer képze a paraszt-ság egy – feltehetően módosabb, vagyonosabb – részében a félelem érzését, a bizonytalanság rémképét idézte fel.

A szovjet megszállást követően azonban a földosztásról szóló, 1944-ben

¹⁴⁴ TtREL, 1941. I. 8. C: 6–7.

¹⁴⁵ Az egyik kutató, Ö. Kovács József véleménye szerint az 1945 utáni földreform „demokratikus” jellege tudatosan felépített politikai konstrukció volt, amelyet a szovjet propaganda alakított ki a megszállt területeken a második világháború után (Ö. Kovács, 2017).

¹⁴⁶ TtREL, 1941. I.8. C: 7.

¹⁴⁷ Uo.

¹⁴⁸ Kresz – Nagyványi-Fekete – Kovári – Göntér – Vágács 1943: 73. (Kiemelés – B. S.)

hozott 7. számú rendeletet¹⁴⁹ a vizsgálat tágabb régiójában, a nagyszőlősi körzetben 1945 márciusában hajtották végre. Az akció keretében a járásban „ki lett osztva 9173,9 ha föld, amelyet elsősorban a honvédő háború rokkantjai, a Vörös Hadsereg önkéntesei, a föld nélküli és a kevés földdel rendelkező gazdaságok kaptak”.¹⁵⁰ Ez a munka azonban, ahogy a körzeti párttitkár, Zelenyák elvtárs fogalmazott, „nem volt elégségesen elvégezve, a földhasználat állapota a körzetben zűrzavaros maradt”,¹⁵¹ így 1946 júliusában „a szegény és középparasztok aktív segítségével” ismételten felmérték a fennálló birtok- és tulajdonviszonyokat. Ennek során (lásd 3. táblázat) a népbizottságok a korábbi középparaszti, birtokos réteg körében számos olyan „törvénytelenéget” (földeltitkolás, bérbe- és felesbe adás, önkényes földfoglalás, -eladás) tártak fel, amelyek arról tanúskodnak, hogy a vidéki parasztság megpróbálta megvédeni tulajdonát az állami föld- és vagyonelkobzásokkal szemben.

A földosztásnak ebben a második hullámában a járásban összesen 4050,5 ha földterületet koboztak el, ebből 3430,5 ha-t közösségi célú földtársaságoknak, iskoláknak, egyéni kertészeteknek, valamint föld nélküli szegényeknek (430 gazdaság) és törpebirtokosoknak (2340 gazda) osztottak szét.¹⁵²

3. táblázat. Törvénytelen földhasználati és tulajdonjogi formák a nagyszőlősi járásban (1946)¹⁵³

Ügytípus	Ügyek száma	Felderített földterület mérete (ha)
Eltitkolt földek	27	101,1
Bérbe- és felesbe adott földek	379	1987,7
Nem megszüntetett földesúri birtok	2	500,9
Önkényesen elfoglalt és elhanyagolt föld	78	217,7
Vétel és eladás	7	7
Megműveletlen föld		11,2
Egyházi föld		1320,5
Összesen	517	4146,1

A nagyszámú igényjogosultnak szétosztott „keves” föld arra utal, hogy a nagyszőlősi járásban – ugyanúgy, ahogy Kárpátalja egész területén is¹⁵⁴ – a földreform nem vezetett önálló árutermelő paraszti gazdaságok megerősödésé-

¹⁴⁹ Pronagyilennya zemleju bez zemeljnih... 1944: 5.

¹⁵⁰ KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147: 38.

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ Saját szerkesztés. Az adatok forrása: KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147: 38.

¹⁵⁴ A földosztás alkalmával Kárpátalján az agrártermelésből élők (összesen 145 196 fő) mintegy 37,5%-nak (54 463 fő) 52 737 ha-t osztottak szét, így kevesebb mint 1 ha-os paraszti gazdaságok jöttek létre. Lásd Miscsanyin – Zsulkanics 2003: 117.

hez: a nagybirtokok felszámolásával és a régi elitek kiiktatásával életképtelen kisparaszti gazdaságokat hoztak létre.¹⁵⁵

A „demokratikus” földosztás ebből a szempontból tehát egy olyan, államilag tervezett és ellenőrzött tulajdon- és vagyontranszformációs intézkedés volt, amelynek elsődleges célja, hogy a megszállt, „ellenséges”-nek tekintett területeken – a parasztság szegényebb, kiszolgáltatottabb rétegeinek megnyerésén keresztül – támogatást szerezzen a helyi lakosság körében a kommunista párt politikai ideológiájának legitimálásához és népszerűsítéséhez. Ezt a szemléletmódot tükrözi az alábbi összefoglaló jelentés is. Ebben a járási párttitkár a régióban elvégzett földelkobzás és földosztás társadalmi hatásait elemezve a következőket írta:

„Jelenleg a körzetben nem maradt egy földnélküli gazdaság sem. Az elvégzett munka következtében jelentősen megnövekedett az osztályöntudata a szegényeknek, a parasztságnak, a középparasztnak, akik erősen belátták, hogy a bolsevik párt és a szovjet hatalom az ő oldalukon áll, amely védi érdekeiket. Növekedett a szegénység aktivitása a társadalmi és állami ügyek intézése terén. Batár és Salánk falvakban a szegények a középparasztkok által támogatva Szabó és Kvák földesuraknak nem engedték meg szétárulni a vagyont, amely konfiskálás alá esett, hanem védelmük alá vették. *Nagypálfalván* a földtársaság gyűlésén elhatározták, hogy a faluhoz közel lévő jó kulákföldeket elveszik és helyettesítik a szegény földekkel igavonó jószág nélkül. Ilyen eseteket, hogy a kulák ellen fellépnek többet is fel lehetne hozni.”¹⁵⁶

Az elitváltás és a földreform révén a vizsgált települések lokális belső – vagyis eltérő nyelvi, vallási, gazdasági gyakorlatokon, társadalmi státuszon stb. alapuló – hierarchiáját az új, magát megszervező szovjet államhatalom külső szempontok (politikai lojalitás, osztály hovatartozás stb.) alapján strukturálta át.¹⁵⁷ Az átalakulás általános sémája az országos tendenciákat követte: az új közigazgatási-adminisztratív intézmények (néptanács, ún. „duma”), valamint az 1948 ősztől¹⁵⁸ létrehozott mezőgazdasági artelek („bázák”, „kolhozok”)

¹⁵⁵ Az 1945 után lezajlott földreform kelet-európai országokban megfigyelhető párhuzamait és jellegzetességeit behatóan elemzi Varga 2015.

¹⁵⁶ KTÁL, fond 1, opisz 1, ügyirat 147: 38.

¹⁵⁷ Az erdélyi magyar településeken lejátszódó elitrekutációs folyamat párhuzamait lásd Oláh 1996; Bottoni 2006, 2008.

¹⁵⁸ Az első (rendelkezésre álló) belépési kérvény dátuma a *csatóerdői* kolhozba 1948. október 27-ai keltezésű. Ennek (betűhű) szövege a következő: „A *csatóerdői* izemromáda elnökségének. Kérvény! Alulírott kérem a *Csatóerdő* izemromáda elnökségét, hogy fogadjanak engem be az inica csoportba, azaz kolhozba. Ígérem, hogy az alapszabály értelmébe és ennek alapján dolgozni fogok a mezőgazdasági artelebe. Ígérem, hogy becsületesen és odaadással fogok dolgozni úgy a haza mint a saját érdekemben. Én kollektivizálni akarok úgy a földbe a mezőgazdasági felszerelésben, szíveskedjék leltárba venni. Mezőgazdasági

vezető, irányító pozícióit betöltő személyeket a „gyakorló kommunisták-ból”¹⁵⁹ válogatták ki. Az első két kollektív gazdaságot Kárpátalján 1946-ban hozták létre (a Hruscsov kolhoz Eszenyben, a Dimitrij kolhoz Munkács elővárosában, Oroszvégen), két évvel később azonban már a régióban 191 kolhoz volt, ezekhez pedig összesen 10 543 paraszti gazdaság tartozott.¹⁶⁰ Az erőszakos pártállami intézkedések hatékonyságát mutatja, hogy 1950-ben már valamennyi kárpátaljai településen a szovjet (kollektív) gazdálkodási rendszer működött.¹⁶¹

Az államilag kontrollált, erőszakos elit- és tulajdontranszformációs folyamatnak a kezdeti élményét világítja meg az alábbi idézet is. Ebben az elbeszélő nagyon plasztikusan ábrázolja, hogy a helyi társadalom korábban elnyomott vagy hátrányos helyzetű tagjai (a „fő kommunisták”, a „nincstelenek”) az államhatalom képviselőiként lehetőséget kaptak többek között egyéni sérelmeik megbosszulására, illetve a fennálló lokális hatalmi viszonyok inverziójára, átalakítására:

„Mikor bejöttek az oroszok, ki vót itt a fő kommunista vezér? M. Jóska, E. Pali, G. Jóska, a vén Bodó, és akkor *elementek Szabó Gyulánéhoz, az vót a legnagyobb gazda, oszt azt mondja... addig nagyságos asszony vót... letegezte, na Emi, mert Eminek hívták, Zohon Emi. Na Emi, most már mi fogunk dirigálni, te fogol kapálni, érted? Ezek rögtön visszavágtak, meg is tették az oroszok ezeket a jöttment kommunistákat. Mert kommunista nálunk abba az időbe nálunk csak a nincstelenek vótak, érted, a nincstelenek. Várták az oroszokat, hogy majd hozzák a nagy búzakenyeret. Azt hitték, hogy rögtön... de nem tudtak irányítani. Űköt irányítani kellett, érted. Hogy tedd csak ezt ide, tedd csak ezt oda. Hát a gazdának gondolkozni kellett a földnek a műveléséről, a cselédség ellátásáról. Előkészíteni, vetőmagrul, beadásrul. Hát azt hitték, hogy csak... hát űk csak harmadába kapáltak addig...*”¹⁶²

felszerelésem: 2 ökör, 1 szekér, 3.14 h. föld. *Csatóerdő* 1948. október 27. Rénei István.”
(Az okirat lelőhelye: *Mikószegi Tájmuzeum.*)

¹⁵⁹ Ö. Kovács 2008: 99.

¹⁶⁰ Korszun 2014: 13–18.

¹⁶¹ Uo 18.; Oficiszki 2010a: 274–283.

¹⁶² B.3., magyar férfi, *Bodnya*. (Kiemelés – B. S.) A fenti idézetben szereplő „kommunisták” – történeti adatokkal is igazolhatóan – valóban a falu legszegényebb rétegéből rekrutálódtak. Egy 1944-es háztartási cenzus az elbeszélésben említett szereplőkről a következő adatokat tartalmazza: Márton József református, 0–1 hold, 10 gyerek, 1 ház, nagy állata nincs; Egressi Pál görögkatolikus, 0–1 hold közötti gazda; Gacs József református, földnélküli napszámos, 5 gyerek, 1 ház, nagyállata nincs, mellékfoglalkozása a halászat; Bodó Menyhért református, 0–1 hold, 1 gyerek, 1 ház, 3 nagyállat; Özvegy Szabó Gyuláné, született Zohon Emi csatóerdői nemes, 3 cseléd család dolgozik nála, „a falu leggazdagabb asszonya”, 400 kat. holdja, 2 lova, 4 lova, 4 ökre, 6 disznaja, 20 baromfija, 1 cséplőgépe van. Lásd Nagyiványi-Fekete – Kresz – Göntér 1943–1944.

Az 1944-es szovjet megszállás előtti kommunista mozgalom képviselői azonban az új hatalmi szerkezet személyi állományának csupán kisebb hányadát tették ki. Az állam saját intézményrendszereit a helyi társadalom más mobilizálódni akaró elemeiből (az „új kommunistákból”), illetve a járás központi vezetése által kinevezett káderekből (a helyi közvélemény szerint az „idegenekből”) szervezte meg. Ez utóbbiak struktúráján belül elfoglalt, meglehetősen felértékelt pozícióját megfelelően jelzi, hogy egészen 1983-ig a községnek nem volt helyi származású és/vagy magyar nemzetiségű párttitkára:

„Mikor bejöttek az oroszok, rögtön két oldalra tették a kommunistákat... Egy pár ember belekerült [az apparátusba]. A vérbeli kommunistákat azonban mind ódalra tették, jöttek az új pártemberek, akiket rögtön beagitáltak, meg akit behoztak a rendszerrel. Ezeket tettek be: katonatisztek, volt munkaszógalatos zsidóságot... Na, hát ezeknek adták rögtön a hatalmat. Meg osztán rögtön, abba a pillanatba kezdték nyomni befele a vadságot [az ukránokat, oroszokat] arrunen [onnan]. Persze azokrul az öregekrul, a régi kommunistákrul azok hallani se akartak.”¹⁶³

A falusi nómenklatúra tagjainak kiválogatását jelentősen meghatározta az a körülmény, hogy a szovjet állam az új politikai, gazdasági, társadalmi rendszer kiépítéséhez a vidéki társadalmakban egy ellenséges térként percipiált valóság keretei között fogott hozzá. A hatalom „magyarságképét” ezáltal az általános politikai bizalmatlanság jellemezte, amit jól szemléltet a megyei pártbizottság egyik ukrán nemzetiségű, vezető beosztású tisztségviselőjének korabeli jelentése is:

„Nálunk Kárpátalján körülbelül 120 ezer magyar van. Ez a 120 ezer magyar ráteszi a bélyegét a munkánk jellegére. Ezt a lakosságot bolsevik hatás alá kell, hogy vonjuk, növelni kell aktivitásukat a szocialista építésben. Érthető, hogy ezen az úton óriási nehézségekkel találkozunk. Először is nálunk kevés magyar kommunista van, és azok a kommunisták, akik a magyarok között élnek és dolgoznak, ideológiai értelemben nem eléggé edzettek, keveset dolgoznak a bolsevik párt történelmének elsajátítása érdekében, a politikai, ideológiai szint felemelése terén.

Egyes magyar kommunisták lenézőnek tartják megtanulni az orosz vagy az ukrán nyelvet. Vannak olyan magyar érzelmű ukrán kommunisták, akik nem értik az orosz és az ukrán kultúra fontosságát. Mint például: az ungvári energetikai vállalat pártszervezetének titkára, Akkerman, lenézőnek tartja megtanulni az orosz és az ukrán nyelvet. Én, mondja

¹⁶³ B.4., magyar férfi, *Bodnya*. (Kiemelés – B. S.)

ő, nélküle is megvagyok, eddig is éltem, nem ismerve az ukrán nyelvet, halálomig elleszek. Nekem nincs mit tanulni, a saját dolgomat tudom.¹⁶⁴

Nem minden magyar kommunista harcol a nagy állami sovinizmus megnyilvánulásai ellen a magyar lakosság körében. Nekünk nincs jogunk bezárni a szemünket afölött, hogy a fasiszta elemek maradványai végzik a kártékony munkájukat, propagálják Churchill szerepét, mint aki lehetőséget lát arra, hogy megújítsa Nagymagyarországot és a Kárpát-Ukrajna újból Szent István koronája alá kerüljön. Az ilyen hangulati megnyilvánulásokban nincs semmi véletlenszerűség, mivel országunk kapitalista államokkal határos.¹⁶⁵

Az állam és az állampolgárok viszonyának szempontjából lényeges, hogy a szovjet államhatalom intézményesítését – más kelet-európai országokhoz hasonlóan – a kárpátaljai magyar településeken is drámai eseménysorozatok készítették elő. Az orosz katonák erőszakos felforgató tevékenysége, a szovjet csapatok bevonulásának („megszállásának”) emléke,¹⁶⁶ a magyar férfi lakosság 1944-es deportálása,¹⁶⁷ a parasztság különböző rétegeit sújtó beszolgáltatások, föld- és vagyonekobzások stb. mély nyomokat hagytak a közgondolkodásban, ami befolyásolta a hatalomhoz való általános társadalmi hozzáállást, viszonyt is. A szovjet rendszernek ez a „negatív” történelmi előképe egyrészt – a falusi társadalom szempontjából – a lokális életvilágok jelentős részében kialakított egy morális előítéletet („elutasítást”) az új, kommunista hatalom által kínált életformák, valamint a domináns ideológia internalizálásával szemben.¹⁶⁸ Ez ugyanakkor – az előbbivel párhuzamosan – megerősítette a szovjet megszálló hatalom bizalmatlan, gyanakvó magatartását is az adott

¹⁶⁴ A dokumentumban a bekezdés teljes egésze a cenzor vagy a szerző által kézzel át van húzva.

¹⁶⁵ KTÁL, Fond 1, Opisz 1, Iratcsomó 75: 44–45.

¹⁶⁶ A vizsgált településen az egyik módos („kulák”) család tagja a szovjet csapatok bevonulására a következőképpen emlékezett vissza: „Ide 1944. október 23-án jött be a szovjet hadsereg. Ez egy rongyos hadsereg vót, akinek csüngött a kapcája, csüngött a mindene. Rongyosok vótak. Rablóbanda vót csak. Itt kizavarták a nagyapámékat, mind a Bikit kizavarta, elfoglalták [a házat], nem is aludtak nagyapámék [otthon], hanem a cselédeknel aludtak. És hát a lovakat, igásjószágot rögtön összeszedték a hadsereg részére. Hát nagyapámnak vót 6 pár lova, mind a hat pár lovat elvitték. Maradt neki csikójai, olyan növendékjószág, abból az maradt, azokkal kezdett gazdálkodni, amit ott meg... egy pár ökröt meghagytak, úgyhogy elvették azt a földet, odaadták. Nahát a földosztást kezdték, 46 elején kezdték ugye. 48 végén meg, ősszel kezdték alakítani a kolhozot”. B.3., magyar férfi, *Bodnya*.

¹⁶⁷ A falu népbizottságának vezetői által kiadott 1945-ös dokumentum alapján ekkor a település lakosságából összesen 110 férfit deportáltak a szolvyvai gyűjtőlágerbe, vagy nyilvánítottak hadifogolynak. A sztálinisták által elhurcoltak közül huszonhárom személy nem tért vissza. Lásd Dupka 1993: 129.

¹⁶⁸ „Az hogy kommunizmus, hát lenéztük. Voltak itt abba az időbe is [kommunisták], hát a szüleink elmondták, na látod, ez is az, mert lusta, nem akar dógozni, a másé kell neki, tudod. És tudod, azt lenézte mindenki. Hát azért mondom, hogy így neveltek.” B.5., magyar férfi, *Csatóerdő*.

területen élő magyar nemzetiségű lakosság irányába. Mindez végső soron a régióban a politikai kontroll folyamatos növeléséhez és centralizálásához vezetett. Ez utóbbira a *csatóerdői* kolhoz egyik volt brigadérosa a következőképpen emlékezett vissza:

„Nálunk úgy vót beállítva, hallgass ide, hogy akit a csúszó [kígyó] megcsíp, az fél a gilisztától is. Ez az orosz nem bízott a magyarba, mert ellene harcolt a magyarság. Ha itt az elnök magyar vót, feltétlenül egy ukrán párttitkárt kellett mellé tenni. Itt vótak emberek, akik be vótak építve közénk, aki besúgta, hogy te miről beszélsz, hogy beszéltél, mit beszéltél pártrul, kormányrul, országurul...”¹⁶⁹

A szovjet államhatalom és a falusi társadalom közötti kölcsönös bizalmatlanságot jól tükrözi, hogy a *Csatóerdő* körüli magyar falvakban az 1946-tól kezdődő vagyon- és élelmiszer-elkobzásokhoz a helyi cigány lakosságból neveztek ki megbízottakat („milicisták”-at). Több visszaemlékező szerint az egyik település, *Vápahát* első számú vezetőjét, a községi tanács elnökét 1945 után szintén egy olyan marginalizált, a lokális társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő családból választották ki, akit a helyi közvélemény „cigány”-ként azonosított:

„Cigányokat választottak még bírónak is. *Vápaháton* Grincel bíró vót, az egy cigány ember vót. [...] Ennek a Grincelnek vót két fia, meg egy lánya... Nagyon szegény világ vót, és kimentek az emberek az erdőre lomot szedni. Kimentek, és hozták is: azzal tüzeltek. És akkor kiment Grincelnek a két fia, meg egy magyar gyerek is ott vót. És ott vót a két cigány, de hát összeverekedtek a lomon. És akkor azt mondja az egyik cigányfiú a másiknak, te, akasszuk fel! Akasszuk fel a magyart! Azt mondja erre a másik, hogy te, hát-hát-hát mi lesz akkor? Áh, apám bíró, leírja! Érted? Ez szólásmondás maradt évtizedeken keresztül, de ezt még most van egy élő ember, *B. Zoli Vápaháton*, ő élő példa, ő, ha oda nem megy, felakasztják a magyar fiút.”¹⁷⁰

A falusi társadalomban – a hagyománytapasztalat szerint – általában alárendelt és kirekesztett (a domináns magyar közösség diskurzusa szerint „idegen”, „mocskos”, „koszos”, „iskolázatlan”) cigány lakosság felruházása a hatalom pozitív attribútumaival, tehát az önálló döntéshozatal, a beavatkozás, az irányítás jogával bizonyos mértékig egyet jelentett a helyi társadalom korábbi ismeretelméleti rendszerének megkérdőjelezésével is. A „megfordult”, „a feje tetejére állított”, a „kizökkent világ” tapasztalatát hordozta magában. Az új vezetői réteg tagjaira – alacsony származásuk, a lakosság

¹⁶⁹ B.3., magyar férfi, *Bodnya*.

¹⁷⁰ B.4., magyar férfi, *Bodnya*.

föld- és vagyontárgyainak kifosztásában, a parasztság vagyonosabb rétegének erőszakos eltávolításában és nem utolsósorban az államosításban játszott szerepe miatt – a falusi társadalom egy jelentős része megvetéssel tekintett. A korszak emlékezete szerint a település kommunista vezetői „fejletlenek”, „buták”, „hülyék” voltak, „nem volt semmi műveltségük, felfogásuk az életre”, „nem tudtak gazdálkodni”, „irányítani” – más szóval nagyon erős presztízis- és legitimációs deficittel rendelkeztek, mivel szakmailag képzetlenek, felkészületlenek voltak, nem tudtak bánni a rájuk bízott hatalommal, esetenként durván visszaéltek vele.

A következő két fejezetben azokat a hétköznapi informális technikákat elemzem, amelyek az állam és a helyi társadalom közötti kapcsolatok és érdekkonfliktusok során alakultak ki az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra első két évtizedében.

Az adott témát egyetlen lokális intézmény: a helyi kolhoz mint összetett társadalmi-gazdasági-hatalmi organizmus vizsgálatán keresztül tárgyalom. Ennek mint vizsgálati egységnek a kiválasztását az indokolja, hogy az adott intézmény az 1960-as évektől – az új gazdasági, termelési, politikai rendszer konszolidációját követően – már nem csupán a helyi faluközösség szűkebb értelemben vett gazdasági mechanizmusait kontrollálta, hanem egyre nagyobb hatáskörökkel rendelkezett a település belső szociális, kulturális életének irányításában is. Ezt a jogkörváltozást tükrözi a „Béke” Kolhoz 1973-as alapszabályzata is, amely – a korábbiaktól eltérően – már részletesen kitért a kollektív gazdaság „művelődési” és „népjóléti” (egészségügyi, szociális és infrastrukturális) feladataira. Ezek szerint „a kolhoz klubokat, könyvtárakat, egyéb kultúrfelvilágosító intézményeket és sportlétesítményeket épít és rendez be, elősegíti a testnevelés és a sport fejlődését, óvodákat, bölcsődéket hoz létre, segít a szülőknek és az iskolának a gyerekek helyes nevelésében, szoros kapcsolatot tart fenn az iskolával, segítséget nyújt a közoktatási szerveknek a gyerekek termelési oktatásában, földrészlegeket, gépeket, vetőmagot, műtrágyát és szállítóeszközöket bocsát az iskolák rendelkezésére, biztosítja az iskolák végzőseinek a kolhozban való elhelyezését, szükség esetén megszervezi a kolhoztagok közétkeztetését, segítséget nyújt az egészségvédelmi szerveknek a kolhozban a gyógyító és betegségmegelőző intézkedések végrehajtásában, ellenszolgáltatás nélkül és halaszthatatlanul szállítóeszközöket bocsát a kolhoztagok rendelkezésére, hogy a betegeket elszállíthassák a gyógyintézetekbe, rendezi, villamosítja és rádiósítja a kolhoz helységeit és a kolhoztagok házait, elősegíti a kolhozisták közszolgáltatási ellátásának megszervezését, a kolhozban megállapított rendnek megfelelően segítséget nyújt a kolhoztagok központosított országos társadalombiztosítási alapjának eszközeiből. [...] A kolhoztagok közgyűlésének határozatára a kolhoz eszközöket utalhat ki a kolhoz és a kolhozközi szanatóriumok, üdülők, úttörőtáborok, aggok és rokkantak házai építésére.”¹⁷¹

¹⁷¹ NJKHLR 1973a: 39.

Az államszocialista korszak végére a kolhoz – amint az a fenti idézetből is jól látható – egy olyan kiterjedt intézményhálózatot működtetett, amelyen keresztül a lokális erőforrások (a lakosság föld- és birtokviszonyai, a rendelkezésre álló termelőeszközök, a kolhoz munkások társadalmi és földrajzi mobilitása, szociális és kulturális élete stb.) szinte teljes spektruma felett átfogó ellenőrzést gyakorolt. Mindez lehetővé teszi számunkra, hogy az adott intézményen keresztül a helyi társadalom összetett belső hatalmi, gazdasági, társadalmi viszonyait tanulmányozzuk.

Az államszocialista korszakban az informális gazdasági cselekvések természetesen a kárpátaljai vidéki, falusi társadalmakban sem kizárólag az államilag szervezett tervezgazdaság keretei között, azaz az ún. szocialista szektor vagy az első gazdaság terepében belül szerveződtek meg. A kelet-európai államszocialista rezsimekben – amint arra többen is rámutatnak¹⁷² – az informalitásnak egyebek mellett meghatározó strukturális eleme volt a családi kisüzemi gazdálkodás, az állam által illegálisnak tekintett vagy bizonyos elemeiben engedélyezett háztáji élelmiszer- és árutertermelés. Ennek elemzésére azonban a kötetben nem térek ki, két – pragmatikusnak mondható – oknál fogva.

Az egyik, hogy az általam vizsgált településeken a családi kisüzemi termelés háztartási jövedelmekben játszott gazdasági szerepe, azaz a szakirodalom által „második gazdaság”-nak nevezett magántermelés szférája csak a szocializmus későbbi időszakában, az 1970-es évek végétől – tehát a Brezsnyev-korszak utolsó periódusában – tett szert nagyobb jelentőségre. Ezzel a korszakkal azonban a könyv behatóan nem foglalkozik. Másfelől az adott lokális színtérrel (tehát a kötetben bemutatott öt kárpátaljai faluval) kapcsolatban nem találtam olyan kvalitatív levéltári forrást, kortársi beszámolót (pl. naplót, személyes vagy családi levelezést, gazdasági feljegyzéseket stb.), amely az államszocialista korszakban az egyéni kisüzemi, háztáji gazdálkodás leírásához történeti referenciákat, ezáltal pedig a két korszak (a tervezgazdaság és a piacgazdaság időszakának) összehasonlító-komparatív elemzéséhez megfelelő kontextuális háttérrel biztosíthatott volna.

A kötet 2. fejezetében a szovjet politikai diktatúrának arra a rövid (1960–1970 közötti) időszakára koncentrálok, amikor még nem a magánszektor megerősödése, hanem épp ellenkezőleg: az állam jogkorlátozó intézkedései (a háztáji kertek, földek méretének csökkentése, a magángazdálkodás még megmaradt elemeinek a felszámolása, a helyi lakosság urbanizációja), valamint a bürokratikus állami és szövetkezeti szektoron – az első gazdaságon – belüli informális gazdasági stratégiák (lopás, munkalassítás, feketemunka stb.) elterjedése volt főként a jellemző.

Ennek megfelelően a továbbiakban az elemzés fókuszába a kollektív gazdaságnak mint a vizsgált falvak mindennapi gazdasági-politikai életét befolyásoló formális intézménynek a vizsgálatát állítom. Ezt a témát két,

¹⁷² Lásd Łos' 1990; Pető – Szakács 1985; Sampson 1987; Verdery 1993; stb.

egymást kölcsönösen átható társadalmi szintéren keresztül kívánom részletesebben is megvilágítani. Elsőként a kolhoz szervezeti felépítésében magasabb pozíciókat betöltő bürokratikus-gazdasági elit¹⁷³ (a „főnökök”, a „fejesek”, a „vezetők”) gazdasági stratégiáit ismertetem. A kolhoz és a falu hétköznapijait meghatározó pártkáderek, gazdasági szakemberek és helyi értelmiségiek napi kapcsolatban álltak az őket irányító és ellenőrző központi hatóságokkal, ami lehetőséget ad a központi államhatalom és a lokális intézmények közötti kapcsolat vizsgálatára is.¹⁷⁴ Arra a kérdésre keresem a választ, hogy a hatalom gyakorlati működtetése során az államszocialista rendszernek milyen specifikus vonásai alakultak ki. A lokális elitek és a hozzákapcsolódó különféle érdekcsoportok magatartása milyen módon befolyásolta a központi utasítások megvalósítását és a hatalom helyi intézményeinek mindennapi működését?

Ezt követően a helyi társadalom kiszolgáltatottabb szereplői, a mezőgazdasági és az ipari munkások (a helyi szóhasználat szerint: a „kolhozparasztok”, a „munkások”, a „nép”, az „egyszerű kolhozisták”) korabeli informális technikáinak legfontosabb típusait ismertetem.¹⁷⁵ Itt főként azoknak a stratégiai-adaptív viselkedésmódoknak az elemzésére törekszem, amelyek segítségével a mindennapi szintér szereplői a strukturálisan alávett helyzetükből eredő hátrányokat próbálták meg mérsékelni.

A következő fejezetekben a kolhoz szervezetszociológiai jellemzőivel – terjedelmi okok miatt – nem foglalkozom; nem térek ki az adott intézmény strukturális adottságainak és korabeli szervezeti működésének ismertetésére. Az „elitcsoport”, valamint a „munkások” kifejezéseket nem a helyi társadalmon belüli osztályviszonyok és hatalmi pozíciók megnevezésére, hanem elsősorban leíró-elemző kategóriaként használom, annak érdekében, hogy érzékeltessem a falu bizonyos mértékig elkülöníthető részközösségeinek

¹⁷³ Kiss Dénes megjegyzése szerint a teljes társadalom rétegződése szempontjából a vidéki elitek státusza nem jelent(ett) a középrétegekénél magasabb társadalmi pozíciót. Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy a lokális társadalom felső szintjeinek szereplői – a közigazgatásban, a gazdaság szervezésében és irányításban stb. játszott szerepük alapján – azonban a helyi közösség számára mégiscsak az elithez tartoznak (Kiss 2004: 9–15.). Kaminski és Kurczewska különbséget tettek (1) a tradicionális elit, (2) a karizmatikus elit, (3) a bürokratikus-kollektivista elit és (4) az interakcionista-individualista elit között. (Kaminski – Kurczewska 1995.)

¹⁷⁴ Vö. Bottoni 2008: 5.

¹⁷⁵ A mindennapi társadalmi praxisoknak ez a formális „osztályszempontú” szemlélete több tényezőt is – a csoportok és gazdasági magatartások belső heterogenitását, a különböző társadalmi rétegek közötti együttműködést – figyelmen kívül hagy, ezért kétségesnek tűnhet. Ugyanakkor bizonyos általánosabb szintű különbségek felfedezhetők az adott társadalmi csoportok között aszerint, hogy a lokális hatalmi, szociális rendszerben milyen helyet, funkciót tölthettek be. Ezek alapján fogalomhasználatomban az „elitek” és „munkások” vagy „alkalmazottak” kifejezéseket elsősorban olyan csoportok megkülönböztetésére használom, amelyeknek tagjai – a szélesebb társadalomban betöltött strukturális pozíciójuk révén – többé-kevésbé közös történelmi tapasztalattal, egységes szokás- és beszédmóddal rendelkeznek.

tipikus magatartásformáit, illetve az egyes társadalmi státusokhoz tartozó cselekvésminták megkülönböztető értékű tartalmi és formai jegyeit.

Az alábbiakban elsősorban azt szeretném érzékeltetni, hogy a vizsgált falusi közösségek a mindennapi életvilág keretei között a szociális struktúra több szintjén reflektáltak a tervutasításos gazdasági rendszerre, valamint a politikai diktatúra által létrehozott új intézményekre, hatalmi-politikai környezetre. Az államszocializmusban kialakuló különféle hétköznapi alternatív gazdasági tevékenységeket – lopás, szándékos károkozás, munkaerő-visszatartás; besúgás, feljelentés, konspiráció – nem kizárólag egyetlen társadalmi osztály vagy valamely deviáns csoport szubkulturális viselkedésének, hanem sokkal inkább olyan egyre általánosabbá váló egyéni társadalmi magatartásformáknak tekintem, amelyek az új politikai-gazdasági rendszer kiépülésével maguk is csak fokozatosan terjedtek el a helyi társadalomban és váltak később intézményesen szabályozott kulturális attitűdökké.

2.2. A hatalommal való szembenállás „népi” kultúrája

Az 1953–1964 közötti időszakot – politikai, gazdasági, társadalmi irányelveinek ellentmondásosságára utalva – Mihail Heller és Alekszandr Nyekrics nagyon plasztikusan „a zűrzavar és a remény évtizedének” nevezete.¹⁷⁶ A kifejezés a szovjet politikai diktatúra történetének egy olyan periódusát jelöli, amelyben a totalitárius rezsim lényegét tekintve már túljutott korábbi csúcspontján.¹⁷⁷ A társadalmi, gazdasági struktúra teljes átalakítását célzó tömeges terror – a kuláktalanítás,¹⁷⁸ a volt uralkodó osztályok megsemmisítése, az értelmiség felszámolása, a kollektivizálás, a tömeggyilkosságok – kampányai az ötvenes évek elejére javarészt már lezajlottak. A desztalinizáció és a hruscsovi enyhülés éveiben (1953–1964) az új, szocialista társadalmi rendet megjelenítő és kikényszerítő bürokratikus intézmények Kárpátalja valamennyi településén felépültek, azok működése pedig többé-kevésbé stabilizálódott. Az alábbi fejezet az állam fegyvelmezési technikáit és a helyi társadalom adaptációs mechanizmusait egy olyan politikai-történelmi periódusban mutatja be, amikor a hatalomszervezés totalitárius modellje egyre inkább autoriter

¹⁷⁶ Heller – Nyekrics 2003: 471.

¹⁷⁷ Standeisky 2008: 12.

¹⁷⁸ A „kuláktalanítás” kifejezés – ahogy arra többek között J. Arch Getty kutatásai is rámutatnak – összefoglaló terminus, hiszen nem csupán a korábbi rendszer gazdasági elitjeinek, hanem számos más társadalmi csoport – a szovjetellenes pártok, a nacionalista ellenforradalmi szervezetek, a korábbi rendszer rendvédelmi dolgozói, a rendőrök, csendőrök, köztörvényes bűnözők, egyházi értelmiségi, papok stb. – megsemmisítésének politikai programját is magába foglalja (Getty 2003: 256.).

diktatórikus politikai rendszerré alakult át, a vidéki agrártársadalom és a hatalom közötti viszony pedig bizonyos mértékig konszolidálódott.¹⁷⁹

Az államhatalom és a lokális társadalom kapcsolattörténetének változása szempontjából további lényeges szempont, hogy a szovjet gazdaságpolitika 1953 után, az ún. malenkovi reformok keretében szakítani igyekezett a sztálini erőltetett iparosítás programjával, és egy fogyasztáselvű, agrár- és könnyűipari fejlesztést előtérbe állító politikát indított el. Ezek a reformtörekvések azonban 1955-ben megbuktak, és a szovjet pártvezetés ingadozni kezdett a korábbi sztálini erőltetett iparosítás és növekedési politika, valamint az ezzel szemben álló fogyasztás- és agráralapú konszolidáció programja között. Az ötvenes évek második felétől a hruscsovi politika végül egy közép-utas változatot képviselt, amelyben a nagyipart is helyreállító, fogyasztást is engedélyező gazdaságpolitika bontakozott ki.¹⁸⁰

Ez a gazdaságpolitikai fordulat az 1953–1958 közötti években a nehézipar fejlesztésének átmeneti visszafogásával és a mezőgazdasági beruházások arányának növekedésével járt együtt. Az agrártermelés fokozásának programját hangsúlyozták az 1956. február 14. és 25. között megtartott XX. pártkongresszuson is. A kongresszus második napján Ukrajna Kommunista Pártja Központi Bizottságának (UKP KB) első titkára, A. I. Kiricsenko mondott beszédet,¹⁸¹ aki felszólalása jelentős részében az ukrán ipar és agrártermelés fejlesztésének aktuális kérdéseivel foglalkozott. Az első titkár ennek kapcsán kijelentette, hogy Ukrajnában „az állati termékek termelésének a teljes ülése a köztársaságra vonatkozóan 1960-ra megszabott mértékét 2-3 évvel a határidő előtt eléri, mégpedig a tej- és sertéshús-termelési előirányzatot már 1957-ben teljesítik, a többi állati termékre vonatkozóan megszabott előirányzatot pedig 1958-ban”.¹⁸² Ez követően javaslatot tett a mezőgazdasági termelési kampányok és versenyek kiszélesítésére. „Ukrajnában – állapította meg Kiricsenko – igen sok kolhoztag, szovhoz- és gépállomási dolgozó fejezte ki azt az óhaját, hogy szervezzük meg a köztársaságok versenyét. Hruscsov: És ők kivel szeretnének versenyezni? Kiricsenko: Megmondom, Ukrajna versenyezhetne az Orosz SZSZSZK-val, hiszen ez a két legnagyobb köztársaság. (Taps.) Miért ne? Véleményem szerint elsősorban is azért versenyezhetnénk, hogy a mezőgazdasági haszonterület száz hektárján számítva ki termel több állati terméket, például tejet. Mint ismeretes, az OSZSZSZK-ban kedvező feltételek vannak a tejtermelés nagymérvű fokozásához. Hruscsov: Helyes!”¹⁸³

¹⁷⁹ Sziglov 2001.

¹⁸⁰ Pető – Szakács 1985.

¹⁸¹ Kiricsenko, Alekszej Illarionovics (1908–1975), 1945–1949-ben az odesszai városi és területi pártbizottság első titkára majd az Ukrán KP másod-, 1953 és 1956 között első titkára, 1952-től az SZKP KB tagja, 1953-tól a KB Elnöksége póttagja, 1955 és 1965 között az Elnökség tagja. 1957-től az SZKP KB titkára.

¹⁸² Az SZKP XX. kongresszusának tanácskozásai 1956: 2.

¹⁸³ Uo.

A köztársaságok, területek, járások közötti felfokozott versenyhangulatban Hruscsov 1957 májusában, a mezőgazdasági dolgozók leningrádi konferenciáján bejelentette, hogy a Szovjetunió az egy főre jutó tej-, vaj- és hústermelés területén utol fogja érni az Amerikai Egyesült Államokat, két évvel később pedig, a XXI. kongresszuson már meghirdette az USA leha-gyásának programját.¹⁸⁴

Az 1950-es évek második felében ez a makroszintű politikai-ideológiai összefüggésrendszer jelölte ki a regionális társadalom- és gazdaságpoliti-kai törekvések keretfeltételeit; ezek az irányelvek határozták meg a vidéki állami és kollektív gazdaságok hétköznapi működését, valamint gazdasági tevékenységének alapvető szerkezetét.

2.2.1. A bürokratikus-gazdasági elit informális stratégiái az 1950-es években

A vizsgált térségben, Kárpátalján 1953–1957 között a bruttó ipari termelés évente átlagosan 16,2%-kal, az 1958–1964 közötti években pedig 21,8%-kal növekedett.¹⁸⁵ Ezzel párhuzamosan azonban – az országos tendenciáknak megfelelően – egyre hangsúlyosabb szerepet kapott az agrárszektor fejlesztése is. A térségben 1960-ban a mezőgazdasági termelés mértéke 58%-kal, az állattenyésztése pedig mintegy 16,3%-kal nőtt az öt évvel korábbi álla-potokhoz képest.¹⁸⁶

A legfelsőbb párt- és állami szervek nyomására fokozni kellett a mezőgaz-dasági termelés ütemét a falusi kollektív és állami gazdaságokban is. Ezzel összhangban 1960 januárjában a *csatóerdői* kolhoz vezetősége – a mezőgaz-dasági élenjárók Nagyszőlősiön megtartott értekezletén – szintén ambiciózus kötelezettségeket vállalt:

„A »Béke« kolhoz kolhozistái, *Csatóerdő*, a Nagyszőlősi járás a hétéves terv második évében azért harcolnak, hogy átlagosan, hektáronként 34 mázsa szemest termessenek 1700 hektár területen [...] A kolhoz felemelt kötelezettségeként vállaltuk, hogy fejünk 550 mázsa tejet és előállítunk 120 mázsa húst. 11 hónap alatt 491,5 mázsa tejet fejtünk és 82,8 mázsa húst állítottunk elő. Előirányoztuk, hogy az államnak eladunk 9600 mázsa tejet, tényszerűen a tejből 10 hónap alatt eladtunk 8687 mázsát, 11 hónap

¹⁸⁴ A kihirdetett program megvalósításához tagállami szinten is meghatározták a termelési normákat. A Szovjetunió 15 tagköztársasága közül például az OSZSZSZK-nak évente 12 millió 100 ezer tonna, vagyis 100 hektár föld után 54 mázsa húst kellett termelnie. Ukrajnának 4 millió 560 ezer tonnát, azaz 100 hektár föld után 105 mázsát. Belorusziának pedig 880 ezer tonna, vagyis 100 hektár föld után 90 mázsa húst kell előállítani. Lásd *A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXI. kongresszusa* 1959: 5.

¹⁸⁵ Gvargyionov 1968: 19.

¹⁸⁶ Uo. 45–102.

alatt pedig 9092 mázsát. Előirányoztuk, hogy az államnak eladunk 1690 mázsa húst, 11 hónap alatt eladtunk 1353 mázsát.”¹⁸⁷

Ezeket a központilag meghatározott termelési és beszolgáltatási mutatókat a legalsóbb szinteken, rendszerint a falusi kolhozokban erőszakos módszerekkel kényszerítették ki. A kolhoz egykori pénztárosa a fent említett „önkéntes” kötelezettségvállalásra például a következőképpen emlékezett vissza: „Jött a járási első párttitkár, *Fekete* Vaszil Ivánovics, aki az atyaisten vót a járásba. Azt mondja nekem, hadd lássam, ott van nálad a papír, a 24-es forma? Azt mondom: nálam van. Kiveszem a táskából, odaadom neki, az asztalnál kiteríti – tudod megvót benne, hogy a kolhoznak mennyi földje van, mennyi van elvetve, mennyi búza, mennyi tengeri, krumpli, minden. Sz. J. vót a kolhozelnök, azt mondja neki a párttitkár: »Iván Joszifovics, tut bidá« – itt baj van! Miért? Azt mondja: „Maga mit gondol, ha így fogjuk beadni a járásnak, akkor mi lesz? Én már leadtam a járásba, hogy ennyi meg ennyit termel a kolhoz, Ungvár már leadta Kijevnek, és ha így lesz, akkor nem lesz meg a plán [’terv’], és nem lesz meg a prémium. Vett egy tollat a titkár, fogta és lehúzta, beírt egy másik számot. Teszem fel – csak példának mondom – száz hektár után 100 ezer liter tej vót, áthúzta és odaírta, hogy 120 ezer liter. És a húst megént lehúzta és többet írt. Azt mondja neki Szóllósi, a kolhozelnök, hogy »Dobre, jászna«, én megértem, de hogy lehet azt a tejet betakarni? Erre azt mondja neki a titkár, hogy Iván Joszifovics, vé halavá kolhoszpu, vé dumájte száme – maga a kolhozelnök, gondolkodjon rajta egyedül!”¹⁸⁸

A magas termés- és húshozamok elérése érdekében – a szocialista propaganda szerint – a *csatóerdői* kollektív gazdaságban számos gyakorlati intézkedést hoztak. A kolhoz vezetői és szakemberei például a gabona-, a zöldség- és dohánytermesztésnél csökkentették a vetésidőt, intenzívebben trágyázták a földeket; az állattenyésztésben pedig a korábbinál nagyobb gondot fordítottak az állomány minőségi szelekciójára és takarmányozására. Ezenkívül a termelés fokozásában jelentős szerepet szántak a kolhozban dolgozó él-munkásoknak is, akik közül a kolhoz elnöke több személyt is elismeréssel említett meg év végi beszámolójában:

„Jól dolgoztak az állattenyésztésben olyan fejjönők, mint például D. Mária, K. Irén, Kenderesi és mások. Kiss és Oláh sertésgondozók minden anyakacától 19 malacot nyertek. A rangidős, Szilágyi elvtárs juhász, 100 anyajuh után 141 bárányt nyert, és 5,5 kg gyapjat nyírt. A zöldségtermesztő brigádban Veres elvtárs, kommunista lankás 180 mázsa uborkát termesztett, 155 mázsa paradicsomot, 420 mázsa káposztát minden hektárról, és más

¹⁸⁷ NKHLR 1960: 4.

¹⁸⁸ B.6., magyar férfi, *Csatóerdő*.

zöldségkultúrákat 210 mázsát hektáronként. A kukoricatermés átlagosan 39 mázsát ért el hektáronként. Csapóci elvtárs lankás 15 ha területen 28 mázsza dohányt termesztett, mára leadott az államnak 155 mázsát 876 074 kopek értékben.¹⁸⁹

A központilag meghatározott tervszámokat és gazdasági mutatókat azonban valójában nem a technológia modernizációjával, a munkaerő-gazdálkodás racionalizálásával vagy az egyéni termelési rekordok segítségével, hanem az állami intézmények kijátszásának különféle technikáival érték el.

A gazdasági terv teljesítésének egyik tipikusabb stratégiája a termelésstatisztikai nyilvántartás meghamisítása, fiktív adatokkal történő kiegészítése, azaz a „hozzáírás” (oroszul: приписка) gyakorlata volt. A történeti forrásokból például tudjuk, hogy a Kárpátontúli területi ügyészség 1961. február 2-án bűnvádi eljárást indított a *csatóerdői* kolhoz több vezető beosztású tisztségviselője, szakembere ellen. A lefolytatott vizsgálat megállapította ugyanis, hogy 1960-ban a „Béke” Kolhozban „tömeges hozzáírások történtek a tej, a sertéshús termelésére és a gyapjúnyírásra vonatkozólag”.¹⁹⁰ Az ügyvel kapcsolatos dokumentumok szerint, a kolhoz vezetősége „ahelyett, hogy helyesen megszervezte volna az állattenyésztőket a jószág hizlalására, a takarmány ésszerű felhasználására, az állattenyésztési farmokon a tejhozam nyilvántartásának helyes vezetésére, a sertéshús termelésére, [...] a látszatjólét megteremtése, a saját karrierjük megszilárdítása és haszonszerzés céljából, visszaéltek szolgálati helyzetükkel, az állam *félrevezetésével és szemfényvesztéssel*, azaz a sertéshús-hozzáírással, valamint a kolhoz fejtőjei által ténylegesen elért tejhez tejhozzáírással *foglalkoztak, és ezzel elfecsérelték és eltulajdonították a kolhozi javakat*”.¹⁹¹

A tervcsalást, vagyis a meghamisított könyvelési adatokat a kolhoz vezető adminisztratív-gazdasági elit meglehetősen bonyolult tranzakciókkal rejtette el (lokális szóhasználat: „takarta be”, „fedezte”) az állami nyilvántartás elől. A tejhozzáírásnál például fiktív liszt- és takarmányvásárlásokkal pénztartalékokat hoztak létre a kolhoz számláján, amit a könyvelésben a hozzáírt tej eladásából származó jövedelemként tüntettek fel. Ezeket az áruforgalom nélküli fiktív bevételeket a 2. számú farmon pótfizetés („prémium”) formájában írták le, azaz – szintén csak papíron – „kifizették” az összeget a fejtőknek és az állattenyésztőknek „a terven felüli tejhozamért”. Az 1. számú farmon szintén „a pénztárba be nem vételezett pénzt általfedezték [elfedték] a kolhozistáknak a szalmáért, pelyvéért, sajtért és szénakaszálóért [fiktív számlákon kifizett összegekkel] a jószág részére. A hozzáírt tej további részét pedig a borjak, bárányok és malacok itatásának számlájára vitték

¹⁸⁹ NKHLR 1960: 4.

¹⁹⁰ Ruszin 1960: 2.

¹⁹¹ USZSZK KTBŰTK 1961: 4.

át.”¹⁹² A tejhozam terven felüli teljesítéséért az állam a kolhozelnököknek, az állattenyésztésben dolgozó farmvezetőknek és brigádérosoknak összesen 45 560 rubel értékű természetbeni prémiumot számolt fel és fizetett ki.

A központilag meghatározott, évről évre növekedő gazdasági terv teljesítésének másik jellemzőbb technikája az állatállomány, valamint a földterületek bizonyos részének eltitkolása volt. A fent említett eset kapcsán például tudható, hogy a *csatóerdői* kolhozban 1960-ban egy éven keresztül nem jegyezték fel a juhszaporulatot, így a gazdaságban 444 darabból álló juhfelesleg keletkezett. Ezenkívül további 128 juhot, amelyet az adminisztrációs személyzet még 1959-ben kapott jutalomként az államtól, 22 667 rubelért ismét eladták a „*Béke*” Kolhoznak. A perirat anyaga szerint egy év leforgása alatt a kolhoz legelőin és takarmányán nevelt juhokat, valamint a róluk termelt gyapjút legalább négyszer értékesítették. Az „eredményes” juhtenyésztésért tehát, mindenféle valós teljesítmény nélkül, a kolhoz adminisztratív személyzete összesen 58 393 rubel jövedelemre, a gyapjútermelésben elért terven felüli eredményért az állatfarm dolgozói 35 726 rubel jutalomra tettek szert.¹⁹³

Az állam kijátszására irányuló tevékenységek elterjedtségét, szervezeti kereteinek nagyságát, méretét megfelelően szemlélteti az az egyetlen kiragadott adat, hogy a kolhozban 1960. január 1 és október 1. között, azaz mindössze 10 hónap leforgása alatt, a megtermelt össze tejhozam mintegy 19,8%-a (226 526 liter tej), az előállított sertéshús 54,2%-a (1410 mázsa) bizonyíthatóan fiktív volt. Ezenkívül a kolhoz vezetősége az állatfarmokon található jószágállomány mintegy 19%-át (572 db) rejtette el az állami nyilvántartás elől. A lokális adminisztratív-gazdasági elit ezek segítségével 1960-ban az államnak összesen 226 174 rubel kárt okozott, ami az adott évben a kollektív gazdaság növény- és állattenyésztéséből származó teljes bevételének (809 300 rubel) mintegy 27,9%-át tette ki.

Az állam eredményes kijátszásához a gazdasági-politikai elitek regionális szintű összefogására, valamint a lokális társadalom különböző rétegeinek széles körű társadalmi együttműködésére volt szükség. A *csatóerdői* kolhozban a fiktív takarmányvásárlások lebonyolításában például a feketeardói fogyasztási szövetkezet, a sertéshozzáírásoknál a komjáti Vatutyin kolhoz, a fancsikai Iszakra kolhoz, valamint a verbőci Barátság kolhoz vezetői vettek részt. A nyilvántartás elől eltitkolt juhok többszöri cseréjéhez és eladásához a técsői kolhoz nyújtott segítséget. Az 1960-as gazdasági terv „túlteljesítésében” azonban közreműködtek a farm vezetői, állatorvosa, nyilvántartója, könyvelői, de – a jegyzőkönyvek szerint – többen a gazdaságban alkalmazott fizikai munkások (pásztorok, állatgondozók, fejőnők stb.) közül is.

¹⁹² Uo. 6.

¹⁹³ Uo.

Ezeknek az informális gazdasági technikáknak köszönhetően a kollektív gazdaságot irányító adminisztratív-gazdasági elit egyfelől teljesíteni tudta a szocialista állam által előírt irreálisan magas tej-, hús- és gyapjú-előállításra vonatkozó kötelezettségeket. Ezenkívül – a gazdaság központosított irányítása, az államilag szabályozott újraelosztás, valamint a hiánygazdaság keretei között – időről időre jelentősebb mértékű kiegészítő jövedelmekhez és magasabb presztízű fogyasztási cikkekhez jutott hozzá.

Az állam formális intézményei és az azokon belüli informális stratégiák (hivatali korrupció, megvesztegetés, visszaélés, lopásgyakorlatok stb.) segítségével újraelosztott gazdasági erőforrások az új („kommunista”) vidéki, falusi elit, vagyis a káderosztály tagjai között elindított egy dzsentrifikációs (társadalmi mobilitási) folyamatot. Ezt támasztja alá a következő interjúrészlet is, amely az ügy egyik érintettjének leszármazottjától származik:

„Apám, aki a kolhoz pénztárosa vót, elment a vajgyárba a tejfelért, a hús-kombinátba a kolbászért, amit ott letettek neki meg a kolhozelnöknek. A kolhozbul oda vitt mindig valamiket és cserébe hozott is, nagy cserebere vót. Ezenkívül a cipőgyárba’ vót nagy kapcsolata, ahonnan mindig jó cipői vótak apámnak, de onnan hoztak öltönyre való anyagot is neki, mert mindig elegánsan járt... Nagy urak vótak, és nagyon dorbézoltak. A kolhozelnök, a párttitkár, az agronómus – ezek vagy tizenhaton-húszan jöttek a disznótoros vacsorára. A pálinkát apám ládászámra hozta, mert ezek ott reggelig ittak, amikor levágtuk itthon a disznót. Kártyáztak együtt, vagy elmentek kocsmázni együtt. Munkácson, a Csillag hotelben például mindenki ismerte apámat. Szőlősön is elvitt engem mindig ebédelni a legelegánsabb helyre, azt nem mindenki tehetta meg, hogy valaki elment ebédelni a faluból.”¹⁹⁴

A kolhoz egy másik alkalmazottja szerint az 1950-es években a falusi párt- és káderelit magatartását – hivalkodó élmódja, viselkedése mellett – a hatalommal való visszaélés, túlkapás jellemezte:

„Ezt a kolhoz »mulatós« kolhoznak nevezték. Nem úgy működött, ahogy kellett. Itt vót M. Pityu, vagy a másik brigadéros, Á. A. – ha kellett, akkor megverték. Ha Sz. János [a kolhozelnök] azt mondta, hogy ezt megverni, megverték, érted. Király vót. Akit meg akart baszni, megbaszott, azt mondta, mehettek Moszkváig, én ott is ott vagyok. Ezek a nagyurat játszották, mint a magyar nyakas urak régen. Látol magyar filmeket, ezeket a filmeket látol, dzsentrimentek vótak, érted. Ezt játszották. Annak a bandáját meg ne bánts, mert akkor véged. Az úr nevét fel ne vedd. Ilyen vót...!”¹⁹⁵

¹⁹⁴ B.7., magyar nő, *Csatóerdő*.

¹⁹⁵ B.3., magyar férfi, *Bodnya*.

A korszak emlékezetének egyik visszatérő, konszenzusos eleme továbbá az is, hogy a szovjet állam helyi intézményeit vezető káderek korrupt hozzáállása – a lokális társadalom nézőpontjából – egyszerismind legitimálta a kollektív gazdaságban dolgozó egyszerű munkások, kolhozparasztok törvénysértéstől („államellenes”) magatartását, illegális tevékenységét is:

„Az ország egyhelybe topogott, érted, de akkor is egyes réteg nagyon jól élt a kolhozba, és akkor a vezetőség elnéző vót, és a többi is kezdett csípni. Te is loptál? Lopok én is!”¹⁹⁶

„Amikor Sz. J. vezette a kolhozot, a hatalom nem vót igazi hatalom. Ott megvót engedve minden. Loptak nagyon az emberek. Amennyit akartak.”¹⁹⁷

Ezt a vélekedést igazolják – a retrospektív interjúk mellett – a korabeli források is. Az államot képviselő helyi elitnek a tervmutatók (látszólagos) megvalósítása érdekében, illetve az elégtelen állami források, alacsony fizetések és újraosztási problémák miatt bizonyos mértékig szemet kellett hunynia a kolhoz munkások informális túlélési stratégiái felett. Az egyik *csatóerdői* asszony 1960 januárjában, a helyi kolhozon belüli viszonyokat jellemezve, a következőket írta külföldön élő fiának, aki Kárpátaljáról – 1944 augusztusában, azaz a Vörös Hadsereg bevonulása és a régió Szovjetunióhoz csatolása előtt – Magyarországra menekült:

„Nálunk [Csatóerdőn] most van a beszámoló [a kolhoz zárszámadó közgyűlése], ide csatolták *Mikószeget*, *Darnót* is, nagy port vert fel. Sz. J. [a kolhozelnök] oda van nyaralni már egy hónapja, ő az egésznek az elnöke. 8 rubel, 1 kg buza, 1 kg málé volt a fizetés, de mindenkinek jól van, még nagy menyus [sic!] is két disznót ölt. Lopni lehetett és mindenki boldogult.”¹⁹⁸

A termelési adatok meghamisítása mint a szovjet tervgazdálkodás egyik rendszerjellemezője – amint az köztudott – a Szovjetunió más régióiban is a tényleges mezőgazdasági termelés drasztikus visszaeséséhez vezetett. Ezt bizonyította az egyik, országos nyilvánosságot kapott korabeli eset is. Az 1961 januárjában kirobbant ún. „Rjazany-ügy”, illetve az ekként elhíresült mezőgazdasági tervcsalási (hústermelési) botrány,¹⁹⁹ amely egyértelművé

¹⁹⁶ Uo. (Kiemelés – B. S.)

¹⁹⁷ B. S., magyar férfi, *Csatóerdő*.

¹⁹⁸ H. I. levele K. F.-nek, 1960 januárja (Ifj. Kiss Ferenc magántulajdona).

¹⁹⁹ Rjazany (Рязань) Moszkvától mintegy 180 km-re, délkeletre fekvő város, az 1937-ben megalakított Rjazanyi terület (oblaszt) adminisztratív központja. A megye 1958-tól kapott nagyobb, országos figyelmet, amikor Alekszej Larionov, a Szovjetunió Kommunista Pártjának Rjazany megyei titkára Hruscsovnak személyesen tett ígéretet arra vonatkozóan, hogy az általa vezetett régió már 1959 végére teljesíteni fogja a hároméves (150 ezer tonnát kitevő) hústermelési tervet. Larionov ígéretét – annak érdekében, hogy más régiókban is fokozzák a gazdasági versenyt – 1959 januárjában közzétették a kommunista

tette, hogy a Hruscsov által meghirdetett hétéves gazdasági terv hangzatos ígéretei – a „felül”-ről kijelölt, ugrásszerű mezőgazdasági fejlődés – valójában megvalósíthatatlan, a kezdetben felmutatott sikerek pedig valójában megtévesztésen, illetve különféle hazugságokon alapultak.

Mindazonáltal a „Rjazany-ügy” hatására Hruscsov nagyon szigorú büntetőjogi és közigazgatási szankciókat rendelt el. Az USZSZR Legfelsőbb Tanácsának elnöksége 1961 május 24-én elfogadta „A csalás és egyéb hamisítások felelősségéről a tervteljesítéssel kapcsolatos elszámolásokban” nevű rendeletet, amely a tervcsalást bűncselekményként („nemzetgazdasági károkat okozó államellenes tevékenység”-ként) határozta meg, és az ilyen típusú cselekvéseket három évig terjedő szabadságvesztéssel szankcionálta.²⁰⁰ Az olyan hivatali visszaélés körébe tartozó jelenségeknél, mint amilyenek például a nyilvántartás meghamisításával járó sikkasztás vagy az állami vagyont érintő, nagyobb értékű lopások voltak, az új szabályok vagyonelektobzást, illetve kivételesen súlyos esetekben halálbüntetés kiszabását írták elő.²⁰¹ Ezzel egy időben széles körű vizsgálat indult el számos más régióban és köztársaságban is az alacsonyabb hivatali szinteken (köztük a vidéki kolhozokban és szovhozokban). Ezek alkalmával súlyos visszaéléseket tártak fel mind az agrár-, mind pedig az ipari termelés területén.²⁰²

párt hivatalos lapjában, a *Pravdában* is. Az első évben a megye gazdasági eredményeiről, a hűszállítások hatalmas mértékű növekedéséről szóló híradások bejárták a szovjet sajtót, amit a korabeli propaganda csak „rjazanyi csoda”-ként emlegetett. 1960 elejére azonban kiderült, hogy csoda valójában nem történt. Az utólagos vizsgálatok megállapították, hogy a gazdasági terv teljesítése érdekében a terület állatállományát – köztük a tenyészállatokat: a teheneket, a sertéseket és lovakat is – levágták, a lakosság saját tulajdonában/háztartásában található tenyészállatokat begyűjtötték, illetve az állam nevében „ideiglenesen” kisajátították. Ennek segítségével formálisan mintegy 60 ezer tonna húst tudtak „termelni” az államnak. A további 40 ezer tonna húst a szomszédos régiókban vásárolták össze. A fennmaradó 50 ezer tonnát pedig az állatok többszöri nyilvántartásba vételével és egyéb módszerekkel érték el (Khlevniuk 2011). Ezeknek az illegális gyakorlatoknak a hatására Rjazany tartomány állami/kollektív gazdaságainak többsége 1960 őszére csődközeli helyzetbe került, s mivel a kolhozok nem tudtak az alkalmazottaknak fizetni, sokan megtagadták a munkát. A botrány kirobbanása után a terület gazdasági tervvállalásaiért felelős első titkár, Alekszej Larionov agyonlőtte magát, és kezdetét vette a megye – és a sok más, a kampányban érintett és gazdasági krízisbe került régió – vezető tisztviselőinek a leváltása, felelősségre vonása. Az eset Hruscsovnak nem csupán hatalmas presztízsvesztést okozott, de jelentős mértékben hozzájárult 1964 októberében bekövetkező politikai bukásához is (Harrison, 2011: 46.; az ügyről átfogóan ír: Khlevniuk 2011).

²⁰⁰ Khlevniuk 2011: 79.; Schwartz 1981: 283.

²⁰¹ Schwartz 1981: 284.

²⁰² Khlevniuk adatai szerint az OSZSZSZK ügyészi szervei 1961-ben 1113 tervcsalással kapcsolatos ügyet tekintettek át, amelyből 724 esetben indítottak büntetőeljárást. (Ezek közül 91-et az 1961. május 24-i Legfelsőbb Tanácsa által kiadott rendeletet követően.) A vádlottak zömét gazdálkodó szervezetek vezetői tették ki. 1961 első felében a bíróság elé terjesztett ügyekben 35 kolhozelnök, 15 szovhozigazgató, 28 szállítmányozó szervezet, 23 ipari vállalkozás, 18 fogyasztói szervezet vezetője, illetve 13 építőipari és munkafelügyelői

A *csatóerdői* hozzáírási per ennek az átfogóbb, országos antikorrupciós kampánynak a keretei közé illeszkedett. A „*Béke*” Kolhozban a gazdaságot vezető elit által elkövetett rendszerszintű visszaélések kivizsgálása már 1960 májusában elkezdődött és több hónapig eltartott. A törvénytelen séggekkel megvádolt személyek egy részét az ügy nyomozati szakasza kezdetén, 1960 őszén – párttagságuk felfüggesztését követően – előzetes letartóztatásba helyezték. A nyilvános tárgyalásra és ítélethirdetésre ugyanakkor – az eset jelentősége, az érintettek és a kihallgatott tanúk relatíve nagy száma, a peranyag hatalmas terjedelme ellenére – szintén meglehetősen gyorsan, 1961. június 27-án került sor, Nagyszőlősön.

A bűnvádi eljárás keretében a Kárpátontúli Területi Bíróság büntetőügyeket tárgyaló kollégiuma összesen 10 fő (a „*Béke*” Kolhoz elnöke, a feketeadói szövetkezet elnöke, a gazdaság főkönyvelője, a 2. sz. állattenyésztési farm vezetője, brigádérosa, számvivője és zootechnikusa, az 1. sz. állattenyésztési farm vezetője és nyilvántartója, valamint a gazdaság pénztárnoka) büntetőjogi felelősségét állapította meg. A „*Béke*” Kolhoz alkalmazottai közül összesen 9 vezető tisztségviselőt ítétek el. Közülük hat főre 1 és 8 év közötti börtönbüntetést szabtak ki, amit az elítélt személyeknek javító munkatelepen kellett eltölteniük. A kolhozelnököt, a főkönyvelőt, a farm- és brigádvezetőt, valamint a gazdaság zootechnikusát kiegészítő büntetésként vagyonuk elkobzásával sújtották. Az elítéltek közül 4 fő enyhébb büntetést kapott: szabadságmegvonás nélkül 1 éves időtartamra javító-nevelő munkára kötelezték; ezt korábbi munkahelyükön vagy lakhelyükön munkabérük egy részének levonásával kellett eltölteniük (4. táblázat).

A bűnvádi eljárás – a részletek figyelembevétele nélkül – a *csatóerdői* kolhozban az 1950-es évektől vezető pozíciókat betöltő falusi politikai-gazdasági elit jelentős részének leváltásával, cseréjével ért véget, ami egyben egy új korszak kezdetét is jelentette.

A kollektív emlékezet a falu történetének ezt az epochális értelemben is új – minden korábbtól megkülönböztethető – periódusát egyetlen személyhez, a falu 1961-ben kinevezett új kolhozelnökéhez (*Bara Endréhez*) köti, aki a település szocialista modernizálásában, illetve az ott élő népesség 1970-es évektől bekövetkező életmódváltásában kiemelkedő szerepet játszott. A nevezett személy színrelépése egyszersmind a hatalom (az állam formális intézményei és az állampolgárok közötti viszony) lokális története szempontjából is fordulópontot jelent. Az új elnök több mint három évtizeden keresztül vezette a helyi gazdaságot, politikai-közhatalmi és gazdasági pozíciójánál fogva jelentős autoritással rendelkezett; döntéseivel alapvetően befolyásolta az általa vezetett intézmény és a falu belső gazdasági, politikai, társadalmi életét.

pozíciót betöltő személy felelősségét vizsgálták. A Szovjetunió Legfelsőbb Bíróságának adatai szerint 1961–1963-ban több mint 1200 embert ítétek el csalás és egyéb számviteli adathamisítás vádjával. Ebből 254 főt a kampány csúcsidejében (1961 májusa és decembere között). (Khlevniuk 2011: 180.)

4. táblázat. A „Béke” Kolhoz vezető tisztségviselői által elkövetett 1961-es „hozzáírási” per vádlottjai és a rájuk kiszabott bírósági ítéletek²⁰³

	Név / betöltött tisztség	Születési hely/ideő	Nemzetiség	Végzettség	Párttag		Börtönbüntetés	Mellekbüntetés
					(+)	(-)		
1.	Sz. J., kolhozelnök	Csatóterdő, 1914	ukrán	középiskola	+		8 évi szabadságvesztés javító munká-telepen	vagyonekkobzás
2.	B. J., főkönyvelő	Nagypálvalva, 1913	magyar	négy elemi		-	6 évi szabadságvesztés javító munká-telepen	vagyonekkobzás
3.	E. P., 2. sz. állattenyésztési farm vezetője	Csatóterdő, 1912	magyar	középiskola		-	6 évi szabadságvesztés javító munká-telepen	vagyonekkobzás
4.	B. A., 2. sz. állattenyésztési farm számvivője	Vápahát, 1932	magyar	középiskola	+		2 év a „Béke” Kolhozban javító munkán	vagyonekkobzás nélkül, 1 évre munkabére 20%-ának megvonásával
5.	V. K., 2. sz. farm brigád-vezetője	Vápahát, 1916	magyar	középiskola	+		2 évi szabadságvesztés javító munká-telepen	vagyonekkobzás
6.	P. A., a 2. sz. farm zootechnikus	Kovesin (Csernyigovi terület), 1925	ukrán	szakközépiskola		-	2 évi szabadságvesztés javító munká-telepen	vagyonekkobzás
7.	D. J., nyilvántartó, az 1. sz. farm vezetője	Darmó, 1922	magyar	középiskola	+		1 év a kolhozban javító munkán	munkabére 20%-ának megvonása
8.	K. I., 1. sz. farm számvivője	Darmó, 1924	magyar	általános iskola		-	1 év a kolhozban javító munkán	munkabére 15%-ának megvonása
9.	N. Á., a kolhoz pénztárosa	Csatóterdő, 1925	magyar	középiskola	+		1 évi szabadságvesztés javító munká-telepen	vagyonekkobzás nélkül
10.	M. A., a feketeadói szövetkezet elnöke	Nagykopány, 1928	ukrán	n. a.	+		1 év javító munká-letöltése a lakhelyén	munkabére 20%-ának megvonása

²⁰³ Saját szerkesztés. Az adatok forrása: az ügy magántulajdonban lévő peranyaga.

Így, noha a könyv – tudatosan és vállaltan – nem az egyéni, hanem a csoportszintű informális gazdasági és politikai gyakorlatok vizsgálatával foglalkozik, megkerülhetetlennek tűnik, hogy kitérjünk *Bara Endre* személyes életpályájának, vezetői szerepének vázlatos, rövid bemutatására.

2.2.1.1. *Bara Endre* (1929–2018) – a *csatóerdői* kolhozelnök

Bara Endre 1929. február 1-én született *Bodnyán*, gazdálkodó-munkás családban. Anyja kisparaszti családból származott, háztartásbeli volt. Apja – kisebb megszakítással –1946-ig a királyházi vasút alkalmazottja (szénrakodója, fűtőházi munkása) volt. Ezt követően – a család *Bodnyára* való visszaköltözése után – mezőgazdaságból élt, később a helyi kolhoz útépítő brigádjában dolgozott.

Bara Endre a *bodnyai* elemi iskola után, 1940-től a Beregszászi Magyar Királyi Állami Gimnáziumban tanult; az ötödik évfolyamot azonban – az intézmény bezárása miatt – már a Szatmárnémeti Református Gimnáziumban fejezte be. Az érettségi után, 1946 januárjában – 16. életévének végén²⁰⁴ – a *vápaháti* magyar nyelvű elemi iskolában segédtanítói állást kapott. Erre az időszakra – a világháború után megszervezett új, szovjet közoktatás első éveire – a következőképpen emlékezett vissza:

„Na, kérlek szépen, hát képzettségem nem vót, írka nem vót, ábécé nem vót, kréta nem vót, hát a *Kárpáti Igaz Szó* újság vót. Hát annak a szélin, a margójára, kérlek szépen, meg a betűket onnan, úgy-ahogy... Én az első és második osztályt tanítottam, se pedagógiai tudásom, se semmi nincs, érted, de megtanultak ízélni, megtanultunk írni-olvasni. A gyerekek ötletesek vótak, hoztak ilyen gipszfigurákat, szobrokat, amik vótak otthon. Azokat eltörték, és abbul, a maradékból elkezdtek rajzolni a táblára, és megtanítottuk írni-olvasni őket.”²⁰⁵

Fél év múlva azonban visszahelyezték szülőfalujába, ahol 1947-től tanítóként, 1949-től 1950-ig azonban már az intézmény igazgatójaként dolgozott. A huszti tanítóképző magyar tagozatának elvégzése után (1950) újra *Vápahátra* került, ahol az – időközben megnyitott – általános iskola igazgatójának nevezték ki. 1954-ben belépett az Ukrán Kommunista Pártba. („Az igazgatóknak be

²⁰⁴ 1947-ben a Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa elrendelte, hogy a szovjet mintára átszervezett új közoktatási rendszerben – a világháború után kialakult pedagógus- és káderhiány miatt – ne csupán a szakképesítéssel rendelkező oktatókat, de a gimnáziumok és a tanítóképzők felsőbb osztályos végzőseit is vonják be a gyerekek iskolai nevelésébe (Gabóda 2001: 115.).

²⁰⁵ *Bara Endre, Bodnya*, interjú időpontja: 2009.

kellett lépni a pártba, de hát be is léptem, miért ne?”²⁰⁶) Egy évvel később áthelyezték Nagypálfalvára, ahol egyszerre töltötte be a kommunista párt helyi alapszervezetének titkári, valamint a falu iskolájának igazgatói pozícióját. („...Aktív embernek ismertek meg, mert akkor egy igazgató mindenek vót: tanár, Komszomol-titkár, faliújság-szerkesztő, agitátor, minden az isten... Aktív embernek ismertek meg, és behívtak a pártbizottságra, és azt mondják, hogy figyeljen ide. Ön azt mondta, hogy lesz maga párttitkár, ha megmarad igazgatónak is... Hát Nagypálfalva magába’ van, egy falu, nincsen csak két párttag, ott lehet igazgató és lehet párttitkár. Mit mondhattam? Semmit. Rendbe van, elmegyek.”)²⁰⁷

1959-ben szerzett diplomát az Ungvári Állami Egyetem történelem szakán, levelező tagozaton. Közvetlenül ezután – alig harmincévesen – a „Komszomolec” Kolhoz vezetőjévé választották a nagyszőlősi járás egy másik falujában, nem messze az ukrán–román határtól. Két évvel később – a széles körű nyilvánosság előtt zajló hozzáírási per után – a csatóerdői „Béke” (később Agrárcég) Kolhoz új elnökének nevezték ki, amelyet 1961. január 1-től három évtizeden át, egészen 1993-as nyugdíjazásának időpontjáig irányított.

1963-tól az Ukrán Legfelsőbb Tanács tagja volt, parlamenti mandátumát 1990-ig (6 cikluson keresztül) megtartotta. Ezzel egy időben több fontos hivatali tisztséget, pozíciót is betöltött: egyebek mellett az SZKP XXIV., az UKP XXV. és XXVI. kongresszusának delegáltja, megyei képviselő, a járási és falusi tanács tagja volt. A település és az általa irányított kolhoz látványos gazdaság fejlődésében játszott kiemelkedő szerepe elismeréseként a legmagasabb szovjet állami kitüntetésekkel kapta meg (pl. a Lenin-rendjel [1971], Szocialista Munka Hőse [1971], a Népek Barátsága Érdemrend, a Munka Vörös Zászlaja Érdemrend [1973]).

A hidegháború éveiben – a nagyüzemi kukoricatermesztés technológiájának tanulmányozása céljából – többhetes tanulmányúton vett részt az Amerikai Egyesült Államokban (lásd 2. melléklet), ahol 1974. október 3-án Texas állam díszpolgárává választották.

Csatóerdőn, 1961-es kinevezését követően az új elnök – visszaemlékezése szerint – kifejezetten nehéz (anyagilag, társadalmilag, intézményi) körülmények között fogott hozzá a „Béke” Kolhoz újjászervezéséhez, illetve annak gazdasági stabilizálásához:

„B. S.: Milyen állapotokat talált itt a faluban, amikor a kolhoz elnöke lett, milyen volt ez a falu? [...] B. E.: Mikor egy helyen, egy faluban megy a nyomozás egy évig, el tudod képzelni, hogy milyen rend, vagy fegyelem lehet ott. Minden másnap az ügyészségre hívják [a kolhozelnököt], a milícia húzogatja, hát törődik a kolhossal? Hát ugye el van saját magával

²⁰⁶ Uo.

²⁰⁷ Uo. (Kiemelés – B. S.)

foglalva. Vagy azt a farmvezetőt, vagy azt a másikat... Morálisan padlón vótak, de nemcsak morálisan, mert morálisan... Az emberek loptak. Nem vót, aki szervezze a munkát, meg kellett élni, loptak. Tehát erkölcsileg is, anyagilag is egy totális rossz helyzet vót. Ezt azért el kell képzelned, hogy ide kerültem január közepén, február elsején csináltattam egy leltározást, hogy mi van, 2300 mázsa szemes termény vót a kolhozba. 2300 mázsa szemes termény, abba benne vót a tavaszi vetőmagok is. Ugyanakkor vót 2000 disznó, 600 tehén, szóval hihetetlen izé vót. Idejöttem, azt hittem, beleőrülök.”²⁰⁸

A kezdeti nehézségek ellenére azonban az új elnök a *csatóerdői* kolhoz viszonylag gyorsan, néhány év alatt talpra állította, amiben – elmondása szerint – több tényező együttes hatása játszott szerepet. Az egyik ezek közül az országos (makroszintű) agrárpolitika irányváltása volt. 1958-tól 1960-ig ugyanis felszámolták a központi gépállomásokat, az ún. MTSZ-eket,²⁰⁹ illetve az állam kötelezte őket arra, hogy a vidéki, falusi kollektív gazdaságok számára – készpénzért vagy hosszú lejáratú, államilag támogatott hitelekre – értékesítsék a mezőgazdasági termeléshez szükséges technikai eszközeiket (traktorokat, teherautókat, kombájnokat stb.). Ezenkívül az országos politikában 1965-től – az ún. koszigin reformoktól²¹⁰ kezdődően – szintén több

²⁰⁸ Uo.

²⁰⁹ Az „MTSZ” egy orosz nyelvű kifejezésből – „Машино-тракторная станция” (= MTC), magyarul: „Gép- és traktorállomás”) – származó betűszó, amely az agrártermeléshez szükséges erőgépek, technikai eszközök centralizált, körzetesített és irányított elosztását végző állami vállalatok, illetve az azokból szervezett országos intézményi hálózat elnevezéséül szolgált. Az első MTSZ-eket a Szovjetunióban az 1920-as évek végén hozták létre azzal a céllal, hogy a kolhozok és szovhozok gazdasági terveinek megvalósításához bizonyos gépi szolgáltatásokat nyújtsanak (a gépi munkát, a traktorok, kombájnok, gépkocsik és egyéb technikai eszközök karbantartását elvégezzék, továbbá azok üzemeltetéséhez megfelelő számú és felkészültségű személyzetet: javítómunkásokat, sofőröket, karbantartókat, mérnököket biztosítsanak). A gépállomásokat az új, 1958-as agrárreform keretében átszervezték, aminek a tartalmát két dokumentum („A kolhozrendszer továbbfejlesztéséről és a gép- és traktorállomások átszervezéséről” című 1958. március 31-én elfogadott törvény, valamint az SZKP KB és az Szovjetunió Minisztertanácsának 1958. április 18-án közösen kiadott rendelete) szabályozta. Viktor Tomilin agrártörténész szerint ugyanakkor ennek a gazdasági modellváltásnak – az esemény korabeli szovjet médiareprezentációjával szemben – a vidéki kolhozban sok esetben nem kizárólag csak pozitív hatása volt. A veszteséges („gyenge”) vidéki kollektív gazdaságok összevonása miatt nemritkán a korábban eredményes („erős”) gazdaságok is összeomlottak, bankcsődöt jelentettek. Az állami gépállomások megszüntetése pedig gyakran olyan új kihívások és feladatok elé állította az újjászervezett üzemek vezetőit (pl. az új gépek, szerszámok üzemeltetése, karbantartása, javítása, az üzemanyagok szállítása és tárolása, a gépkezelők javadalmazása, étkezésük, pihenésük megoldása), amelyekre azok – kezdetben legalábbis – egyáltalán nem voltak felkészülve. (Tomilin 2022.)

²¹⁰ 1965 szeptemberében Koszigin új gazdaságpolitikai reformkísérletet indított el, amely a gazdaság központilag tervezett rendszerétől a decentralizáció, vagy ha úgy tetszik, a *piacszocializmus* irányába történő elmozdulásként értékelhető. (Krausz 2008: 152.)

olyan reformintézkedést hajtottak végre, amelyek jelentősen javították a kolhoz munkások korábbi munkakörülményeit és megélhetési feltételeit.

A *csatóerdői* „Béke” Kolhozban 1965-től 1969-ig például a gazdasági termelés valamennyi ágazatában bevezették a rendszeres, havi pénzfizetést, a mezőgazdasági alkalmazottak számára biztosították az öregségi nyugdíjat, valamint a fizetett szabadsághoz való jogot, ami már anyagilag is érdekeltette a tagokat a termelésben. Mindez – az 1945 utáni első két évtizedhez képest – jelentős fordulatot hozott a vidéki települések gazdasági, szociális fejlődésében:

„Ugye, végignézve ezt a cseh kisburzsoá rendszert, nagyjából a magyar rendszert, hát ezt [a szocializmust] tartottam az igazat megvallva a legéletképesebbnek, '48 után. Mert akkor jöttek be a kommunisták, tudod. Na persze, kezdetben az úgy [rosszul, gyengén] ment, tudod... De amikor 65-be volt egy úgynevezett márciusi plénum, ez egy nagy országos pártgyűlés, akkor egy gyors, egy nagy-nagy reformot hajtottak végre a Szovjetunióba', úgy is ment be a történelembe, hogy márciusi plénum, és akkor jött be a pénzfizetés a téeszekbe, emelték a felvásárlási árakat, satöbbi, és kérlek szépen, egy virágzó korszak jött. Virágzó korszak. Nézd: akkor épültek az iskolák, a kultúrházak, az óvodák, traktorokkal el lettek látva a téeszek, el lettek látva traktorokkal, minden – egy istentelen fejlődés következett, tudod.”²¹¹

A *csatóerdői* kolhoz gazdasági konszolidációjában azonban – a külső, strukturális változások mellett – jelentős szerepet játszottak az új elnök egyéni, operatív intézkedései,²¹² valamint kivételes politikai karrierje is. 1963-tól

²¹¹ *Bara Endre, Bodnya*, interjú időpontja: 2009.

²¹² Ezek közül, visszaemlékezése szerint, az egyik legfontosabb elem: a gazdaság gyakorlati feladatait végző káderosztály (brigád- és munkavezetők) cseréje volt: „Elsősorban, kérlek szépen, nekem szerencsém volt a szerencsétlenségben, szerencsém volt, ebből a szempontból, hogy egy új társaságot kellett összehozni. Egy újat. Akikkel én iskolába jártam itt elemibe, és körülbelül tudtam, milyen tanuló volt, milyen fegyelmezett volt, milyen ez volt, milyen az volt, ő traktorista volt, most dógozott, vagy senki se volt, tudtam. Gyere csak be, brigadéros leszel, érted? Érted? A másik – te ez leszel. Hát én nem is kérdeztem jóformán a véleményét. És így azokból az emberekből, akiket én ismertem, vagy a szüleit ismertem, tudod, egy új emberekből egy új vezetést tanítottam ki...” A másik ugyanakkor a kolhoz üzemszervezetén belül elterjedt szabálysértések felszámolása, azaz a munkafegyelem megerősítése volt: „Meggzüntettük [...] az ivászatot. A' volt az első, hogy akit megtudtam, kirúgtam, ki is rúgtam egyet, és kérlek szépen mindennap tartottam egy eligazítást, azt másnap én ellenőriztem, hogy megcsinálták-e. Szóval fegyelmet tartottam, érted. [...] Na, igen megszüntettem a lopást. B.S.: Milyen eszközökkel? Ez nagyon érdekel... B.E.: Szigorú eszközökkel. Nem ítéltünk el... Darnóban ítéltünk el... ítélték két embert, akik vetéskor vetőmagot loptak. És nem ismerték be, pedig már megvót a bizonyíték, érted. [...] Csak ennyit ítéltünk el, de lehet, hogy még valakit, már nem emlékszem rá pontosan, de elvettük a prémioját, lefokoztuk, szóval minden szigort elköveltünk: közgyűlésre behívtuk,

parlamenti képviselőként szorosabb kapcsolatokat ápolt a megyei és országos nómenklatúra tagjaival, ami – a régióban található más vidéki kollektív gazdaságok vezetőhez képest – a „Béke” Kolhoz számára privilegizált hozzáférést biztosított bizonyos gazdasági és fejlesztési erőforrásokhoz:

„Na és az igazat is meg kell vallani, hogy én mint képviselőnek azért könnyebben nyíltak az ajtók. Tudod, hát az... hogy ott vótam azokkal, miniszterekkel, meg ezzel-azzal, csak könnyebben szót tudtam érteni, mintha... be se engednék sokszor egy egyszerű embert... és ugye tudtam gépeket szerezni, mert akkor nehéz vót a gépesítés, nem vót ennyi sok gépkibocsátás, szóval gyártás nem vót. Gépeket szereztem, építőanyagot szereztem, pénzünk kezdett lenni, fellendítettük a dohánytermesztést, fellendítettük kérlek szépen a kertészetet, fellendítettük az állattenyésztést, ahogy jött a pénz, jól kezdtünk fizetni, ennek következtében az emberek jövedelme... szóval amikor van, jobban lehet fegyelmet tartani. Ha pedig fegyelmet tartol, akkor jobb a rend is, nincs széthúzás.”²¹³

A *csatóerdői* kolhoz – javarészt az új elnök szervezőképességének, valamint a gép- és gyáripari fejlesztéseknek köszönhetően – az 1970-es évek második felére Kárpátalja egyik legnagyobb és legeredményesebb („élenjáró”) üzemévé, mintagazdaságává vált, amely a gazdasághoz tartozó falvakban korábban nem látott mértékű infrastrukturális beruházásokat hajtott végre. Új utakat, köz- és lakóépületeket: iskolákat, klubokat, orvosi rendelőket, fürdőket, boltokat, sport- és egyéb létesítményeket épített, és az ott élő lakosság jövedelmi viszonyait, életkörülményeit, művelődési lehetőségeit minőségileg növelte a korábbi évtizedekhez képest.

A kolhozelnöknek a „falufelemelésé”-ben – a település modernizációjában, kulturális-gazdasági fejlődésében – betöltött megkülönböztetett („pozitív”) szerepe és egyéni teljesítménye a korszak történeti emlékezetében is megjelenik. A helyiek megfogalmazása szerint ő volt az a vezető, aki „fel tudta lendíteni a gazdaságot”, „össze tudta fogni a népet”, „széppé tette”, „kiemelte, építette a falut”, „törődött a falu”-val, „gyárakat épített, csinálta a konzervgyárat, a téglagyárat, konzervgyárat, ládagyárat, akkor drótkötőt, vidámparkot”. Az elnök és az általa vezetett kollektív gazdaság – regionális és országos viszonylatban is – kiemelkedő gazdasági eredményei, sikerei a szovjet propagandának (a korabeli újságcikkeknek, irodalmi riportárszövegeknek, filmeknek) is az egyik hangsúlyos, visszatérő toposza lett. Sőt, a rendszerváltás utáni faluról szóló nyilvános politikai (antikommunista, posztoszocialista) diskurzusokban is rendre megjelent.

vezetőségi gyűlésre behívtuk, megszegyenítettük, tudod. Elkövettük, hogy fogjuk meg a lopást. Mert az olyan dolog, ha dógozik 2000 ember a kolhozba mindegyik csak egy rubel értéket lop el, az kétezer, de 300 nap alatt az már 600 ezer, ugye?” (Uo., kiemelés – B. S.)

²¹³ Uo.

Fontos azonban látnunk, hogy az államszocialista korszak társadalmi emlékezetének van egy másik – a fentiekől eltérő – alakzata is, amely a kolhozoknak nem a falu modernizációjában játszott szerepét, hanem az azt kísérő állami erőszakot, a gazdasági, adminisztratív, politikai nyomásgyakorlás hétköznapi tapasztalatait állítja előtérbe. Ebben a narratívában a kolhoz – a szovjet pártállam egyik lokális intézményeként – a hatalom helyeként, a fegyelmezés (jutalmazás, büntetés) szintereként, a gazdaság vezetője (a kolhozelnök) pedig ennek az abszolút autoritásnak a helyi képviselőjeként jelenik meg. Ebből a perspektívából a lokális társadalom emlékezete a kolhozelnököt – a kommunista rendszer más párt- és adminisztratív vezetőihez hasonlóan – nem kizárólag pozitív szereplőként, hanem épp ellenkezőleg: „szigorú”, „keménykezű”, „kegyetlen”, „komisz”, „diktatorikus vezető”-ként mutatja be.²¹⁴

2.2.2. A bürokratikus-gazdasági elit informális stratégiái az 1960-as években

A *csatóerdői* „Béke” Kolhozban a szovjet rendszer első két évtizedében kialakult informális gazdasági stratégiák legjellemzőbb típusai (a földbirtok és állatállomány eltitkolása, a statisztikai adatok meghamisítása, a „hozzáírás” gyakorlata) később, az 1960-as években – a hozzáírási pert követő szigorú büntetések és a vezető tisztségviselők leváltása után – sem szűntek meg. Ezt támasztja alá az alábbi, kiragadott eset is.

A „Béke” Kolhoz új elnöke, *Bara Endre* 1965. február 4-én arról tájékoztatta a vezetőségi ülés tagjait, hogy „az általános kolhozgyűlés határozata értelmében felszámolták pótfizetesként természetben a disznóhúst [...] és a kiadásnál visszaéléseket fedeztek fel. Vagyis a meghatározott disznóhús-mennyiségek helyett a *farmvezető* és az *ellenőrző bizottság vezetője* többet adott ki, és ezt néhány becsületes kolhozistának köszönhetően fedezték fel”.²¹⁵ Az esetről szóló jegyzőkönyv tanúsága szerint a törvénysértésben összesen 8 fő (a *farmvezető*, az *ellenőrző bizottság elnöke*, valamint 6 állatfarmi dolgozó) vett részt, akik a személyes meghallgatásukon a következő érveket hozták fel mentségükre:

„2. B. Ferenc *farmvezető*, aki elmondta, hogy Papp elvtárs eljött a jegyzékkel, és elkezdtek kiadni a malacot súly szerint. Én csak időközönként voltam jelen, és csak a darabszámra figyeltem, nem pedig az élősúlyra.

²¹⁴ Mivel a következő fejezetekben a *csatóerdői* kolhozban dolgozó emberek informális cselekvéseit (ellenállási, együttműködési formáit), valamint a gazdaság vezetőinek erre adott válaszreakcióit (fegyelmezési és jutalmazási technikáit) elemzem, a könyvben az előbbi két, egymással szemben álló emlékezőpolitikai alakzatból szükségszerűen ez utóbbi jóval hangsúlyosabb.

²¹⁵ NKHLR 1965a: 1.

Magamban azt gondoltam, hogy a kiosztott többletsúlyra jegyzőkönyvet állítunk majd össze.

3. P. János az ellenőrző bizottság elnöke, aki azt mondta, hogy nekem a jegyzék nem volt a kezemben, az a farm számfejtőjénél volt. Nem tudom, hogy történhetett ez, hogy miként mérhették ezt ők így, én jelen voltam, de ez a súly nem volt valós, mert többet mázsáltak. Én szintén kaptam Bodótól egy malacot 25 kg súlyban.

4. I. János sertésenyésztő, aki azt mondta, hogy én nem néztem, hogy mázsáltak nekem, csak megfogtam a disznót, és hogy kisebb vagy nagyobb volt a súlya, azt nem tudtam eldönteni.

5. I. Gyula sertésenyésztő, aki elmondta: járt volna 40 kg, de elvittem 101 kg-ot, én szintén nem néztem a mérleget.

6. K. Lajos sertésenyésztő, aki azt mondta: nekem 66 kg-mal volt több. Én szintén nem ellenőriztem a mérleget.

7. T. László, aki elmondta, hogy körülbelül a végére értem oda, és kiválasztottam magamnak 2 malacot, rátettem a mérlegre, és azt mondták, hogy elvihetem.

8. K. György sertésenyésztő, aki azt mondta, hogy neki 20 kg-mal lett több.

9. L. Mihály tenyésztő, aki mondta, hogy neki 60 kg többlete van. Én szintén nem néztem a mérleget, elvettem és elvittem.

10. K. Jenő, aki elmondta: szintén megnézett két malacot, és azt gondolta, hogy ezek súlya sokkal több nem lesz, mint ami jár. Lehetséges, hogy a mázsa nem működött jól.²¹⁶

Az idézet jól tükrözi, hogy a lopásban részt vevő, egymást kölcsönösen támogató alkalmazottak egyik technikája a *színlelt* vagy *tettetett tudatlanság* (feigned ignorance)²¹⁷ narratív stratégiája volt: a lopással vádolt alkalmazottak – a bizottsági meghallgatáson – a vezetőségi tagok előtt saját jóhiszeműségüket hangsúlyozták, és arra hivatkoztak, hogy nem voltak tudatában a sertések valódi súlyának és ezáltal annak sem, hogy az állatok szétosztása során az állammal szemben törvényteleniséget követnek el. Ennek a diskurzív technikának a hamis volta a kortársak számára is nyilvánvaló volt. Az ügyszólt például a kolhoz párttitkára is, aki felszólalásában szintén kétségeinek adott hangot, illetve amellettt érvelt, hogy a lopásban részt vevő személyek a bizottság előtt egyértelműen megjárították magukat. Megfogalmazása szerint az ügy érintettjei: „huzamos ideje dolgoznak a farmon, és meg tudják állapítani szemre is körülbelül a malacok súlyát, ami azt jelenti, hogy valamennyien tudják, mennyit nyomnak a sertések, és mégis mindannyian többet vesznek el”. A kolhozelnök ezzel egyetértve a lopásban hallgatólagosan összejáró

²¹⁶ Uo. 1–2.

²¹⁷ Vö. Scott 1996: 110.

vezetőségi tagok erkölcsi felelősségét és mulasztását hangsúlyozta, miközben arra emlékeztetett, hogy „mi, a vezetőségi tagok határozatot fogadtunk el arról, hogy a kisebb lopásokért is szigorúan büntetni fogunk. Minden határozatnál jelen volt B. Ferenc elvtárs is, és most éppen B. Ferenc elvtárs mint vezetőség tag az, aki maga is részt vett a [kolhozvagyon] szétárusításában.” Ezért valamennyi résztvevő szigorú megbüntetését javasolta: „...minden személynek a többsúly után felszámolni 5 rubelt. Megvonni a pótfizetést és befizetni utánna pótfizetesként 1,50 kopeket kg-ként, és a többsúlyért 2 rubelt kg-ként. B. Ferenc elvtársat elbocsátani a munkából és megfosztani a vezetőségi tagságától. Ajánlani a kolhoz általános közgyűlésének, hogy P. János elvtársat mentsek fel az ellenőrző bizottságban betöltött pozíciójából.”²¹⁸

A kolhozvezetőségi elit körében kialakult korábbi informális gyakorlatok továbbélését támasztják alá a korszakra vonatkozó visszaemlékezések, hétköznapi történeti elbeszélések is. Az egyik alkalmazott szerint az 1970-es években annak érdekében, hogy a kollektív gazdaság „teljesíteni tudja a tervet, a kolhozelnök minden vápát, árterületet, zónát bevettetett a falu határában, aminek nem volt nyoma a papírokon, amit titkoltak”.²¹⁹ Az 1981-es adatok alapján a kolhozban összesen 5033 db szarvasmarhát tartottak, amelynek mintegy háromnegyede (3633 db) növendék és hízóállat, kisebb hányada (1200 db) fejőstehén volt.²²⁰ Az állatfarmokon dolgozó munkásokkal készített interjúk alapján ezeknek a húsjószágokként nyilvántartott állatoknak egy jelentős része tejelő jószág, tehén volt, amit papíron „elrejtettek” az állami nyilvántartás elől. Ennek segítségével az adott évben összesen 37 407 mázsa, azaz tehenenként 31,17 mázsa tejet termelt a kolhoz, ami 39,7%-kal haladta meg a másfél évtizeddel korábbi jószágonkénti éves tejhozamot.²²¹ A kolhoz közgazdásza szerint az állattenyésztés területén, ahol – az alacsony állami felvásárlási árak, a gépesítés hiánya, a magas ráfordítási költségek miatt – a termelés évtizedeken keresztül veszteséges volt, az adatok meghamisítása, kijavítása, kozmetikázása egészen a rendszerváltás időpontjáig következetesen alkalmazott módszer maradt:

*„Az állattenyésztésben csak a juhtenyésztés hozta be a pénzt, de a többi ráfizetéses volt. Csak azt nem mutatták ki. Mert úgy csináltuk, hogy mi-
kor zártuk lefele az évet, a költségeket ráraktuk a konzervgyárra, az bírta,
érted... És a farmokrul is levettük a kiadásokat, akkor úgy jött ki, úgy
tudtuk kihozni jövedelmezőnek. Egyszóval a költségeket, amikor rámen-*

²¹⁸ NKHLR 1965a: 3.

²¹⁹ B.9, magyar férfi, *Csatóerdő*.

²²⁰ NKHLR 1980: 17.

²²¹ A kolhozban 1965-ben összesen 2132 szarvasmarha volt. Az állományból 610 fejőstehén volt, amely az adott évben 13 610 mázsa, azaz tehenenként 22,3 mázsa tejet állított elő. (NKHLR 1967: 18–20.)

tek a farmra, azt ráraktuk a konzervgyárra. Nem vót veszteséges semmi, minden jövedelmező vót. Papíron.”²²²

Az egyre komplexebb termelési, adminisztratív, pénzügyi, szakmai tevékenységet folytató kollektív gazdaságokban a hetvenes évek első felére kialakult egy olyan szűk vezetői réteg, amelynek jövedelme, életszínvonala, társadalmi presztízse, cselekvési lehetőségei egyre inkább elkülönült más foglalkozási csoportok életformájától. A kolhoz munkaszervezeti hierarchiáján belül ezeket az egyenlőtlenviszonyokat – egyéb faktikus adatok hiányában – jól érzékeltetik az egyes foglalkozási csoportok közötti jövedelmi különbségek is.

A *Csatóerdői* kolhoz elnökének 1970-ben például 312 ledolgozott munkanap után összesen 5100 rubelt, azaz napi 16 rubelt fizettek ki. Ugyanebben az évben a vezetői-szakértelmiségi munkaköröket – elnökhelyettes, farm- és brigádvezető, könyvelő, agármérnök, közgazdász, nyilvántartó stb. – betöltő személyzet évente 2440–3910 rubelt keresett; jövedelmük naponta tehát 7,8–12,5 rubel közötti összeget tett ki. Ezzel szemben a mezőgazdaságban és az állattenyésztésben dolgozó kolhozalkalmazottak egy munkanapért járó bérezése 1961-ben 1,82 rubel, 1963-ban 3,2 rubel, 1965-ben 3,24 rubel, 1967-ben 3,42 rubel, 1970-ben pedig 4,35 rubel volt. Az 1970-es adatok alapján egy munkás éves bére a traktorbrigádban 1196 rubel, az építőbrigádban 1021 rubel volt; az állattenyésztésben egy fejőnő 1323 rubelt, a növénytermesztésben egy mezei munkás 892 rubelt, egy fogatos 713 rubelt keresett, ami kevesebb, mint fele-negyede volt az adminisztratív-gazdasági elithez tartozó személyek fizetéseinek.²²³

A kolhoz munkaszervezeti hierarchiáján belül kialakult gazdasági, társadalmi különbségeket az informális erőforrásokhoz való hozzáférés egyenlőtlensége is növelte. A legfontosabb pozíciókat betöltő káderek – a kolhozelnök, az elnökhelyettes, a párttitkár, az ipari melléküzemek vezetői – magas fizetésük mellett ugyanis különféle kiváltságokban részesültek (erről lásd részletesen a könyv 2.3.3. fejezetét), ami még tovább mélyítette a tagok között meglévő, viszonylag magas jövedelmi differenciákat.

2.2.3. A kolhoz munkások informális gazdasági stratégiái

A bürokratikus-gazdasági elit viszonylag kis létszámú, különféle minimonopóliumokkal rendelkező csoportja mellett a kolhoz szervezeti struktúrájában a növény- és az állattenyésztésben, valamint az ipari szektorban dolgozó munkások alkották az alkalmazottak legnépesebb rétegét. Az adott foglalkozási csoport korabeli hétköznapi túlélési technikáiról a helyi kollektív gazdaság

²²² B.2., magyar férfi, *Csatóerdő*. (Kiemelés – B. S.)

²²³ NKHLR 1970: 22–23.

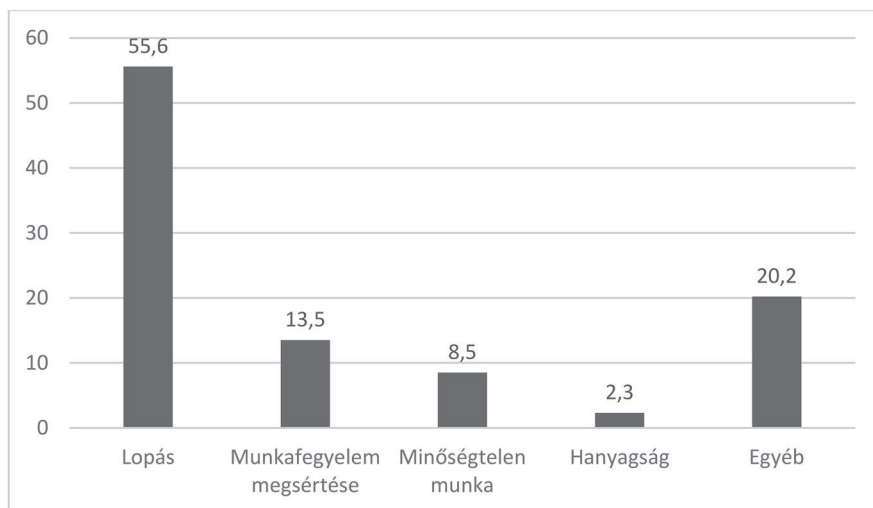
vezetőségi jegyzőkönyvei, valamint a korszakról szóló (utólagos) narratív elbeszélések segítségével alkothatunk hozzávetőleges képet.

A kolhoz vezetőségi gyűléseinek 1961 és 1971 között keletkezett irattermése alapján a helyi adminisztratív-bürokratikus elit, a gazdaság mindennapi működésével kapcsolatos kérdések mellett, összesen 244 (93,5%) fegyelmi és 17 (6,5%) jutalmazási ügyet tárgyalt. Ennek keretében hozzávetőleg 566 kolhozmunkás megbüntetésére és legkevesebb 98 személy megjutalmazására, anyagi vagy erkölcsi jellegű elismerésére került sor.

A kolhoz alkalmazottai által elkövetett szabálysértéseket az adminisztratív-gazdasági elit hivatalos diskurzusa négy nagyobb típusba: „lopás”, „munkafegyelem megsértése”, „rossz minőségű munka”, „hanyagág” kategóriájába sorolta. Ezekon kívül – a történeti adatok rendszerezésének és elemzésének megkönnyítése érdekében – be kellett vezetnünk egy további, összefoglaló értelmű („egyéb”) kategóriát is, amely kisebb léptékű, de meglehetősen gyakori cselekvéstípusokat foglal magába. Ilyen például a szándékos vagy önkéntelen „károkozás”, a „mulasztás”, valamint a „figyelmetlen munkavégzés” eseti megnyilvánulása is.

Az adatok azt mutatják, hogy a kolhoz alkalmazottai körében 1961 és 1971 között az állami vagyon eltulajdonítása, vagyis a munkahelyi lopások gyakorlata volt a legerjedtebb gazdasági stratégia. Ez az összes szabálysértés több mint felét, mintegy 55,6%-át tette ki (lásd 5. ábra). A második legerjedtebb cselekvéstípus a munkahelyi kihágások (károkozás, mulasztás, figyelmetlen munkavégzés) technikája volt, amely az esetek 20,2%-ában fordult elő. Jóllehet az 1950-es évek végétől a termelési folyamatok és a gépi eszközök technikai modernizációja (a nagyobb teljesítményű traktorok, tehergépkocsik, kombájnok megjelenése, új típusú növényvédő és talajjavító eljárások bevezetése) nagy ütemben haladt előre, az új eszközök többsége azonban olyan specifikus ismereteket igényelt, amelynek az alkalmazottak többsége – kezdetben legalábbis – nem volt birtokában. Ennek, valamint a kollektív tulajdonhoz való negatív viszonyoknak döntő szerepe volt abban, hogy a *csatóerdői* kolhozban nagy számban fordultak elő magával a munkavégzéssel kapcsolatos szabálysértések.

A vizsgált időszakban a munkafegyelem megsértésével (balesetvédelmi szabályok semmibevétele, a gépek, eszközök túlterhelése és eltörése, ittas munkavégzés, a brigadéros utasításainak megszegése) kapcsolatos ügyek elérték a 13,5%-ot. A rosszul vagy hanyagul elvégzett tevékenységek (pl. a szakszerűtlen szántással, vetéssel, gondatlan állattartással összefüggésben indított eljárások) együttes aránya a szabálysértő cselekvések valamivel több mint tíz százalékát tették ki.

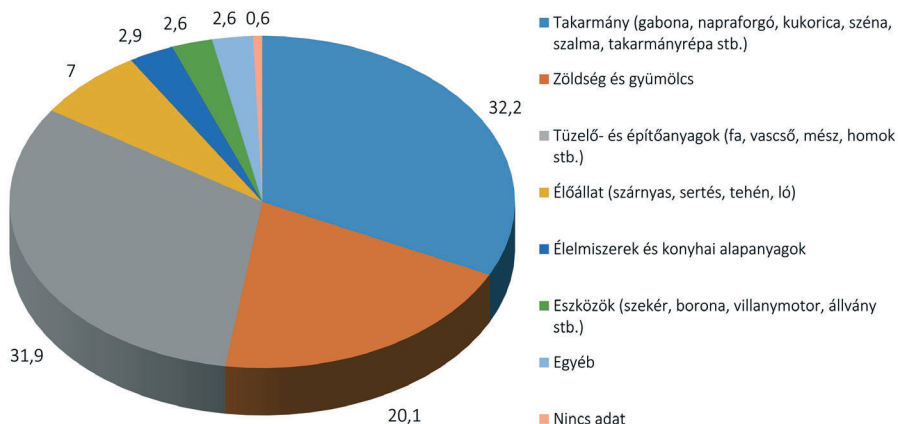
5. ábra. A hétköznapi szabálysértő cselekvések legfontosabb típusai a „Béke” Kolhozban 1961–1971 között (százalékban)²²⁴

A lopások legnagyobb része – majdnem kétharmada – az állattartáshoz szükséges takarmányfélék (zöldtakarmány, széna, szalma, kukorica, gabona), továbbá fűtő- és építőanyagok (fa, deszka, homok, kő, mész, cement, üveg, pala stb.) beszerzésére irányult (lásd 6. ábra). A vizsgált időszakban jelentősnek (20,1%) tűnik ezenkívül a zöldség- és gyümölcskertészetek termékeinek (paprika, paradicsom, káposzta, burgonya; alma, szilva; stb.) megdézsmálása is. Az esetek további részében a kolhoz dolgozói kisebb élőállatokat, élelmiszer-alapanyagot (baromfi, sertés; tej, tejföl, tojás) vagy különféle tárgyi és technikai eszközöket (hordó, bicikli, villanymotor stb.) tulajdonítottak el.

A takarmány- és zöldséglopások magas arányát az állattartáshoz és növénytermeszhez szükséges földterület (legelő, szántó, kert) állami kisajátítása és a korábbi birtokhasználati stratégiák betiltása, illetve fokozatos ellehetetlenítése magyarázhatja.

Az általam vizsgált határvidéki települések – morfológiai jellemzőik alapján – a szalagtelekes falvak csoportjába tartoztak. Így az itt élő lakosok, háztulajdonosok egymás mellett fekvő keskeny, hosszú, szalag alakú telkei eredetileg nem csupán a beltelkeket (házhely, gazdasági udvar, konyhakert), hanem a gazdálkodásból élő családok szántóföldjének egy részét is magukba foglalták. A paraszti kertgazdaságok az 1940-es évek második feléig a falusi

²²⁴ Saját szerkesztés. Az adatok forrása: a csatóerdői „Béke” Kolhoz hivatkozott vezetőségi jegyzőkönyvei.

6. ábra. Az eltulajdonított gazdasági javak legfontosabb típusai 1961–1971 között (százalékban)²²⁵

társadalomban az állattenyésztéshez és az önellátó élelmiszer-termeléshez szükséges gazdasági erőforrások (gabona, zöldség, gyümölcs) előállításának nagyon komplex szinterei voltak. Ezeket a lokális erőforrásgazdálkodási rendszereket a szovjet típusú gazdasági modell – a háztáji földek (a „kolhozudvarok”) méretének radikális csökkentésével, a településformák átalakításával, a falvak urbanizációjával stb. – fokozatosan számolta fel és szüntette meg.

A tradicionális föld- és birtokhasználati rend átalakításának első lépését – amint az köztudott – a magántulajdon felszámolása és a kollektív gazdálkodás bevezetése jelentette, amelynek alapelveit a mezőgazdasági artelek egyik korai, 1948-as alapszabályzata is nagyon pontosan rögzítette. Ez egyebek mellett kimondta, hogy a mezőgazdasági artel tulajdonába és használatába került földek mérete nem csökkenthető, hanem csak növelhető „az állami alap szabad földterületeinek vagy pedig a magántulajdonosok által birtokban tartott felesleges földek terhére, oly módon, hogy a földterület egységes tömböt alkosson”.²²⁶ A dokumentum leszögezte továbbá, hogy a családok tulajdonában maradt „kolhozudvar egyéni használatában lévő ház körüli kert terjedelme (nem számítva a lakóépületekkel beépített területeket) egynegyedtől egy fél hektárig, egyes kerületekben pedig egy hektárig terjedhet”.²²⁷ Egy évtizeddel később, 1961-ben a kolhoz új alapszabályzata azonban már jóval konkrét-

²²⁵ Saját szerkesztés. Az adatok forrása: a csatóerdői „Béke” Kolhoz hivatkozott vezetőségi jegyzőkönyvei.

²²⁶ Alapszabályzat 1948: 4–5.

²²⁷ Uo. 5.

tabban fogalmazott: egyértelműen rögzítette, hogy a „háztáji föld mérete, amely az egyes kolhozudvarok használatában áll, nem lehet nagyobb 0,25 ha-nál (leszámítva az épületek által elfoglalt földet)”.²²⁸ A dokumentum a termelést irányító adminisztratív-gazdasági elit számára azonban jogot biztosított arra is, „hogy kisebbsítsék a háztáji részlegeket, ha ezt az általános közgyűlés jóváhagyja, 0,05 ha-ra, azoknál a kolhozudvaroknál, ahol a tagok nem dolgozzák le a munkanap-minimumot minden komolyabb ok nélkül, vagy húzódoznak a kolhozban való munkától. Azokat a kolhozistákat, akik komoly ok nélkül nem vesznek részt a kolhozi termelésben, a kolhozgyűlés megfosztja a háztáji részlegektől, sőt ki is zárhatja a szövetkezetből.”²²⁹

Ezek a megszorítások a paraszti gazdaságok korábbi jövedelemszerző stratégiáinak a fokozatos megszűnéséhez vezettek. Mindezt megfelelően szemléltetik a családi kisüzemi állattartás drasztikus csökkenését mutató adatok is.

5. táblázat. A szarvasmarha-állomány változása a családi háztartásgazdaságokban 1938–1981 között²³⁰

Települések	Házak/kolhozporták száma		Szarvasmarha (db)		Növ. + / – Csökk.	
	1938	1981	1938	1981	N	%
Csatóerdő	160	436	438	146	-714	-83
Bodnya	98		422			
Vápahát	148	235	521	104	-417	-80
Mikószeg	88	493	199	188	-628	76,9
Darnó	203		671			
Összesen	697	1164	2251	438	-1813	-80,5
A kolhoz tulajdonában lévő szarvasmarha száma				5033		

A 5. táblázat alapján a kollektivizálás előtti és utáni (1938. és 1981. évi) időszakot összevetve láthatjuk, hogy miközben a csatóerdői kolhozhoz tartozó településeken a házak/háztartások száma négy évtized alatt jelentősen (59%-kal) nőtt, a lakossági tulajdonban lévő szarvasmarha-állomány aránya radikálisan (mintegy 80,5%-kal) csökkent. 1938-ban még minden egyes háztartásban átlagosan 3,2 darab szarvasmarha volt, 1980-ban ez az arány már mindössze 0,3 darabot tett ki háztartásonként. A kisüzemi állattenyésztés-

²²⁸ Uo. 4.

²²⁹ Uo.

²³⁰ Saját szerkesztés. Az 1938. évi adatok forrása: Szóllósy – Jánki – Thirring 1939: 265. Az 1981. évi adatsoroké: NKHLR, 1980: 22. Ez utóbbiban Csatóerdő–Bodnya, valamint Mikószeg–Darnó állatállományának adatai – a két falu korábbi adminisztratív-gazdasági integrációja miatt – összevontan szerepelnek.

tésnek ez a mélyreható strukturális változása – a vidék nagyfokú iparosítása és modernizációja mellett – szoros összefüggésben állt azokkal az agráréletforma alapjait érintő és egyre átfogóbb állami jogkorlátozó intézkedésekkel, amelyeket a lakosság egy része kezdetben csak nagyon nehezen vett tudomásul, illetve fogadott el.

A levéltári forrásokban számos olyan esetet találhatunk, amelyek arról tanúskodnak, hogy a helyi lakosság különféle módszerekkel megpróbálta korábbi földhasználati jogát restaurálni: a gazdálkodó családok visszafoglalták például az államtól saját földterületeiket, vagy a levágott, elkobzott kertjeikben – a hatósági figyelmeztetések ellenére – továbbra is a megszokott, döntően az 1948 előtti föld- és birtokhasználati szokásokat követték. Az idézhető példák közül itt csupán kettőt említenék.

A kolhoz vezetősége 1965. július 4-én tárgyalta két *csatóerdői* lakos ügyét. A jegyzőkönyv szerint „Cs. Károly elvtárs önkényesen bekebelezett 0,22 hektárt és B. József 0,25 hektárt a kolhoz földjéből. A kolhoz vezetősége és az ellenőrző bizottság több ízben figyelmeztette őket, hogy adják vissza az elfoglalt földeket a kolhozoknak. [...] Minden figyelmeztetés ellenére azonban Cs. és B. nem adták vissza a földet, ezzel megsértették a mezőgazdasági szövetkezet alapszabályzatát. A pártbizottság titkára, Zseba elvtárs, a kolhozisták pártbizottsága nevében [így azt] ajánlotta, hogy zárják ki a fent említetteket a kolhoz tagságából. Elhatározták: a mezőgazdasági szövetkezet alapszabályzatának megsértése miatt kizárni Cs. Károlyt és B. Józsefet a kolhoztagok sorából.”²³¹ Hasonló esetről készített jelentést a kolhoz ellenőrző bizottsága is. A bizottság 1966. augusztus 30-án ismertette S. Sándor *csatóerdői* lakos ügyét, aki „mint a múlt évben, úgy ebben az évben is [...] önkényesen leszedte a gyümölcsöt és lekaszálta a szénát a levágott 0,17 hektár háztájjáról”,²³² ezért a vezetőségi tagok úgy döntöttek, hogy a nevezett személy megbüntetése érdekében az ügyet átadják a népbíróságnak.

A kolhoz által végrehajtott telekátmérések és földelkobzások miatt a vizsgált településen 1968-ban a mezőgazdasági termelésre hasznosított összterület (3192,8 ha) csupán 8,9%-a (269 ha) maradt a kolhoz munkások magántulajdonában, ami magába foglalta a kisegítő gazdaságok területeit is.²³³ Így a határvidéki településeken lényegében az 1970-es évek közepéig – az erdélyi falvakhoz hasonlóan²³⁴ – nem fejlődött ki az állami szférán kívüli magántermelői szektor, az ún. második gazdaság. E feltételek között a falusi családok gazdasági szükségletei kielégítésének egyetlen módja a kollektív vagyoni egyéni visszaszerzése, eltulajdonítása, kisajátítása (a közös tulajdon „szétlopása”) volt.

²³¹ NKHLR 1965b: 16.

²³² NKHLR 1966: 43.

²³³ Uo.

²³⁴ Oláh 2004: 131.

A történeti források alaposabb elemzéséből ugyanakkor az is láthatóvá válik, hogy a – hivatalos diskurzus szerint – „törvénysértés”-nek minősített esetek jelentős része mögött nem az állam ellen elkövetett tudatos, megtervezett állampolgári cselekvések, hanem nagyon gyakran csupán hétköznapi, tradicionális szokásgyakorlatok álltak. (Például: a kolhoz munkások gazt szedtek a gazdaság kukoricájában, lekaszálták vagy begyűjtötték a füvet a „kolhozmező”-ről, vagy a betakarított területen „tallóztak”.) A kolhoztagok által alkalmazott informális technikák egy része valójában tehát csupán azáltal vált deviáns cselekedetté, hogy megváltoztak a helyi társadalmon belüli tulajdonjogi viszonyok: az állam újradefiniálta a lokális színtér keretei között fennálló korábbi társadalmi rendet, és ezzel együtt hatályon kívül helyezte a föld-, legelő- és birtokhasználati jog korábbi regulatív szabályait.²³⁵

A törvénysértő cselekvések elterjedésében azonban – a birtokszerkezet, telekhasználati szabályok átalakítása mellett – az alacsony munkajövedelmek is fontos szerepet játszottak. A kolhoztagok bérezésének elveit az 1948-ban kiadott – korábban már idézett – alapszabályzat határozta meg. Ez a szabályzat többek között előírta, hogy „az artel tagjainak pénzbeli előleget az év folyamán legfeljebb az őket munkájuk után megillető összeg 50%-ig lehet folyósítani. Természetbeni előleget a vezetőség az artel tagjai részére a szemestermények cséplésének kezdetétől folyósíthat, a kicséptelt szemestermények a kolhoz belső szükségleteire elkülönített 10–15%-os mennyiségből.”²³⁶ A mezőgazdasági termelésből származó rendszertelen és alacsony jövedelmeket – a munkaegység-alapú bérezési rendszer eltörléséig – a gazdaság dolgozói a kollektív vagyonból egészítették ki. („*Lehetett lopni, ki mit akart. A kolhozrendszerbe mindig lehetett. Na de fizetés is csak egy évbe egyszer vót.*”²³⁷)

A mezőgazdaságban és az állattenyésztésben dolgozó kolhoz munkások egy munkanapért járó bérezése a vizsgált faluban 1961-ben 1,82 rubel, 1963-ban 3,2 rubel, 1965-ben 3,24 rubel, 1967-ben 3,42 rubel, 1970-ben pedig 4,35 rubel volt. Az alacsony bérek elleni tiltakozásnak azonban – a kolhozvagyon megdézsmálása, szétlopása mellett – számos egyéb formája is létezett. Ezek közé tartozott többek között a színlelt munkavégzés, a munkahelyről való igazolatlan hiányzás, az önkényes kilépés, továbbá a munkaerő-visszatartás olyan nyomatékosabb formája, mint amilyen a gazdasági célú elvándorlás volt.

A színlelt (látszólagos) munkavégzés problémáját több korabeli jelentés is említi. 1967-ben a kolhoz ellenőrző bizottságának egyik tagja például arról számolt be a vezetőségi tagok gyűlésén, hogy a mezei brigádban nem tartják be a munkafegyelmet, a munkások csak „néznek egyik a másikra, ha ő

²³⁵ Scott 1996: 113.

²³⁶ Alapszabályzat 1948: 23–24.

²³⁷ B.10., magyar nő, *Csatóerdő*.

nem megy dolgozni a dohányba, akkor én se megyek. [...] A lánkáknak²³⁸ mindennap át kell mérni a megkapált területet, hogy ki mennyit teljesített. Egyes kolhoztagok nem mennek ki rendszeresen a munkába, csak azokban az esetekben, amikor jól lehet keresni. Felszólalt: Demeter János lánkás. Én nem akarom ismételni azt, amit a brigadéros elmondott. Az én lánkámban úgy, mint a többi lánkába, a munka csak 50%-ra van teljesítve.”²³⁹

Egy másik szöveghelyen a kolhoz agronómusa, M. Kálmán szintén hasonló problémákról számolt be. Elmondása szerint „gyakran van a mezőn, a kertekben, és látja, hogy a fegyelem nagyon rossz. A munkások kimennek a mezőre 9 órától fél 10-ig, meggondolják, ki hol fog dolgozni, úgyhogy a munkát 10 órakor kezdik csak el. Aztán ebédszünet, amely náluk 1 órától 5 óráig tart. Mikor dolgoznak? [...] Már ültetni kell a paprikát, de a lánkások várják, mit mond a brigadéros. A brigadérosok nem tudom, mit várnak?”²⁴⁰

A kolhoz alkalmazottai körében kialakult munkaerő-elvonási technikákat a gazdaságot irányító elit különféle fegyelmező eljárásokkal próbálta mérsékelni: 1. Intézkedéseket hoztak például a termelés gépesítésének fokozása érdekében. 2. Igyekeztek bevonni a munkaigényes növénykultúrák termesztésébe a lakosság inaktív (nyugdíjas, kiskorú) tagjait.²⁴¹ 3. Növelték a dolgozók körében végzett ideológiai munkát. 4. Továbbá számos egyéb megszorító intézkedést hajtottak végre. Ez utóbbira példa, hogy 1967-ben mindenhol bevezették a „fekete táblát”, ahová a rosszul dolgozó munkások nevét jegyezték fel,²⁴² szigorították a munkaidő szabályait, és felemelték

²³⁸ A „termelői lánka” (ukránul: ланкавиробнича) a kollektív gazdálkodási rendszerben a legkisebb (általában 10–12 főből álló) egységet, munkacsoportot jelölő kifejezés. Ez szervezetileg alá volt rendelve a termelői brigádoknak (rendszerint 4–6 lánkából állt egy brigád). Fő feladata a növénytermesztési – elsősorban kertészeti és zöldségtermesztési – munkálatok megszervezése és gyakorlati kivitelezése, elvégzése volt. A lánkatagok tevékenységét a brigádvezetők és az agrártermelést ellenőrző fontosabb szakemberek irányították. (Pogrebnyak – Fedan – Kolomijec 1972: 101.)

²³⁹ NKHLR 1967a: 32.

²⁴⁰ NKHLR 1969: 2.

²⁴¹ Például határozatot fogadtak el arról, hogy „felvilágosító munkát kell végezni a nyugdíjasok, az öregek körében, be kell vonni őket a mezőgazdasági kultúrák megművelésébe” (NJKHLR 1967a: 36.), ezenkívül „be kell tanítani 10 kislányt, hogy gépesítve tudják elültetni a dohányt két váltásban. Terv szerint gépesítve 50–60 ha-t kell elültetni.” (NJKHLR 1968b: 23.)

²⁴² Uo. 23.

a heti munkaidőt,²⁴³ az egyéni munkahelyi vétségekért kiszabott büntetéseket kiterjesztették a lánka- és brigádcsoportok minden tagjára is stb.²⁴⁴

Az adatok azt mutatják, hogy a kolhozban elérhető mezőgazdasági munkák rossz eltartó képessége és alacsony bérszínvonala miatt a kolhozmunkások egy része nem dolgozta le a kötelező munkanap-minimumot (a nők esetében általában évente 100, a férfiaknál 120 napot). 1966-ban 38, 1967-ben 62, 1968-ban pedig 194 fő hiányzott igazolatlanul a munkahelyről, illetve nem teljesítette a mezei és zöldségtermesztő, a traktor- és gépkocsivezető brigádokban meghatározott minimális munkanapot.

A statisztikai adatok szerint 1962-ben az aktív korú munkaképes népesség (1741 fő) mintegy 26,7%-a (465 fő) egyetlen napot sem dolgozott a kolhozban. (Lásd 6. táblázat.) Ez a stratégia – a foglalkozásszerkezeti adatok alapján – különösen a nőkre volt jellemző. 1961-ben a munkaképes korú nőknek még majdnem fele (48,4%-a) nem a kolhozban, hanem saját háztartásgazdaságukban vagy más helyen dolgozott. Bár a vizsgált időszak végére arányuk 5,3%-ra (45 fő) csökkent, a kolhozi termelést önkényesen elhagyó nők aránya 1973-ban még mindig 11,2-szer volt nagyobb, mint a férfiaké (4 fő).

A hatvanas években a kollektív termelést elkerülő kolhozmunkások rendszerint a magasabb jövedelmeket és több munkaalkalmat biztosító térségközpontokba, valamint a távolabbi (belső ukrajnai) iparvidékekre vándoroltak. Ez gyakran okozott munkaerőhiányt, és jelentősen akadályozta a kolhozi termelést. Az egyik vezetőségi tag 1967-ben arról tájékoztatta az elnökség tagjait, hogy a mezőgazdasági brigádok elkéstek az őszi kapásnövények (burgonya, kukorica, takarmányrépa, dohány) betakarításával, mivel a munkálatok elvégzéséhez nem állt rendelkezésre elég munkaerő: „A 2. sz. brigád vezetője, Cs. elvtárs a betakarítás elkéséséről beszélt, az ő brigádjában nincs kivájva 2 hektárról a krumpli, és a kukorica sincs teljesen betakarítva. A lánkások nem szervezik meg a munkát, ahogyan kell. P. Bertalan megjelent a munkában a lánkájával összesen 10 emberrel. 2. sz. brigád lánkája, P. Bertalan erre azt mondta, hogy [...] tavasszal a lánkámiban 20 ember dolgozott, azután 8 elutazott munkára a keleti területekre, és én nem tudok mindennap dolgoz-

²⁴³ Az egyik, 1967-es határozat szerint „a munkát meg kell kezdeni nem később, mint reggel 9 óra és be kell fejezni nem korábban, mint este 9 óra. [...] Amikor pihennek az emberek az ebédidő alatt, ne aludjanak a kolhoz burgonyavetésén és így tovább, ki legyen téve a tábla a felirattal: »megtiltva«. Egy másik, 1969. május 4-ei ülésen a falu kolhozelnöke már azt ajánlotta a vezetőség tagjainak, hogy „az egyszerű kolhozisták számára, a munkafegyelem megjavítása érdekében ajánlja felhatalmazni a könyvelőséget, hogy vonja meg a pótfizetését azoknak a kolhozistáknak, akik megszegik a munkafegyelmet. Elhatározták: szigorúan betartani a munkafegyelmet és a munkarendet. 2. A munkát a mezőn [moszkvai idő szerint] 9 órától kezdeni, dolgozni 14 órát. 12 órától 12.30-ig szünet, 14-től 16-ig ebédszünet és 16-tól 20 óráig dolgozni” (NJKHLR 1969a: 4.).

²⁴⁴ „A rossz minőségű munkáért levonni a pótfizetést nemcsak az egyes kolhoztagoktól, hanem az egész lánkától, felhatalmazni erre a könyvelőséget. A munkafegyelem megsértése miatt szigorú intézkedéseket foganatosítani.” (Uo.)

ni 10-11 emberrel. Mi annyit dolgozunk, mint a többi lánkák, amelyekben sokkal több tag van, mint a miénkben.”²⁴⁵

6. táblázat. A munkaképes korú népesség gazdasági aktivitása a „Béke” Kolhozban (1962–1973)²⁴⁶

	1962	1963	1964	1965	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973
A munkaképes korú népesség száma (fő)											
a) férfiak 16-tól 60 éves korig	943	779	809	895	858	971	948	901	964	900	904
b) nők 16-tól 55 éves korig	798	760	872	925	711	836	801	893	754	815	837
Összesen	1741	1539	1681	1820	1569	1807	1749	1794	1718	1715	1741
A kolhozban egyetlen napot sem dolgozó személyek száma (fő)											
a) férfiak 16-tól 60 éves korig	78	14	6	30	0	16	30	15	4	2	4
b) nők 16-tól 55 éves korig	387	209	124	75	220	17	57	32	115	30	45
Összesen	465	223	130	114	220	33	87	47	119	32	49

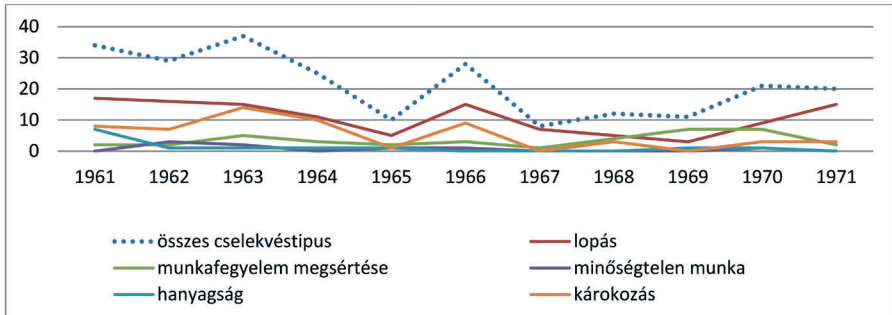
A vizsgált korszakban azonban az egyes normasértő cselekvések funkcionális szerepe, társadalmi jelentősége dinamikusan változott (lásd 7. ábra a következő oldalon). A kolhoz dolgozói által elkövetett törvényszegések két időpontban mutatnak nagyobb visszaesést. Ezek közül az első 1965-re, a második ellenben az 1967 és 1969 közötti rövidebb periódusra esik. Ezekben az években két jelentősebb változás, a munkaegység-alapú bérrendszer megszüntetése, valamint a lokális munkaerőpiac fejlesztése, szerkezeti átalakulása ment végbe, ami a vizsgált településeken a törvénysértő magatartások átmeneti visszaszorulását idézte elő.

A vidéki kollektív gazdaságokban – ahogyan azt már korábban is említettük – 1965-től az országos agrárreform keretében bevezették a rendszeres, havi pénzfizetést, és számos olyan újítást hajtottak végre (öregségi nyugdíj, fizetett szabadság, különféle szociális kedvezmények), amelyek minőségileg javították a kolhoz munkások korábbi életszínvonalát és meglévő munkakörülményeit. Ennek hatására a termelésből magukat kivonó személyek száma – az egy évtizeddel korábbiakhoz képest – 1973-ra drasztikusan, mintegy 2,81%-ra (49 fő) csökkent. Ebben a makroszintű gazdasági reformok, továbbá az elvándorlást szigorító intézkedések és szankciók mellett szerepet játszhatott az is, hogy a településen a hatvanas évek végétől – a korábnál jóval

²⁴⁵ NKHLR 1967: 55.

²⁴⁶ Saját szerkesztés. Az adatok forrása: a *csatóerdői „Béke” Kolhoz* hivatkozott éves számviteli jelentései.

nagyobb – iparosítási hullám kezdődött el. A faluban 1969-ben indították be az első téglagyárat, egy évvel később a láda- és drótkötőüzemet, 1971-ben a konzervgyárat (3. melléklet), 1978-ban a műszergyárat, 1980-ban pedig az optikai üzemet, ami a kolhoz munkaerőigényének jelentős növekedésével járt együtt. A fejlesztések hatására a kolhoz alkalmazottai magasabb jövedelmekhez, jobb munkafeltételekhez és tartósabb foglalkoztatást biztosító munkakörökhöz jutottak; ami a lakosságnak a kollektív termelésbe – ezen belül elsősorban az ipari szektorba – való intenzív visszaáramlásához vezetett.

7. ábra. A „Béke” Kolhozban elkövetett szabálysértő cselekvések dinamikus változása (abszolút számokban)²⁴⁷

Az ipari fejlesztések és a helyi munkaerőpiac bővülése hatására a fent bemutatott – főként az agrártermeléshez kapcsolódó – túlélési technikák (lopás, munkaerő-visszatartás: igazolatlan hiányzás, önkényes kilépés, munkaerő-migráció) veszítettek korábbi jelentőségükből.

Az előbbieken ismertetett példák nagyon pragmatikus, a mindennapi túlélést elősegítő gazdasági célú szabálysértő tevékenységek köréhez tartoznak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szóban forgó gazdasági cselekvéseknek ne lett volna implicit politikai jelentésük. Az autoriter vagy diktatórikus politikai rendszerekben – ahogyan arra James Scott is rámutatott – nagy a megtorlás kockázata, ezért a hatalomnak alávetett társadalmi csoportok (annak érdekében, hogy biztosítsák sértetlenségüket) általában kerülnek az explicit politikai akciókat, és nem indítanak támadást az uralkodó szimbólumrendszerek ellen.²⁴⁸

A vizsgált településen ennek ellenére két olyan korabeli esetről tudhatunk, amely a hatalom és a hétköznapi emberek viszonyát a fenti példáktól eltérő perspektívából, tehát nem a törvénytörő gazdasági magatartások, hanem a szimbolikus politikai cselekvések nézőpontjából mutatják be.

²⁴⁷ Saját szerkesztés. Az adatok forrása: a csatóerdői „Béke” Kolhoz hivatkozott vezetőségi jegyzőkönyvei.

²⁴⁸ Scott 1996: 128.

Az első a szocialista rendszer egyik kulcsszimbólumával, a faluban található Lenin-szoborral kapcsolatos. Az emlékművet eredetileg 1952-ben állították fel a *bodnyai* kolhoziroda udvarán. A szobrot 1968-ban költöztették át *Csatóerdőre*, ahol a hatvanas évek elejétől a kolhoz új faluközpontot alakított ki és a kollektív gazdaság modern irodaházát építették fel (3., 4. kép). A kolhoz egykori építésének elmondása, visszaemlékezése szerint a szobor áthelyezésének mozzanata a következőképpen ment végbe:

„Akkor még nem volt daruja a kolhoznak. Hát csináltunk háromszögből egy csigát és avval engedték le [a szobrot]. Én mentem fel, mint lankás, mert mind félt menni, nem tudtuk hova tenni a kötelet. Én meg rátettem a nyakára, mert a szobor három darabbul vót, másfele lecsúszott vón a kötel, akárhogy teszed. Erre mi történik? Rátesszük a kötelet, mondom a fiúknak, hogy húzzátok a csigát. A fiúk mutatták nekem, hogy a párttitkár ott áll az ablakba: hát álljon, nézze ott! Kiugrik... az álláson igazgatom a kötelet, hogy jó legyen... Kijön, kifulladásra, kövér ember vót nagyon: Maga, maga fasiszta! Hogy merete Leninnek a nyakába akasztani a kötelet? Mondom, nézzen ide, jöjjön fel maga ide, és mutassa meg nekem más módszerrel. Én mindig gyűlöltem és akkor is gyűlöltem a rendszert. Már ideges lettem. És ahogy forgattam, a kötéllal, ahogy megemelték, forgattam és megfogtam az állát, leszakadt, a kezembe maradt az álla. Újból kiugrott: Nem elég, hogy a nyakába akasztotta a kötelet, még az állát is letörte. Megint elkezdett éngem fasisztázni. Az emberek a hasukat fogják, röhögnek.”²⁴⁹

A történet egy rituális kivégzést, szabályos akasztást ábrázol, amelyet a falu lakosai egy látszólag ideológiailag semleges cselekvés – egy tereptárgy fizikai áthelyezése – során hajtottak végre. Az elbeszélés nagyon plasztikusan ábrázolja, ahogyan az említett hétköznapi cselekvés a hegemon hatalom reakció révén politikai tartalommal telítődik: a szobor mint a hatalom számára fontos szimbólum mozgatására javasolt megoldás (Lenin „felakasztása”) ugyanis aláássa a hatalom autoritását, és egyben egy vállalhatatlan szimbolikus üzenetet (a „rendszer kivégzését”) is közvetítheti. A jelenet komikus felhangja abból adódik, hogy a feladattal megbízott munkások tudatában vannak ennek az ambivalenciának és a párttitkár ettől való félelmének, ami elégségesnek bizonyul ahhoz, hogy az uralkodó hatalom szimbóluma a gúny (a „nevetés”) tárgyává váljon, illetve a hétköznapi ellenállás szerepét töltsse be.

A másik eset – az előzőtől eltérően – az állam és a helyi társadalom közötti értékellentétet, vagyis egy eleve ideológiai síkon zajló konfliktust mutat be. Ennek középpontjában nem a hatalom szimbóluma, hanem éppen fordítva: a lokális közösség egyik fontos identitásalkotó jelképe áll. 1977-ben a kolhoz vezetése úgy döntött, hogy megpróbálja eltávolítani a szomszédos falu, *Darnó*

²⁴⁹ B.4., magyar férfi, *Bodnya*.

3. kép. Csatóerdő új településszerkezeti központja (1977, jobbról balra: a „Béke” Kolhoz modern irodaháza, a községi tanács épülete, a falu kultúrháza)²⁵⁰

4. kép. Csatóerdő 1960-ban átadott új kultúrháza²⁵¹

²⁵⁰ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

²⁵¹ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

határában felállított kőkeresztet, amit a katolikus többségű település lakossága sikeresen megakadályozott:

„A régi világba is úgy vót, hogy minden faluba a végin vót egy kereszt... és akkor *Mikószeg* és *Darnó* külön vót, csak egy ház vót ott, egy zsidóé. A zsidó embert nem bántotta a kereszt soha, megengedte, hogy a kereszt ott maradjon, mert már ott vót. Behív éngem *Bara* meg a *pártitkár*, hogy a keresztet és a rajta lévő szobrot el kell onnan tüntetni. De ez már a negyedik vagy ötödik kísérlet vót. Mondom, nézzenek ide, az a zsidó ember, aki gyűlöli a kereszténységet, ha az megtúrte, én személyesen nem veszem le. Nem mondja azt neked senki – mondja *Bara* –, hogy te vedd le, öntsd meg [betonozd le] *Mikószegen* a régi temetőbe a helyit, válaszd ki, rendezd oda kránt [markológépet]. Te esetleg embereket állíts oda, mennyi ember kell neked oda *felakasztani a kötelet*, meg így meg úgy? Hát mondom kell oda... oda tettem 6 embert, de én szóltam hamar a *darnói* presbitereknek, mondom hónap reggel ez fog történni [...]. Mondom én személyesen távol fogok állni, én hozzá nem nyúlok. Erre a pártitkár kirendelt 6 milicistát, a helybeliek is itt vótak. A milicisták leállították a forgalmat innen-onnan, nem lehetett elmenni sehova. Na, rá kell tenni a kötelet. Erre négy vagy öt ember baltával... Hát mit csináljunk? A pártitkár oda ugrik: Leninnek rá tudta tenni a kötelet a nyakára, azt mondja, a keresztre meg nem akassza rá a kötelet? Mondom nem fogom ráakasztani. A lényeg, nem vettük le, széjjelszéledtek. Mondta ú a milicistáknak is, hogy menjen fel valaki, senki, egy ember se. Mondta, hogy nálatok itt pisztoly van, a hat embert fogjátok meg, vigyétek el onnan. De nem csináltak semmit. Elvonultak. Azóta is ott van a kereszt.”²⁵²

Az út mentén található kegyhely és fészület mint a faluközösség szakrális identitását kifejező jelkép védelmezése egyfelől a helyi lakosság ellen irányuló szimbolikus erőszak megfékezését, másfelől a hivatalos ateista világnézet és állami identitáspolitika nyilvános tagadását juttatta érvényre.

A lokális társadalomban az államhatalommal, illetve az azt képviselő hivatalos személyekkel szemben tanúsított ellenséges magatartásnak azonban nem csupán – a fentiekhez hasonló – absztrakt formái léteztek. Arra is volt példa, hogy a szűk vezetőségi elit (a kolhozelnök, elnökhelyettes, pártitkár) hatalmi túlkapásait a lakosság esetenként a verbális vagy akár a fizikai erőszak eszközeivel fékezte meg:

„Vót olyan parasztember, aki azt mondta az elnöknek, hogy a beledet villával hányjuk át... és akkor abba hagyta az uralkodást.”²⁵³ „Paládrul számúzték

²⁵² B.4., magyar férfi, *Bodnya*.

²⁵³ B.11., magyar férfi, *Csatóerdő*.

L. Sanyit, mert megfenyegette A.-t [a kolhoz elnökhelyettesét]. A silögödron taposták a láncossal a silót, ezek meg valamin összevesztek, L. Sanyi meg beugrott a traktorba, hogy beletapossa a silóba A.-t, és emiatt el kellett neki két évre távozni a falubul.”²⁵⁴ „Vót olyan, hogy a pártszekretárt még meg is verték Vápaháton. Karácsony este megverték. Elment a bobikkal,²⁵⁵ és amiért elkezdett ott hóbörögni, hogy mit járnak kántálni, meg a mit tudom én, és akkor útjukat állta V. Ivánovics, és akkor megcimbálták, megverték, meghápolták a vénembert.”²⁵⁶

A ritkábban előforduló, kifejezetten a hatalom képviselői ellen irányuló erőszakcselekmények (nyelvi agresszió, fizikai bántalmazás, megfélemlítés) mögött – ahogyan azt a fenti idézetekből is láthatjuk – minden bizonnyal a hatalomtól látszólag megfosztott társadalmi csoportok nagyon különböző motivációi (egyéni gazdasági, társadalmi sérelmek, a rituális és vallási élet túlkorlátozásával kapcsolatos ellenérzések) állhattak.

Az állami törvényeket megsértő cselekvésformák – alkalmoszerűségük és kifejezsen kockázatos voltak ellenére – ugyanakkor lehetővé tették, hogy a lokális társadalom tagjai a jogfosztottság éveiben a hatalommal való visszaélésnek és az elnyomás szélsőséges formáinak bizonyos esetekben határokat szabjanak. A nyomásgyakorlásnak ezek a durvább eszközei esetenként magát a hatalmi elit tagjait készítették a falu lakosaihoz való alkalmazkodásra, illetve különféle védekezési stratégiák kidolgozására. Az egyik visszaemlékező szerint „*Bara Endre* sehova se járt egyedül. Akkor nagyon sok mulatás vót, de ilyenkor hogy onnan elment vón hazáig, haza gyalog – olyan soha nem vót. Mindig ott kellett lenni a sofőrnek, mert félt magába hazamenni.”²⁵⁷ Egy másik megkérdezett személy – az egyes falvak lakosságának eltérő habitusáról, viselkedéséről beszélve – a következőket mondta: „*Nagypálfalván* mondjuk szembeszállottak az elnökhelyetessel is, magába ű se mert sohse *Pálfalvára* menni, mindig vitt magával két-három embert. Itt, *Csatóerdőn* nem mertek, de ott vakmerők vótak. Amikor összecsatolták a kolhozot, *Tegzeházán* szintén így vót, arról nem is kell beszélni. Mert ott, amikor a tehenólba bevitték a korpát, az egyik végin bement, a másik végin meg már ment befele a faluba. A., az elnökhelyettes ugyi ezt meg akarta szüntetni, de nem ment. Nem is ment egyedül oda, mindig vitt két-három embert, hogy legyen tanú. Ott nem tudta megszüntetni. *Csatóerdőn* meg lehetett. Ez a nép másabb. Finomabb, nem olyan durvák, mint ott, finomabb. Ez a valóság.”²⁵⁸

Az eddig elmondottak alapján a szovjet állam mint külső hatalom – egyre differenciáltabb és átfogóbb intézményi működése révén – az ötvenes évek

²⁵⁴ B.12., magyar férfi, *Csatóerdő*.

²⁵⁵ A „bobik” a Szovjetunióban gyártott UAZ-469-es katonai terepjáró közismert, hétköznapi neve.

²⁵⁶ B.13., magyar nő, *Csatóerdő*.

²⁵⁷ B.11., magyar férfi, *Csatóerdő*.

²⁵⁸ B.14., magyar férfi, *Csatóerdő*.

elejétől a falusi társadalom belső szerkezeti viszonyaira (a birtok- és tulajdonszerkezetre, a megtermelt javak elosztására és cseréjére, a háztartások fogyasztására stb.) fokozatosan növekvő befolyást gyakorolt.²⁵⁹

A helyi társadalom – ahogyan azt a 8. ábra is szemlélteti – az állami intézményeknek ezekre a különböző szintű behatolására és a társadalmi nyilvánosság fölött gyakorolt hatalmi mechanizmusok növekedésére nagyon különböző hétköznapi technikákkal reagált:

I. A bürokratikus-gazdasági elit szabálysértő gyakorlatai		
Az állam kijátszásának		A hétköznapi szabálysértő magatartások társadalmi funkciója
módja	célja	
termelési adatok meghamisítása, veszteségesen működő termelési ágazatok „átírása”	a tervutasításos gazdasági rendszer kijátszása	a gazdaságirányítás autonóm intézményének létrehozása
a földterület kisebbitése, állattállomány eltitkolása		tőkefelhalmozás, presztízsjavak előállítás és fogyasztása
II. A kolhoz alkalmazottainak, munkásainak szabálysértő gyakorlatai		
Az állam kijátszásának		A hétköznapi szabálysértő magatartások társadalmi funkciója
módja	célja	
lopás, károkozás	az új tulajdon- és birtokviszonyok megkérdőjelezése	a magántulajdonhoz való jog gyakorlása
munkafegyelem megsértése	az új nagyüzemi mezőgazdasági termelés és munkaszervezeti rendszer elleni lázadás	a tradicionális (paraszti) gazdaság és munkaszervezeti formák, azaz a rokoni, családi együttműködésen alapuló gazdasági stratégiák alkalmazása
rossz minőségű munka		
hanyagosság		
színlelt munkavégzés, igazolatlan hiányzás, önkényes kilépés, gazdasági célú elvándorlás	az új bér- és elosztási rendszer megkérdőjelezése	az állammal szemben álló egyéni jövedelem- és munkaerőgazdálkodás-politika kifejezése
a hatalmi szimbólumok megkérdőjelezése	a hivatalos ideológia, az új (szocialista) értékek, kizárólagos fogalmak, világértelmezések társadalmi korlátozása	a tradicionális, vallásos világméretű kép és nemzeti identitás kifejező jelképek kijelölése, oppozicionális felmutatása
a hatalom képviselőivel szemben alkalmazott verbális és fizikai erőszak	a fennálló hatalmi-politikai viszonyok társadalmi transzformációja	az állami erőszak-monopólium gyakorlásának rituális megfordítása; az önrendelkezési, véleménynyilvánítási jog nyilvános demonstrálása

8. ábra. Informális gazdasági stratégiák a „Béke” Kolhozban 1960–1970 között²⁶⁰

²⁵⁹ Verdery 1993: 339–340.

²⁶⁰ Saját szerkesztés.

a) A termelési adatok meghamisítása, a földterületek kisebbitése, az államtállomány elrejtése a falusi nómenklatúra számára lehetővé tette, hogy az állami ellenőrzés szervezeti keretein kívül kialakítsa a gazdaságirányítás relatíve autonóm intézményes megoldásait. Ezek a technikák a hiánygazdaság, az államilag ellenőrzött, zárt gazdasági redisztribúció rendszerében a vezető pozícióban lévő személyeket pluszjövedelmekhez juttatták, illetve lehetővé tették számukra bizonyos presztízsjavak időszakos felhalmozását, fogyasztását és csoporton belüli cseréjét.

b) A lopás, a károkozás stratégiái a mindennapi cselekvők számára biztosították a javak informális redisztribúcióját, ezáltal pedig hozzájárultak ahhoz, hogy a közösség tagjai a hatalom által kialakított új tulajdoni és birtokviszonyokat szituatív módon hatályon kívül helyezték, lerombolják, vagy legalábbis szimbolikusan megkérdőjelezzék.

c) A munkafegyelem megsértése, a rosszul, hanyagul elvégzett munka többek között az új termelési rendszer, ezen belül is különösen a mezőgazdasági és ipari bérmunka kezdeti elutasításának kifejezésére volt alkalmas.

d) A vallási szimbólumok védelme hozzájárult az új világnézet, a kötelezővé tett kommunista ideológia kizárólagos terminológiájának, politikai mítoszainak és értelmezéseinek delegitimálásához.

e) A hatalom képviselőivel szemben alkalmazott verbális és fizikai erőszak lehetővé tette a gazdasági-politikai elit által gyakorolt totális társadalmi kontroll megfékezését, a hatalmi hierarchia szimbolikus megfordítását, azaz az elnyomók által használt fegyelmezési technikák reaktív (népi) formáinak kidolgozását és érvényesítését.

Ezeknek az eljárásoknak a popularizálódása az államszocializmusban arra utal, hogy a vizsgált korszakban fokozatosan intézményesült az állam kijátszásának „népi” kultúrája, és a mindennapok szintjén is reflektálttá vált az a tapasztalat, hogy a hétköznapi emberek érdekei szemben állnak az államhatalom, valamint az azt megjelenítő helyi intézmények érdekeivel.²⁶¹

²⁶¹ Vö. Rittersporn 2003: 213.

2.3. Fegyelmező eljárások a kollektív gazdaságokban

2.3.1. Szankciók és büntetési mechanizmusok

A kolhoz munkások szabálysértő gazdasági magatartásaira a hatalom különféle fegyelmezési technikák alkalmazásával válaszolt. A legitim módon alkalmazható szankciók és büntetési módszerek körét a vidéki településeken a kollektív gazdaságok alapszabályzatában rögzítették. Ezek tartalmi felépítése azonban – a központi politikai irányváltásnak megfelelően – az idők során többször is változott.

A CSATÓERDŐI MEZŐGAZDASÁGI ARTEL (KOLHOZ) ALAPSZABÁLYZATA		
1948 ²⁶²	1960	1971
– a rossz minőségű munka elvégeztetése újra a munkanapok felszámolása nélkül – figyelmeztetés, megrovás – fekete táblán való feltüntetés – öt munkanapig terjedő büntetés – alacsonyabb munkára való beosztás – ideiglenes eltávolítás a munkából – az artelből való kizárás – „...a közösségi kolhoz és az állami tulajdon minden lopását, valamint a GTÁ gépei iránti káros magatartást...” tanúsító „...vétkes személyeket az artel átadja a bíróságnak...”	– a rossz minőségű munka elvégeztetése újra a munkanapok felszámolása nélkül – figyelmeztetés, megrovás, közgyűlésen való megdorgálás – öt napig terjedő büntetés – alacsonyabb munkára való beosztás – ideiglenes eltávolítás a munkából – a kolhozból való kizárás – „...a közösségi tulajdon lopásában vagy az artel vagyona és jószágállománya iránt tanúsított káros magatartásban vétkes személyeket az artel átadja a bíróságnak”	– dorgálás, megrovás, szigorú megrovás – alacsonyabb munkára való beosztás – elbocsátás a betöltött tisztségből – figyelmeztetés azaz, hogy ki fogják zárni a kolhoz tagjai közül – kizárás a kolhozból

9. ábra. A munkafegyelmelet megsértésére vonatkozó rendelkezések a „Béke” Kolhozban 1948–1971 között²⁶³

E változások ellenére azonban a csatóerdői kolhoz alapszabályzatában rögzített, hivatalos büntető intézkedéseket (lásd 9. ábra) alapvetően három nagyobb csoportba sorolhatjuk:

a) Az elsőbe olyan szankciók tartoztak, amelynek elsődleges célja a munkások erkölcsi lefokozása, azaz a szabálysértő személyek nyilvános vagy privát megszégyenítése (megrovása, fekete táblán való feltüntetése, figyelmeztetése) volt.

²⁶² Lásd 4. melléklet.

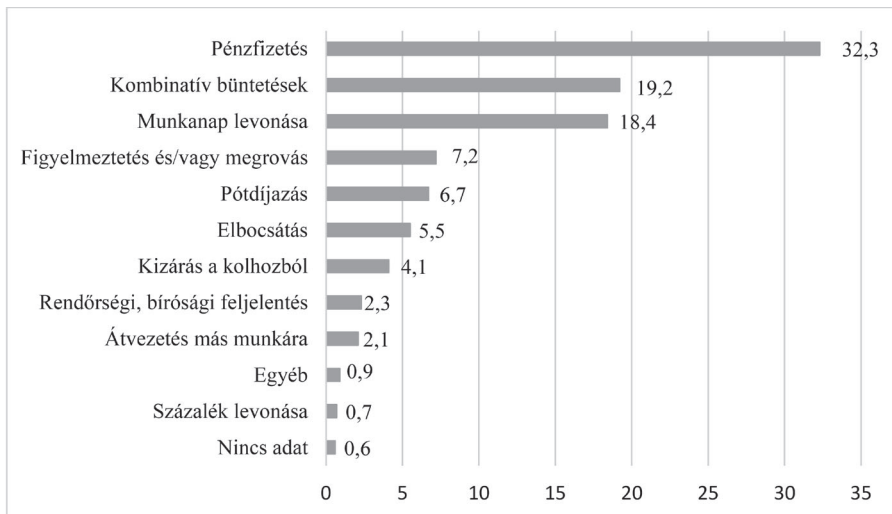
²⁶³ Saját szerkesztés. Az adatok forrása: a csatóerdői „Béke” kolhoz hivatkozott alapszabályzatai.

b) Külön csoportot alkottak a kolhoz munkások fizikai (testi) erejének kihasználására és gazdasági-társadalmi mobilitásának korlátozására, kontrollálására szolgáló eljárások (ilyen volt például az ideiglenes eltávolítás a munkából, a rossz minőségű munka ismételt elvégztetése a munkanapok felszámolása nélkül, alacsonyabb munkakörökbe történő beosztás).

c) A harmadik típusba a gazdasági javak termelésének és elosztásának állami monopóliumán alapuló rendszerből történő teljes kizárás, valamint a társadalmi kirekesztés stratégiai tartoztak (idesorolható a kolhozból való kizárás, valamint a börtönbüntetés ritkábban alkalmazott gyakorlata).

A korabeli kolhozvezetőségi jegyzőkönyvekből a fegyelmezési eljárásoknak azonban e formális megoldásoknál jóval összetettebb képe rajzolódik ki.

Az 1961–1971 közötti években a gazdasági-politikai elit által alkalmazott szankciók háromnegyedét (80,2%-át) egymástól jól elkülöníthető, homogén büntetési formák alkották. Ebbe a kategóriába tartozott a figyelmeztetés, a pénzbüntetés, a munkanap- és pótdíj, vagy százaléklevonás, az alacsonyabb státuszú vagy bérezésű munkára történő áthelyezés, a súlyosabbnak minősített szabály- és törvénytértékek esetén pedig a rendőrségi, népbírói eljárás, valamint a kolhozból való kizárás gyakorlata.

10. ábra. A „Béke” Kolhozban alkalmazott fegyelmezési technikák legjellemzőbb típusainak megoszlása 1961–1971 között (százalékban)

A hatalom a kolhoz munkások által elkövetett szabálysértéseket leggyakrabban a dolgozók anyagi, valamint fizikai (testi) erejének elvonásával – vagyis a pénztőke és munkaerő-tartalék állami kisajátításával – próbálta megtorolni. A jegyzőkönyvek adatai szerint 1961 és 1971 között a fegyelmi ügyek majdnem egyharmada (32,3%-a) pénzbüntetéssel, valamivel kevesebb mint egyötöde

pedig a ledolgozott munkanapok (18,4%) csökkentésével zárult. Ezekben az években a kolhoz különféle üzemegységeiben foglalkoztatott munkásoktól összesen 5615,23 rubelt és 616,24 munkanapot vontak le különféle kihágások vagy törvénysértések miatt. A legkisebb összeg, 0,50 kopek megfizetésére (és kiegészítő büntetesként 5 munkanap levonására) K. József állatgondozót kötelezték, aki 20 kg takarmányrépát lopott az állatfarmról.²⁶⁴ A legnagyobb pénzbüntetést, 722 rubel 50 kopeket pedig D. József mezei örre szabták ki, aki a kolhoz területén kivágott és ellopott 317 akácfa kapcsán – másik két munkatársával, J. Sándor és B. István örökkel együtt – „nem tudott rámutatni a bűnösökre”.²⁶⁵

A harmadik leggyakoribb – a fegyelmezési eljárások további együtödét (19,2%-át) kitevő – stratégia az egyes büntetési processzusokat egyesítő, illetve azokat kombinatív módon alkalmazó normalizáló technikák voltak. Ide mintegy húsz különböző, jól elkülöníthető variáns (pénzbüntetés és munkanaplevonás; pénzbüntetés és elbocsátás; pénz-, pótdíj- és munkanaplevonás; százalék, munkanap és pótdíjazás levonása, stb.) tartozott. Az egyik, 1961. december 2-án kelt jegyzőkönyv szerint ilyen típusú büntetést szabtak ki például a *darnói* állatfarmon, ahol az egyik fejőnő, M. Rózsika ellopott 8 liter tejet. A vezetőség határozata alapján a fejőnőt 5 rubel megfizetésére kötelezték, ezenkívül levontak tőle 5 munkanapot, továbbá elbocsátották munkahelyéről. Kiegészítő büntetesként pedig férjétől, M. Páltól levontak további 3 munkanapot.²⁶⁶ A kiragadott példa jól illusztrálja, hogy milyen mértékű aránytalanságok voltak az elkövetett szabálysértések és az azokra kiszabott, összetett szerkezeti felépítésű kombinatív büntetések között. A vizsgált forrásokból rekonstruálható ugyanis, hogy 1961-ben 8 liter tej ára – a rendelkezésünkre álló néhány évvel későbbi, 1964-es adatok szerint – legfeljebb 1,60 rubel lehetett (0,20 kopek/liter).²⁶⁷ Ezzel szemben 1961-ben egy átlagos napszám értéke 1 rubel 82 kopeket tett ki. Vagyis az ellopott tejért – a fejőnőtől és családjától levont pénz- és munkanap együttes értékével számolva – összesen 19,56 rubel büntetést szabtak ki, amely 97,8 liter tej árának felelt meg, és mintegy 12-szer haladta meg az okozott kár valódi értékét. Mindazonáltal ezeknek a kombinatív büntetési stratégiáknak a jelentőségét – a gazdaságot irányító vezetői rétegek nézőpontjából – az a körülmény biztosította, hogy az adott eljárások szekvenciális felépítése megsokszorozta a kolhoz munkásokkal szemben törvényesen kiszabható büntetések lehetőségeit, azaz növelte a megtorló intézkedések produktivitását és elrettentő erejét.

A helyi adminisztratív-gazdasági elit ehhez hasonló túlkapasai és igazságtalanságai ellen azonban a mindennapi cselekvők többsége – félve a megtorlástól – aligha tiltakozott nyíltan. Ennek ellenére a vizsgált forrásokból három

²⁶⁴ NKHLR 1961: 7.

²⁶⁵ NKHLR 1962: 13.

²⁶⁶ NKHLR 1961: 44.

²⁶⁷ NKHLR 1964: 29.

olyan esetről van tudomásunk, amelyek alkalmával a megbüntetett személyek saját érdekeik védelme érdekében az állam magasabb szintű szerveitől kértek segítséget. 1967. szeptember 28-án M. Kálmántól, a kolhoz agronómusától „a munkához való felelőtlen hozzáállása” miatt levonták pótfizetése 10 százalékat, és szigorú megrovásban részesítették. Ugyanebben az évben egy másik alkalmazott, O. István brigadéros házépítés céljából telket igényelt a kolhoztól, amit a helyi vezetőség határozottan elutasított. Mindkét ügyben a sértettek a járási ügyészhez fordultak, aki a kolhoz vezetőségét kötelezte a „helytelen határozatok” módosítására.²⁶⁸

A harmadik feljelentés egy, a korábbiaknál is kisebb léptékű szabálysértéssel kapcsolatos. A kolhoz elnöke, *Bara Endre* 1968. augusztus 15-én „felolvasta a szőlői járási ügyész tiltakozását az 1968. június 25-ei vezetőségi határozat törvénytelenységéről azzal összefüggésben, hogy egy libáért 50 kopeket kellett befizetni B. Erzsébet polgárnak, és úgyszintén amiatt, mert megbüntették egy rubelre, mivel nem jelent meg a vezetőségi ülésen”. A gazdaságot irányító helyi elit – engedelmessé a központi ügyészség felszólításnak – arról döntött, hogy megváltoztatja a törvénytelen határozatot, „mivel a legeltetésért a büntetést a községi tanács határozata alapján kellett kiszabni, a pénzbírságot pedig nem rögzítette a „*Béke*” Kolhoz alapszabályzata, így az nem volt jogos.”²⁶⁹

Mindettől eltekintve azonban a vizsgált korszakban tárgyalt 243 fegyelmi ügynek hozzávetőleg kétharmadára (69,9%-ra) a fent bemutatott három stratégia, tehát a pénzbüntetés, a munkanapok levonása vagy a különféle büntető intézkedések variánsaiból képzett technikák együttes alkalmazása volt a jellemző. Ezekkel a módszerekkel összesen 395 főt büntettek meg: 229 főt lopás, 45 főt munkafegyelem megsértés miatt, további 45 főt rossz minőségű munka, 8 személyt hanyagság, 68 főt pedig egyéb kihágás következtében.

Az eddig ismertetett szankciókon kívül – főleg a kisebb léptékű gazdasági törvénszegések esetén – szintén népszerű büntetési eljárásnak számított a megtermelt zöldség, gyümölcs, gabona stb. után járó pótdíjak és termésszázalékok (összesen 7,4%) visszatartása, valamint a szóbeli vagy írásbeli figyelmeztetés módszere. Ez utóbbi az esetek 7,2%-ában fordult elő, és – a visszaemlékezések szerint – a legenyhébb büntető intézkedések közé tartozott:

„Végovor... megrovásba’ részesíteni... megrótták itt még akkor is... a párt-embert minden megbotlásért megrótták. Még a családi ügybe is beleszólt [a párt]. Ha meg ivott, meg rosszul csinálta, a tervet nem hajtotta végre, megtárgyalták, hoztak egy határozatot, hogy megrovásba részesíteni.”²⁷⁰ „Hát azt azér’ nem vette olyan komolyan... Megróttak, hogy na, legyen valami, de az ember legfeljebb köpött egyet, oszt ment tovább, nem számított.”²⁷¹

²⁶⁸ NKHLR 1968b: 6.

²⁶⁹ Uo. 2.

²⁷⁰ B.3., magyar férfi, *Bodnya*.

²⁷¹ B.9., magyar férfi, *Csatóerdő*.

Az utóbbiaknál jóval súlyosabb büntetésnek számított az átmeneti (1 héttől akár 12 hónapig terjedő) vagy végleges elbocsátás, valamint az alacsony presztízsű és bérű munkakörökbe történő áthelyezés, lefokozás módszere. A vizsgált időszakban e két fegyelmezési eljárás együttes aránya elérte a 7,6%-ot. Azonban mindkettő csupán az 1960-as évek második felétől vált igazán bevetté, amikor – az iparosítással és a továbbtanulási lehetőségek kiszélesedésével – a paraszti munka tovább veszített korábbi presztízséből, illetve a tradicionális gazdasági tevékenységek nagy része a szakképzetlen fizikai munka státusába került.²⁷² A hetvenes évek elejétől a kollektív termelésben munkát vállaló fiatalok között folyamatosan nőtt azoknak a száma, akik az agrárszektor elhagyására törekedtek, és a technológiailag fejlődő, illetve gazdasági előnyökkel járó munkakörökben próbáltak elhelyezkedni.

„Még az öregek azért csak elkapáltak azon a forró, égető napon, de a fiatal-ság, azért tudod, már a könnyebb munkára, a tisztább munkára húzódtok. Akkor azok az öregek hulltak kifelé, ezek a fiataiságok nem akartak a mezőre menni, mind húzódtok inkább, amébe vót egy kis munkaakarát, a gyárakba összevissza. Mék hova. Meg ugyi a 60-as éveke a gépesítés is megkezdődött a mezőkön, akkor már nem is kellett annyi munkaerő, előtte hetekig, hónapokig ültettük a dohánypalántokot elfele. Kézzel. Mikor felállottunk, majdnem feldültünk. Hát akkor még lány vótam, meg fiatalasszony. Hát most? Utána már elültette a gép...”²⁷³

A településen készített interjúk szerint a hatvanas évek végétől vonzóbb szektornak – „jó helynek”, „könnyebb munkának” – számított: a gyári (üzemi) munka, az ipari segédmunka (építőbrigád), a műszaki (traktorista, gépjárművezető), valamint az adminisztratív (irodai) munkakörök (lásd 5–7. kép). Ezzel szemben „rosszabb helynek” tartották a hagyományos agrártermelői (pl. a kapásbrigád, a kertészeti brigád, az állatgondozó és a növényvédő brigádok által végzett) tevékenységek többségét (8., 9. kép). A falusi lakosság üzemi (ipari) munkássá válásával – az órára és percre szabályozott munka- és pihenőidő; a kezdetben hat-, később ötnapos munkarendre való áttérés; a gyáron belüli biztonsági és termelés technológiai előírások; az üzem által biztosított étkezési, tisztálkodási és egyéb lehetőségek²⁷⁴ révén – minőségleg változtak a kolhozalkalmazottak munkafeltételei. Mindez ugyanakkor együtt járt a jobb és modernebb körülmények között dolgozó alkalmazottak munkamentálisának radikálisan átalakulásával is. A *csatóerdői „Béke”* Kolhoz egyik gyáripari munkása szerint:

²⁷² Asztalos 1997: 33.

²⁷³ B.15., magyar nő, *Csatóerdő*.

²⁷⁴ Laki 2021: 74.

„Az optikába pontos időre ott kellett lenni, és csak a szünetbe' vót evés, nem járkálhattunk összevissza. Én, mondjuk itt a gyárba a centirovkán [tárgylencse csiszolására használt gép] dógoztam, úgy hívták. Hát isten őrizzen, hogy a szobába ettünk vóna, se köpenyt, se papucsot nem vót szabad bent hagyni, hanem csak az ebédlőbe. Mert a főnök az megkövetelte a tisztaságot. Mer' annak a lencsének nagyon tisztának kellett lenni. És akkor mi a vastagságot vettük le, lemértük. Mondjuk már a vastagságot is meg a nagyságot is. Tudom, egyszer bent hagytuk a papucsot, az emeleten dógoztunk fent, reggel megyünk keressük, nincs a papucs – a főnök kilökte az ablakon. Mert bent hagytuk. Szigorú vót. Ügyelt a rendre, a pontosságra. Mindenki félt, ha nem úgy csinálja, ahogy kell valamit, vagy elkésik, akkor kilökhetik. Meg hát jól kellett dógozni. Szóval az megvót adva, hogy mennyit kell megcsinálni, és azután kaptuk a fizetéseket.”²⁷⁵

Az ipari termelés erőteljes fejlesztése és ágazati diverzifikációja következtében az 1970-es évek második felétől már nem csupán a mezőgazdasági és ipari bérmunkások között, de az egyes szektorokon belül is jelentős jövedelmi és státusbeli különbségek alakultak ki.

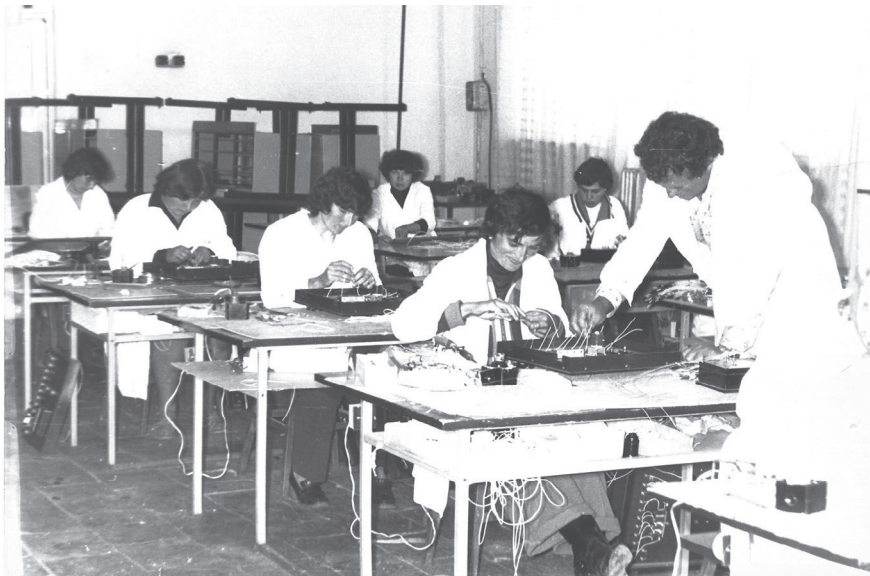
5. kép. A „Béke” Kolhoz konzervgyárának dolgozói (Csatóerdő)²⁷⁶

²⁷⁵ B.10., magyar nő, Csatóerdő.

²⁷⁶ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

6. kép. A „Béke” Kolhoz lágagyárának dolgozói (Csatóerdő)²⁷⁷

7. kép. Ipari munkások a „Béke” Kolhoz műszergyárában (Nagypálfalva)²⁷⁸

²⁷⁷ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

²⁷⁸ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

A feldolgozóipari, valamint a gépipari alkalmazottak munkakörülményeiben és bérezésében megmutatkozó egyenlőtlenségekről az egyik *csatóerdői* asszony, aki 1970-től (13 évig) a kolhoz téglagyárában, 1983-tól pedig egy évtizeden át a gazdaság műszergyárában dolgozott, a következőket mondta el:

„B. S.: Mi volt a különbség a két munkahely között? B.9.: Az ég meg a föld. Tisztán járni... Különösen én akkor tudtam meg, amikor már a műszergyárba mentem, hogy hogy lehet könnyebben is pénzt keresni. Mert a téglagyárba esett-fújt, menni kellett, sáros munka vót. Sárosok vótunk, gumicsizmáson jártunk. De mikor a műszergyárba' jártunk: szandáson, szép ünneplőruhába, tisztán jöttünk-mentünk és ott is úgy lehetett dógozni. Köpenyünk vót. A téglagyárba nekünk például olyan munka vót, hogy az frecskelt a víztül, gumikötőt adtak, a műszergyárba persze már tisztán lehetett járni, szép fehér köpenybe, már azért nagy a különbség. És a fizetés majdnem még egyszer annyi vót, mint a téglagyárba. Nehéz munka vót, és azt nem úgy fizették. A műszergyárba 260-at kerestünk.”²⁷⁹

A termelés folyamatainak modernizálása, gépesítése, valamint az ipari termelés szerkezeti bővülése a helyi társadalomban viszonylag hamar egy differenciált munka- és pénzfogalom kialakulásához vezetett. A kolhoz-munkások körében létrejött a „nehéz – könnyű munka”, a „tisztá – koszos munka”, a „benti – kinti munka”, továbbá a „kevés – sok pénz”, a „jó – rossz pénz”, „a könnyű – nehéz pénz” distinkciója. A kolhoz-munkások gazdasági mentalitásában és nyelvi repertoárjában bekövetkező változásokat – a fenti elbeszéléseken kívül – az alábbi idézetek is megfelelően szemléltetik:

„Megkerestük a jó pénzt bent, a gyárba, ott meg löktek nekünk. Hát ott, kint, ki hogy bírt, úgy labécolt. Ott nem ölt el bennünket a munka. Nem ölt el bennünket. Na viszont azután fizettek, hogy hány láda almát szedtünk. Azért csak szedegettünk, megvót ott a norma is. Vigyáztunk mi azért arra, hogy annyi, amennyi kell, meglegyen. Ha nem tudtuk szedni, akkor levertük. Ha nem vót ott a brigadéros, vagy nem vót közel. Azt mondják, segíts magadon, az Isten is megsegít, igaz?”²⁸⁰

Vagy:

„Az idősebb Csatlós Daniné, Juci néni, mindég morgolódott, hogy hát Margit miért nem jössz már be könnyebb munkára, hát a gyárba jönnél már be, hát ez [a mezei munka] csak fizikai munka. A gyárba csak könnyebben megkeresed.”²⁸¹

²⁷⁹ B.16., magyar nő, *Bodnya*.

²⁸⁰ Uo.

²⁸¹ B.15., magyar nő, *Csatóerdő*.

A hetvenes évek második felétől – a fiatalabbak körében – a szakma- és munkahelyválasztással kapcsolatos stratégiák egyre inkább a fizikai munka elkerülésére és a formális munkaerőpiaci (munkahelyi) jövedelmek maximalizálására irányultak.

Így a kolhoz munkások mindennapi tevékenységeiben is egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak a kényelmi szempontok: a kulturált munkakörülményeknek, a munkával töltött idő lerövidítésének, a pihenőidő meghosszabbításának, a hatalmi ellenőrzés „kicszelezésének” lehetősége. Mindezzel párhuzamosan ugyanakkor a mezőgazdasági termeléshez szükséges földtulajdon mint nem kizárólag gazdasági, hanem emocionális jelentőséggel is bíró birtoktárgy – amit Tóth Zoltán földfétisnek nevezett²⁸² – fokozatosan veszítette el jelentőségét. Ezenkívül a lakosság életmódváltásával, a munkakörülmények modernizálódásával²⁸³ megváltozott a kolhoz munkások korábbi munkaethosa is: a kézi vagy állati erővel végzett, azaz a paraszti életformához szervesen hozzátartozó (fizikai) munkát a kolhoztagok új generációja már egyre kevésbé akarta vállalni. A hatalom képviselői a kétkezi munkát ezért egyre gyakrabban alkalmazták fegyelmezési eszközként. A rosszul dolgozó, engedetlen vagy valamilyen vétséget elkövető szakmunkásokat (gépkocsivezetőket, traktoristákat, az iparban dolgozókat) megfosztották munkaeszközeiktől, időszakosan vagy tartósan alacsonyabb munkakörökbe, gyakran fizikai munkára osztották be.

1969-ban például G. András és K. Elek traktoristák „önkényesen, részeg állapotban jártak szántani a kolhozisták háztájiját”, ezért az előbbi egy hónapra, az utóbb említett személyt 6 hónapra a mezei brigádba vezették át.²⁸⁴ Ugyanebben az évben V. Zsigmond, a fűrészüzem egyik dolgozója többször is megsértette a balesetvédelmi szabályzatot („a teherautóról le akart venni egy berendezést a farm számára, ami összetört”, másodszor pedig a fafeldolgozó üzemben „ráült a fára, amelyet szétvágott a fűrész”). A kolhoz vezetősége úgy határozott, hogy leváltják korábbi posztjáról, és 1 hónapra átvezetik a mezei brigádba.²⁸⁵

²⁸² Idézi: Gagyí 2005: 80.

²⁸³ A vidéki, falusi települések szocialista urbanizációjának magyarországi párhuzamait lásd Ispán 2020.

²⁸⁴ NKHLR 1969: 42.

²⁸⁵ Uo. 20.

8. kép. A „Béke” Kolhoz mezei brigádja (Csatóérdő)²⁸⁶

9. kép. A „Béke” Kolhoz 2. számú farmjának állatgondozója (Csatóérdő)²⁸⁷

²⁸⁶ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

²⁸⁷ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

A falu első jelentősebb ipari egységét, a téglagyárat, amely – a visszaemlékezések szerint – kezdetben magasabb presztízsű munkahelynek számított (ahol a „tisztesebb”, „jobb asszonyok” dolgoztak),²⁸⁸ az 1970-as évek második felétől (a munkalehetőségek bővülésével és az ipari bér munkát végzők életkörülményeinek javulásával) a kolhoz munkások többsége már igyekezett elkerülni. Ezért az adott színteret a kolhoz vezető politikai-gazdasági elit egyre gyakrabban használta a kollektív gazdaságon belüli fegyelmezés helyeként:

„Hogyha vót egy traktorista és azt megfogva [az elnök vagy a vezetőség] valamivel... hogy elvitt egy pricep porondot [sódert] vagy valamit... levette a munkából, és betette a téglagyárba – a vót a büntetőláger. Betette oda dógozni egy hónapra. Vagy kiküldte a brigádba kapálni. Tudod, az nagyon nehéz munka vót, a megbüntettek inkább ide tették. 69-be indult meg a gyár, akkor született meg a lányom, 71-be már keresni kellett a munkásokat, mert nem vót, aki dógozzon. Pláne a férfi erő hiányzott. Akkor oszt küldte [a vezetőség] a büntetőlágerbe fele a munkásokat.”²⁸⁹

²⁸⁸ Az egyik *bodnyai* asszony a *csatóerdői* téglagyárra és az ott dolgozó üzemi (ipari) munkások korabeli társadalmi státuszára a következőképpen emlékezett vissza: „Az elején, amikor még nem vót úgy munkalehetőség, amikor még újdonság vót a téglagyár, hogy is mondjam neked, akkor ott még ilyen jobb asszonyok dógoztak, meg akinek gyermeke vót, annak is megfelelő vót, mert fél napot kellett csak dógozni. A kereset olyan 120–150 rubel vót. Ha 100 rubelünk megvót, akkor még 12 rubelt kaptunk hozzá ilyen progresszívkat, hűségpénzt. Téglát gyártottunk, később meg oszt vótak már ilyen alagsövek, érted. A kemencénél férfiak dógoztak, de így már lankákban. Tizenegy kocsitoló vót, hat máglázó vót, három lentáruul leszedő vót egy lankába. Én lentaszedő vótam, mert nekem az tetszett. – B. S.: Itt is volt nehezebb, meg könnyebb munka a téglagyáron belül? – Persze, hogy vót, persze. Úgy is fizettek. A lentaszedőnek más fizetése vót, a kocsitólónak megint más tarifa vót, a máglázóknak megint, azok kerestek a legtöbbet. Meg vót, akik csinálták a helyet, ágyakat, így mondtuk, sínpucoló – szóval minden munkára más fizetés vót. – B. S.: A hetvenes évek elején még csak magyarok dolgoztak itt? – Akkor még egy cigány se. Csak magyarok és mondom neked, hogy olyan tisztas asszonyok. Mint mondjuk H. Irén néni, ő is ott dógozott, igen. Akkor G. Ili néni, úgyhogy nem a sepredékek dógoztak ott, én úgy mondom meg, ahogy van. Hát ilyenek dógoztunk, de meg kellett becsülni, hogy ott maradjunk azon a helyen, mert hát az akkorába ez jó munka vót. Meg tudod, mondjuk, aki a mezőn vót, nem mehetett, hogy most én a mezőnül megyek a téglagyárba, vagy a téglagyárból megyek ide vagy oda dolgozni. Nem lehetett menni, ha ott kezdte. Később már, mikor már aztán ugyi mindenki unta azt a nagy nehéz munkát... Kezdte unni, akkor már keresgetni kellett a munkásokat, mert nem vót aki dógozzon. Pláne a férfi erő. Akkor oszt, ha a férfiakot, ha valahon úgy büntettek – nőket nem, mert nők vótak mindig elegen, férfiak viszont nem vótak annyin a kemencénél –, és akkor odatették egy-egy hónapra, ha meg vót büntetve...”. B.16., magyar nő, *Bodnya*. [Kiemelés – B. S.]

²⁸⁹ B.14., magyar férfi, *Csatóerdő*.

10. kép. Nyers téglát hordó munkások („kocsitoló” és „abslagoló” asszonyok) a „Béke” Kolhoz téglagyárában (Csatóerdő)²⁹⁰

11. kép. Kerámia alagsőveket rakodó téglagyári asszonyok (Nagypálfalva, téglagyár)²⁹¹

²⁹⁰ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

²⁹¹ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

12. kép. Téglapakolás az égetőkemencékből (Csatóerdő, téglagyár)²⁹²

A levéltári iratok szerint 1961 és 1971 között fő- és/vagy mellékbüntetésként összesen 63 személyt bocsátottak el, vagy fokozták le korábbi pozíciójából, ami a kolhozban megbüntetett alkalmazottak valamivel több mint egytizedét (11,9%-át) tette ki. Ebből 37 főt lopásért, 22-t munkafegyelem megsértéséért, további 2-2 személyt pedig hanyagságért és egyéb kihágásért büntettek meg.

A mindennapi törvényszegések másik csoportjába – ahogyan arra a kötet 2.2.3. fejezetében már utaltam – a kolhozisták különféle munkaerő-elvonási technikái (színlelt munkavégzés, igazolatlan hiányzás, önkényes kilépés körébe sorolható hétköznapi eljárások) tartoztak. Ezek visszaszorítására – a gyakori pénzbüntetés vagy munkanaplevonás mellett – a helyi gazdasági-adminisztratív elit számos egyéb, meglehetősen produktív eljárást dolgozott ki. A különféle jutalmakból, a pótfizetésből való kizárás közismert gyakorlatán kívül ilyen fegyelmezési stratégia volt többek között a kolhozmunkások háztelkeinek, földterületeinek erőszakos levágása vagy éppen az új telekhelyek kimérésének megtagadása, a lakosság fizikai mozgásának korlátozása, végső esetben pedig a törvényszegő személyek kizárása a kolhozból.

A vizsgált települések mikroregionális központjává váló településen, *Csatóerdőn* a hatvanas évek közepétől tömegesen alapítottak új gyárakat és ipari üzemeket, melyek kiszolgálásához a korábbiaknál jóval nagyobb munkaerőre

²⁹² A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

volt szükség. Ennek érdekében a kolhoz vezetősége számos olyan intézkedést hozott, amelynek a népesség mesterséges felduzzasztása – Foucault szavai szerint a lakosság „eredeti térbeli beágyazottságának megszüntetése és funkcionális áthelyezése”²⁹³ – volt az elsődleges célja.

Ezek közé tartozott például az a meglehetősen korán, 1962-től kialakult gyakorlat, hogy a környező falvakban (*Vápahát, Nagypálfalva, Tegzeháza, Darnó*) a családot alapítani szándékozó fiatalok számára saját származási településükön nem adtak telekhelyet; a kolhoz elsősorban a településcsoport központjában, *Csatóerdőn* engedélyezte új házak építését és földterületek kimérését. A beköltöző népesség elhelyezésére a kolhoz 1961 és 1975 között a falu meglévő lakásállományhoz (429 lakás) további 552 – a kor viszonyai szerint modernnek számító – lakóházat épített hozzá (lásd 5. melléklet); továbbá mintegy 8 új településrészt (Gorkij utca, Majakovszkij utca, Ifjúsági utca, Petőfi utca, Paládi út, Gagarin utca, Kossuth L. utca, Móricz Zs. utca) alakított ki. Mindez megfelelően érzékelteti a településfejlesztési politika által indított mesterséges népesedési folyamatok (települések közötti lakosságcsere, egyoldalú népességkoncentráció, belső migráció stb.) hatalmas mértékét.

A vidéki települések infrastrukturális fejlesztésére, a lakosság térbeli koncentrációjára irányuló intézkedések – amint az köztudott – a korabeli szocialista urbanizációs fejlesztéspolitika tágabb kontextusába illeszkedtek.²⁹⁴ A vizsgált faluban látható tervszerű betelepítések és település-összevonások megvalósítása azonban mindemellett számos gyakorlati cél megvalósítására is alkalmas volt: egyrészt lehetővé tette a nagyüzemi termelés hatékonyságának növelését, illetve a kollektív termelést akadályozó bizonyos tényezők (lopás, feketemunka, munkaelkerülés stb.) csökkentését. Ezenkívül az államhatalmat képviselő helyi adminisztratív-gazdasági elit számára elősegítette a fegyelmezés hatékonyságának fokozását, és jelentékenyen bővítette a társadalmi ellenőrzés lehetőségeit. (A fegyelmezési technikák egyes rendszerelemeit lásd a 11. ábrán.)

A kolhozban elterjedt fegyelmezési gyakorlatok szerkezeti felépítésére vonatkozóan további fontos tanulságokat szolgáltathatnak a megbüntetett személyek foglalkozásszerkezeti megoszlásával kapcsolatos adatok. A 7. táblázat tanúsága szerint tíz év alatt a szűk értelemben vett politikai-gazdasági elit (kolhozelnök, elnökhelyettes, párttitkár) egyetlen tagja ellen sem indult szabálysértési eljárás. A megbüntetett személyek között a relatíve jobb gazdasági és munkafeltételek között dolgozó szakértelmiségi és parasztkáderek száma szintén elenyésző volt; a két foglalkozási csoport együttes aránya nem haladta meg a 8,4%-ot. A büntető intézkedések valamivel több mint egyharmada (37,8%-a) a kollektív vagyonhoz és erőforrásokhoz (mezőgazdasági gépek, eszközök) hozzáférést biztosító örök, raktárnokok, anyagfelelősök,

²⁹³ A térbeli (újra)felosztást és funkcionális elrendezést mint fegyelmezési technikát részletes elemzi Foucault 1990: 193–202.

²⁹⁴ A szocialista urbanizációs politika ideológiai hátterének, cselekvési terveinek erdélyi párhuzamai kapcsán lásd R. Süle 1990; Demeter 2014; Biró 1994.

garázsfnökök és beszerzők szabálysértő magatartásának megfékezésére irányult. A megtorló eljárások több mint felét azonban (53,2%) a gazdasági, társadalmi értelemben legrosszabb helyzetben lévő agrárnépességgel (az állatfarmokon, kertészeti és mezei brigádokban dolgozó kolhoz munkásokkal) szemben indították.

Ezt a képet ugyanakkor árnyalhatjuk, ha a büntetési technikák megoszlását a kolhoz alkalmazottainak foglalkozási csoportokon belüli aránya alapján elemezzük. A rendelkezésre álló adatok szerint a munkás- és parasztkérdék (farmvezetők, brigadérosok, lánkavezetők stb.) minden egyes tagjára hozzávetőleg 2,8-szor, az örökre, a raktárnokokra, az anyagfelelősökre, a garázsfnökökre, a beszerzőkre 2,2-szer, a gépkezelőkre és áruszállítókra pedig 1,7-szer szabtak ki valamilyen büntetést.

	Szabálysértések típusai	Büntetések típusai
Tulajdonjog	lopás, károkozás	a) pénzbüntetés
		b) munkanap, pótdíjazás, százalék levonása
		c) fizetett szabadság megtagadása
		d) elbocsátás, alacsonyabb státuszú munkára való átvezetés
Új munkaszervezet és bérvizonyok	munkafegyelem megsértése	e) figyelmeztetés, megrovás
	rossz minőségű munka	f) átadni a bíróságnak, rendőrségnek, község házábanak
	hanyagosság	g) az a, b, c, d, e, f, g bizonyos elemeiből képzett sorozatok
	színlelt munkavégzés	gy) háztelkek méretének csökkentése
	igazolatlan hiányzás	h) a lakosság térbeli és funkcionális áthelyezése („áttelepítése”), mesterséges koncentrációja, mozgásának korlátozása („befagyasztása”)
	önkéntes kilépés, gazdasági célú elvándorlás	i) pótdíjazás megvonása, kizárás a kolhozból
Új hatalmi viszonyok	hatalmi szimbólumok negligálása vagy megsemmisítése	j) szimbolikus erőszak
	fizikai erőszak	k) bíróság, börtön, fizikai erőszak

11. ábra. A hétköznapi ellenállás és a figyelmeztési technikák rendszere²⁹⁵

²⁹⁵ Saját szerkesztés.

A munkaszervezeti hierarchiában alacsonyabb szinten elhelyezkedő, gyengébb érdekérvényesítő képességű társadalmi csoportoknál a kolhoz vezetősége a relatíve kis léptékű törvénysértéseket is gyakran aránytalanul nagy büntetésekkel sújtotta. Az egyik vezetőségi ülés jegyzőkönyve szerint például *Bara Endre*, a *csatóerdői* kolhoz elnöke, 1963-ban tetten érte A. Károly brigádvezető feleségét, aki 10 kg karalábét lopott a gazdaság kertészetéből. Ezért a cselekedetért a karalábé árának (10 rubel) megfizetésén kívül A. Vilmától levonták az egész évi pótdíjazását, megbüntették férjét, A. Károly brigádvezetőt 5 munkanapra, valamint levonták pótfizetésének 50 százalékát. A büntetés részeként – a férj kivételével – elbocsátották a kolhozból az egész családot. Ezenkívül elmozdították posztjáról N. Lajos őrt is, mivel nem óvta meg a kolhozvagyont, és nem látta el megfelelően a feladatát. Egy másik alkalommal, ugyancsak a kolhozelnök a vezetőségi tagoknak jelezte, hogy 1967. október 11-én elfogta T. Imrét, a 2. állatfarm műszaki dolgozóját, aki munkahelyéről táskájában tápot lopott. Az elnök javaslatára az elkövetőt elbocsátották állásából és megfosztották az 1967-es évi pótdíjazásától. Ezenkívül megbüntették „a felelőtlen hozzáállásért H. elvtárs farmvezetőt, az őrt, Sz. Bélát és a malom munkásait: T. Tibort és V. Jenőt 5-5 rubelre.”²⁹⁶

Az idézett példák alapján úgy tűnik, hogy a hatalmi elit nem csupán a szabálysértéseket közvetlenül elkövető egyéneket, hanem gyakran az egyének társadalmi mikrokörnyezetét is büntette; a helyi faluközösség alapvető szociális (rokonsági, baráti, munkahelyi) kapcsolatainak lerombolásán vagy legalábbis a kolhozmunkások hagyományos társadalmi tőkéjének²⁹⁷ gyengítésén keresztül megpróbálta megerősíteni az állampolgárok gazdasági, társadalmi, politikai lojalitását az új, szocialista államhoz.

²⁹⁶ NKHLR 1963: 15.

²⁹⁷ Bourdieu 1998; Coleman 1998.

7. táblázat. A kiszabott büntetések megoszlása a foglalkozási főcsoportok szerint 1961–1971 között²⁹⁸

Foglalkozási csoportok	Foglalkoztatottak száma	Megbüntetett személyek		
		száma		az 1 főre jutó büntetések száma foglalkozási csoportok szerint
1. Vezető beosztású hatalmi-politikai elit (kolhozelnök, elnökhelyettes, párttitkár)	1964-ben			
		fő	%	
	3	0	0	0
2. Szakértelmiségiek (könyvelők, közgazdászok, mérnökök, agronómusok, zootechnikusok, villanyszerelők)	28	5	0,9	0,1
3. Munkás- és parasztkáderek (farmvezetők, brigadérosok, lánkavezetők, ellenőrző bizottsági tagok, népi ellenőrök stb.)	14	40	7,5	2,8
4. Kiszolgáló személyzet (őrök, raktárnokok, anyagfelelősök, garázs-főnökök, beszerzők)	32	73	13,8	2,2
5. Gépkelők, áruszállítók (tehergépkocsi-vezetők, traktoristák, gépkelők, fogatosok)	72	127	24	1,7
6. Kolhoz munkások (összesen)	2081	281	53,2	0,1
Ebből:				
a) az állattenyésztésben	291	69	24,5	
b) a növénytermesztésben	1634	26	9,2	
c) az iparban	156	5	1,8	
az a, b, c valamely „beazonosítatlan” területén dolgozó munkás		179	63,8	
Nincs adat		2	0,7	
	2081	281	100	

²⁹⁸ Saját szerkesztés. Az adatok forrása: a csatóerdői „Béke” kolhoz hivatkozott vezetőségi jegyzőkönyvei.

2.3.2. Elismerések és jutalmazási technikák.

A hatalommal való együttműködés populáris kultúrája falun

A hétköznapi informális gazdasági gyakorlatokról és különféle túlélési technikákról (lopás, károkozás, munkafegyelem megsértése stb.) szóló fejezet azt a (hamis) látszatot keltheti, hogy a lokális társadalom egésze egységesen reagált az 1945 utáni változásokra. Vagyis ellenált az új („szovjet”) diktatórikus állam politikai, gazdasági céljainak, illetve szabotálta annak formális intézményi működését. Erről természetesen nincs szó.

Az új politikai, gazdasági, ideológiai rendszer és a pártállam korlátozó intézkedései a paraszti társadalom különböző (kis-, közép- és nagybirtokos) rétegeit nem érintette egységesen negatívan; a lakosság egyes csoportjai ennek megfelelően a külső hatalmi beavatkozásokra különböző módon reagáltak.²⁹⁹ A vizsgált kárpátaljai településeken az agrárnépesség legelesettebb, a szegény- és föld nélküli parasztsághoz tartozó része például – kezdetben legalábbis – támogatta a feudális eredetű társadalmi egyenlőtlenségek, birtok- és tulajdonviszonyok állami újraszabályozását. Mint ahogyan közismert tény az is, hogy a szovjet hivatali apparátushoz és erőszakszervezetekhez tartozó – megyei, járási, városi és falusi – új káderelit vagy annak legalábbis egy része szintén aktívan közreműködött a szocialista program kivitelezésében, illetve végrehajtásában.

Ezek a körülmények – a részletek figyelembevétele nélkül – azt jelzik, hogy az állampolgárok körében érvényesülő támogató rutinok, vagyis a szovjet állam intézményes kereteinek kiépítését és működését elősegítő együttműködési formák (a gazdasági érdekből, ideológiai vagy egyéb okokból vállalt kooperáció, konspiráció, kollaboráció különféle típusai) legalább annyira hozzátartoztak a diktatúrában való társadalmi részvételhez, mint a rejtett tiltakozás és szembenállás korábban bemutatott stratégiái.

A szovjet politikai diktatúra kezdetétől az új vidéki káderelit a vizsgált határ menti településeken is fokozatosan alakította ki előjogainak és kiváltságainak specifikus rendszerét. Az első két évtizedben a csoport privilégiumainak (a magasabb fizetések és munkaerőpiaci pozíciók, a gyakori prémiumok, a jobb munka- és életkörülmények, a könnyebb hozzáférés bizonyos hiánycikkekhez, az üdülőkiutalások stb.) egy része azonban – a rendelkezésre álló adatok szerint – az *informalitás szféráján belül* maradt. A jutalmazással kapcsolatos intézkedéseknek ugyanis *a hivatalos diskurzusban* sokáig nem voltak olyan sokrétű, kifinomult és differenciált technikái, mint a törvénytértéseket szankcionáló büntetéseknek.

Ezt bizonyítják többek között az állami gazdaságok, szovhozok és kolhozok működési rendjét meghatározó különféle hivatalos szabályzatok, formális rendeletek is. A normasértő cselekvések (lopás, gondatlan munkavégzés,

²⁹⁹ Vö. Farkas 2016, Nagy 2013.

távolmaradás) elkövetőivel szemben – amint azt már az előző fejezetben is bemutatam – a kollektív gazdálkodás első éveitől meglehetősen összetett büntetési formákat és módszereket alkalmaztak. Noha a törvénysértések szankcionálására a *csatóerdői* kolhozoknak már az 1948-as első alapszabály-mintája³⁰⁰ is nagyon változatos technikákat sorol fel, ugyanez a dokumentum azonban még egyetlen előírást, útmutatást sem tartalmazott arra vonatkozóan, hogy a termelésben jól dolgozó, a hatalom regulatív elvárásait maradéktalanul betartó kolhoz munkásokat milyen pozitív módszerekkel lehetne ösztönözni, jutalmazni. Igaz, a munkateljesítmény szerinti elosztás és a jövedelem differenciálás elve már a szocializmus klasszikus korszakában is tartalmazott olyan szabályokat, amelyek a hiánygazdaság és a központosított állami újraosztás keretei között értelmezhetőek voltak egyfajta „jutalmazási” rendszerként is. Az 1948-as alapszabály rögzítette például, hogy ha „a földművelési brigád a jól végzett munka eredményeként a számára kijelölt földterületről a kolhoz átlagos termésénél magasabb termést takarít be, vagy az állattenyésztő brigád kiváló munkája eredményeképpen biztosítja a nagyobb mérvű tejelést, a jószág jobb táplálását, valamint a fiatal állatok teljes megőrzését, akkor az artel vezetősége az ilyen brigád minden tagjának az általuk elvégzett munkanapok számának 10%-áig, a brigád kiváló rohammunkásai részére 15%-áig, a brigádvezető és a farm vezetője részére pedig 20%-áig terjedő pójtjévedelmet számít fel”.³⁰¹

A szocialista életformát és az új munkaethoszt követő, annak engedelmeskedő alkalmazottak társadalmi, anyagi elismerését szolgáló, összetettebb jutalmazási rendszer bevezetésére azonban csak később, az 1950-es évek második felében került sor. Ezekben az években a tervgazdaság az állandó tervtúlteljesítési kényszerrel nagyon komoly hatékonysági problémákat hozott felszínre,³⁰² melyek kezelésére többféle, a szovjet mintát követő megoldási kísérlet született. Ezek közé tartozott például a sztahanovista mozgalom, a szocialista munkaverseny, a bérrendszer korrekciója, egyszóval azok a termelés fokozását előtérbe állító kampányok és intézkedések, amelyek az 1960-as évek közepére hozzájárultak ahhoz, hogy a változatos büntetési módszerek mellett egy meglehetősen összetett ösztönzési-jutalmazási rendszer is kialakuljon. A vizsgált településen 1961-től használt új alapszabályzat 34. paragrafusában ezért már olyan rendelkezések is megtalálhatóak voltak, amelyek az elismerés politikájának fokozatos differenciálódásáról, fejlődéséről tanúskodnak. A dokumentum szerint „a termelésben elért kiváló eredményért, az ésszerűsítési javaslatok kidolgozásáért, a közösségi eszközök takarékos felhasználásáért, a kolhozbeli termelésben hosszú éveken át végzett kifogástalan munkáért és a kolhoz előtt szerzett egyéb

³⁰⁰ A mezőgazdasági artel alapszabályzat-mintája..., 1948: 24–25.

³⁰¹ Uo. 22–23.

³⁰² Gyekiczky 1989: 39.

érdemekért a kolhozisták közgyűlése vagy a kolhoz vezetősége a következő jutalmazásban részesítheti a kolhoztagokat:

köszönetnyilvánítás;

prémiumkiadás vagy értékes ajándékkal való jutalmazás;

díszoklevéllel való kitüntetés;

a dicsérettáblára vagy a dicséretkönyvbe való beírás;

az »Érdemes kolhoztag«, vagy a »Köztiszteletű kolhoztag« cím adományozása.

A kolhoz tagjai közgyűlésének döntése alapján a jutalmazás más módjai is megállapíthatók.³⁰³

A megfogalmazásból jól látható, hogy a legitim („szocialista”) gazdasági magatartásokat elismerő, azt artikuláló és támogató jutalmazási stratégiák között meglehetősen kiegyenlítetlen volt a szimbolikus és anyagi megbecsülést reprezentáló aktusok aránya. Az öt jutalmazási formából négynek – köszönetnyilvánítás, díszoklevél adományozása, beírás dicsérotáblára és dicséretkönyvbe, érdemes vagy köztiszteletű kolhoztag cím adományozása – a munkások morális elismerése volt az elsődleges célja, és csupán egy irányult a kolhoztagok gazdasági (anyagi) ösztönzésére. Ennek különösen nagy a jelentősége, ha tekintetbe vesszük, hogy a hatalom nemritkán a legkisebb törvénysértéseket is aránytalanul nagy gazdasági (pénzbeli) vagy fizikai (a munkások testi erejének kizsigerelésére irányuló) szankciókkal büntette, ami tovább növelte a fegyelmező és jutalmazó módszerek közötti, amúgy is jelentős minőségi különbséget.

Az 1961-ben érvénybe léptetett alapszabályzaton a következő években még több kisebb módosítást hajtották végre. A gazdaságban alkalmazott jutalmazási rendszer azonban a kilencvenes évek végéig lényegében változatlan maradt. Az apróbb változtatások közül figyelmet érdemel egy 1967-ben elfogadott javaslat, amely a „tiszteletbeli” – korábbi „érdemes” vagy „köztiszteletű” – kolhoztagok számára (alkalmi) hozzáférést biztosított a gazdasági, szociális, kulturális, egészségügyi ellátórendszeréhez: „Erre a gyűlésre vár az a megtisztelő feladat – fogalmazott a *csatóerdői* kolhoz elnöke –, hogy a kommunista életforma egyik komoly intézkedését megvalósítsák. Alá kell húznunk, ez csak a kezdet. Ugyanis ma történik meg a régebben *tiszteletbeli kolhoztagnak nyilvánított* öt idős kolhozistáknak: K. Géza *vápaháti*, O. István *bodnyai*, A. Károly *csatóerdői*, M. Péter *mikószegi*, I. Gyula *darnói* idős kolhozistáknak – a kolhoz három kulcsának átadása. *Első kulcs*: kulcs a kolhoz terményraktáraihoz, szükség esetén ingyen kap termést, kenyeret és abraktarmányt. *Második kulcs*: kulcs a kolhoz garázsaihoz, ingyenes fuvarok élvezése. *Harmadik kulcs*: kulcs a szociális, kulturális, egészségügyi jóléthez. A kolhoz által kért újság ingyenes megrendelése, évente egy szanatóriumi üdülés.”³⁰⁴

³⁰³ NJKHLR 1961a: 35.

³⁰⁴ NJKHLR 1967: 33. (Kiemelés – B. S.)

2.3.3. A vidéki gazdasági-politikai elit privilégiumai

A *csatóerdői* kolhoz fizetési bérlistái alapján 1970-ben a helyi adminisztratív-gazdasági elithez a következő tisztségeket betöltő személyek tartoztak: 1 kolhozelnök, 1 pártbizottsági titkár, 2 agronómus, 2 állattenyésztési szakember, 3 állatorvos, 7 könyvelő, 1 közgazdász, 1 növényvédő mérnök, 1 munkaügyi ellenőr, 6 gépkezelő technikus, 1 biztonságtechnikai mérnök, 2 farmvezető, 8 brigadéros és 31 lánkavezető.

Ez a káderelit, a termelés gyakorlati feladatait végrehajtó parasztsághoz képest, számarányát tekintve abszolút kisebbséget alkotott. 1970. január 1-jén – azaz több mint két évtizeddel a szovjet megszállás és a kollektív termelési rendszer bevezetése után (!) – *Csatóerdőn* az öt falu gazdaságát szervező kolhozvezetőség mindössze 67 főből állt. Ez az adott gazdaságban foglalkoztatottak összlétszámának (2729 fő) mindössze 2,4%-át tette ki.³⁰⁵ Figyelemre méltó, hogy a káderelithez tartozó személyek között csupán négy főnek volt felsőfokú iskolai végzettsége; ez utóbbiak közül pedig kizárólag három fő (a főkönyvelő, az állatorvos és a biztonságtechnikai mérnök) töltött be szakirányú végzettségének megfelelő pozíciót. A gazdaság első számú vezetője, a kolhozelnök – amint azt korábban jeleztük – történelem szakos tanári diplomával látta el feladatait.

A nomenklátúra tagjainak kétharmada (43 fő) a „munkásosztályból” felemelkedett (azaz többnyire paraszti származású) brigádvezetők, lánkások, valamint gépkezelők voltak, akiknek 69%-a csupán elemi iskolát végzett. A teljes káderosztály egyharmada (26 fő) a kommunista párt tagja volt, 4 fő pedig tagjelölt pozíciót töltött be. A csoport több mint fele (37 fő) pártonkívüli személy volt, akiknek a többsége – egy-két kivételtől eltekintve – a legalacsonyabb tisztségű (brigádvezető, lánkavezető), iskolázatlan káderek közé tartozott.³⁰⁶

A kollektív gazdaság szervezeti hierarchiájában különböző pozíciókat betöltő káderek, különösen az adminisztratív-gazdasági elit és az egyszerű kolhozmunkások közötti gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségeket – egyéb tényszerű információk hiányában – jól érzékeltetik a rendelkezésünkre álló jövedelmi adatok.

A *csatóerdői* kolhoz elnökének 1970-ben például 312 ledolgozott munkanap után összesen 5100 rubelt, azaz napi 16 rubelt fizettek ki. Ugyanebben az évben a vezetői-szakértelmiségi munkaköröket (elnökhelyettes, farm- és brigádvezető, könyvelő, agármérnök, közgazdász, nyilvántartó stb.) betöltő személyzet évente 2440–3910 rubelt keresett; jövedelmük naponta tehát 7,8–12,5 rubel között mozgott. Ezzel szemben a mezőgazdaságban és az állattenyésztésben dolgozó kolhozmunkások napi bére 1970-ben – ahogyan azt

³⁰⁵ NJKHLR, 1970a: 1–14.

³⁰⁶ Uo.

már korábban is említettem – mindössze 4,35 rubelt ért el. Egy szakmunkás éves bére ebben az évben: a traktorbrigádban 1196 rubel, az építőbrigádban 1021 rubel volt; az állattenyésztésben egy fejőnő 1323 rubelt, a növénytermesztésben egy mezei munkás 892 rubelt, egy fogatos pedig 713 rubelt keresett, amely kevesebb mint fele-negyede – volt az adminisztratív-gazdasági elithez tartozó személyek fizetésének.³⁰⁷

A kollektív gazdaság alkalmazottjai között meglévő jövedelmi egyenlőtlenségeket azonban tovább növelték az elit számára a termelés fokozásáért járó fizetési prémiumok is, amelyek mértékét szintén a közülük megválasztott kolhozvezetőségi tanács tagjai határozták meg. A *csatóerdői* kolhozban – a vonatkozó jegyzőkönyvek tanúsága szerint – a mezőgazdasági termékek éves állami tervének túlteljesítése esetén minden egyes százalék után a kolhozelnök, az elnökhelyettes, a mezőgazdaság szakemberek, a főkönyvelő és a brigádvezető saját havi fizetésének 10%-át, a termékek eladása után pedig 5%-át kapta meg fizetési prémium formájában.³⁰⁸

A vezetőség erre az összegre – egy testületi döntés értelmében – abban az esetben is jogosult volt, ha a kolhoz: *a)* túlteljesítette a legfontosabb államilag meghatározott ágazatok gazdasági mutatóit a szemes termény, a hús, a tej és más termékek terén; *b)* innovatív termelési technológiákat alkalmazott, amelyek segítségével csökkentette a termékek előállításának költségeit; *c)* teljesítette a mezőgazdasági termékek éves eladási tervét a brigádokban és az állattenyésztési farmokon függetlenül a kolhoz egészének éves gazdasági tervedményétől.³⁰⁹

A gazdasági terv túlteljesítését természetesen az egyszerű kolhoz munkások körében is megpróbálták ösztönözni, hiszen az állam esetükben is – termelési ágazatonként és foglalkozási csoportonként eltérő mértékű – pótfizetés felszámolását írta elő. E juttatások abszolút és relatív értéke azonban alulmaradt a hivatali elit pótfizetéseihez képest. Ennek egyik oka, hogy a vezetőségi tagoktól eltérően a munkások pótdíjait rendszerint nem pénzben, hanem természetben (az előállított gabona, napraforgó, kukorica stb. terméshezama után) kapták meg, melynek minősége gyakran volt rossz.³¹⁰

A 8. táblázat K. Károly munkakönyvének adatait tartalmazza. Ebből világosan látható, miként nézett ki az egyszerű kolhoztagoknak kifizetett évenkénti munkabérek és pótdíjak összege, illetve azok egymáshoz képest meghatározott aránya. A dokumentum szerint 1960–1965 között az említett személynek 822 munkanapot számoltak fel, amivel összesen 625,7 rubel

³⁰⁷ NJKHLR 1970b: 22–23.

³⁰⁸ NJKHLR 1968b: 15.

³⁰⁹ Uo. 16.

³¹⁰ „Meghallgatták: *Bara* elvtársat, a kolhoz elnökét, aki elmondta, hogy az új búza magas nedvességtartalmú, ezért ajánlom, pótfizetesként kiadni előlegbe a munkanapokra 0,50 kg-ot. Elhatározták: kiadni pótfizetést pótlólag előlegbe a munkanapokra, 0,50 kg-jával a búzát.” (NJKHLR 1966: 33.)

pénzjövdelemre tett szert. Ezt a kolhoz 6 év leforgása alatt (!) mindössze 6,67 mázsa búza- és 5,95 mázsa kukoricapótdíj felszámolásával egészítette ki, ami – pl. az éves hektáronkénti termelési mutatókhoz viszonyítva – kifejezetten alacsonynak volt mondható. (Búzából a *csatóerdői* kollektív gazdaságban egy év alatt, 1960-ban például hektáronként 15 mázsát, 1965-ben 26,9 mázsát, kukoricából pedig 36,2 és 42,2 mázsát állítottak elő.)

Ezeknek a kiegészítő juttatásoknak a jelentőségét azonban leginkább az csökkentette, hogy a kolhozisták pótdíjainak a tényleges kifizetését az adminisztratív elit különféle külső tényezőktől – leginkább a kolhozisták szabálysértésétől – tette függővé, amelyek kifizetésére így számos esetben egész egyszerűen nem került sor. Az egyik, 1961-ben hozott vezetőségi határozat például kimondta, hogy amennyiben a kolhozban „valakit lopáson kapnak, mindenfajta pótfizetést meg kell vonni tőle”.³¹¹ Ezt az alapelvet egy évvel később már kiterjesztették a törvénytisztító személyek családtagjaira is. „Abban az esetben, ha valaki lopást vagy bármilyen más törvényteleniséget követ el [...] függetlenül attól, hogy az adott személy dolgozik-e vagy sem, amennyiben a lopás bizonyított, vagy [az illető] el van fogva a helyszínen, pótfizetést nem számolnak fel az adott család egyetlen tagjának sem.”³¹²

A kollektív gazdaságban elkövetett szabálytalanságok (lopás, hanyagság, károkozás, munkafegyelem megsértése stb.) miatt 1960–1970 között összesen 565 főt büntettek meg, ebből 90 személy esetében az elit fő- vagy mellékbüntetésként a megtermelt javak után járó pótdíjazás teljes megvonását szabta ki. Ugyanezek a szigorú szankciók vonatkoztak azonban azokra az alkalmazottakra is, akik el akarták hagyni az agrártermelést, illetve – a magasabb bérek és kedvezőbb munkakörülmények reményében – a távolabbi (belső-ukrajnai) térségközpontokban, ipari nagyvárosokban igyekeztek munkát keresni. Ennek a munkavállalói csoportnak az elvándorlását korlátozta az az 1962. február 6-án elfogadott határozat, amely előírta, hogy „aki engedély nélkül hagyja el a kolhozban a munkát, annak ne fizessék ki a pótdíjazást”.³¹³

A kollektív gazdaságot vezető elit hierarchikusan felépített, szegmentált csoportot alkotott, ami meghatározta a csoporton belül kialakult egyenlőtlenségi viszonyokat és jutalmazási gyakorlatokat is. A nómenklatúra első számú vezetője a kolhozelnök volt, aki az erőforrások, a földterületek, a munkaalkalmak, a javak termelése és redistribúciója felett átfogó ellenőrzési jogot gyakorolt. Ezáltal pedig nem csupán a kollektív gazdaságban, hanem az azon kívüli térben, az állami intézmények egész lokális rendszerében a legnagyobb hatalmi, politikai autoritással rendelkező személy volt. A *csatóerdői* kolhoz traktorbrigádjának egykori vezetője a településen belüli hatalmi viszonyokra és az azt meghatározó társadalmi szereplőkre a következőképpen emlékezett vissza:

³¹¹ NJKHLR 1961b: 64.

³¹² NJKHLR 1962: 13.

³¹³ Uo. 2.

„Itt [a faluban] tulajdonképpen a községházánál kellett vóna lenni a hatalomnak. Nulla vót. Utána a pártnak, nulla vót. Utána jött a kolhoz, na a' vót az izé, mert ahun vót a pénz, ott vót a hatalom. Amikor *Bara Endre* azt mondta, hogy így van, az úgy vót. Ű diktált. Érted? Se pap nem kellett ide, se pártszervezet, se községháza, se szakszervezet, se női tanács, csak ő, »единственно« [ejtsd: jegyinsztvenna], egyes-egyedül.”³¹⁴

8. táblázat. K. Károly (szül. 1902) munkakönyvének adatai³¹⁵

Év	Felszámolt munkanap egy évben	Kötelező munkanap-minimum	Pénzfizetés (rubelben)	Búza	Kukorica	Napraforgó	Burgonya
1949	376	120	56,37	564	1428	188	225
1950	351	120	70,38	579	1056	35	141
1951	0	120	0	0	0	0	0
1952	255	120	57,41	207	244	17	0
1953	311	120	67,2	616	280	28	0
1954	455	120	227,5	296	637	0	0
1955	562	120	118	343	955	0	0
1956	448	120	201,6	358	537	0	358
1957	203	120	142,1	304	203	0	203
1958	270	120	175,5	162	189	0	162
1959	210	120	157,5	256	210	0	0
1960	236	120	118	118	189	0	0
1961	90	120	63	45	63	0	0
1962	183	120	164,7	183	183	0	0
1963	86	120	8,8	8	8	0	0
1964	73	120	97,2	81	51	0	0
1965	154	100	174	232	101	0	0

A gazdaság főkönyvelője, a fentiekhez nagyon hasonlóan, a lokális hatalmi hierarchia kapcsán úgy fogalmazott, hogy „a hatalom az vót, amit *Bara Endre* mondott, nem amit a községháza. Én dógoztam a községházán is, de mi alárendelt szerepet játszottunk a kolhoznak. A kolhozelnök vót mindenféle a főnök, érted. A párttitkárt az elnök akkor b... meg, amikor akarta, lehülyézte,

³¹⁴ B.3., magyar férfi, *Bodnya*.

³¹⁵ Az eredeti dokumentumot lásd 6. melléklet. (Lelőhely: *Mikószegi Tájmuzeum*.)

lemarházza a *párttitkárt*, közbe fonáku kellett vón lenni: a pártszervezetnek kellett vón felügyelni a gazdasági tevékenységet és irányítani. A járásba' meg a területen ez így is vót. Persze papíron nálunk is, de itt a kolhozelnök irányított mindent."³¹⁶

Ennek az erősen szingularizált hatalomnak és presztízsnak a fenntartásában természetesen az a körülmény is szerepet játszott, hogy a *csatóerdői* kolhoz elnöke – amint azt már korábban is említettük – parlamenti képviselőként nem csupán a faluban, de a regionális, országos politikai elit körében is kiterjedt kapcsolatokkal, hálózati tőkével³¹⁷ rendelkezett.

A kolhoz formális intézményi struktúráján belül a kolhozelnök szűkebb köréhez (a lokális társadalom diskurzusa szerint a „bennfentesek”, „az elnök jobb kezei”, a „fejesek” csoportjához) csupán néhány kulcspozíciót betöltő személy (az elnökhelyettes, a főkönyvelő, a legfontosabb termelési részlegek, mint a téglagyár, a konzervgyár, a műszergyár, az állatfarm és kertészet vezetője) tartozott. Ennek a hivatali elitnek a tagjait különféle informális alkuk és csoportérdekek tartották össze. Ilyen „közös”, pragmatikus cél volt például az államilag meghatározott, irreálisan magas termelési tervek teljesítése, amelynek egyik előfeltétele volt a különböző szintű hivatali elit összefogása, aktív együttműködése. Ezt illusztrálja a gazdaság egyik korábbi vezető tisztségviselőjével készített interjú is:

„Járási szinten jött hozzánk egy ellenőrzés, egy komplex revízió. A növénytermesztésre külön, az állattenyésztésre külön, az iparra külön, a pénzügyre külön, a jogi papírokra külön. Az ellenőrzést vezető főnök Kiss vót. Az eljött, megírta az aktot, az összes hiányosságot feltárta... de így, mint te most, felfirkálta [egy lapra], és beültek az irodába. Ott vót a főkönyvelő meg *Bara Endre* is. Beültek a vendégszobába, iszogattak meg minden, akkor az elnök olvasgatta átalfele a jelentést, és ami nem pászolt neki, azt kihúzta vagy aláhúzta. De ennek az ára tudod, mi vót? Egy emeletes házat épített a revizornak az elnök Szőlősön. Össze vót itt játszva mindenkivel. Az öreg mindent elrendezett. És mindig ez vót, sohse vót baj.”³¹⁸

Az állam kijátszását, ellenőrző funkcióinak kikapcsolását elősegítő informális alkuk – a részletek figyelembevétele nélkül – mind a kollektív gazdaságon belül, mind pedig a lokális és regionális elitek közötti viszonyban kialakították a korrupciós hálózatok masszív, intézményes rendszerét.³¹⁹ Ezeknek a hálózatoknak a működtetési költségeit (az illegális tranzakciókat végző hivatali elit kockázatvállalását, a lebukás elkerülése érdekében kifejtett túlórájukat, idejüket, lojalitásukat stb.) a kolhoz vezetősége a gazdaság erőforrásaiból, végső

³¹⁶ B.2., magyar férfi, *Csatóerdő*.

³¹⁷ A hálózati tőke fogalmaival kapcsolatban lásd Esser 2008: 37.

³¹⁸ B.2., magyar férfi, *Csatóerdő*. (Kiemelés – B. S.)

³¹⁹ Jávor 2015: 15.

soron az állami vagyonból állította elő. A kolhoz állatfarmjain titokban tartott juh, sertés, szarvasmarha, baromfi, az eltitkolt földterületen megtermelt gabona, az ipari üzemekben előállított termékek (tégla, cserép, építőanyagok; befőtt, konzerv, bor; stb.) egy részének feldolgozásából, eladásából és újraelosztásából a falusi, járási, megyei felső vezetés megvesztegetése, más szóval a különböző szervezeti szintű korrupciós hálózatok infrastruktúrájának kiépítése, fenntartása és gazdasági menedzselése zajlott.³²⁰ Ezt a folyamatot, a számos idézhető példa közül, az alábbi két kiragadott szövegrészlet megfelelően illusztrálja:

„*Bara Endre* mindenütt megcsinálta a fészket. Mert az elnök emberei csak vitték az autóval... az első titkárnak egy disznót, besózva, beizélve, vagy a befőttöt meg ilyesmit. És ű ezeket az utakat megcsinálta. Ismeretség vót, tudod, és amikor osztották a fondot, nem adtak mindenkinek, hanem mondták, hogy például most a Szöllősi járás kap 20 traktort, hát nem 20 kolhoz vót itt, hanem vót harminc. Más könyörgött, érted... Másnak írták előbb a számlát, eridj haza, utald átal a pénzt, hozzád a számlát, utána megkapod az árut. Én meg mentem, rögtön, érted. Ilyen előnyünk vót, érted? A téglagyárat szereltük össze, elmentünk Kijevbe, présekért, ami préseli össze a masszát, érted. Elmentünk, kaptunk. Kolhoz Mír? Béke, áh, már messziről köszöntek, mert tudták, hogy... De ez kente is a kereket, hogy ne nyikorogjon. Kente is a kerekeket.”³²¹

„A farmon felesleges disznót tartottak. Kellett az elnöknek, az elnökhe-lyettesnek, a farmvezetőnek – ha valaki jött, ebből levágták a disznót. Én elvittem a sok húst, mindig menni kellett Ungvárra, jött az újév vagy valami ünnep, érted, állami ünnep, és akkor behíjt a kolhozelnök, megparancsolta O.-nak, a kolbászcgé igazgatójának... Olyan kolbászok, hogy nem láttam életembe olyat, ráncos vót a haja, amikor megszáradt rajta, tiszta húsból. 5 kilós csomagokba, érted. És akkor vittem: ennek, annak, akinek be kellett adni. És akinek nem én adtam be, annak más vitte be.”³²²

Az illegális tranzakciók legalizálásáért és technicizálásáért cserébe³²³ a kolhozelnök szűkebb köréhez tartozó lokális elit tagjai munkahelyi fizetésük

³²⁰ Többek között Ispán Ágota és Chris Hann kutatásai hívják fel a figyelmet arra, hogy az államszocialista korszakban kialakult korrupciós hálózatok (a tanácsi, járási, magasabb szintű vezetőkkel ápoltszoros kapcsolatok) nem csupán a vidéki elit egyéni érdekeit szolgálták. Nagyon gyakran ez volt az elsődleges feltétele annak ugyanis, hogy maguk az érintett falusi települések és a szélesebb értelemben vett lokális közösségek erőforrásokhoz, termékekhez, hiánycikkekhez jussanak, illetve a felső szintű vezetőktől politikai támogatást szerezzenek saját gazdasági érdekeik érvényesítéséhez. (Ispán 2014; Hann 2004.)

³²¹ B.3., magyar férfi, *Bodnya*.

³²² B.2., magyar férfi, *Csatóerdő*.

³²³ Jávor 2015.

mellett különféle kiváltságokban részesültek. Az elnök esetenként nagyobb cselekvési lehetőséget, integritást biztosított számukra, szemet hunyt bizonyos vétségeik felett, sok esetben enyhébb büntetéseket szabott ki rájuk. Ezenkívül bizonyos keretek között lehetővé tette, hogy részt vegyenek az állami tulajdon informális reallokációjában is:

„Akiknek az elnök szabad kezet adott, azoktól mindtől be kellett szedni a pénzt. Akinek vót szabad kéz: I. Ö.-nek vót, M. E. bácsinak, de úk pénzelték is az öreget. Fircáknak legjobban, Borisznak, F. K.-nak legjobban, a farmvezetők, raktárnokoknak, ezeknek mindnek. Ebből nekünk is adtak, érted. Ott a csicskákknak is adtak, nehogy azt hidd, mindenkinek.”³²⁴

Az első számú vezető, a kolhozelnök és a hivatali elit közötti függőségi viszonyok, aszimmetrikus hatalmi kapcsolatok azonban ezeknek az informális jövedelmeknek az egyenlőtlen elosztásában is kifejeződtek. A gazdaság elnöke korlátlan hatalmi, politikai autoritása révén az állami vagyonnal kvázi „magánvagyon”-ként rendelkezett: a kolhoz erőforrásait gyakran használta saját céljaira, annak számlájára vett igénybe szolgáltatásokat, vagy jutott (ingyen) munkaerőhöz. Az építőbrigád vezetője munkásokat küldött az elnök háza körüli munkák, felújítások elvégzéséhez, ingyen biztosították számára a házépítéshez szükséges alapanyagokat, a traktor- és autópark brigadérosai – munkaidőben vagy azon kívül – gépjárműveket utaltak ki neki különféle fuvarozási, szállítási feladatokhoz. Arra is volt azonban példa, hogy a „töltött káposztát, a befőttöt a konzervgyárban rakták be neki. Olyankor leállt a gépsor, és csak neki csinálták. Amíg fel nem dógoztak három-négy disznót, addig nem kezdődött el a munka a kolhozban.”³²⁵

A nagyobb profitot termelő ipari és agrárüzemek (a téglagyár, konzervgyár, műszergyár, kertészet) vezetői, az adott ágazat bevételeiből minden hónapban egy meghatározott összeget, „járdékot” vettek fel, illetve osztottak szét egymás között:

„Az elnöknek itt vót B. D., a kertészet vezetője, aki pénzelt, F. K., a téglagyár igazgatója, F., a konzervgyár igazgatója, G. P., a varroda vezetője, G. P., a mezőgazdasági brigadéros. Az elnökhelyettesnek vót egy másik csoport, az aztat ízélte, ő *nagypálfalvi* bandával intézkedett. Egyszer kihallgattam úköt, jöttek ezek a főnökök, és azt mondják, hogy *Блять старик, какого хуя хочет*, hogy mi az istent akar, mondja, hát én most adtam neki 15 ezer rubelt, érted? Mit akar már túllünk? Hát nem lehet, jön az ellenőrzés, minket is megb..nak. Be vót osztva: a konzervgyár az elnöknek dógozott;

³²⁴ B.12., magyar férfi, *Csatóerdő*.

³²⁵ B.7., magyar nő, *Csatóerdő*.

a *darnói* kertészet, a *nagypálfalvi* kertészet, a műszergyár az elnökhelyettesnek. Beosztották egymás között, kapartak úk eleget.”³²⁶

A fent bemutatott anyagi, jövedelmi különbségek alapján úgy tűnik, hogy a termelés fő haszonélvezője nem a munkásosztály, hanem sokkal inkább a kollektív gazdaságot vezető elit tagjai (a kolhozelnök, a helyettesek, a farm-, részleg- és üzemvezetők, a brigadérosok) voltak, akik kivételezett helyzetüknél fogva monopolizálták a gazdasági javak előállítását és újraelosztását feletti ellenőrzést, ezáltal pedig aránytalanul nagyobb gazdasági előnyökre tettek szert.

A hivatali elit szintjén megfigyelhető illegális jövedelemszerző stratégiák azonban mennyiségi, minőségi és formai jegyeiket tekintve egyaránt jelentősen különböztek a szervezeti hierarchia legalján elhelyezkedő kolhoz-munkások körében kialakult informális technikáktól. A kollektív társadalmi emlékezet ezeket a korabeli differenciákat, magatartásbeli különbségeket nagyon pontosan artikulálja, illetve jelöli: a nagyemberek eszerint „kapartak”, „markoltak”, „nagy tételbe’ loptak”, a kisemberek ellenben általában csak „csíptek-loptak”, „elvittek-egy két zsákkal”, „megfogtak ezt-azt, amit lehetett”.

2.3.4. A kolhozalkalmazottak privilégiumai: a kommunista munka „élenjárói”

A kolhoz vezetőségi gyűléseinek 1961 és 1971 között keletkezett irattermése alapján az adminisztratív-bürokratikus elit, a gazdaság mindennapi működésével kapcsolatos kérdések mellett, összesen 243 (93,5%) fegyelmi és 17 (6,5%) jutalmazási ügyet tárgyalt. Ennek keretében hozzávetőleg 566 kolhoz munkás megbüntetésére és legkevesebb 98 személy megjutalmazására, anyagi és/vagy erkölcsi jellegű elismerésére került sor.

Ezekből – a sok tekintetben esetleges és szegényes – településszintű adatokból a kolhozban alkalmazott jutalmazási technikáknak két fontosabb típusa rajzolódik ki. Az elsőbe – külső, formális szempontok alapján – olyan jutalmazási rituálék tartoznak, amelyek legfontosabb célja az új, „szocialista” munkaethosz megszilárdítása és intézményesítése, más szóval a kolhoz munkások gazdasági magatartásának szabályozása volt.

1961–1971 között a jutalmak háromnegyedét (72,2%-a) a munkaversenyek győzteseinek, a termelési láncok, brigádok és üzemrészlegek roham- és élmunkásainak osztották ki. Az elismerések, kitüntető címek és privilégiumok további negyedét (21,7%-át) az új termelési forma regulatív szabályait követő, annak maradéktalanul engedelmessé – a hivatalos diskurzus szerint „becsületesen”, „kitartóan”, „tiszteletesen dolgozó” – kolhozistáknak és idősebb dolgozóknak ítélték oda.³²⁷ Ilyen cselekedetekért a vizsgált 10 éves

³²⁶ B.3., magyar férfi, *Bodnya*.

³²⁷ A kolhoz vezetőségi ülésének tagjai elhatározták, hogy „a tiszteletbeli kolhoztagoknak ki kell adni ingyen évente 3 mázsa szemes terményt, két teherautót a tüzelő beszállításához,

periódusban mindössze három alkalommal (3,6%) osztottak ki jutalmat a kolhoz alkalmazottainak.

Az elismerés politikájának másik – a fentiekől eltérő – csoportjához sorolhatjuk a dolgozók szűkebb értelemben vett politikai-ideológiai nevelését, kommunista identitásának megerősítését szolgáló eljárásokat, illetve szimbolikus gesztusokat. A kolhozelnök javaslatára a vezetőségi tagok elhatározták: „Beerősíteni az ajándékok kiadását a Komszomol-esküvőkre.³²⁸ Sz. Gábornak 90 rubel értékben és B. Árpádnak 52 rubel 72 kopek.”³²⁹ Vagy: „Meghallgatták: *Bara* elvtársat, a kolhoz elnökét, aki mondta, hogy ki kell utalnunk a meghalt kommunisták, E. Pál és B. Lajos sírjának rendbehozatalára szánt összeget. Elhatározták: kiutalni a pénzt a sírok rendbetételére. E. Pálnak és B. Lajosnak 20 rubelt/fő, azaz 40 rubelt.”³³⁰ Ezek a ritkábban előforduló gyakorlatok a jutalmazási ceremóniáknak elenyésző részét, mindössze 2,4%-át tették ki.

A következőkben – a fent bemutatott kedvezményezett csoportok közül – csupán a szocialista munkaverseny-mozgalom résztvevőivel: a vidéki élmunkásokkal, pontosabban azok előjogaival és kötelezettségeivel foglalkozom részletesebben.

A megszállt kelet-európai országokban, ennek megfelelően Kárpátalján is, az újonnan kialakított politikai, gazdasági rendszer működési zavarait különféle kampányokkal próbálták ellensúlyozni. Az egyik ilyen, a termelési kvóták teljesítését, az előállítási költségek csökkentését, a munkamorál és munkafegyelem javítását, valamint az új munkaszervezeti formák megszüldését szolgáló technika a rohammunkás-, később élmunkásmozgalom („ударник”) volt. Ez és a hozzá hasonló kezdeményezések – a munkaszombat, a közmunka, a munkásversenyek stb. – a lakosság mobilizálásának általánosan elterjedt szerepmoddjeként működtek minden egyes kommunista országban.³³¹

Ukrajnában a szocialista munkaverseny és a rohammunkás-mozgalom az 1920-as évek végén bontakozott ki az ország keleti, nehézipari övezeteiben (Donyeck, Luhansz, Zaporozsje, Herszon), és fontos szerepet játszott

2 újságot (egy területit és egy járásit), egy beutalót a pihenőotthonba, ingyen belépőt a kolhoz fürdőjébe” (NJKHLR 1968b: 6.). Ritkábban fordult elő, de esetenként megjutalmazták az új jogi normák védelmét (pl. munkahelyi lopásokat, a rossz minőségben végzett munkát, a károkozás stb. megakadályozását) végző személyeket is. „Meghallgatták: D. József mezei őr jelentését, aki elfogta O. Istvánt 6 kg almával. Elhatározták: O. Istvánt figyelmeztetni, és az őrnek D. két munkanap jutalmat adni a jó őrségért.” (NJKHLR 1961b: 27.) A kolhozvagyon megőrzéséért „kiadni G. Ferencnek az egyszeri pénzjutalmat 5 rubel értékben” (NJKHLR 1968b: 7.).

³²⁸ A „Komszomol” orosz eredetű jövevényszó, amely eredetileg a „Комуністичний Союз Молоді” (magyarul: „Kommunista Ifjúsági Szövetség”) kifejezés orosz nyelvű betűszavának magyar nyelvű átvételéből származik.

³²⁹ NJKHLR 1962: 43.

³³⁰ NJKHLR 1965: 22.

³³¹ Siegelbaum 1990.

az első ötéves terv (1928–1933) termelési terveinek megvalósításában.³³² Tömegmozgalommá azonban csak 1935-től, a sztahanovizmus bevezetésétől vált, ami az ország nyugati felében és Kárpátalján csak a térség 1944 utáni szovjet megszállását követően kapott nagyobb lendületet.

Az általam vizsgált térségben, Kárpátalja Nagyszőlősi járásában 1961-ben összesen 4331 fő vett részt egyéni és csoportos munkaversenyben (9. táblázat). Ennek a munkáselitnek több mint háromnegyede (82%-a) az iparban, kevesebb mint negyede a mezőgazdaságban (15,8%-a), elenyésző része (2,1%-a) pedig a terciér szektorban dolgozott.

Ugyanebben az évben, 1961. december 29-én a *csatóerdői* kolhozban összesen 40 élmunkást tüntettek ki; az érintett személyek kiemelkedő gazdasági tevékenységét a gazdaság vezetői az alábbi ajándéktárgyakkal, jutalmakkal ismerték el:

„1) *Férfiöltöny*: M. Lászlónak, idős Sz. Mihálynak, U. Pistának, Cs. Pálnak, K. Menyusnak, S. Zoltánnak, id. M. Andrásnak, V. Andrásnak, H. Gábornak, M. Péternek, id. B. Jóskának, D. Jánosnak, B. Lajosnak

2) *Ruhaanyag*: K. Máriának, U. Ilonkának, Cs. Saroltának, M. Emmának, B. Ágnesnek, T. Irmának, F. Elzának.

3) *Férfiing*: D. Lászlónak, Sz. Miklósnak, P. Sándornak, Cs. Pálnak, T. Józsefnek, M. Pálnak, K. Imrének, C. Mihálynak, S. Lajosnak, S. Kálmánnak, H. Gyulának, L. Mihálynak.

4) *Téli sapka*: K. Bélának, B. Mihálynak, F. Károlynak.

5) *Ébresztőóra*: B. Ferencnek, S. Zsigmondnak

6) *6 db töltőtoll*: V. Vilmosnak és P. Zsigmondnak.

7) *Borotvakészlet*: V. Istvánnak. Az összes ajándék értéke ... rubel.

8) Ezenkívül cukorkát szétosztani 15 kislány között, akik a dohánylánkákból dolgoznak, összesen 4 kg-ot.³³³

Az említett személyek döntő többsége a munkaerő-problémákkal és alacsony produktivitással küzdő gazdasági ágazatokban dolgozott.³³⁴ A *csatóerdői* kolhozban – a kollektív termelés kezdetétől – ilyen problémás területnek számított az agrártermelésen belül például a nagyüzemi dohánytermesztés, ahol az alacsony munkabérek és állami felvásárlási árak, a nehéz kézi (fizikai) tevékenységek és a rossz munkakörülmények miatt a termelés az 1970-es évek elejéig többé-kevésbé veszteséges maradt. Az adott ágazaton belül – amint arról korábban már beszéltünk – a munkások változatos informális technikákkal (lopás, színlelt munkavégzés, igazolatlan hiányzás, önkényes kilépés, munkaerő-visszatartás stb.) fejezték ki gazdasági elégedetlenségüket.

³³² Referyer 1950.

³³³ NJKHLR 1961b: 45.

³³⁴ Horváth – Majtényi – Tóth 1997: 30.

9. táblázat. „A kommunista munka kollektívái” és „A kommunista munka élenjárói” címért folyó munkaverseny a Nagyszőlősi járásban (1961. IX. 1.)³³⁵

Gazdasági szektorok	„A kommunista munka kollektívái” cím				„A kommunista munka élenjárói” cím		Összesen
	Versenyeznek a címért		Ebből: már megkapták ezt a címet		Versenyeznek ezért a címért	Ebből: már megkapták ezt a címet	
	kollektívák száma	a bennük részt vevő személyek száma (fő)	kollektívák száma	a bennük részt vevő személyek száma (fő)			
I. IPAR							
a) brigádok	38	310	11	109	0	0	468
b) munkarészlegek	0	0	0	0	117	40	157
c) cégek	20	513	5	204	0	0	742
d) egész üzemek	7	2071	1	107	0	0	2186
Összesen (a, b, c, d sorok)	65	2894	17	420	117	40	3553
II. MEZŐGAZDASÁG							
e) lánkcsoportok	11	213	2	30	0	0	256
f) brigádok	6	87	1	23	0	0	117
g) farmok	10	206	2	48	0	0	266
h) munkarészlegek, osztályok	1	7	0		33	5	46
Összesen (e, f, g, h sorok)	28	513	5	101	33	5	685
III. SZOLGÁLTATÁSOK							
i) közétkeztetés és kereskedelem	12	51	2	14	13	2	94
ÖSSZESEN (I., II., III.)	105	3458	24	535	163	47	4332

A helyi vezetés az agrártermelés fejlesztését – a büntetésekkel párhuzamosan – különféle „pozitív” jutalmazási gyakorlattal próbálta ösztönözni. Az egyik ilyen eset emlékéét őrzi, amikor a kolhoz elnöke 1966. október 28-án arra kérte a vezetőségi tagokat, hogy „értékes ajándékot vásároljanak a kolhoz lánkásának, B. Dániel elvtársnak, aki elsőként fejezett be a kolhozban minden betakarítási munkálatot, elsőként adta le a dohányt az államnak magas minőségben, 14 rubel 86 kopejkájával mázsánként. Elhatározták: megajándékozni arany karórával 150 rubel értékben.”³³⁶ Két évvel később, 1968. február 9-én a kolhoz vezetősége már egy olyan határozatot fogadott el, amely – általánosabb szintű szabályként – rögzítette, hogy azokat

³³⁵ Saját szerkesztés. Az adatok forrása: KTÁL, fond 454, opisz 11, ügyirat 127: 29.

³³⁶ NJKHLR 1966: 58.

„a lánkákat, akik a kolhozban az első három helyet kapták a szocialista versenyszereződés teljesítése terén, a kolhoz számlájára a következő értékes ajándékokkal kell kitüntetni: az első helyért arany karórát, a második helyért egyszerű karórát, a harmadik helyért tranzisztoros rádiókészüléket” kell számukra adományozni.³³⁷ Az elvégzett munka minőségének javítása érdekében ugyancsak 1968-ban, az elnök javaslatára felállítottak egy munkabizottságot is. Ennek egyebek mellett az volt a feladata, hogy elemezze a munkacsoportok tevékenységét, és „a három legjobb lánkának egy-egy teherautót utaljon ki a Kárpátokba kirándulásra”.³³⁸

A dolgozók munkateljesítményét és munkavégzésének minőségét értékelő (analitikus) büntető és jutalmazó gyakorlatok exponenciális növekedése ellenére azonban a mezőgazdasági termelés színvonala nem vagy csak alig változott. A dohánytermesztés területén mutatkozó nehézségek, a hektáronként és brigádonként is alacsony terméshozamok miatt a *csatóerdői* kolhoz elnöke 1967-ben kifejezett elégedetlenségének adott hangot. Úgy vélte, hogy a kialakult jelenségre „nincs elfogadható magyarázat, mint ahogy nincs elfogadható magyarázat arra sem, hogy míg egyes csoportok hamar leadták a megtermett dohányt, másoknak még januárban is volt mit leadni. Ez azzal magyarázható, hogy egyes csoportvezetők, mint B. Dani, Sz. József, Szakadati, Demeter és mások kihasználták a megfelelő időt, okosan, serényen, míg mások elkényelmeskedtek, patópáloztak, s nem szedték le megfelelő időben a dohányt. De legalább, *ha belátták volna hibájukat, belátnák, hogy elaludtak, ahelyett mindenféle csúfsággal szidalmazták Danit, hogy Daninak azért vették be a dohányját, mert a beváltó tiszteknek tyúkot, kakast, tojást, dugott gacsit [tömött kacsát] meg egyebeket hordott. Természetes ez rágalom, de ha így is volna, a haszon kedvéért ki akadályozza meg a többi csoportot vagy a csoportvezetőt, hogy egy-egy dugott liba máját áldozná a dohány javára. Azt hiszem, ezt nem tiltja az alapszabály.*”³³⁹

Amint az az idézetből is látható, a központilag meghatározott termelési és állami eladási terveket az élmunkások a dohánytermesztés területén – más ágazatokhoz hasonlóan – továbbra is csak manipulatív eljárásokkal, csalással tudták teljesíteni. Erre közvetlenül utal egy másik élmunkás, Sz. László esete is, akit 1968. február 6-án a kolhoz vezetősége egy arany karórával jutalmazott a dohánytermesztésben elért gazdasági teljesítményéért. Néhány hónappal később azonban ugyanarról a személyről a vezetőség már kifejezetten diszkreditáló kontextusban nyilatkozik. A kolhozelnök a dohánytermesztőknek írt körlevelében arról számolt be, hogy „egyes csoportok munkásai a becsületes munka helyett csalással, az állam becsapásával próbálkoznak”. Ennek kapcsán negatív példaként említette, hogy 1968. augusztus 16-án „Sz. László

³³⁷ NJKHLR 1968c: 13.

³³⁸ Uo. 10.

³³⁹ NJKHLR 1968d: 9–10. (Kiemelés – B. S.)

és csoporttagjai felelőtlenül be akarták csapni a »dohányváltót«. Kilenc bál dohányt szállítottak be, s mind a kilencet vissza is hozták. Az ok az, hogy a bedolgozandó dohányból a zöld kacsukat nem válogatták ki. Természetesen csalafintaságukat leleplezték, s az összes dohányt visszautasították.”³⁴⁰

A több évig tartó sztahanovista és élmunkásmozgalom ellenére a dohánytermesztés alacsony produktivitása jelentősen nem változott. Az 1970. évi beszámolóban a kolhozelnök csalódottságának adott hangot, és szomorúan jegyezte meg, hogy továbbra is „határozott nehézségeink vannak a dohánytermelés terén. A múlt évben 150 ha területen termeltünk dohányt, és erről leadtunk az államnak mindössze 498 mázsát. Ez azt jelenti, hogy hektáronként 4,2 q-t termeltünk. Hogy még teljesebb legyen a kép, meg kell mondanunk, hogy egy mázsa dohány önköltségi ára 257,19 rubel volt, míg az értékesítéskor 203,70 rubelt kaptunk. Tehát a január 1-ig leadott 395 mázsa dohányra is ráfizettünk 23,721 rubelt. Hol a nem megtermelt hektároknak a ráfordított költsége? És ez így megyen az utóbbi időben évről évre.”³⁴¹

A gazdasági sikertelenség miatt a kolhoz vezetősége az ágazatban alkalmazott termelési és munkaszervezeti formák átfogó reformjára kényszerült. Az 1960-as évek második felétől kísérleti jelleggel bevezették a kolhozba a részes művelést (lokális szóhasználat szerint: a „feles dohányt”), aminek hatására a településen minden évben nőtt az önállóan gazdálkodó, családi munkaszervezetben végzett dohánytermesztés jelentősége: 1967-ben még csak 7, 1968-ban 19, 1969-ben pedig már több mint 200 család termelt feles dohányt.³⁴²

A részes műveléssel gondozott dohányföldeken a kolhoz 15,4 q/ha átlagos terméshozamot ért el, ami 5,3–8,4 mázsával haladta meg a kollektív módszerrel végzett termelést, ami nem csupán a kolhozoknak, de a termelést végző családoknak is jelentős anyagi hasznot hozott. 1974-től ezért a *csatóerdői* kollektív gazdaság teljes egészében áttért erre az új művelési módszerre.³⁴³

A fent elmondottakat összefoglalva, úgy tűnik tehát, a kolhoz munkások nem pusztán elszenvedői vagy passzív alanyai voltak az erőszakos, centralizált nagyüzemi termelésnek, hiszen bizonyos technikákkal – a munka szabotálásával, a termelési eredmények rontásával, rossz minőségű munkával, a munkahely és/vagy a termelés elhagyásával – kisebb módosításokat eszközöltek a szovjet gazdasági rendszeren. A dohánytermelés és – illetve ahogyan azt a korábban idézett példánál láthattuk – a kollektív termelés különböző ágazataiban az 1945 előtti magántulajdon vagy a tradicionális családi kisüzemi termelés egyes elemeinek a visszaállításával, részleges restaurációjával sok esetben lényegi változtatásokra kényszerítették magát az államot.

³⁴⁰ NJKHLR 1969d: 33.

³⁴¹ NJKHLR, 1970c: 8.

³⁴² NJKHLR, 1969b: 10.

³⁴³ NJKHLR 1973b: 11.

A gazdaságot vezető helyi elit ezeket a változásokat természetesen nagyon hamar beépítette a kialakult gazdasági egyenlőtlenségek rendszerébe annak érdekében, hogy növelje meglévő anyagi előnyeit. A dohánytermesztés területén – csak hogy az előbbi példát említsük meg újra – ez a folyamat nagyon jól nyomon követhető. 1969-ban – két évvel azután tehát, hogy a részes művelés bizonyította eredményességét – a kolhoz vezetősége saját anyagi érdekeinek megfelelően módosította a dohánytermesztésért járó pótdíjazás szabályait. Ezek szerint ha az agrártermelésben a kolhoz munkások „teljesítették a tervet a szerződéses dohányból, pótfizetést kell felszámolni a kolhoz elnökének 600 rubel értékben. A kolhozelnök helyettesének, a fő szakembereknek, a főkönyvelőnek és helyettesének pótfizetést számolni fel a dohányért, fizetésük %-os arányában a kolhoz elnök havi fizetéséhez viszonyítva. A kolhoz dohánytermesztése vezetőjének felszámolni pótfizetést 300 rubel értékben és a mezei brigád brigadérosainak 200 rubelt a havi fizetésükhöz mérten.”³⁴⁴

A szocialista munkaversenyből és a különféle aktivitási mozgalmakból – ahogy azt a fent bemutatott, kiragadott példák is bizonyítják – a gazdaságot vezető elit jelentős hasznot húzott: a gazdasági tervek informális vagy tényleges túlteljesítésével, a termelési mutatók fokozásával, az új munkamódszerek alkalmazásával a vezetőség tagjai komoly anyagi előnyökre (pótfizetési előlegekre, fizetésemelésekre) tettek szert. Ezek a gazdasági érdekek egyszersmind magyarázatot szolgáltatnak arra is, hogy a kolhoz mindennapi működését irányító személyek (kolhozelnök, gyár- és üzemvezetők) miért igyekeztek nagyon gyakran a végletekig fokozni a szocialista versenyt a termelés különböző szintjein: a kolhozparasztok, a lánkák és brigádok, az ipari üzemek és az egyes kollektív gazdaságok között.

Az élmunkások a tárgyi ajándékokon kívül különféle anyagi juttatásokban részesültek, bár ez kevésbé volt jellemző. A vizsgált 10 éves periódusban kitüntetett 98 kolhoz munkás között összesen 1725 rubel egyszeri fizetési prémiumot osztottak szét. Ezenkívül 1968-ban – a kolhoz megalakulásának 20. évfordulója alkalmából – azoknak a kolhoztagoknak, akik a legutolsó 3 évben ledolgozták a kötelező munkanap-minimumot (a nők esetében 210 munkanapot, a férfiaknál 300 munkanapot) a gazdaság vezetősége 20 ezer rubel értékben vásárolt ajándékot. A jegyzőkönyv tanúsága szerint „az ajándék kollektívájába tartozik a kolhoz albuma is”, amelyből a gazdaság számára 6000 darabot vásároltak. Ezenkívül határozatot fogadtak el arról, hogy az ünnepségre „meg kell rendelni az ungvári népi énekkart koncert céljából, továbbá két zenekart. Az ünnepi gyűlés után nov. 17-én fogadást kell adni az élenjáró kolhozistáknak és a meghívott vendégeknek a *darnói* kultúrházban kb. 200 személy részére.”³⁴⁵

³⁴⁴ NJKHLR, 1970d: 65.

³⁴⁵ NJKHLR, 1968a: 21.

13. kép. Dohányfűzés a „Béke” Kolhoz szárítópartájában³⁴⁶

Az élmunkások számára a vezetőségi elit bizonyos előjogokat biztosított a munkamegosztás területén is. Az 1960-as évek közepétől a termelési folyamatok gépesítése, valamint a fizikai munka szerepének csökkenése a településen foglalkoztatási válság kialakulásához vezetett. Ezt a problémát a *csatóerdői* kolhozban a kisegítő ágazatok fejlesztésével próbálták mérsékelni, aminek fontos elemét képezte a kézműipari termékeket előállító szuvenírgyár, kosár- és korsófonó üzem kapacitásának fejlesztése is. A vezető elit kezében ugyanakkor az új munkalehetőségek egyfajta zsarolási potenciált is jelentettek: a kisegítő üzemekben elsősorban a „a becsületes”, a „jó”, vagyis a hatalom normáit követő, annak engedelmeskedő kolhozisták kaphattak munkát. Erről tanúskodik az egyik, 1968. december 8-án hozott vezetőségi határozat is. Eszerint a téli hónapokban a gazdaság kosárfonó üzemében „elsősorban azokat a kolhozistákat kell [munkával] lekötni, akik becsületesen dolgoztak egész évben”, azoktól a kolhoztagoktól pedig, „akik már bekészlettezték maguknak a vesszőt és megkapták előre az üvegeket, azoktól el kell venni részben vagy egészben, olyan mértékben, ahogyan részt vettek a kolhozi termelésben nyáron”.³⁴⁷ Az elit a munkásság pozitív viszonyát, támogató attitűdjét

³⁴⁶ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

³⁴⁷ NJKHLR, 1966: 61.

a kollektív gazdálkodással szemben azonban nem csupán anyagilag, hanem bizonyos jóléti fogyasztási cikkek, presztízsjavak segítségével is megpróbálta serkenteni. Az élmunkásoknak, pontosabban „azoknak a kolhoztagoknak, akiknek a családja becsületesen dolgozott a kolhozban”, 1962-ben ingyen, másoknak ellenben 3 rubel 50 kopekért vezették be a rádiót.³⁴⁸

A kollektív gazdaságban dolgozó élmunkások informális és formális díjazásának ez a rendszere – a részletek figyelembevétele nélkül – fokozatosan alakította ki a *munkahelyi behízelgés kultúráját* (*culture of adulation of work*), és létrehozta azokat a besúgó hálózatokat, amelyeken keresztül a termelést irányító vezetőségi tagok, gyár- és üzemvezetők, valamint a gyakorlati tevékenységért felelős brigadérosok, csoport- és láncavezetők bizonyíthaták az új rendszer iránti lojalitásukat, illetve részt vehettek annak kiépítésében és megszilárdításában.³⁴⁹ Mindezt alátámasztják a korszakra vonatkozó narratívák, visszaemlékezések is. Ezek szerint a kolhozelnök a környezetéhez tartozó elittel szemben az 1960-as években két fontosabb elvárást támasztott.

Az egyik az extraloyalitás, pontosabban a hatalom céljait és normáit maximálisan elfogadó, azt legitimáló hozzáállás keretei között elvégzett munka (a hatalom „kiszolgálása”, illetve a teljes körű „engedelmesség”). Az egyik interjúalany megfogalmazása szerint:

„Aki az elnököt szolgálta: Z. Bandi, V. Gabi, E. László, K. Csaba³⁵⁰ – ezek mind szívvel-lélekkel dógoztak. Másképp nem maradhattak meg. Nem lehetett csak úgy, ímmel-ámmal. Ha valakit fúbe kellett vón baszni, akkor fúbe basztak vón. Nem is egyszer vót, hogy meg kellett verni valakit és megverték. Ajaj, T. Pista, farmvezető... Az ha kellett vóna, vért ivott vón akárkiből. Először is ezeknek minden utasítást végre kellett hajtani. Nem szabotálták munkával, hogy fogok ezt meg azt. Olyan nincsen. Az vót az első része: munka orrvérzésig. A munka...”³⁵¹

A másik, a hatalom érdekében alkalmazott tudástermelés:³⁵² vagyis a „besúgás” hétköznapi gyakorlata volt. Ez lényege szerint az új gazdasági rend hatékonyságát ellehetetlenítő, illetve azt akadályozó cselekvésformákkal, magatartásokkal és az ezeket megvalósító személyekkel kapcsolatos infor-

³⁴⁸ NJKHLR, 1962: 1.

³⁴⁹ Baković 2015: 37.

³⁵⁰ Fiktív nevek.

³⁵¹ B.11., magyar férfi, *Csatóerdő*.

³⁵² Foucault szerint a hatalom és a tudás kölcsönösen feltételezi és konstituálja egymást, a szerző megfogalmazása szerint „a hatalom kitermeli a tudást (és nem egyszerűen azért részesíti előnyben, mert hasznosságánál fogva alkalmazza); hogy a hatalom és a tudás közvetlenül feltételezi egymást; hogy nincs hatalmi viszony anélkül, hogy ne képződne a tudás korrelatív területe, s nincs olyan tudás sem, amely ne feltételeznél, egyszersmind ne képezne hatalmi viszonyokat.” (Foucault 1990: 40.)

mációk összegyűjtését, megosztását, közlését és az így előállított tudás felhasználását jelentette a kollektív gazdaság büntetési-fenyítési technikáihoz:

„És ezt [az „orrvérzésig” végzett munkát] még megtetézték azzal, hogy igen, én vagyok a fasza fiú, én elmondom azt, aki csinált vagy nem csinált valamit, vagy valami. Meg rá vót bízva: figyelj csak arra a faszira, hogy ottan miért kevesebb a tej vagy valami... hogy lopják, vagy mit csinálnak. Hát beárulta. Ha kávéztunk, vagy ittunk valamit, ha valamit mondtál nekik, hát képesek vótak éjszaka bemászni az elnökhöz, vagy az elnökhelyetteshez, mert nekik szabad bejárásuk vót. És azok már másnap tudták... Ha éjfélkor mentél haza, reggel már tudták.”³⁵³

Egy másik interjúrészlet szerint: „Vótak neki besúgói, nem is egy... az elnök az már reggel tudta, hogy az meg a másik ember mit csinált, és akkor már hívattatott. Te-te-te, tegnap mit csináltál? Fennakad a szeme, hát honnan tudja, mikor senki nem vót ott? Tudták-látták. Sohse tudta az ember, hogy honnan fázik.”³⁵⁴

E szolgáltatásokért cserébe az élmunkások, brigád- és lánkavezetők különféle informális előnyöket kaptak. A kollektív emlékezet szerint ilyen volt:

a) A „kivételezés” gyakorlata: a munkahelyi szabály- vagy törvénysértések (lopás, munkahelyelhagyás, hiányzás, színlelt munkavégzés stb.) alkalmával a munkáselittel szemben csupán formális vagy – más alkalmazottakhoz viszonyítva – enyhébb büntetéseket szabtak ki. („A parasztra ránézett, másokra meg túlnézett.”³⁵⁵ „Meg vót neki engedve több minden, nem látta, hogy mit csinál.”³⁵⁶ „Úgy csináltak, hogy hát behívták az irodába suttyomba, többet ez ne forduljon elő, mehetsz. Mint a milicián: elől beengedik, hátul kiengedik, oszt isten megáldja, megvan a büntetés.”³⁵⁷

b) A „munkakönnyítés” módszere: az élmunkásokat magasabb jövedelmeket biztosító munkakörökbe osztották be, előnyösebb munkafeltételeket biztosítottak számukra („feltették őket”, „kiemelték könnyebb munkára”). Az élenjáró fejlődőknek összeválogatták a kolhoz legjobban tejelő teheneit, több takarmányt adtak az általuk gondozott állatoknak, máskor egyszerűen csak hozzáírtak papíron a munkateljesítményükhöz („attúl elhúztak, ennek odaírtak”). Az élenjáró gépkocsivezetőknek, sofőröknek és kombájnosoknak adták oda a legjobban fizető feladatokat és utakat; az „egyszerű” kolhoz munkásokhoz képest gyakrabban kaptak új munkagépeket és alkatrészeket. („Ha például két sofőr vót, ugyanannyi munkanapja vót mindkettőnek, V. Vilmos

³⁵³ B.11., magyar férfi, *Csatóerdő*.

³⁵⁴ B.14., magyar férfi, *Csatóerdő*.

³⁵⁵ B.3., magyar férfi, *Bodnya*.

³⁵⁶ B.9., magyar férfi, *Csatóerdő*.

³⁵⁷ B.14., magyar férfi, *Csatóerdő*.

kapott ezer rubelt, M. Sanyi kapott kétszázat. Hasonlítsd össze. Az is ott dőgözött, ez is. Aki az elnök embere vót az évente új autót, traktort kapott. Mit gondolsz, azért mert nagy lumen vót? A többi, például G. Károly, a szar autóján dőgözött le 40 évet.”³⁵⁸)

c) De ide tartozott a nyilvános elismerés és megbecsülés technikája is: az élmunkások megjutalmazásának fontos rituális, szimbolikus eleme volt a nyilvános felmutatás, az „egyéni” munkateljesítmények heroizálása és a lokális faluközösség előtt *példaként* történő beállítása.

Ennek megfelelően például a munkaversenyek győzteseinek adományozott dísz tárgyak, zászlók, oklevelek, kitüntető címek átadására leggyakrabban a különféle állami ünnepségeken (március 1., április 22., május 1., május 9., november 7.) került sor. Előfordult azonban az is, hogy az egyes konkrét gazdasági tevékenységek (a fejesi, ültetési, aratási, betakarítási munkák) közben tüntették ki őket a saját munkacsoportjuk, illetve a szűkebb munkahelyi közösségük tagjai előtt (14. és 15. kép).

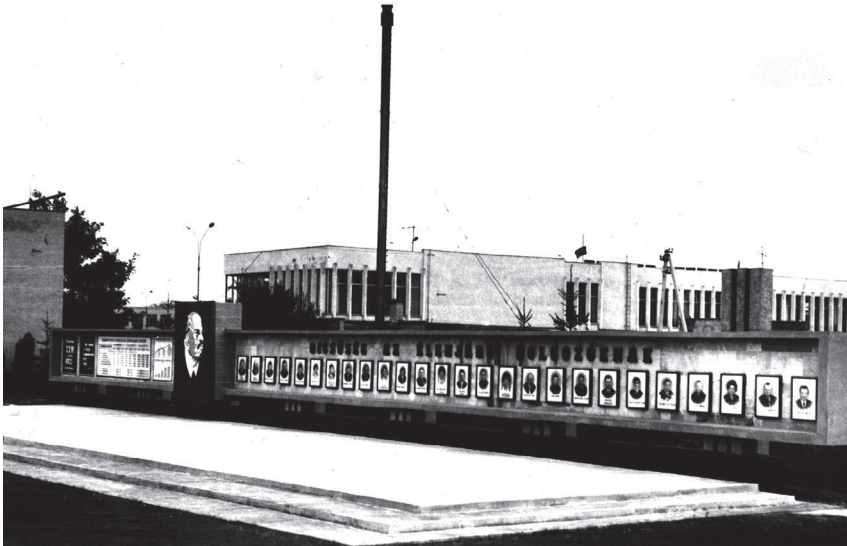
14. kép. Élenjáró fejőző kitüntetése a csatóerdői kolhozban³⁵⁹

³⁵⁸ B.11., magyar férfi, Csatóerdő.

³⁵⁹ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

15. kép. A mezőgazdasági brigádverseney győztese (az „ültetőbrigád” élmunkása)³⁶⁰

16. kép. Az élenjáró dolgozók dicsőrfala (Csatóerdő, 1970). Az emlékmű felirata: „Dicsőség az élenjáró dolgozóknak”³⁶¹

³⁶⁰ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

³⁶¹ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

17. kép. A „Béke” Kolhoz elnöke a dicséretfalon szereplő kolhozmunkások arcképeit szemléli³⁶²

A falu főterén dicséretáblát állítottak fel számukra, ahol a munkaverseny aktuális eredményeit ábrázoló grafikonok mellett a legkiválóbb dolgozók arcképei egész évben megtekinthetők voltak (16., 17. kép). A nyilvános agitáció és a demonstratív megjelenítés efféle formáit a falusi közvélemény egy része megvetéssel fogadta (főlöleges „magamutogatás”-nak tekintette), ami nem ritkán – ahogyan azt a kutatás egyik résztvevőjével készült alábbi beszélgetésrészlet is mutatja – magukban a kitüntetett, megjutalmazott személyekben is a szégyen érzését válthatta ki:

„Kidicsérték őket, hogy milyen jó munkások, meg ilyenek. Hát nekem is ott vót egy ilyen nagy fénykép a dicsérő táblára téve, hát mit értem vele? Hát én röhögtem, a többi meg azt mondta, te, hát mutogatod magad? Hát mondom, mit csináljak, kitették, hát ha tudom, hogy engem azért küld G. Pali fényképezni, hogy kitegyenek, nem is mentem vón.”³⁶³

Az eddigiek alapján azt mondhatjuk tehát, hogy a hatalom mikroszintű működésének az 1960-as években egy olyan átfogóbb modellje rajzolódik

³⁶² A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

³⁶³ B.14., magyar férfi, Csatóerdő.

ki, amelyben a kolhoz munkások túlélési stratégiái (az ellenállástól az aktív együttműködésig terjedő ideáltipikus szerepek) és az azokat minősítő, értékelő és elemző fegyvelmezési és jutalmazási rituálék a mindennapi élet különféle (gazdasági, társadalmi, politikai) szférájában egymás hatásait kölcsönösen szabályozó rendszert alkottak. Ebben a rendszerben a lokális társadalmon belüli viszonyokat egyfelől különféle társadalmi aktorok (állami intézmények, vezető beosztású politikai-gazdasági elitek, a helyi közösség különféle érdek- és részcsoportjai), másfelől az adott szereplők által kialakított stratégiai magatartásformák (pl. együttműködés, ellenállás), harmadrészt az ezeket értékelő, osztályozó, megerősítő fegyvelmezési eljárások (jutalmazási technikák, büntetési mechanizmusok) határozták meg.

Az említett komponensek közötti viszonyok és azok együttes, gyakorlati működése leírható egyfajta ökoszisztémaként is, amelyben a rendszermodell egyes elemei: ez esetben az állam formális és a helyi társadalom informális (népi) intézményei kölcsönösen befolyásolták egymást, illetve szabályozták a diktatórikus politikai rendszer sajátosságaiból eredő kontrollmechanizmusokat, más szóval korlátozták azok túl- vagy alulműködését.

A bemutatott empirikus példák alapján úgy tűnik, hogy a szocializmusban az államhatalom és az azt képviselő helyi gazdasági, politikai elit bizonyos jutalmazási technikákkal nagyon világosan konceptualizálta a legitim módon alkalmazható hétköznapi gazdasági, társadalmi, politikai cselekvéseket. Analitikus hatalomként osztályozta, értékelte az egyéni magatartásformákat: bizonyos viselkedéseket felmagasztalt, míg a büntetés különféle eljárásaival más cselekvésformákat leértékelte vagy elnyomott.

A kommunizmus egalitárius retorikája mögött ily módon az államilag szervezett egyenlőtlenségek sok tekintetben egyfajta feudális, rendies jellegű rendszere alakult ki. Ennek a rendszernek az intézményes fenntartását az egyik „oldalon” a megbecsülés, az *elismerés politikája*, a különféle kitüntető címek, ajándékok, kedvezmények, privilégiumok adományozása tette lehetővé. A másik „oldalon” ellenben a *lebecsülés*, a *megvetés*, a *lefokozás különféle hatalmi gyakorlatai* (stigmatizáló címkék, büntetések stb.) teremtették meg.

Ezekre a hatalmi-politikai akciókra a helyi társadalom különféle részcsoportjai eltérő módon reagáltak. A rendszer hasznélvezői (a hivatali nómenklatúra tagjai, a politikai elit, a parasztkáderek, az élmunkások) különféle gazdasági javakhoz és társadalmi erőforrásokhoz (mobilitási lehetőségek, pluszjövedelmek, presztízstárgyak, értékcikkek, kiegészítő jövedelmet biztosító munkák, előkelő társadalmi rang és erkölcsi tőke) jutottak hozzá. Ezek egy jelentős részét normakövető magatartásokkal (gazdasági tervtúlteljesítés, politikai lojalitás, feljelentés, besúgás), más részét illegális eszközökkel (hivatali korrupció, megvesztegetés, visszaélés, lopás) érték el. Mindez egyfelől – a nem piaci gazdasági feltételek között – jelentősen hozzájárult a tervgazdaság (látszólagos) stabilitásának megőrzéséhez, másfelől folyamatosan akadályozta az állami tulajdon monopóliumára épülő gazdasági

rendszer működését: ellentmondott az uralkodó ideológiának, az informális intézményein keresztül folyamatosan aláásta a központi államhatalom legitimitását és eredményességét.

A kolhoz szervezeti hierarchiájában alacsonyabb pozíciókat betöltő, kiszolgáltatottabb társadalmi cselekvők (a „kolhozparasztok”, a „munkások”, a „nép”, az „egyszerű kolhozisták”) körében ezek a támogató és normasértő cselekvések (besúgás, feljelentés, túlteljesítés vagy épp ellenkezőleg: lopás, szándékos károkozás, munkafegyelem megsértése, színlelt munkavégzés, hanyag munkavégzés, munkahelyi hiányzás) szintén jellemző szokásgyakorlatok voltak. Az érintett társadalmi csoportok számára ezek a technikák lehetővé tették a gazdasági javak informális redisztribúcióját és a magántulajdonhoz való jog szimbolikus kifejezését. Az államhatalom, illetve az azt képviselő helyi bürokratikus-gazdasági elit ezeket a stratégiákat nagyon gyakran a kolhozalkalmazottak egyéni anyagi és humán erőforrásának csökkentésével (a dolgozók pénztőkéjének, munkaerejének kisajátításával) próbálta mérsékelni és ellehetetleníteni. Ennek érdekében különféle szankciókkal (fizetés-, munkanap-, százalék- és pótdíjlevonással, a dolgozók munkakörülményeinek és pénzkereseti lehetőségeinek megnehezítésével: fizetett szabadság megtagadásával, alacsonyabb munkára történő átvezetésével, elbocsátással) és bizonyos jutalmazási technikákkal időről időre „megvédte”, illetve szimbolikusan visszaállította az új („szovjet”) tulajdon- és birtokjogi viszonyokat.

• 3. IDENTITÁS- ÉS EMLÉKEZETPOLITIKAI GYAKORLATOK A RENDSZERVÁLTÁS ELŐTT

Az előző fejezetekben láthattuk, hogy a kárpátaljai vidéki, falusi települések 1945 utáni mesterséges átalakítása és átszervezése végső soron különböző szintű és eltérő minőségű függőségi kapcsolatok és egyenlőtlenviszonyok kialakításához, konszolidációjához és megerősítéséhez vezetett. E kapcsolatok közül – a posztkolonialista szemléletű szakirodalmat összefoglalva – Böröcz József négy aspektusnak: 1. az egyenlőtlen gazdasági csere- és elosztási rendszerek létrehozásának, 2. a megszállt területek kulturális gyarmatosításának, 3. az állami bürokratikus-hatalmi intézmények exportálásának, 4. a geopolitikai expanzióknak a jelentőséget hangsúlyozta. S ezeket az attribútumokat a birodalmi centrum és a periferikus területek között kialakuló függőségi viszonyok legfontosabb jellemzőiként közelítette meg.³⁶⁴

A Kárpátalja szovjetizációjával foglalkozó történeti, szociológiai, kultúratudományi szakirodalom ezeknek a – kolonizációs keretben is leírható – strukturális változásoknak számos részproblémáját tárta fel. A rendszerváltás után a magyar és ukrán kutatók legjelentősebb része az aszimmetrikus gazdasági kapcsolatok és redisztribúciós rendszerek elemzése kapcsán például részletesen tárgyalta az anyagi erőforrások államosításának és centralizálásának (kollektivizálás, kuláktalanítás, lakossági fogyasztás korlátozása, jövedelemének elvonása) több mozzanatát.³⁶⁵ Az 1944-ben megszállt terület kulturális gyarmatosítását elemezve pedig olyan témákat világítottak meg részletesebben, mint a két világháború közötti időszakban kialakult oktatási rendszer és iskolahálózat szovjet mintára történő átszervezése,³⁶⁶ a régióban található vallási közösségek (római és görögkatolikusok, protestánsok) és egyházi intézmények felszámolása,³⁶⁷ továbbá a nemzeti nyelvek másodnyelvvé tételének folyamata, azaz az oroszosító nyelv-, nemzetiség- és betelepítési politika.³⁶⁸

Ezekben az elemzésekben ugyanakkor a szovjet államhatalomhoz és az időhöz (a temporalitáshoz) való sokrétű – identitás- és emlékezetpolitikai – viszony kérdésköre eddig nem kapott kellő figyelmet.

³⁶⁴ Böröcz 2001. A kelet-európai országok közül Ukrainát posztkolonialis térségként vizsgálja például: Etkind 2011: 133–137; Hagen 2014; Korek 2007; Kuzio 2002; Pavlyshyn 1992.

³⁶⁵ Dupka 2014; Dupka – Korszun 1997; Korszun 2014; Miscsanyin 2000, 2009.

³⁶⁶ Fedinec 1996, 1997, 1999; Kosztyó 2014.

³⁶⁷ Botlik 1997; Fejős 1997; Gönczi 2013; Dányilec – Miscsanyin 2013.

³⁶⁸ Kapitány 2013; Malec 2004; Cserniczkó 2010; Gazdag 2014.

Mindez meglepőnek tűnhet, ha arra gondolunk, hogy Kárpátalja 1944-es szovjet megszállását követően az új, kommunista intézmények kezdeti kiépítésében és legalizálásában a szimbolikus identitáspolitikai gesztusoknak – s ezen belül kifejezetten az időtapasztalat átalakítását célzó állami intézkedéseknek – nemcsak hogy alapvető szerepük volt, de azok sok tekintetben meg is előzték az államszervezet (az új hatalmi, adminisztratív intézmények) újjászervezéséhez kapcsolódó mechanizmusokat. A szimbolikus politikai eszközök jelentőségét mutatják az alábbi kiragadott példák is.

A Vörös Hadsereg a mai Kárpátalja területét 1944. szeptember 26. és október 28. között szállta meg. A terület fizikai elfoglalását követő hetekben – tehát az új közigazgatási, politikai, társadalmi intézmények létrehozásának kezdetén – a szovjet vezetés első intézkedései között szerepelt, hogy 1944. november 5-én Kárpátalján is bevezették a moszkvai időszámítást.³⁶⁹ Néhány hónappal később, 1945. március 25-én Turjanica Iván, a Kárpátontúli-Ukrajna Kommunisták Pártjának első titkára a megyei pártkongresszuson – sok egyéb mellett – már arról is beszámolt, hogy a politikai propagandamunkát végző intézmények milyen sikereket értek el a hivatalos szocialista ünnepek meghonosítása terén. A párttitkár szerint az újonnan elfoglalt területen 1944 novembere és 1945 márciusa között, azaz mindössze négy hónap leforgása alatt összesen 406 ünnepi rendezvényt és megemlékezést tartottak. Ebből Lenin halálának 21. évfordulója alkalmából a városokban és területi központokban 18, a nagyobb falusi településeken pedig 20 emlékünnepséget vezettek le, amelyeken több mint 10 ezer ember vett részt. Ezenkívül 158 ünnepséget rendeztek a Vörös Hadsereg napja, továbbá 210 ünnepi gyűlést és estét a nemzetközi nőnap alkalmából. Ezeket a rendezvényeket összesen hozzávetőleg 280 ezer fő jelent meg.³⁷⁰

A másik példa a hétköznapi élet egyik kitüntetett színteréről, a munka világából származik, és az időhöz való viszony átfogó standardizálásának későbbi korszakára vonatkozik. A magántermelés megszüntetésére és a kollektív gazdaságok létrehozására Kárpátalján az 1948–49 folyamán került sor. Az 1940-es évek végétől az új tulajdoni viszonyok és a szocialista termelési formák meghonosítása érdekében a szovjet pártvezetés a falusi kolhozok és szovhozok számára több olyan módszertani anyagot is kidolgozott, amelyek részletesen tárgyalták a közös munkavégzés és termelés, valamint az előállított gazdasági javak elosztásának, nyilvántartásának új szabályait és alapelveit.³⁷¹ Ez a szemléletmód igen látványosan mutatkozott meg egy három évtizeddel későbbi, *A szocializmus és a munka* címmel kiadott magyar nyelvű kötetben.³⁷² Ebben az 1975-ben, Ungváron megjelent kötetben a szerzők

³⁶⁹ Fedinec – Vehes 2010: 353.

³⁷⁰ Belouszov 1965: 211–213.

³⁷¹ A teljesség igénye nélkül: Vinogradov 1950; Petrovszkij 1950; Rohacsenko 1950; Szolovjov 1951; Kobizev 1951; Grigorjev – Csuvikov – Szigyelkin 1951.

³⁷² Buzilov – Basmacsnyikov 1975. A magyar fordítás alapjául szolgáló eredeti, orosz nyelvű

már számos új időkategória bevezetésére tettek kísérletet. Ilyen volt például a főidő, a mellékidő, az operatív idő; a munkahely kiszolgálásának ideje, az előkészítő és a befejező munka ideje; a szabályozott és a nem szabályozott szünet; az aktív és a passzív pihenés fogalma; stb., amelyekkel a falusi agrártermelésben a munkaidő szélsőségesen racionalizált és analitikus – a hasznos és haszontalan időt órákra, percekre, másodpercekre felosztó – szemléletét kívánta meghonosítani.

„A munkaidő – hívják fel rá a figyelmet a szerzők – másodpercekből, percekből és órákból áll. Mit jelent mondjuk a munkaidő egy perce? Ez természetesen nem hosszú időtartam. De ilyen időtartamokból áll a munkanap. Egy korszerű gyors traktor egy perc alatt 150–200 métert tesz meg, egy tehergépkocsi műúton 1–1,2 km-t, sőt még nagyobb távolságot. A fejőgép 1,5–2 perc alatt fej meg egy tehenet. [...] Amint látjuk, a munkaidő egy percének igen nagy értéke van.³⁷³ A kötet szerzői ezt követően a gazdasági termelés fokozásának és a munkaidő jobb kihasználásának módszereit ismertetik, és példaként említik, hogy „N.V. Bocskárjev csoportja a Rosztov területi Moszkovszkij szovhozban kiküszöbölte a mellékes munkaidejét, a kombájnok fordulójánál, még egy üzemanyagtartály felszerelésével, 40 percet takarítottak meg, és minden körben 20 percet nyertek azzal, hogy menet közben rakták ki a terményt a kombájnokból. Ugyanennyi idő alatt a kombájn két kör helyett hármat tett meg, a megtakarított percek így néhány órára kerekedtek. Márpedig a csoport négy kombájnya óránként 300–350 mázsa terményt csépelet ki.³⁷⁴

A további – tetszőlegesen folytatható – példák nélkül is látható, hogy a szovjet politikai diktatúra első két évtizedében, vagyis az 1945–1965 közötti korszakban a hétköznapi időtapasztalattal kapcsolatban az új államszervezet által hozott intézkedések alapvetően két területre terjedtek ki:

1. Az idő egyfelől a *szimbolikus erőszak és hatalomgyakorlás* politikai eszközöként merült fel. A vallás szisztematikus üldözésével, az új hivatalos, szocialista ünnepek bevezetésével, azaz részben az idő profanizációjával, részben pedig a saját politikai mítoszok megteremtésével a szovjet államhatalom kanonizálta az új világnézetet, kötelezővé tette a kommunista ideológia kizárólagos terminológiáját, kritériumait és értelmezéseit.³⁷⁵

2. Az idő másfelől a *szocialista gazdasági irányítás technikai jellegű, regulatív* elemeként jelent meg: a munka és a termelés fokozását elősegítő eszköz szerepét töltötte be.

forrásművet az Összoroszági Mezőgazdasági Munkaügyi és Irányítási Tudományos Kutatóintézet szerzői munkaközössége készítette. A könyvet a kolhoztagok és szovhoz munkások gazdasági képzését szolgáló különféle típusprogramokban (az alapfokú politikai iskolákban, a két évfolyamos gazdasági iskolákban, a kommunista munka iskoláiban és a népi egyetemeken, valamint a szakmai továbbképzést nyújtó oktatási intézményekben) alkalmazták.

³⁷³ Buzilov – Basmacsnyikov 1975: 78–81.

³⁷⁴ Uo. 84.

³⁷⁵ Gyórfy 2009: 31.

A szocialista államhatalom ennek a két területnek a szabályozásával, tehát a szakrális idő profanizálásával, valamint a cselekvés- és munkaidő racionalizálásával elsősorban az „aktuális” jelen átalakítására, a fennálló társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok megváltoztatására törekedett. Ez azt is jelenti, hogy a szovjet megszállás első két évtizedében az idő valamennyi dimenziójának (múlt–jelen–jövő) rendszerszerű, átfogó, vagyis intézményes „megmunkálására”, s ezzel együtt a hatalomnak a személyes emlékezetbe történő intenzív behatolására, hozzávetőleg az 1960-as évek második feléig nem került sor. Ennek az az elsődleges oka, hogy a lokális múlttapasztalat újrakonfigurálásához kezdetben nem voltak meg az intézményes feltételek. A kárpátaljai magyar településeken – főként a szocializmus erőltetett modernizációs programja következtében – csupán a hatvanas évek végére bontakoztak ki azok a radikális gazdasági, szociális, életmódbeli változások, amelyek a hatalom számára lehetővé tették a korábbi társadalmi rend s ezen keresztül a megélt történeti tapasztalatok, a múlthoz fűződő személyes kapcsolatok rendszerszerű átalakítását.

A kelet-közép-európai szovjet diktatúra mint átfogó politikai, társadalmi, hatalmi rendszer története ezért – megközelítem szerint – elválaszthatatlan az időtapasztalatban bekövetkező lokális változások történetétől, hiszen – ahogyan Jan Leduc fogalmaz – „a hatalom megragadása és gyakorlása azt is jelenti, hogy az, aki a hatalomra jutott, egyidejűleg saját időképzését és időmérését rákényszerít másokra, ezáltal pedig egyben legitimál egy bizonyos társadalmi rendet” is.³⁷⁶ Ennek megfelelően az alábbiakban – a rendelkezésemre álló szűkös keretek között – a szovjet állam és az állampolgárok közötti hétköznapi, mikroszintű hatalmi viszonyokat egy specifikus színtér: az időhöz való viszony intézményes szabályozásán keresztül próbálom részletesebben is megvilágítani. Ezzel összefüggésben arra a kérdésre keresem a választ, hogy az 1960–70-es években a falusi kolhozok mint a hétköznapi gazdasági, politikai, szociokulturális adottságait alapvetően meghatározó hatalmi centrumok, milyen módon vettek részt a lokális társadalom és ezen belül is a mindennapi időtapasztalat (az egyéni és kollektív emlékezet) intézményes átalakításában?

³⁷⁶ Leduc 2006: 18.

3.1. Szimbolikus térfoglalás és a történelmi „múlt” konstrukciója az államszocializmusban

1970. január 16-án a *csatóerdői „Béke”* Kolhoz elnöke, *Bara Endre* a településen ünnepélyes keretek között adta át a nagyszőlősi járás első és megyei szinten is máig mérvadó intézményét, a Munka Dicső Múzeumát (oroszul: Музей Трудовой Славы).³⁷⁷ Az időtapasztalat lokális története szempontjából ez az esemény kivételes jelentőségű pillanat volt. Ezekben az években vett ugyanis nagyobb lendületet az a folyamat, amelyben – Pierre Nora megfogalmazásával élve – az idő emlékezetben megélt személyessége fokozatosan eltűnt és a rekonstruált történelem formájában élt tovább.³⁷⁸

Ebben az időben Kárpátalján már több településen volt a történelmi múltat reprezentáló, illetve azt a hivatalos politikai ideológia keretei között újra-fogalmazó intézmény. A szovjet megszállást követően, 1945-ben Ungváron hozták létre az első Területi Honismereti Múzeumot. Ennek módszertani és szakmai tapasztalataira építve fogtak hozzá 1957-ben Nagybocksón és Nagylucskán, 1958-ben Perecsenyen, Rahón és Szojván, 1966-ban Kőrösmezőn, 1970-ben Kökényesen, 1973-ban pedig Szlatinán különféle típusú: néprajzi, helytörténeti, gazdaság- és ipartörténeti múzeumok kialakításához.³⁷⁹

A múzeumi hálózat mint a lakosság kommunista nevelését elősegítő intézményrendszer fejlesztését a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága 1964. május 12-én kiadott határozata szabályozta.³⁸⁰ A pártvezetés ebben a múzeumok alapításának kérdésével is foglalkozott, s egyebek mellett előírta, hogy „új múzeumok, függetlenül irányítási hovatartozásuktól, csak a szövetségi köztársaságok kommunista pártja KB engedélyével nyílhatnak meg”.³⁸¹ Mindez a társadalmi nyilvánosság számára egyértelműen jelezte, hogy – a kulturális élet más intézményeihez hasonlóan – a múzeumok infrastruktúrája is alá van vetve a pártpolitikai érdekeknek, más szóval azok szerves részét képezik a szovjet államhatalom legitimitását szolgáló eszközök és szervezeti hálózatok nagyobb, átfogóbb rendszerének. A dokumentum ezenkívül a szövetségi köztársaságok kommunista pártjainak, kulturális minisztériumainak és központi bizottságainak azt javasolta, hogy „valamennyi múzeumban,

³⁷⁷ 1994-től az intézmény hivatalos neve megváltozott. Mivel azonban az új elnevezés már tartalmazza a szűkebb etnográfiai/földrajzi tájegység nevét is, ami a vizsgálatban érintett falvak azonosítását megkönnyítheti, s ily módon veszélyezteti a kötet anonimizálással kapcsolatos módszertani elveit, a *Mikószegen* létrehozott múzeum hivatalos nevét nem közlöm. A konkrét intézménynév helyett, a könyvben – az egyszerűség kedvéért – a „tájmúzeum”, a „skanzen”, a „szabadtéri múzeum”, esetenként a „falumúzeum” kifejezéseket használom.

³⁷⁸ Nora 1999: 142–158.

³⁷⁹ Kuzma 2013.

³⁸⁰ Posztanovlenyje CK KPSS... 1986.

³⁸¹ Uo. 417.

az emlékmúzeumokon kívül, részlegeket hozzanak létre a szovjet korszakról – a Nagy Októberi Szocialista Forradalomtól napjainkig. A múzeum kiállításain be kell mutatni a kommunista építés sikereit az SZSZKSZ-ben, a Kommunista Párt lenini irányvonalának győzelmét, a szovjet nép harcát az SZKP programjának megvalósításában, a párt intézkedéseit az ipar, a mezőgazdaság és kultúra, valamint a népjólét felemelése terén.³⁸²

A központi utasításnak megfelelően Kárpátalján – Ukrajna más vidékeihez hasonlóan – gyors ütemben növekedett az újonnan létrehozott múzeumok száma. 1966-ban a megyében 41 jelentősebb múzeum működött, ebből 17 ún. „társadalmi múzeum”, 24 pedig szobamúzeum volt. Ezenkívül a falusi és városi iskolákban 160 kisebb múzeumot és „Lenin-szobát”, továbbá 140 emlékszobát és emléksarkot alakítottak ki – ez utóbbiak többsége a munkának és a harci dicsőségnek, valamint az internacionalista barátságának állított emléket.³⁸³

A tömeges intézményalapítások ellenére azonban a rendszerváltásig Kárpátalján mindössze két jelentősebb szabadtéri néprajzi múzeum működött. Az egyik az ungvári skanzen volt, amelynek tárgyi anyagai és épülettípusai összeválogatásához már 1965-ben hozzáfogtak, megnyitására azonban végül csupán 1970 júniusában került sor. A másik a *csatóerdői* „Béke” Kolhoz által alapított falumúzeum volt, amelynek kialakítására *Mikószegen* került sor. Ez utóbbi két szerkezeti egységet foglalt magába: az 1970-ben átadott szobamúzeumot (a Munka Dicső Múzeumát), valamint a vizsgált határvidéki magyar települések tárgyi és népi kultúráját bemutató, 1974 és 1976 között felépített szabadtéri skanzent (18. és 19. kép).

A *csatóerdői* falumúzeum gyűjteményének gyarapításában – a kolhoz vezetősége mellett – részt vettek az ungvári Területi Honismereti Múzeumban dolgozó szakemberek, történészek és muzeológusok is. A közös munka eredményeképp a falumúzeum gyűjteménye 1982-ben összesen 1476 néprajzi, 2080 történelmi jellegű tárgyat és dokumentumot, továbbá 5 lakóházat és 7 egyéb épületet tartalmazott. Az évente 3-4 ezer látogatót fogadó intézmény korabeli színvonalát jól szemlélteti, hogy 1985-ben a falumúzeumok köztársasági szemlájén a *mikószegi* skanzent a legjobbnak minősítették.³⁸⁴ Ugyanebben az évben a megyében összesen 159 múzeum működött, ebből három – a *mikószegi*, a szlatinai és a fancsikai – a „népi múzeum” tiszteletbeli címet kapta.³⁸⁵

A *mikószegi* falumúzeum két strukturális eleme (a szobamúzeum és a skanzen szerkezeti egységei) a történelmi időnek sajátos jelentés-összefüggéseit artikulálta, és eltérő koncepcionális alapelveket fejezett ki:

³⁸² Posztanovlenyije CK KPSS... 1986: 416.

³⁸³ Kuzma 2013: 31.

³⁸⁴ Dupka – Horváth 1987: 53.

³⁸⁵ Kuzma 2013: 33.

a) A múzeumi tér kialakításának egyik alapelve a prekapitalista (rendies-fedudális eredetű) gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek modellezése volt. Az intézmény területén található ház- és épülettípusok összeválogatása, fizikai elrendezése a vizsgált magyar települések múltját – a marxista-leninista ideológiának megfelelően – a történelem szereplőinek (alanyainak) a tulajdon- és osztályviszonyain keresztül ragadta meg. Ezt a szemléletmódot tükrözte a falumúzeum térszerkezeti felosztása is (12. ábra), amely különböző státuszú helyeket foglalt magába. Ennek a térbeli hierarchiának a kialakítására a „Béke” Kolhoz elnöke, *Bara Endre*, a múzeum alapítója a következőképpen emlékezett vissza:

„B. S.: Milyen szempontok alapján válogatták ki, hogy a skanzenben milyen házak, korok szerepeljenek? *B. Endre*: Hát az, kérlek szépen, adva van, mert a múzeum [a központi épület, a Fogarassy-kúria] maga egy földbirtokos háza. Akkor utána egy középgazda háza, középgazdáé, ugye? Akkor, kérlek szépen, egy szegénygazda háza van, szegény emberé, az a szalmával fedett. És, kérlek szépen, a falunak a központja vót az iskola, ugye? [...] Ungváron az tájjellegű, Ungváron. A miénk nem tájjellegű, a miénk szociális jellegű: gazdag, közepes, szegény – ennek alapján lett építve ez.”³⁸⁶

18. kép. A Fogarassy-kúria (a „Munka Dicső Múzeuma”, 1970)³⁸⁷

³⁸⁶ *Bara Endre*, interjú időpontja: 2009, *Bodnya*.

³⁸⁷ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: *Mikószegi* falumúzeum.)

A kiállítási tér központjában a Fogarassy-kúria (1) állt. Az épületet és a hozzá tartozó birtokot Czáró-Fogarassy Imre 1893-ben vásárolta meg Farkas Györgytől, a település középkori nemesi családjától. A Fogarassy család a századfordulón még mintegy 500 holdas uradalmi birtokkal rendelkezett, a két világháború között azonban fokozatosan elveszítette vagyona és földterületei legjelentősebb részét, mivel nem tudta visszafizetni a csehszlovák hitelszövetkezetektől felvett jelzáloghiteleket és kamatokat. A szovjet hatalomátvételt követően, 1944-ben a nemesi udvarház épületét orvosi rendelővé alakították át, ahol Fogarassy István (1893–1965) – a család leszármazottja és a birtok korábbi tulajdonosa – egészen haláláig orvosként dolgozott.

A kúria bal oldalán a Fogarassy család római katolikus kápolnája (2) áll. Az épületet 1970-ben az ateizmus múzeumává alakították át, később – a nyolcvanas évektől – azonban a kápolnát raktárként használták a gyűjteménybe tartozó, de ott kiállításra nem kerülő tárgyak és dokumentumok tárolására. A '70-es évek közepén a kúriához tartozó park területéhez fokozatosan építették hozzá a szabadtéri múzeum további szerkezeti egységeit: a gazdag-(5) és szegényparaszti házat (3), a falusi iskolát és a tanítói lakot (4), valamint a parasztportákhhoz tartozó különféle gazdasági épületeket (istálló, csűr, kocsiszín, vízimalom).

A háromosztatú, gazdagparaszti ház eredetileg Biky József tulajdona volt. A Biky család hozzávetőleg 200 holddal rendelkezett, és – a Sárközy családdal együtt – *Bodnya* legvagyonosabb famíliája volt.³⁸⁸ Az említett családot 1946-ban kuláknak minősítették, ezt követően elkobozták föld- és vagyontárgyaikat.

A harmadik lakóépületet Mezei Gyula *csatóerdői* lakos építette 1918-ban, aki a falu földnélküli, alkalmi és napszámos munkákból élő („nincstelen”) rétegéhez tartozott.

A szabadtéri múzeumban látható épületek, berendezési tárgyak ezek alapján tehát egy olyan „szociális” szerkezetet, hatalmi-politikai rendszert vittek színre és konstruáltak meg, amely a „rég”, az „egykori” falut feudális eredetű, kielezett vagyoni, társadalmi egyenlőtlenségek tereként ábrázolta. Ebben az interpretációban a szovjet uralom előtti történelmi múlt a domináns és elnyomott osztályok konfliktusaként, vagyis – a korabeli retorika szerint – a „tőkés burzsoázia” (a „földesurak”, a „kulákok”), valamint a „kizsákmányolt proletariátus” (a „szegényparasztság”, az „agrármunkásság”) harcaként jelent meg. Ez a vizuális és tárgyi reprezentáció alkalmas volt arra, hogy a szabadtéri múzeum látogatóiban egy társadalom- és gazdaságszerkezeti feszültségekkel, ellentmondásokkal és történelmi igazságtalanságokkal telített idő képzetét rögzítse és jelenítse meg.

³⁸⁸ Nagyiványi-Fekete 1944: 50.

19. kép. A múzeum szabadtéri („skanzen”) része (Mikószeg, 1976)³⁸⁹

b) A múzeum kialakításának másik alapelve kronológiai szempontokat követett. A külső fizikai tér, a lakóházak és enteriőrök által létrehozott szimultán időt – hozzávetőleg a két világháború közötti korszakot – a Fogarassy kúriában berendezett kiállítás jelentéstani szempontból pontosította, illetve koherens narratív keretbe foglalta. Ebben az épületben a *Csatóerdő* környéki magyar falvak történetét bemutató tárgyakat, fotókat és dokumentumokat gyűjtötték össze, amit a kiállítás készítői egy teleologikus-determinista szemléletmód alapján rendeztek el. Az egyes termekben a történelmi idő mechanikus linearitással haladt előre a prehistorikus korszaktól a kapitalizmuson át a fejlődés végpontjáig, azaz a szocializmus modernkori történetéig. Ez a koncepció jelent meg az egymás követő termek tematikus elrendezésében is.

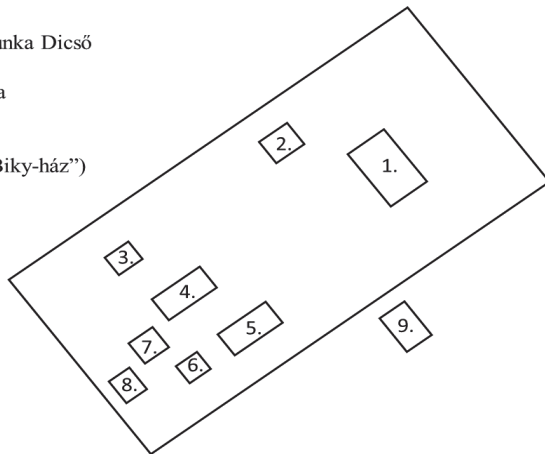
Az első három teremben a régió és a település legtávolabbi múltját (a jelenről aktívan leválasztott „régmúltat”, az abszolút történelmet) idézték fel. Ennek megfelelően a kiállítás az emberi civilizáció korai történetét elbeszélő „Őstörténeti szobával” kezdődött. Ezt követte az ún. „Lenin-szoba”, ahol a kommunista- és pártmozgalom regionális és országos eseményeit (az 1905-ös és az 1917-es forradalmat, a Szovjetunió létrehozásának különféle történeti pillanatait) mutatták be. Ezután a „Népművészeti szoba” következett. Ide kerültek az 1920-as, '30-as évek paraszti társadalmának életmódját reprezen-

³⁸⁹ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

táló reliktumok (népviseletek, hétköznapi használati tárgyak és eszközök), de itt kaptak helyet a vidék élővilágát (faunáját) szemléltető vitrinek és állatpreparátumok is. A következő két szobában a vizsgált települések „legújabb múltja”,³⁹⁰ más szóval az átélt, megélt történelmi tapasztalatok elevenedtek meg: a kiállítási tárgyak és a falakon elhelyezett tablók az 1948-ban induló kollektivizálás, az 1960-as években felgyorsuló iparosítás, gépesítés, azaz a vidék gazdasági modernizációjának folyamatát mesélték el. A tárlatot végül az ún. „Internacionalista szoba” zárta, ahol a tagköztársaságokból érkező delegációk, vendégek ajándékait, dísz- és emléktárgyait, a testvértelepülésekkel kötött szerződéseket, a baráti országokkal közösen indított gazdasági, társadalmi kampányok fotóit stb. állították ki.

A történelmi diskurzus a kiállítói tér azonos méretű egységeiben különböző időtartamokat mutatott be.³⁹¹ Az első terem például, amely csekély számú őstörténelmi anyagot tartalmazott, egy hosszú időtartamot („longue durée”),³⁹² több évezredet beszélt el néhány méteren keresztül.

1. Fogarassy kúria (a „Munka Dicső Múzeuma”)
2. Görögkatolikus kápolna
3. Szegényparaszti ház
4. Iskola és tanítólak
5. Gazdagparaszti ház („Biky-ház”)
6. Istálló
7. Csűr, kocsiszín
8. Sertésól
9. Vízialalom

12. ábra. A mikószegi falumúzeum térszerkezeti rajza³⁹³

³⁹⁰ Az abszolút (totális) történelem szférájához, azaz a „legtávolabbi” múlt-hoz (a „régmúlt-hoz”) kapcsolódó kulturális emlékezet, továbbá az ezzel szemben álló „legújabb”, „közeli múlt-hoz” vonatkozó kommunikatív emlékezet fogalmi megkülönböztetését lásd Assmann 2013: 49–57.

³⁹¹ Az időtartam koegzisztenciájáról, pontosabban az elbeszélt valóság ideje és a történelmi elbeszélés tempója közötti különbségről lásd Barthes 2003: 89.

³⁹² A „hosszú időtartam” és „rövid időtartam” fogalmi meghatározását lásd Braudel 2007: 188–189.

³⁹³ Saját szerkesztés.

Ezzel a gyors, évszázados léptékű narrációval szemben minél inkább közeledtünk a szocializmus jelenét ábrázoló egységekhez, a történeti múlt elbeszélése annál jobban lelassult, egyre részletezőbbé vált. Itt, ezekben a termekben már a pillanatszerű események, a rövid időtartam („micro-histoire”) állt a diskurzus középpontjában: itt minden ünnepet, felvonulást, partikuláris cselekvést és szereplőt – az egyes élmunkások, fejtőnők, pásztorok stb. egyéni életpályáját és cselekedeteit – aprólékosan bemutattak. Ez a szekvenciálisan változó *narratív tempó*³⁹⁴ alkalmas volt az egyes idősíkok között meglévő hierarchia megfordítására: a történelem kereteit alkotó, hosszú időtartamot – a földrajzi környezet: az éghajlat, a fauna, a flóra kényszereit, továbbá az emberiség történetének azokat a korábbi szakaszait (az antikvitástól a modern korig), amelyek évszázadokra meghatározták az életmódot – alárendelték egy rövidebb, de hatásaiban, történelmi jelentőségében meghatározóbb korszaknak, a szocializmus forradalmi évtizedeinek.

A szabadtéri skanzen külső (térbeli), szerkezeti felépítésével reprezentált szociális tagoltság, a falu korábbi „gazdag” és „szegény” rétegei közötti ellentéteknek a kiélézése ebben a kontextusban nyerte el valódi értelmét. A kronológiai elven keresztül egy „igazságtalan”, megrekedt, sehova sem fejlődő, passzív – ezáltal kevésbé jelentős – világidő (akkumulált „múlt”) és a vele szemben álló „igazságos”, haladó, progresszív, nyitott és aktív, vagyis meghatározó szerepű szocialista „jelen” képzete bontakozott ki.

Ennek az emlékezetpolitikai konstrukciónak a legfontosabb vonásait – a történelmi idő mechanikus, teleologikus-lineáris felfogását, valamint a „múlt” és „jelen” kontrasztív szemléletét – jól tükrözték a korabeli szocialista ünnepek és felvonulások is.

Az egyik ilyen – témánk szempontjából – figyelemre méltó rendezvény a kolhoz megalakulásának 40. évfordulójára szervezett emlékünnepe volt. Ez a történelmi múlt reprezentációjának ugyanis meglehetősen érdekes aspektusait őrizte meg. Az esemény programjáról és előkészületeiről *Bara Endre* 1988. augusztus 28-án interjút adott a *Kolhoz a Tiszaháton* című újságnak.

„...az évtizedekkel ezelőtt megkezdett lendület – hangsúlyozta ebben a cikkben a gazdaság elnöke – ma is töretlen, egyenes ívű, s amikor az ünnepség résztvevői végigtekintenek majd a megtett úton, felméri az eredményeket, egyáltalán nem lesz okuk a szégyenkezésre, sőt, éppen ellenkezőleg, bátran és hittel tekintenek előre, még merészebb tervek szövegetve. [...] Mindenekelőtt arra hívnám fel a figyelmet, hogy mindent elkövetünk ennek a napnak az emlékezetessé tételében. [...] A község központjában rendezünk felvonulást, amely által megkíséreljük felidézni a történelmet. Elvonulnak előttünk az egykori alapítók, akik még kezdetleges kézi szerszámokkal próbálták megteremtteni a közös gazdaság

³⁹⁴ Leduc 2006: 293–294.

alapjait, s vele együtt saját boldogulásukat, jövőjüket. Aztán lapozunk tovább évről-évre, évtizedről-évtizedre, egészen a jelenig. Felsorakoztatjuk modern gépparkunkat, s bepillantást nyújtunk kiterjedt melléküzemági gazdaságunkba is, amely nélkül ma már egyetlen korszerű mezőgazdasági nagyüzem sem boldogulhat.”³⁹⁵

Az elnök által ismertetett ünnepi felvonulás terve valójában egy két évtizeddel korábbi rendezvény forgatókönyvét és dramaturgiai felépítését ismételte meg és idézte fel. Ugyanis 1968-ban – tehát közvetlenül a falumúzeum létrehozása előtti években –, a „Béke” Kolhoz megalapításának 20. évfordulóján már tartottak egy emlékünnepséget, ahol hasonló szimbolikával és rituális eszközökkel örökítették meg („tették emlékezetessé”) a letűnt időt.

Az 1968. október 28-án megtartott rendezvényen a szovjet megszállás előtti paraszti gazdálkodást a fejletlen gazdasági és technikai eszközök (ökrös és lovas szekerek, kezdetleges kapáló- és vetőgépek, boronák stb.) jelenítették meg. A felvonulás a település főutcáján haladt végig: a menet elején egy rongyos ruhába öltöztetett figura, „a falu bolondja” gyalogolt (20. kép), aki két sovány, szekérbe fogott tehenet vezetett maga mögött; a következő fogatot a falu csordása (21. kép) hajtotta. A két személy kinézete, eltúlzott gesztusai, a felvonuláson megjelenő nyomorúságos gazdasági eszközök (22. kép) olyan groteszken ábrázolták a néhány évtizeddel korábbi társadalmi múltat és a tradicionális paraszti életmódot, hogy a helyzetből eredő inkongruencia,³⁹⁶ az eseményt szemlélő tömegben nevetést váltott ki. Ezután vonultak fel a szocialista gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődést demonstráló traktorok, kombájnok, műtrágyaszóró- és fejőgépek, valamint az akkoriban modernnek számító gépkocsik és teherszállító eszközök (23–24. kép).

A kiragadott példa – részletesebb elemzés nélkül is – plasztikusan szemlélteti, hogy a szovjet megszállás előtti korszak történelmi reprezentációjához hozzátartozott a lokális „múlt” eredeti értelmének átalakítása, jelentésének kifordítása: a személyes múlttapasztalat szélsőséges, kifejezetten túlzó, parodisztikus és pejoratív („lefokozó”) értelmű megjelenítése és interpretációja.

³⁹⁵ Erdélyi 1988: 2. (Kiemelés – B. S.)

³⁹⁶ Ebben a konkrét esetben az inkongruencia a megtapasztalt múlt és a hatalom által megszerkesztett világ, azaz a performatív eszközökkel (személyek, tárgyak, eszközök) bemutatott múlt képe közötti ellentmondást jelenti, amelynek felismerése rendszerint humoros, groteszk hatással jár együtt. Paul Watzlawick és szerzőtársai szerint hasonló típusú groteszk alaphelyzetek a manipuláció eszközei lehetnek, ha „megváltoztatjuk azt az érzelmi vagy konceptuális keretet, amelyben egy helyzetet felfog valaki, s egy másikba helyezzük, amelybe ugyanennek a konkrét szituációnak a tényei éppolyan jól vagy még jobban beleillenek, s ezáltal megváltozik az egésznek a jelentése.” (Watzlawick – Weakland – Fisch 1990: 129.)

20. kép. A falu „bolondja” és az 1944 előtti történelmi időszak megjelenítése. Felvonulás a kolhoz alapításának 20. évfordulója alkalmából (1968)³⁹⁷

A politikai propaganda fragmentált (a különböző szocialista ünnepeken, felvonulásokon, tömegrendezvényekben artikulálódó szétszórt, esetleges) elemeit a múzeum mint a helyi politikai-gazdasági hatalom által megszerkesztett tér, koncentrált formában fejezte ki. A múzeum alkalmat adott ezenkívül az idő különböző (retrospektív és prospektív) aspektusainak egyidejű megmunkálására, tudatos átalakítására is. Ahogyan arra Jan Assmann rámutatott: „Az uralkodók nemcsak a múltat birtokolják, hanem a jövőt is: igényt tartanak a rájuk való emlékezésre, ezért tetteikben emléket állítanak maguknak, gondoskodnak róla, hogy azokat elbeszéljék, monumentumokban megörökítsék, de legalább levéltárakban dokumentálják. Az uralom visszatekintve legitimálja, előre tekintve pedig megörökíti önmagát.”³⁹⁸ A múzeumi kiállítás koncepcionális felépítése hasonló alapfunkciókkal rendelkezett; erőteljesen kommunikálta a társadalmi nyilvánosság felé azt a politikai üzenetet, hogy a szocialista gazdasági, politikai, társadalmi berendezkedés keretein kívül elképzelhetetlen a „közeli múlt” és az arra épülő jövő.

A falumúzeum alapításának pillanata egybeesett a *Csatóerdő* környéki települések erőltetett iparosításának időszakával, melynek egyik fontos kísérőjelensége volt a fizikai tér, a lakott környezet mint szemiotizált mező tudatos átalakítása is.

³⁹⁷ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

³⁹⁸ Assmann 2013: 72.

A vizsgált településcsoporton belül az infrastrukturális fejlesztések legjelentősebb része elsősorban két településre, *Csatóerdőre* és a vele szorosan összeépült *Bodnyára* irányult. A fokozatosan fejlődő és mikroregionális központtá váló településen, *Csatóerdőn* a hatvanas évek közepétől tömegesen alapítottak új gyárakat és üzemeket, amelyek számára a faluban egy önálló ipari övezetet alakítottak ki. Itt épült fel 1969-ben a kolhoz téglagyára, egy évvel később a láda- és drótkötő üzem, 1971-ben a konzervgyár, 1978-ban a műszergyár, 1980-ban pedig az optikai üzem. A településcsoport adminisztratív központjában, *Csatóerdőn* végrehajtott nagyütemű ipari fejlesztések – nyilvánvaló pozitív gazdasági, munkaerőpiaci hatásuk mellett – a környező falvakban (*Vápahát, Nagypálfalva, Tegzeháza, Darnó*) kedvezőtlen szociodemográfiai folyamatokat (elvándorlás, népességsökkenés, elöregedés, társadalmi szelekció stb.) indítottak el, és a céltelepülésen is jelentős társadalomszerkezeti változások (pl. a népesség gyors ütemű növekedése, a faluközösség dezintegrációja, a lokális identitások erodálódása) kialakulását idézték elő.

Az 1960-as évektől *Csatóerdőn* – ahogyan azt már korábban is említettük – számos új településrészt hoztak létre, ahová a kolhoz az új munkaerőt (döntő többségében a szomszédos falvakból érkező családokat, kisebb részt a tágabb régióból származó gazdasági szakembereket, tisztségviselőket) költöztetett be. A *csatóerdői* lakosok emlékezetében elevenen él ezeknek a magyar nyelvű, de eltérő származási településről érkező lakosoknak a betelepítése: számon tartják az „új” családok eredetét, rangját, származási települését, beköltözésük időpontját, és rendszerint gyengébb társadalmi kapcsolatokat tartanak fenn velük. A falu történetileg kialakult magjában (a település „főutcáján”) élő helyi, „törzsökös”, valamint az újonnan beköltöző családok (az „idegenek”, „bekerültek”) szociális tere – társadalmi kapcsolathálózata, térhasználati szokásai, lakóhelye és fizikai élettere – bizonyos mértékig ma is elkülönül egymástól.

Az infrastrukturális fejlesztések részeként átfogó falurendezési programot hajtottak végre: az új településközpontot az 1961-ben átadott (740 férőhelyes) kultúrház köré építették ki. Itt kapott helyet 1964-ben az új iskola (450 fő), 1968-ban a kolhoz modern irodaháza, 1971-ben az új községháza, 1977-ben a falu közösségi szolgáltatóháza („kombinát”), az óvoda és bölcsőde épülete (90–180 fő), 1988-ban a település sport- és szabadidőközpontja és vidámparkja.

21. kép. Az 1944 előtti paraszti világ (a „közeli múlt”) politikai reprezentációja. Felvonulás a kolhoz alapításának 20. évfordulója alkalmából (1968)³⁹⁹

A faluszisztematizálás egyik – a társadalmi emlékezet szempontjából – jelentős következménye volt, hogy a településszerkezet átalakításával a *tradicionális, történetiséggel felruházott helyek*⁴⁰⁰ nagy része megsemmisült, vagy legalábbis veszített korábbi jelentőségéből.

Az új utcahálózatot a családi parasztgazdaságokhoz tartozó egykori kertek, gyümölcsösök és földterületek átvágásával, kisebb parcellákra történő felosztásával hozták létre. A többutcás településszerkezet kialakításával a faluban található háztelek mérete (lakóházakkal együtt) 0,25–0,5 ha-ra zsugorodott, ami lehetetlenné tette a tradicionális családi üzemszervezetekre épülő, részben önellátó paraszti gazdálkodás további fenntartását vagy a – magyarországihoz hasonló – második gazdaság kialakulását.⁴⁰¹

³⁹⁹ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

⁴⁰⁰ A fogalom Marc Augé térpolitológiájára utal, aki különbséget tesz az identitást meghatározó egyéni és közösségi értelmezésekkel, emlékekkel átszőtt, gazdag érzelmi viszonyulásokkal rendelkező terek, vagyis az ún. *antropológiai helyek* („anthropological place”) és az ezekkel ellentétes funkciójú, globális minták szerint létrehozott, mesterségesen kialakított semleges terek (hotelszobák, vonatbüfék, repülőterek, átjárók stb.), más szóval az ún. „nem-helyek” (non-places) között. (Augé 1995.)

⁴⁰¹ Vö. Oláh 2004. Az új, többutcás településszerkezet kialakításának legfontosabb következményeit – a háztáji gazdaságok felszámolását, a kváziurbánus életmód kialakítását – és a lokális társadalomban az infrastrukturális fejlesztésekkel szemben kialakult ellenérzéseket nagyon világosan mutatják a településen készített interjúk is: „A kolhozal-

A títustervek szerint felépített modern lakóházak és a szabványosított méretű telkek elmosták a lokális társadalmon belül kialakult korábbi szociális, gazdasági határokat: uniformizálták a betelepülő és helyi (törzsökös) családok között húzódo korábbi vagyoni, státuszbeli, szokásjogi különbségeket, és jelentősen újrászervezték a település történetileg kialakult, hierarchikus térbeli szerkezetét.

Ezek a tértranszformációs és modernizációs gyakorlatok – amellet, hogy például az 1950-es évekhez képest minőségi változást hoztak a kolhoz munkások lakókörülményeiben – egyszersmind hozzájárultak a történeti identitás korábbi szerkezetének átalakulásához is: új gazdasági magatartástípusokat, érintkezési formákat, interakciós helyzeteket alakítottak ki. Ebből következően nem csupán a hétköznapi élet *külső* („fizikai”) kontextusában okoztak változásokat, de – a jelen lévő „múlt” gondozását elősegítő közösségi és privát terek tömeges átalakításával – megváltoztatták magának az *emlékezésnek* a struktúráját is.

A tradícióktól való megfosztás térbeli gyakorlatain kívül szintén jelentős változást eredményezett a „kolhozporták” modernizálása is. A kolhoz közműhálózatának bekapcsolása az országos hálózatba, a háztartások villamosítása⁴⁰² és palackos gázzal történő ellátása⁴⁰³ a hatvanas évek végére fejeződött be, ami nem csupán jelentősen javította a gazdaság alkalmazottainak életkörülményeit, de egyszersmind a kolhozisták körében újszerű fogyasztási mintákat és stratégiai viselkedésmódokat is kialakított. „A házakba beköltözött a jólét. Egyébként érdemes megemlíteni, hogy az utóbbi húsz év alatt 600 új ház épült a kolhozunkhoz tartozó községekben. És micsoda házak!

nők felfaragta a falukot, behozta a sok idegeneket. Ű várost akart ebbül a falubul csinálni. Hát nézd csak meg ezt az utcát, aki ideköltözött, nincs hol kikakálni magukot. Egy falusi parasztnak legalább 15 szotek kell, hogy legyen, hogy tudjon hol dógozni. Hát ezeken a telkeken nem tudnak egy petrezselymet letenni. Nem látod, milyen szűk telekhelyek vagynak? Itt is átvágta a kerteket érted, na. És evvel nem jót csinált, mert ott is olyan kevés kis izéket adott, hogy nincs értéke a háznak. Itt van a Deszkovics háza, eladó, hát nem adnak érte 5000 dollárt. Hát nem tudsz letenni egy WC-t a portán, mert már ott vagy a szomszédba. Hát ezért haragszik az elnökre a nép. Átkozza is... Hát nálunk ez a vidámpark itt hiányzott! Hát Szőlösön se hiányzik az senkinek, nemhogy itt, mert itt sincsen közönsége. Csak az, hogy valakinek ki vót téve, hogy építs, oszt akkor téged kitüntetünk.” B.3., magyar férfi, Bodnya. (Kiemelés – B. S.)

⁴⁰² A Kárpáti Igaz Szó 1958. február 9. számában a Bodnyai Községi Tanács elnöke, Fóris Gábor a „Fejlődnek községeink” című cikkében arról számol be, hogy „nagy változások történtek a helység művelődési életében. Közéiskola, 80 férőhelyes bentlakásos iskola, községi áruház épült, megkezdte működését a vezetékes rádióközpont, átadták rendeltetésének a szülőotthont és az étkezdét. Villamosították Bodnyát és Csatóerdőt.” (Fóris 1958: 3.)

⁴⁰³ Az 1966. június 16-án tartott kolhozvezetőségi ülésen a gazdaság elnöke, Bara Endre elmondta, hogy „a kárpátaljai területi végrehajtó bizottság rendelkezése értelmében a kolhoz 48 darab gázspórt és gázpalackot kapott, amelyet szét kell osztani a brigádok és a farmok kolhozistái között. Az értéke egynek – bevezetéssel és bekötéssel együtt – 67 rubel 60 kopek. Elhatározták: elosztani a gáztűzhelyeket falvanként.” (NKHLR: 1966: 52.)

22. kép. Felvonulás a kolhoz alapításának 20. évfordulója alkalmából.⁴⁰⁴
(A felirat szövege magyarul: „Így éltünk mi!”, 1968)

Modernek, kényelmesek. Térjünk be például S. Jenő gépészhez: modern vonalú bútor, pianínó, tv-készülék a berendezés elengedhetetlen tartozékai.⁴⁰⁵ Az 1960-as évek végére – az említett változások hatására – nem csupán a korábbi életforma, de a „múltat” objektíváló anyagi kultúra (material culture) egy része is eltűnt, amely a tárgyakra kódolt emlékezet⁴⁰⁶ erodálódását okozta.

A modernizáció, valamint a hozzá kapcsolódó teleologikus történelem-szemlélet lényegét világítja meg az alábbi szövegrészlet, amelyet a falu kolhozelnöke mondott el az 1969-es beszámolóülésen:

„Az emberekben, a tagságban a gazdasági változás az élethez való más magatartásban nyilvánul meg. Ha az előbbieken említettem, hogy 1945, 48-ban a teleknélküliek házat építettek, ezt szükségszerűleg kellett építeni. De milyenek voltak ezek a házak? Kicsik, egyszobások földes padlóval, kicsi ablakokkal stb. Majdnem úgy is mondhatnám, egészségtelenek. Mindenütt jól látszik ez a falu végén, ahol akkor tömegesen lettek építve a házsorok. Ellenben ma? Milyen házak épülnek ma? 10×10-esek nagy ablakokkal, ahová szabadon nyit be a napfény, ezek a házak szépek, modernek és egészségesek is. Változás van a berendezésben is. A konyhabútor,

⁴⁰⁴ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

⁴⁰⁵ *Bara* 1968: 6.

⁴⁰⁶ Assmann 2013: 20.

a nappali szoba berendezése már nemcsak a mesebeli király városában, hanem a *Béke* kolhoz tagjainak a házában is van. Kevés helyen található még a régi berendezésből karosládák helyüket pulitirozott [sic!] szekrények, rekamék váltották fel, szőnyegek, a kemencét felváltotta a gázspór, a régi mécsest és petróleumlámpát a villany. A rádiók számát ezekben a televíziókét százakban, a megtakarított pénz milliókban tartják számon a kolhozistáknál. Hogy mégis a múltat az utókor számára megmentsük, tájjellegű múzeumot rendezünk be, s mit gondolnak az elvtársak? – az egész környéket *Tegzeházától* Gyuláig, Visket, Várit, Salánkot, Nagydobronyot be kell járni, de nemcsak bejárni, hanem az egész padlásokat felkutatni, mert a régi használt dolgoknak már csak a hűlt helye van. Pedig össze kell ezeket gyűjteni, mert, ha mi még úgy, ahogy emlékszünk rá, de az utókor egyáltalán nem fogja tudni elképzelni őseink életmódját. Íme, így változunk, fejlődünk. A mezőgazdasági munkás munkája könnyebb és tisztább lett, ami lényeges, elvesztette bizonytalanságát. Ha eddig az időjárás döntően befolyásolta a kolhozisták jövedelmét, ma ha kis hatással is van rá, de nem döntő jelentőségű.⁴⁰⁷

Az idézetből látható, hogy a mikroszintű politikai diskurzus a „jelent” a jövőelvárások beteljesüléseként ábrázolja: az emberi vágyak nem egy majdani, elképzelt jövőben teljesülnek („*már nemcsak mesebeli király városában*”), hanem már az aktuális jelenben is megtapasztalható realitásokként merülnek fel. Ez a szemléletmód ugyanakkor a „múltat” mulandó értelemként fogja fel, amelynek jelentéseit rögzíteni kell (ennek híján „az utókor egyáltalán nem fogja tudni elképzelni őseink életmódját”). A fenti elbeszélés funkciója tehát, hogy olyan referenciapontokat alakítson ki a történeti időből, amelyhez képest a szocialista gazdasági fejlődés lokalizálható („a régi használt *dolgoknak már csak a hűlt helye van*. [...] Íme, így változunk, fejlődünk”). Megközelítésem szerint ennek, azaz a „múlt” kimerevítésének, a történeti idő metonimikus „befagyasztásá”-nak, megállításának az egyik adekvát eszköze volt a múzeum.

Mindez meglehetősen furcsának tűnhet, ha arra gondolunk, hogy az a történeti idő, amelyet a hatalom a település „távolí múltjaként”, azaz régmúltként („őseink életmódja”) reprezentált, az 1970-es évek elején maradóktalanul még „nem múlt” el. A faluban létrehozott skanzen gyűjteményét olyan házakból, tárgyakból, eszközökből válogatták ugyanis össze, amelyek az adott időszakban még a település eleven jelenéhez tartoztak. A szocialista propaganda azon humanisztikusnak ható vonása tehát, amellyel látszólag a „múlt” differenciálatlan megőrzésére törekedett,⁴⁰⁸ valójában éppen a lokális történelem megsemmisítését célozta meg. Abban az értelemben, hogy eredeti kontextusából kiemelte, összegyűjtötte, a mindennapok elől elzárta, rend-

⁴⁰⁷ NKHLR 1969: 6–7.

⁴⁰⁸ Niranjana 2004: 133–175.

szerezte, kiválogatta és ezzel egyidejűleg bizonyos mértékig fel is számolta azt a korábbi értelem-összefüggést, amelyben az egyéni múlttapasztalatok még szervesen a „jelen”-re vonatkoztak.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a kolhoz által létrehozott múzeumban a kommunikatív emlékezet intenzív átalakítása zajlott, ahová a személyes múltat őrző tárgyakat, a település „régii”, „egykori” jelenének minden megnyilvánulását, gesztusát összegyűjtötték. Itt kaptak helyet a falu archaikus múltját megjelenítő házak, az egykori életformát reprezentáló használati eszközök, ide került minden olyan *nyom* (pl. privát fotók, írott dokumentumok), amelyek a „régii” társadalomszervezetet, a kollektív gazdasági tevékenységeket, a közösségi cselekvések színtereit (óvoda, népiskola, színjátszó kör) ábrázolták. A politikai meggyőzés és manipuláció hasonló intézményeit Foucault a „megvalósult utópia” színtereiként értelmezte, azaz olyan ellen-szerkezeti helyként (heterotópiaként) írta le, amelyben egyfelől átalakítják, felerősítik és kifordítják az adott társadalom erőviszonyait, másfelől megszüntetik, felfüggesztik a megszokott időt.⁴⁰⁹

A helyi társadalomban az 1970-es években – tehát a múzeum alapításának éveiben – már kifejezetten populárisává váltak azok a hétköznapi informális gazdasági stratégiák (lopás, munkalassítás, károkozás, fusizás stb.), amelyek nap mint nap megakadályozták a kollektív termelési rendszer működését és megkérdőjelezték a központi államhatalom legitimitását vagy tekintélyét. Az informális gazdaság intézményesülésével a „szocialista ethosz” és a mindennapi realitás között ezáltal egyre áthidalhatatlanabb távolság keletkezett. A hatalom szimbolikus restaurálása érdekében a kolhoz vezetőségének szüksége volt egy olyan nyilvános társadalmi térre, ahol az ábrázolt világ ellenállt a mindennapi valóság ténszerúségének, és a szocializmus autoritása „tisztai” formájában jelenhet meg. Ezt a funkciót a vizsgált településen – értelmezésem szerint – bizonyos tekintetben a múzeum által konstituált tér töltötte be. Ez volt az a hely ugyanis, ahol az utópia absztrakt, valóságtranszcendens idejét⁴¹⁰ a hétköznapi emberek számára is közvetlenül érzékelhetővé és meg tapasztalható idővé alakították át.

⁴⁰⁹ Foucault 1999.

⁴¹⁰ Mannheim Károly szerint az utópia nem más, mint olyan valóságidegen orientálódás, amely abban különbözik az ideológiától, hogy nem hagyja érintetlenül, hanem éppen ellenkezőleg: átalakítja, megmunkálja, újra-strukturálja a fennálló társadalmi, politikai, gazdasági viszonyokat. (Mannheim 1996: 221.)

23–24. kép. A szocialista gazdasági-technikai fejlődés („az aktuális jelen”) reprezentációja. Felvonulás a kolhoz alapításának 20. évfordulója alkalmából (1968)⁴¹¹

⁴¹¹ A fotókat készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

3.2. Az elitdiskurzusok lokális recepciói

A múzeum mint a hatalom által reprezentált idő elsajátítását, internalizálását szervező tér – a kiállítás tárgyai, koncepciója konkrétsága ellenére – a faluban élő emberek számára mindvégig hozzáférhetetlen, reflektálatlan értelemtartalmak színhelye maradt. A településen készített interjúk szerint a rendszerváltás előtt a múzeumnak évente több száz látogatója volt. E látogatók többsége azonban nem a helyi lakosságból, hanem főként a *Csatóerdőre* érkező külföldi vagy az ország és a megye más pontjáról érkező „idegenek” (főként a „*Béke*” Kolhozba látogató delegációk – állami tisztségviselők, képviselők, tanácsstagok, különféle párt- és gazdasági elitek –, vagy egyszerű turisták, iskolai csoportok)⁴¹² köréből kerültek ki. („Mindig jött valaki nagy ember, vagy jöttek nagy delegációk Szőlősről, ezek a pártszarok.”⁴¹³) A hétköznapi emlékezők történeti diskurzusában a múzeum – látszólagos nyitottsága ellenére – ma is elsősorban zártságában, megközelíthetlenségében objektíválódik, amelyhez a falu lakosai bizonyos helyzetekben speciális társadalmi szerepekben („a kolhoz munkásaként”), nemritkán a hatalom *tárgyaként* férhettek csak hozzá:

„Minden évbe *Lili* néni⁴¹⁴ odacsődítette a konzervgyárat meg mindenkit, azt kicupákkoltatta, a nőekkel átmosatta, kiszárítottatta, berakatta, ott akkor azért volt rend. Minden nyáron jött az építőbrigád, kiremontolt mindent, te nem emlékszel, hát ott egy gyönyörű vízimalom állt, stég volt, a tópartja gyönyörű, a Tiszából jött a víz, hal volt benne, hát ott a madárnak se lehetett bemenni. És ott ha nagy munka vót, *Lili* néni a konzervgyártól kezdve mindenkit odacsődített: kiraktak, kimeszeltek, felsúroáltak. Hát oda a nagypületebe is nem ment be mindenki, ha még a miniszter is jött, felhúzta a papucset. Hát én is mezítláb jártam, hát te hogy gondoltál? Hát ott olyan rend vót, minden reggel jöttek az asszonyok leizélték, a mázolt padlót levizezték, mindent lepókhálóztak. Hát ott olyan rend vót,

⁴¹² A múzeumba látogató személyek számáról, társadalmi, etnikai összetételéről stb. sajnos nem állnak rendelkezésünkre adatok. Ennek ellenére az intézmény két vendégkönyvéből számos fontos következtetés levonható a múzeum társadalmi bázisára nézve. A két kötet az 1971. január 27. és 1983. március 11. közötti időszakot fogja át, s összesen 364 kommentárt, bejegyzést tartalmaz. Ezek nyelvi megoszlása a következő: 256 ukrán/orosz, 80 magyar, 28 egyéb (román, szlovák, cseh, szlovén stb.) nyelvű. Sokatmondó adat, hogy a magyar nyelvű bejegyzések közül a nevezett időszakban csupán három-négy köthető a településcsoport valamelyikén élő személyhez, igaz, több beírás a környék általános és középiskolás tanulóinak, valamint a *csatóerdői* pionírtáborok résztvevőinek a látogatását bizonyítja (összesen 10).

⁴¹³ B.17., magyar férfi, *Csatóerdő*.

⁴¹⁴ A falumúzeum első igazgatója, *Bara Lili* (fiktív név) a *csatóerdői* kolhoz új elnökének, *Bara Endrének* a felesége volt, aki 1970–1985 között vezette az említett intézményt.

Sándor, esetleg annyi vót, hogy tavasszal a gaznak fel kellett érni a széna végett, de mondom neked, hogy azért vót kurvára rend, még a házakba is, mert a kolhozisták mindent megcsináltak. Ott még a lábnyomnak se vót szabad látszani, annyira nagy rend vót. Az egy szent hely vót, ott nem vót hancizás. Ott még én is úgy ügyeltem mindenre, hogy el se tudom neked mondani.⁴¹⁵

Az idézet alapos elemzése nélkül is nyilvánvaló, hogy az emlékezet az elbeszélés középpontjába olyan alanyokat állít, akiket a hatalom tárgyszerűségükben mozgat („odacsődít”) és tényleges cselekvéseiben irányít. A műveltető és cselekvő igék halmozása a szövegben [kicupákoltatta, átmosatta, kiszárítottatta, berakatta; kiraktak, kimeszeltek, felsúroltak, levizezték, lepókhálóztak] arra utal, hogy a falusi lakosság egy része az adott színterekben a hatalom locusát naponta létrehozó és gondozó, alárendelt státuszú cselekvőként jelent meg (úgy, mint aki „mindent megcsinál”). Az utólagos elbeszélésben, vagyis az interjúalany emlékezetében a múzeum olyan helyként tételeződik, ahol nemcsak hogy „rend van”, és a térhasználat a hatalom által szabályozott (a miniszter is felhúzta a papucsot, a kisember pedig „mezítláb jár be”, „úgy ügyel mindenre, hogy el se lehet mondani”), de nem engedélyezett a hétköznapi szubjektivitás megjelenése: tiltottak az egyedi, emberi gesztusok („ott még a *lábnyomnak* se vót szabad látszani”). Ez a heterotopikus hely tehát – a társadalmi emlékezet szerint – a hatalom által irányított, megszürt gesztusok tere, amely a valóság tényszerűsége által kikezdehetetlen, érinthetetlen, tekintélyt parancsoló („szent”) helyszíneként tételeződött.

A helyi lakosság és a múzeum közötti „távolság” fenntartásában azonban minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy az intézmény gyűjteményének anyagát nem csupán nagylelkű adományok, felajánlások vagy vásárlások, hanem a helyi társadalom tagjai számára – többé-kevésbé erőszakosnak ható – bekebelezések, begyűjtések segítségével állították össze:

a) „A múzeumnak örült mindenki, hogy van egy múzeum a faluba!... De annak nem örült senki, hogy eljött a faluba, és összeszedte a régi edényeket, a régi valamiket. *Lili* járt, felment a padokra és akárhova: elvitte, ami kellett neki. Valamit lökött érte. Nekem mondták, hogy ennek-annak írsz fizetést, ennek írsz 50 rubelt, annak 25 rubel fizetést.”⁴¹⁶

b) „*Lili* néni bement az emberekhez, akkor régen nehéz világ volt, ő járt *Nagypálfalva*, *Tegzeháza*... az egész vidéken, felment a padra, összekotorta. Ki mondta azt neki, hogy nem adja? Na ki? Lehet, hogy adott nekik egy kis pénzt, vagy mire van szükséged? De szerintem nem is ellenkeztek az emberek. [...] Őneki nem volt párdon, hát mondta nekem, hogy menjek én

⁴¹⁵ B.18., magyar nő, *Bodnya*.

⁴¹⁶ B.9., magyar férfi, *Csatóerdő*.

is gyűjteni. És mondtam neki, hogy Lili néni, nincs már semmi. Akkor menjek házról házra.”⁴¹⁷

c) „Hát ott [a múzeumba] annyi minden vót, na de az úgy, hogy ha *Lili* szólt, akkor a falról levették, bevitték a múzeumba.”⁴¹⁸

A három idézet arra utal, hogy a hétköznapi emlékezet a múzeumalapítás mozzanatát a kolhozalapítás, a rekvirálások, az erőszakos begyűjtések traumatizált történeteinek narratív sémái segítségével alkotja meg. A kutatásban részt vevő beszélgetőpartnerek az adott intézmény létrehozását olyan eseményként mutatják be, amely során a privát tereket ellenőrzik, átvizsgálják, a személyes tárgyakat felkutatják, válogatnak közöttük (a, b), majd pedig mindennapi kontextusuktól vagy akár funkcionális szerepüktől függetlenül a hatalom kiragadja őket (c).

Ebből a szempontból azonban nemcsak az utólagos visszaemlékezések, de a korabeli, kortársi visszaemlékezések is tanulságosak. A helyi lakosság körében ugyanis már az 1970-es években is többen gondolták úgy, hogy a múzeum létrehozásáról szóló központi döntés nem a település lakosainak valódi érdekeit szolgálja, mivel az más, fontosabb infrastrukturális fejlesztésektől von el anyagi forrásokat. Ezt támasztja alá az egyik kolhoz munkás, P. Irén felszólalása is, aki a kolhoz 1970. február 5-én tartott közgyűlésén annak a véleményének adott hangot, „hogy a kolhoz vezetősége kevés figyelmet fordít *Mikószeg* szociális-kulturális fejlesztésére”.⁴¹⁹ Ahogy hozzászólásában megjegyezte, „itt [a múzeumnak otthont adó faluban] szükség lenne óvodát és iskolát építeni, nem a múzeummal kellett [volna] kezdeni, amelyet csak azért építettek fel és nyitottak ki, hogy a kolhozelnök feleségének munkahelyet teremtsenek.”⁴²⁰ A kritikára a járási párttitkár, Malota elvtárs elutasítóan válaszolt. Véleménye szerint: „Nem helyesen szólalt fel P. elvtársnő, aki arról beszélt, hogy a múzeumot nem kellett [volna] megnyitni. Abban az időben, amikor a múzeum létrehozását a pártszervezet felvetette, ezt a kérdést megvitatták a kolhozisták brigádgyűlésein is. Nem ismeretes, hogy mi motiválja az elvtársakat, hogy ez ellen tiltakozzanak, holott a múzeum mindent megőriz, és bemutatja, hogy éltek a mi embereink régebben. Csak a múzeumon keresztül lehet megmutatni azokat az átalakulásokat, amelyek a szovjet hatalom éve alatt történtek. Tehát mi a múzeumot megnyitottuk és más kolhozokban is meg fogjuk nyitni.”⁴²¹

Összefoglalva az elmondottakat: a *mikószegi* tájmúzeum empirikus példáján keresztül láthattuk, hogy a szocialista korszakban a vidék történetét, társadalmi, gazdasági múltját reprezentáló falumúzeumok milyen ideológiai

⁴¹⁷ B.18., magyar nő, *Bodnya*.

⁴¹⁸ B.11., magyar férfi, *Csatóerdő*.

⁴¹⁹ NKHLR 1970: 49.

⁴²⁰ Uo. 49–50.

⁴²¹ Uo. 50.

szerepet töltöttek be a kommunista propagandában és a paraszti életforma felszámolását célzó állami intézkedések szimbolikus legalizálásában.

A vizsgált településcsoporton – a kárpátaljai határvidéki falvakban – az 1940-es évek második felétől kibontakozó szocialista társadalomtranszformációs programok (a történelmi parasztság életformájának felszámolása, a magántulajdon megszüntetése, a falusi társadalom vagyonosabb [„kulák”] rétegeinek elüldözése, az erőszakos iparosítás stb.) egy olyan életformaváltást készítettek elő, amelyek mentalitásartikuláló hatása lényegében csak két évtizeddel később vált igazán láthatóvá. Az 1960-as évektől a vizsgált településeken a mezőgazdasági termelést irányító kolhoz egy nagyon jól szervezett, a lokális munkaerőpiacon keresztül a társadalom különféle szféráit kontrolláló intézményként valósította meg a szocialista fejlesztési programot, többek között a faluszisztematizálást, az új településrészek és faluközpontok mesterséges kialakítását, a háztartások modernizálását, a lakosság eredeti térbeli beágyazottságának megszüntetését, a településeken belüli és azok közötti áttelepítéseket. Ennek hatására a lokális múlttapasztalat, a tárgyakban és terekben materializált személyes és kollektív emlékezet jelentős változásokon ment keresztül. A tájmúzeum az adott településcsoporton belüli radikális változásoknak nem csupán katalizátora volt, hanem egyszerűen e változások megvalósításának nagyon fontos működési terepe és gyakorlati eszköze is.

A vizsgált településen az 1970-ben létrehozott falumúzeum és skanzen a helyi és regionális kommunista elitek számára egy olyan hatalom által konstituált tér szerepét töltötte be, ahol egyfelől a „jelen lévő múlt” mediatisztált (tárgyakban, fényképekben, dokumentumokban stb. áthagyományozott) elemeinek a begyűjtése és ellenőrzése, másfelől az 1944-es szovjet megszállás előtti korszak, illetve az ezzel kapcsolatos lokális múlttapasztalatok eredeti jelentéseinek átalakítása, rekontextualizálása zajlott.

A vizsgált falumúzeum – ahogy azt az elemzés során láthattuk – specifikus szerkezeti felépítésével, kiállítási anyagainak összeállításával a történelmi múltnak egy sajátos, a makroszintű identitáspolitikai koncepciókat is jól tükröző „szocialista” olvasatát hozta létre.

Ennek az emlékezetpolitikai konstrukciónak két jellemző vonása volt. Az egyik az emberi civilizáció hosszabb periódusainak, a lassú, alig változó „világidő”-nek a szembeállítását a szocializmus forradalmi idejével. Más szóval azoknak a nagy ütemű (gazdasági, társadalmi, politikai) változásoknak az ellenpontozása, amelyek a településen az 1945 utáni szovjet rendszerben következtek be, és – a hivatalos retorikai szerint – a falu fejlődését segítették elő. A másik a lokális múltnak és a háború előtti paraszti életformának mint a szocialista rendszer egyik lehetséges alternatívájának a szimbolikus leértékelése volt. A történelmi időnek ehhez az interpretációjához szervesen hozzákapcsolódott a falu egyes társadalmi rétegei – a gazdag- („kulákok”) és szegényparasztok – között meglévő gazdasági, szociális egyenlőtlenségek és hatalmi viszonyok konfliktusos bemutatása is. Ebben a retorikában a lo-

kális múlt tehát végső soron a társadalmi „igazságtalanságot”, a stagnálást, a lemaradást, az anakronisztikus hagyományt, míg a vele szemben állított szocialista jelen mindennek egyfajta negatív tükörképét: a társadalmi „igazságosságot”, a progresszivitást, a fejlődést és modernitást képviselte. Ezeket a diszkurzív stratégiákat Johannes Fabian összefoglalóan „*kronopolitika*”-nak nevezte, és az uralom fenntartásának („a geopolitikai terjeszkedés”-nek) az eszközeit látta bennük.⁴²²

A múzeum által reprezentált idő – ahogy azt az elmondottakból láthatuk – nem egységes és töretlen, hanem egymáshoz képest hierarchikusan elrendezett és intézményesen szabályozott jelentéstartalmú idősíkokból állt. A pártnak, illetve a helyi elitnek a lokális időtapasztalat és a történelmi emlékezet manipulálásával egy olyan alávetésen alapuló, új „szocialista” hatalmi rend meghonosítása és konszolidálása volt a célja, amelynek az érintett falusi életvilágokban nem voltak meg a történelmi hagyományai.

⁴²² Fabian 1983: 144.

• 4. INFORMÁLIS MEGÉLHETÉSI STRATÉGIÁK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A szovjet birodalom összeomlása – a kelet- és közép-európai posztoszocialista országok többségéhez hasonlóan – Ukrajnában is olyan strukturális változásokat indított el, amelyek alapvetően meghatározták a vizsgált falvak gazdasági, társadalmi átalakulását, valamint azok fejlődésének későbbi irányait.

Ebből a szempontból 1991. augusztus 24., Ukrajna politikai függetlenné válásának időpontja cezurális jelentőségű mozzanat. Az 1945-től kiépülő, centralizált és viszonylag stabil intézményi háttérrel rendelkező szovjet diktatórikus állam összeomlását ugyanis a régióban egy olyan demokratikus, posztoszocialista nemzetállam felépítésének kísérlete követte, amely a piaci átmenet éveiben különféle válságjelenségek (a formális munkaerőpiacok összeomlása, a szociális és egészségügyi ellátórendszerek leépülése, a politikai rendszer instabilitása, a nacionalizmus és az etnikai konfliktusok) kialakulásával járt együtt. Összehasonlítva a két korszakot – sematikusan szemlélve a folyamatokat – azt mondhatjuk, hogy a szovjet etatista rendőrállamot, amelynek politikai intézményei többé-kevésbé a mindennapok szintjén is „erős” kontrollt gyakoroltak, a rendszerváltás után egy „gyenge”, az állampolgárok életvezetési gyakorlatait alig befolyásoló, tartós intézményes válsággal küzdő ukrán nemzetállam váltotta fel.

A politikai, társadalmi, gazdasági struktúraváltást kísérő „transzformációs krízist”⁴²³ Ukrajnában – a kelet-közép-európai posztoszocialista országok többségére jellemző – jelentős mértékű, makroszintű recesszió kísérte. Az ország gazdasági teljesítménye (GDP) 1990 és 1994 között évi 10–20%-kal csökkent, az infláció mértéke 1993-ban elérte a 4835%-ot,⁴²⁴ míg az import a nyolcvanas évek 4-5 milliárd dolláros szintjéről 1,5 milliárdra esett vissza.⁴²⁵ A 1990-es évek végén elindult növekedés ellenére a GDP 2001-ben is csupán az akkori EU-15 átlagának 16,7%-át érte el,⁴²⁶ miközben az országos gazdasági teljesítményből a szűkebb régió, Kárpátalja részesedése az ezredforduló

⁴²³ Kornai 1993.

⁴²⁴ Dövényi – Karácsonyi 2008: 160.

⁴²⁵ Csité – Ivaskin – Letenyei – Orbán – Varga 1999: 216.

⁴²⁶ Baranyi 2007b.

óta fokozatosan csökkent: 2000-ben mindössze 0,6%-át, 2011-ben 0,51%-át adta az ukrán GDP-nek.⁴²⁷

A következő fejezetben ezzel a posztoszocialista korszakkal, vagyis a rendszerváltás utáni tulajdon- és vagyontranszformáció (privatizáció, tulajdonos- és elitváltás) vidéki társadalomra gyakorolt hatásaival foglalkozom. Az elemzés célja, hogy a vizsgált kárpátaljai falvakban a gazdasági javak előállításának, elosztásának és fogyasztásának rendszerváltás után lokális mintázatait leírja, illetve azok strukturális (társadalmi, gazdasági, történeti) feltételeit röviden bemutassa és elemezze. A továbbiakban amellet próbálok érvelni, hogy a vizsgált falvakban látható mai informális gazdasági stratégiákat (határvidéki csempészet, feketekereskedelem, csencselés, külföldi idénymunka stb.) csak egy átfogóbb gazdasági rendszer, a helyi társadalom *globális* erőforrás-politikájának a részeként érthetjük meg. Ez utóbbi létrejöttében és szerkezeti jellemzőinek kialakulásában – nézőpontom szerint – meghatározó szerepet játszott a tulajdonváltás mozzanata, amit a lokális társadalmon belül a korábbi (államszocializmusban intézményesült) hatalmi-politikai viszonyok jelentős mértékű átrendeződése kísért. Az alábbiakban ezt a problematikát a posztoszocialista vidéki elit két részcsoportja (a gazdasági-politikai elitek és a falusi kulturális elitek) hétköznapi stratégiáin keresztül kívánom alaposabban bemutatni. Azonban mielőtt erre kitérnénk, röviden összefoglaljuk, hogy a régióban megfigyelhető kortárs jelenségeket és hétköznapi állampolgári magatartásokat milyen globális (makroszintű) gazdasági, politikai viszonyok határozzák meg.

4.1. A helyi informális megoldások kontextuális (globális) keretei

Általánosabb szintről és az aktuális állapotviszonyokból kiindulva azt látjuk, hogy Ukrajnában a 2014-től kibontakozó belpolitikai feszültségek és az ország keleti megyéiben kibontakozó nemzetközi geopolitikai konfliktus (az ún. ukrán–orosz hibrid háború) nagyon súlyos politikai, gazdasági és szociális válság kialakulásához vezettek.

A Világbank adatai alapján 2020-ban Ukrajnában az egy főre jutó bruttó hazai termék vásárlóerő-paritáson számolva (*purchasing power parity*, a továbbiakban: PPP) mindössze 82,6%-át érte el az ország függetlenné válásakor (1991. augusztus 24-én) mért szintnek.⁴²⁸ Ukrajna ezzel a gazdasági teljesítménnyel az elmúlt években nemcsak a közép- és kelet-európai országok között, de a kontinens egészét tekintve is az egyik legszegényebb, gazdaságilag legkevésbé

⁴²⁷ Peredriy – Pyasetska-Ustych 2013.

⁴²⁸ Amíg 1991-ben az egy főre vetített GDP (PPP) összege 14 968 dollár volt, addig 2020-ban ugyanez az összeg mindössze 12 376 dollárt tett ki. World Bank: *GDP per Capita, PPP (Constant 2017 International \$)*. (Utolsó megtekintés: 2022. szeptember 16.)

fejlődő szuverén nemzetállam volt.⁴²⁹ Ezt a helyzetet tovább súlyosbítja, hogy az ukrán nemzetgazdaságon belül az árnyék- vagy feketegazdaság mértéke – az elmúlt néhány évben tapasztalható lassú csökkenés ellenére – továbbra is kifejezetten jelentős: Ukrajna Gazdasági Minisztériuma szerint 2019-ben az országban a GDP mintegy 28%-a, 2020-ban pedig 30%-a a nem hivatalos gazdasági szektorból származott.⁴³⁰

Mindeközben a Krím-félsziget elvesztése, valamint a kelet-ukrajnai ipari övezetek (Donyeck, Luhanszk) katonai megszállása az ország egész területén a lakosság életszínvonalának drasztikus csökkenését és gazdasági marginalizálódását okozta.

A kialakult helyzetet jól tükrözi, hogy 2020. január 1-én az adott régióban élő lakosság havi átlagkeresete nominálisan 9112 hrivnya (kb. 91 000 Ft) volt, ami az országos átlagtól (10 727 hrivnya/fő) 15,1%-kal, a Kijev megyei jövedelmektől (11 267 hrivnya/fő) pedig 19,2%-kal maradt el.⁴³¹ 2014-től az alapvető élelmiszerek és a lakossági energia (a gáz és villany) árai ugyanakkor itt is – a népesség alacsony teherviselő képessége ellenére – fokozatosan növekedtek; jelenleg megközelítik, esetenként el is éri a szomszédos országok árszínvonalát. Az ország – ennek részeként pedig az adott régió – gazdasági fejlettségét és az itt élő népesség szociális, egészségügyi ellátásának alacsony színvonalát azonban talán ennél is szemléletesebben fejezi ki az a kiragadott adat, hogy 2017-ben az ukrán állampolgárok születéskor várható élettartama mindössze 72 év (a férfiaknál 67, a nőknél 76 év) volt,⁴³² ami mintegy 2–7 évvel maradt el a régióban megfigyelhető átlagtól.⁴³³

A fenti említett gazdasági adatok és indikátorok – a tetszőlegesen tovább idézhető példák nélkül is – arra engednek következtetni, hogy *Ukrajnában*

⁴²⁹ IMF: List of European Countries by GDP per Capita, PPP. *Statistics Times*, 2020. február 29.

⁴³⁰ Ukrajna Gazdasági Minisztériuma (Міністерство економіки України): Az árnyékgazdaság fontosabb tendenciái Ukrajnában 2021. január–szeptember között (Загальні тенденції тіньової економіки в Україні у січні-вересні 2021 року) (2022. június 15.). Több kutató szerint a mai ukrán feketegazdaság mérete, nagysága a hivatalos kimutatásokban szereplő adatoknál jóval jelentősebb. Amíg például Ukrajna Gazdasági Minisztériuma az illegális gazdasági tranzakciók szintjét 2015-ben az ukrán GDP mindössze 35%-ában, 2017-ben a 32%-ában, 2018-ban pedig csupán a 28%-ában határozta meg, addig Medina és Schneider a feketegazdaság GDP-re vetített arányát az országban 2015-ben 42,9%-ra, Abel Polese és szerzőtársai 2017-ben 38,3%-ra, 2018-ban pedig 38,5%-ra becsülte. (Medina – Schneider 2018: 75.; Polese 2022: 110.)

⁴³¹ Online: Ukrajna Állami Statisztikai Szolgálat (Державної служби статистики України): Havi átlagjövedelem régiónként 2020-ban (Середня заробітна плата за регіонами за місяць у 2020 році). (Utolsó megtekintés: 2022.06.20.)

⁴³² Timonina, Maria V. (szerk.): Демографічний щорічник «Населення України за 2017 рік». Державна служба статистики України. Київ, Державної служби статистики України, 2018. 53.

⁴³³ 2017-ben a születéskor várható élettartam Csehországban 79, Lengyelországban 78, Magyarországban 76, Romániában 76, Fehéroroszországban pedig 74 év volt. Online: World Bank: Life expectancy at birth, total (2017 year). (Utolsó megtekintés: 2022. 06. 20.)

*nem csupán a kilencvenes évek elejétől elhúzódó intézményes reformok, de általánosabb értelemben maga a posztszocialista transzformációs folyamat egésze is alapvetően kudarccal végződött.*⁴³⁴

A jelenlegi posztszocialista ukrán nemzetállamot ezek alapján a *diszfunkcionális államok* – más szakirodalmi kifejezések alapján: „gyenge” (weak), „törekeny” (fragile state), „sikertelen” (failed state), „kvázi” (quasi-state),⁴³⁵ „pszeudo” (pseudo) államok – közé sorolhatjuk. Ez alatt azt értjük, hogy az állam saját formális irányítási rendszerének zavarai (például a politikai rendszer instabilitása, a legitimációs és jogállamisági deficit, a magas korrupciós szint, a növekedő szegénység, a leépülő infrastruktúra stb.) következtében – az állampolgárok nézőpontjából legalábbis – egész egyszerűen nem képes ellátni bizonyos feladatokat.⁴³⁶

Ukrajnában az állam kapacitásának csökkenése és azzal együtt járó intézményes válság az elmúlt két és fél évtizedben különböző (nemzetközi és nem-állami) aktorok színrelépéséhez, megerősödéséhez és szimbolikus térfoglalásához vezetett, ami a térségben az utóbbi évtizedekben – a tartós legitimációs válsággal küzdő ukrán állammal párhuzamosan – egy *többszintű kormányzást* (multi-level governance)⁴³⁷ alakított ki. Ennek az „új” hatalmi szerkezetnek három – témánk szempontjából – fontosabb komponense van:

1. Nemzetközi (transznacionális) szinten az egyik a globális nagyhatalmak – elsősorban az USA, Oroszország, EU, Kína – geopolitikai és külpolitikai törekvése a térségben. Ennek egyik meghatározó eleme az ukrán állam területén található gazdasági és humán erőforrások (termőföld, ásványkincsek, munkaerő) megszerzéséért, elosztásáért, illetve azok ellenőrzéséért folytatott

⁴³⁴ Karácsonyi 2018: 57.

⁴³⁵ Az említett fogalmak eltérő jelentéstartalmáról és alkalmazásának területeiről megfelelő áttekintést ad például Rothberg 2003; Conjaou – Popescu 2007; Robert 1990; Migdal 1997.

⁴³⁶ Milliken és Kraus szerint a politikafilozófiai szakirodalom – Hobbestól Max Weberen át Gellnerig – a modern államok három alapfunkcióját különböztette meg: a népesség belső és külső biztonságának megteremtése; az állampolgárok törvényes jogainak és képviselőinek védelme; valamint azok gazdasági jólétének biztosítása (Milliken – Krause 2002: 755–762). Ugyanakkor egy adott országban az állam ellenőrző kapacitása (erőssége/gyengesége) a nevezett létszférákban (a biztonság, a jog, a jólét terén) nagyon eltérő mértékű/minőségű lehet (Schwarz 2005; Gaub 2017). Ukrajna például – amint azt a 2014-ben kirobbant fegyveres konfliktus, az orosz–ukrán háború is bizonyítja – miközben meglepően rövid idő alatt kifejezetten hatékony infrastruktúrát épített ki a biztonságpolitika területén (a katonai hírszerzésben, a honvédelemben, a fegyveres hadviselés megszervezésében stb.), a civil lakosság ellátásának problémáit, szociális és anyagi létbizonytalanságát évtizedes távlatokban sem tudta érdemben javítani. Ezek alapján tehát az ukrán nemzetállam „diszfunkcionalitása” alatt nem a teljes államszervezet összeomlását értem. Szóhasználatomban mindössze arra kívánok utalni, hogy a társadalmi létezés meghatározott szegmenseiben a posztszocializmus éveiben egyfajta államvákuum (state vacuum, Gaub 2017) alakult ki: az állami struktúrák meggyengültek, visszaépültek; a formális intézmények egy jelentős része – az állampolgárok nézőpontjából – „nem”, „rosszul”, „gyengén”, vagy ha úgy tetszik, kontraproduktívan működik.

⁴³⁷ Daniell – Kay 2017: 3–33.

küzdelem.⁴³⁸ Ugyancsak ide sorolható – bár az előbbinél jóval kisebb léptékű – jelenség a visegrádi országok (Magyarország, Lengyelország, Szlovákia, Csehország) nyugat-ukrajnai térfoglalása is, ahol az érintett poszt-socialista országok az utóbbi években nagyon erőteljes határon átnyúló gazdasági expanziót és nemzetépítési törekvéseket hajtanak végre.⁴³⁹ A V4-ek közül a magyar állam például – hogy csupán egyetlen konkrét példát említsek – 2017-ben, tehát mindössze egyetlen év leforgása alatt több mint 65 millió 860 ezer eurót fordított az ukrán határvidéken élő kárpátaljai magyarok megsegítésére. Ez az összeg a régió egészének, azaz Kárpátalja teljes éves ukrán állami költségvetésének (213 millió 423 043 euró) mintegy 30,8%-át (!) tette ki. (Lásd 7. melléklet.) A rendelkezésre álló adatok alapján azonban látható, hogy ennek az összegnek csupán a töredéke szolgált szimbolikus identitáspolitikai célokat. Amíg a magyar kormány a költségvetési keret mindössze ötödét (19,7%-át) fordította olyan kulturális és/vagy közösségfejlesztő programok támogatására, amelyek közvetlenül szolgálták a kárpátaljai magyarok etnikai-kulturális identitásának és az érintett lokális közösségek belső autonómiájának megerősítését, addig a felhasznált pénzügyi források háromnegyedéből infrastrukturális fejlesztéseket, ingatlan- és tulajdonvásárlást (43,2%), valamint gazdaságfejlesztési programokat (37,1%) hajtottak végre.⁴⁴⁰ E tőkebefektetéseken keresztül a magyar állam sikeresen hatolt be

⁴³⁸ Karácsonyi 2018.

⁴³⁹ A V4-ek elsősorban a saját gazdasági növekedésükhez szükséges demográfiai utánpótlás és munkaerő-tartalék megszerzésére törekednek az ukrán állam területén. Ennek érdekében rendszerint permisszív jellegű bevándorlási politikát folytatnak. Csehország például az ukrán állampolgárok migrációjának elősegítése céljából jelentősen növelte a bevándorlás-kvótáit, továbbá 2015-ben egy speciális programot indított a magasan képzett ukrán szakértelmiségiek számára, amivel évente 500 technikus csehországi munkavállalását és kék-kártya-igénylését könnyítette meg. A különféle egyetemi ösztöndíjak mellett ezenkívül 2015-től jelentős pénzügyi forrásokat különített el például a cseh származású – főként a 19. században letelepedett – ukrainai állampolgárok repatriálásához is. Lengyelország szintén számos engedménnyel próbálja motiválni az ukrainai állampolgárok gazdasági bevándorlását: 2007-ben a poszt-socialista utódállamok állampolgárai számára bevezette az ún. Polish Chartert (Karta Polaka), ami különféle engedményeket biztosít a munkavállalás területén a lengyel származásukat igazoló külföldiek számára. 2014-től több ponton liberalizálta a reguláris migráció törvényi szabályozását: a lengyel egyetemen tanuló külföldi diákok az országban maradhatnak és dolgozhatnak a diploma megszerzésétől számított egy évig, meghosszabbította továbbá az ideiglenes tartózkodási engedély időtartamát (3 évre), lehetővé tette a tartózkodás legalizálását különféle (menedékjog, kiegészítő védelem, tolerált státusz, humanitárius) okokból. Mindezek mellett 2015-ben a lengyel kormány két kampányt szervezett a lengyel származású ukrán állampolgárok áthelyezésére. Az idézett kedvezményekkel kapcsolatban lásd Buchtová – Rozumek – Kósa 2015). Az ukrán állampolgárok cseh- és lengyelországi migrációjának specifikus jegyeiről jó összefoglalást ad: Leontiyeva 2016; Jozwiak – Piechowska 2016.)

⁴⁴⁰ Michael Mann szerint az állam „infrastrukturális hatalma” (infrastructural power) – szemben a „despotikus hatalommal” (despotic power), amely a politikai elitnek egyoldalú, gyakran erőszakos szándékán alapul – behatol, illetve beágyazódik a lokális társadalmakba, így mind gazdasági, mind pedig társadalmi szempontból általában egy kompakt államteret

az ukrán nemzetállam területére. Ennek révén pedig egy olyan alternatív, vagyis a magyar támogatáspolitikának alárendelt *párhuzamos intézményrendszer* (parallel institutions)⁴⁴¹ épített ki, amely – a kettős állampolgárságon, az etnocentrikus alapon létrehozott civil és érdekvédelmi szervezeteken, az egészségügyi, oktatási, közművelődési intézményhálózaton, valamint a lokális munkaerőpiacokon keresztül – a régió lakosságának mindennapi életére számos vonatkozásban nagyobb politikai, ideológiai és nem utolsósorban gazdasági befolyást gyakorol jelenleg is, mint maga az ukrán nemzetállam.

2. Az országon belül az államok „alatti” (substate) szinten meghatározó jelenségnek tűnik az oligarchák és a hozzá kapcsolódó gazdasági érdekcsoportok (frakciók, „klánok”) tér- és befolyásszerzési kísérlete is. E csoportok tagjai elsősorban a posztoszocialista vállalatok vezetőiből (az ún. „red directors”⁴⁴²-okból), továbbá – főként az állami tulajdon privatizációjából meggyenyosodott – új gazdasági elitből rekrutálódtak, és hozzávetőleg az 1990-es évek közepétől váltak a hazai politikai élet domináns szereplőivé. E gazdasági érdekcsoportok tagjai a demokratikus átmenet és a politikai transzformáció éveiben sikeresen monopolizálták a nemzetgazdaság kulcsfontosságú szektorait (kőszén, vasérc, földgáz, villamosenergia, termőföld stb.), az ebből megszerzett tőke egy jelentős részét pedig eredményesen investálták az országos politikába. Az állami intézmények részleges elfoglalásával, „foglyul ejtésével”⁴⁴³ ily módon mindmáig jelentős hatást gyakorolnak a piaci mechanizmusokra, a jogalkotás és törvényhozás folyamatára, a munkaerő-piaci szektorok szerkezetére és belső dinamikájára. Ennek mértékét megfelelően jelzi az a tény, hogy az ukrán oligarchák – az általuk finanszírozott parami-

képes létrehozni. A szerző megfogalmazása szerint az infrastrukturális hatalom egy állam azon képessége, „hogyan valóban áthassa a civil társadalmat, és logisztikai eszközök révén politikai döntéseket léptessen életbe a fennhatósága alatt álló egész területen”. (Mann 2001: 8.)

⁴⁴¹ A külföldi segítyezéssel és támogatáspolitikával létrehozott párhuzamos intézmények (parallel institutions) problematikájáról lásd Zimmermann 2013. A témával foglalkozó kutatók szerint az intézmények multiplikációja – instabil politikai környezetben, illetve a „gyenge” államisággal jellemezhető helyzetekben – gyakran „párhuzamos államok” (parallel states) vagy „kettős államok” (dual states) kialakulásával járhat együtt. Ezzel kapcsolatban lásd Briscoe 2008; Paxton 2004; Fraenkel 1941.

⁴⁴² Pulgisi 2010: 105.

⁴⁴³ A „foglyul ejtett állam” („capture state”) kifejezés alatt olyan tudatosan végrehajtott politikai és gazdasági projekteket értek, amelyek segítségével az üzleti vagy a politikai élet szereplői az államot és a hozzá kapcsolódó intézményi apparátust – vagyis a jogalkotás, a végrehajtás, a közigazgatás bizonyos szektorait – egyéni érdekeiknek megfelelően, illetve magánvagyonuk akkumulálásának eszközeként használják fel. Figyelemre méltó ebből a szempontból Labuschagne érvelése, aki szerint azokban az országokban, ahol ezek a projektek sikeresek, ott előbb-utóbb az állam – alkotmányosan rögzített – funkcióinak és szerepének újrafogalmazására is sor kerül. Ez ugyanakkor egyben egy dinamikus változást is elindít a „közjót” szolgáló demokratikus berendezkedéstől, a „magánérdeket” szolgáló diszfunkcionális államok kiépülésének, megerősödésének irányába. (Hunter 2018: 92–93.)

litáris magánhadseregekkel – vagyonuk és gazdasági érdekeltségeik védelme érdekében jelenleg is részt vesznek az ország nemzetközi konfliktusainak (az ukrán–orosz háborúnak) a rendezésében.⁴⁴⁴ Mindez ugyanakkor bizonyos mértékig egyet jelent az állami erőszak-monopólium jogának részleges privatizálásával is. Az 50 leggazdagabb ukrán vagyona becslések szerint 2010-ben az ukrán GDP 46%-át tette ki (Oroszországban ennek aránya 16%, az USA-ban 4% volt), de a gazdasági válság következtében 2016-ra ez a szint a GDP 16%-ra csökkent.⁴⁴⁵

3. A lokális társadalom szintjén, a falusi és városi kisközösségekben élő népesség a posztzocialista ukrán nemzetállam működési zavarait az 1990-es évek elejétől ugyancsak nagyon változékony túlélési technika, alternatív gazdasági stratégia segítségével próbálta mérsékelni. Az állam (formális) szervezeti keretein kívüli – vagyis az adózást, a nyilvántartást és egyéb szabályozást elkerülő – hétköznapi informális technikák, mint például a blat-rendszer (vagyis a kölcsönös szívességnyújtáson alapuló gazdasági cserre),⁴⁴⁶ az egyének és vállalkozások közötti barterügyletek (a pénzforgalom nélküli gazdasági tranzakciók),⁴⁴⁷ a hivatali korrupció,⁴⁴⁸ a klientizmus⁴⁴⁹ vagy a személyközi bizalmat és társadalmi együttműködését igénylő munkahelyi lopások Ukrajna egész területén – a szovjet és a posztzocialista korszakban egyaránt – általánosan elterjed jelenségek voltak.⁴⁵⁰ Robert Kravchuk vizsgálata szerint Ukrajnában – a fentiekhez hasonló – informális piac- és tőkehelyettesítő⁴⁵¹ megoldások az 1990-es évek közepén az ország teljes gazdasági teljesítményének mintegy 60%-át tették ki.⁴⁵² Ezek szerepe és társadalmi jelentősége – az államszervezet tartósan fennálló működési zavarai miatt – minden bizonnyal az elmúlt évtizedekben sem csökkent.

Az informális gazdasági gyakorlatok fennmaradását, illetve térségi, regionális szintű elterjedtségét bizonyítja többek között J. Round, C. Williams és P. Rodgers empirikus vizsgálata is. Az említett szerzők három különböző ukrán nagyvárosban (Kijevben, Harkovban, Ungváron) készítettek kvalitatív kutatást és kérdőíves vizsgálatot. A felvett adatok szerint a megkérdezett 700 ukrán háztartásban a családtagoknak csupán 3,5%-a élt kizárólag formális/törvényes jövedelmekből. Ugyanakkor a válaszadóknak mintegy 92%-a a megélhetéshez szükséges jövedelem megteremtése érdekében – primer vagy szekunder jelleggel – valamilyen informális technikát (feketemunkát,

⁴⁴⁴ Uo.

⁴⁴⁵ Konończuk – Cenușă – Kakachia 2018: 62.

⁴⁴⁶ Ledeneva 1998, 2009.

⁴⁴⁷ Humphrey 1985.

⁴⁴⁸ Zaloznaya 2017.

⁴⁴⁹ Brun – Diamon 2014.

⁴⁵⁰ Hopkin 2012.

⁴⁵¹ Böröcz 1995: 35.

⁴⁵² Kravchuk 2002: 18.

kényszergazdálkodást, megélhetési kereskedést, külföldi munkavállalást stb.) alkalmazott.⁴⁵³

A fentiek mellett az ukrán állampolgárok kivándorlásának és külföldi munkavállalásának – az elmúlt években egyre növekvő – volumene szintén az állami diszfunkciók felerősödését, turbulenciáját bizonyítja.⁴⁵⁴ A hivatalos adatok alapján csak 2015-ben az ukrán állampolgárok közül több mint egy millióan (1 233 530 fő) igényeltek schengeni vízumot, többségük feltehetően munkavállalási céllal.⁴⁵⁵ Ugyanebben az évben a Magyarországon tartózkodó ukrán állampolgároknak (6906 fő) csupán negyede (1145 fő) rendelkezett érvényes munkavállalási engedéllyel.⁴⁵⁶ Az adatokból vélelmezhető tehát, hogy a külföldön munkát vállaló ukrán állampolgárok nagyobb része illegálisan (feketén) volt foglalkoztatott, ami nem csupán a kibocsátó, de a fogadó országok belső életvilágára (norma- és értékrendszerére, belső társadalom- és gazdaság szerkezeti viszonyaira) is nagyon jelentős hatást gyakorolt.

Az eddigiek alapján úgy tűnik tehát, hogy a három különböző (nemzeti, regionális és lokális) szintéren kialakított párhuzamos informális intézmények és a hozzá kapcsolódó illegális, féllegális társadalmi stratégiák – az ukrán állam szervezeti struktúráján kívül – a gazdasági, szociális, szimbolikus javak széles körét termelik. És bár meglehetősen eltérő térbeli, szektorális hatókörrel rendelkeznek, az adott állam hétköznapi, gyakorlati működésének egyáltalán nem izolált, hanem nagyon is integráns részét képezik.

Blundo és szerzőtársai ezeket az informális aktivitási formákat a kormányzás hétköznapi formáiként (*everyday forms of governance*),⁴⁵⁷ James Scott pedig a hatalmilag alárendelt csoportok infrapolitikájaként (*subordinate groups of infrapolitics*)⁴⁵⁸ közelítette meg, miközben a szóban forgó gazdasági cselekvések jelentékeny társadalmi szerepére hívta fel a figyelmet.

Az informális cselekvések e kutatási tapasztalatok szerint ugyanis egyfelől kiegészíthetik az állami intézményeket; részt vehetnek a formális (munkaerő-piaci, pénzügyi és kereskedelmi) alrendszerek működtetésében és fenntartásában. Másfelől – a lokális társadalmak nézőpontjából – lehető-

⁴⁵³ Round – Williams – Rodgers 2008.

⁴⁵⁴ Jonathon W. Moses szerint a külföldi kivándorlást – mivel az a fogadó országokban általában a migránsok jelentős státuszvesztésével, társadalmi kapcsolatainak átalakulásával, anyagi áldozatokkal és egyéb kockázatokkal jár – az állami diszfunkciók egyik legfontosabb indikátorának, egyfajta politikai jelzőeszközének (*political signalling device*) tekinthetjük. Ebből a szempontból Moses nem csupán a háború sújtotta közel-keleti vagy afrikai válságövezeteket, hanem több, intenzív kivándorlással jellemezhető európai országot is (Romániát, Litvániát, Írországot, Horvátországot és Lettországot) a „diszfunkcionális” államok közé sorolja (Moses 2017).

⁴⁵⁵ VisaStat 2015.

⁴⁵⁶ Putnoki 2016.

⁴⁵⁷ Blundo – De Sardan 2013.

⁴⁵⁸ Scott 2005.

séget teremthetnek ahhoz, hogy a mindennapi cselekvők artikulálják egyéni gazdasági és szociális céljaikat, illetve azoknak olyan makroszintű (globális, geopolitikai) válsághelyzetben is hangot adjanak, amikor nem – vagy csak nehezen – hozzáférhetőek bizonyos szolgáltatások, és láthatóan gyengék az állami intézmények.⁴⁵⁹ Erre – a szakirodalomból ismert eredmények mellett – számos gyakorlati példát találhatunk az ukrán–magyar határvidéki településeken is.

Ebből a szempontból az egyik leglátványosabb esetként idézhető a Mátészalkán kereskedő ukrán üzemanyagcsempészek tevékenysége. Ennek a foglalkozási csoportnak a tagjai ugyanis a rendszerváltás után – mindenféle külső állami források nélkül – meglehetősen összetett, társadalmilag szervezett informális munkaerőpiacokat alakítottak ki és tartottak fel. Az ukrán–magyar határvidéki településeken mindez az elmúlt két és fél évtizedben megfelelően ellensúlyozta a poszt-socialista falusi társadalmakon belül az állami (formális) foglalkoztatási lehetőségek és mobilitási pályák fokozatos beszűkülését.⁴⁶⁰ De hasonló társadalmi, gazdasági szerepet töltöttek be az elmúlt három évtizedben Kárpátalján az államhatár mentén kialakított falusi pénzváltóházak is, ahol jelenleg is a külföldi vendégmunkából, valamint a feketepiaci kereskedelemről (üzemanyag-, cigaretta- és szesz-csempészet) származó jövedelmek átváltása, illetve az informális jövedelmek formális gazdaságba történő visszazivárogtatása zajlik. Ezek a pénzváltóházak kezdetben a fejletlen állami hitel- és bankintézeti rendszer zavarainak mérséklésében játszottak döntő szerepet, és mindmáig fontos funkciókat töltenek be a gazdasági válságban magukra hagyott vidéki lakosság tőkejavainak elosztásában és cseréjében. További gyakorlati példaként említhető az általam vizsgált határvidéki településeken azoknak az üzemanyag-töltő udvaroknak és árulerakatoknak az elterjedése is, ahol az ukrainai kereskedőktől törvényesen beszerzett termékek (gázolaj, benzin, cigaretta, szeszes ital stb.) illegális eladása/informális cseréje zajlik. Ide sorolható továbbá a migránsok hivatalos be- és kilépését lehetővé tevő útlevelek, vízumok beszerzésére szakosodott falusi kereskedők szerepe is, akik a hivatalos okmányokhoz, valamint az ebből származó pluszjövedelmekhez az állami (formális) intézményeken belüli korrupció segítségével jutnak hozzá. Végül soron azonban az állami funkciók informális helyettesítésének tekinthetjük az olyan hétköznapi cselekvéseket is, mint amilyen például a leromlott úthálózat, a közutak lakossági összefogással történő felújítása is (lásd 25., 26. kép).

⁴⁵⁹ Lomnitz – Sheinbaum 2004.

⁴⁶⁰ Borbély 2015.

25. kép. Nagydobrony, 2019.
A helyi lakosok közadakozásból
és magyarországi támogatással
felújítják a település utcáit⁴⁶¹

26. kép. Nagypálfa, 2019. A lakosok javítják (betonozzák)
a faluból kivezető főutat⁴⁶²

⁴⁶¹ A fotót készítette: Nagy Ferenc.

⁴⁶² A fotót készítette: Bíró Vencel.

A széles körű társadalmi együttműködésen és kiterjedt bizalmon alapuló informális cselekvések ebből a nézőpontból tehát egyfajta „politikai” akusokként is értelmezhetőek, mivel (láthatatlanságuk, látszólagos banalitásuk, köznapiságuk ellenére is) bizonyos mértékig képesek ellensúlyozni a demokratikus vagy autoriter politikai rendszerek – ezen keresztül pedig az alul- vagy túlszabályozó államok – hatalmi működését; ily módon pedig eredményesen mérsékelhetik a lokális társadalom belső egyenlőtlenségeiből eredő szociális, gazdasági feszültségeket. Az általam vizsgált települések rendszerváltás utáni mikroszintű gazdasági, szociokulturális átalakulását (az új tulajdonosi és termelési szerkezetek létrejöttét, a társadalmi egyenlőtlenségek és dezintegrációs folyamatok felerősödését) a következő fejezetekben ebben a kontextusban kívánom részletesebben is megvilágítani.

4.2. Vagyonprivatizáció és szerkezetváltás: tőkefelhalmozás és elszegényedés a vizsgált falvakban

Ukrajnában az állam tulajdonosi szerepkörének lebontása és a földpiac liberalizációja egy meglehetősen hosszú és összetett folyamat keretében bontakozott ki.⁴⁶³ Ennek kezdete hat hónappal megelőzte az ország függetlenné válásának időpontját (1991. VIII. 24.),⁴⁶⁴ csúcspontja a kétezres évek elejére tehető, végpontja pedig – bizonyos tekintetben – mindmáig nem érkezett el.⁴⁶⁵

⁴⁶³ Robert Kravchuk szerint részben ezen elhúzódó, megszakított reformfolyamat miatt az 1990-es években Ukrajnában a posztszocialista kapitalista gazdasági rendszernek egy olyan hibrid modellje alakult ki, amely félúton volt „a korábbi tervgazdaság és a piacvezérelt, magántulajdonon alapuló kapitalista gazdasági rendszer között” (Kravchuk 2002: 11.). A kilencvenes évek elején a klasszikus „liberális piacgazdaságtól” eltérő makrogazdasági szerkezet azonban nem egyedű, kizárólag Ukrajnában megfigyelhető sajátosság, hanem a kelet-közép-európai posztszocialista országok egyik általánosan megfigyelhető jellegzetessége volt. Nölke és Vliegenthart a visegrádi négyek (Magyarország, Csehország, Lengyelország, Szlovákia) rendszerváltás utáni gazdasági folyamatait elemezve az érintett országokat „függő piacgazdaság”-nak (dependent market economy) nevezte. Egy másik szerző, Niegel Swain a kelet-közép-európai országok 1990 utáni gazdasági modelljét „posztszocialista kapitalizmus”-ként határozta meg és a térség általános vonásaként a kis- és középvállalati szektor gyengeségét, a tőkés nagybirtok, illetve a gyakran csak önellátó gazdálkodásra képes kistermelők polarizációjával jellemezhető agrárszektor kialakulását, valamint a munkavállalók rendkívül gyenge érdekérvényesítő képességét tekintette (Nölke – Vliegenthart 2009; Swain 2012).

⁴⁶⁴ Lerman és Csaki a földreform kezdetének időpontját az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (ukránul: УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка) által elfogadott új földködex 1991. március 15-ei hatálybalépésétől számítja (Lerman – Csaki 2000: 11.).

⁴⁶⁵ Jóllehet a mezőgazdasági területek magánbirtoklásának jogát már a 2001. évi földtörvény-könyv is deklarálta, ugyanez a törvény a földek szabad értékesítését azonban még felfüggesztette, illetve ideiglenesen megtiltotta. Az elmúlt évtizedekben a földeladási

A földreform első szakaszában az egyik legfontosabb lépést a korábbi gazdaságszervezeti formák jogi helyzetének és struktúrájának átalakítása jelentette.⁴⁶⁶ Ennek részeként az 1990-es évek elején először a kolhozok és szovhozok többségét a piacgazdasági környezet szabályainak megfelelő ún. kollektív mezőgazdasági vállalkozásokká (колективні сільськогосподарські підприємства) szervezték át. A másik lényegi mozzanat a tulajdoni viszonyok újrakodifikálása volt. A mezőgazdasági vállalkozások által használt földeket az állam ennek érdekében az alkalmazottak közösségi (kollektív) tulajdonába adta át. Ezenkívül a korábbi kolhoz- és szovhoztagok – akik már több generáció óta nem rendelkeztek magántulajdonnal – az államtól igazolásokat kaptak arról, hogy a kollektív vagyomból meghatározott mértékben saját résztulajdonnal, azaz egyéni földhasználati jogokkal és bizonyos tulajdoni hányaddal rendelkeznek.⁴⁶⁷

Összességében azonban – a kezdeti pozitív jogi lépések ellenére – a gyakorlatban kevés dolog változott, hiszen a rendszerváltás utáni első évtizedben a nagyüzemi gazdasági szerkezet dominanciája majdhogynem érintetlen,⁴⁶⁸ a magántermelés szintje pedig továbbra is alacsony maradt.⁴⁶⁹

A nehézségeket jól szemlélteti az a tény is, hogy az 1990-es évek végén Kárpátalja mai területén még mindig mintegy 132 kolhoz és 42 szovhoz működött és számos olyan gazdasági organizmus létezett (pl. 13 kolhozközi vállalat, 134 mezőgazdasági gépjavító üzem, 135 élelmiszeripari vállalat, 106 hús- és tejipari vállalat, 11 technikai-javító vállalat, 35 építőipari szervezet), amelynek szerepköréhez még szervesen hozzátartozott az egykori kolhozokban és szovhozokban végzett termelőtevékenység kiszolgálása.⁴⁷⁰

A rendszerváltás után az agrárszektor szerkezeti diverzifikációjában az első jelentősebb fordulatot „A mezőgazdasági ágazat reformjának felgyor-

moratóriumot Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa kilencszer hosszabbította meg, legutóbb 2018-ban 2019 végéig.

⁴⁶⁶ A földreform 1991–1999 közötti szakaszának részletese elemzését lásd Lerman – Brooks – Csaki 1994, 1995; Lerman – Csaki 1997, 2000.

⁴⁶⁷ A kolhoz- és szovhozalkalmazottak egyéni parcelláinak pontos méretét és helyét nem határozták meg konkrétan, ami zavart keltett a közösségi és az egyéni tulajdonviszonyok közötti határok értelmezésében és hozzájárult ahhoz a „cinikus, de általánosan elterjedt meggyőződéshez, hogy »semmi sem változott.«” (Perrotta 2000: 158.)

⁴⁶⁸ Ash 2005: 52.

⁴⁶⁹ Ukrajna területén az agrárszektorban 1998-ban még a 10 764 újjászervezett kolhozok mintegy 65%-a (7000) kollektív mezőgazdasági vállalkozás, 13,2%-a (1421) részvénytársaság, 8,9%-a (966) vidéki gazdasági egyesület, 1,3%-a (144) mezőgazdasági szövetkezet, 8,6%-a (933) pedig egyéb (nem privát) szervezeti formában működő agrárvállalkozás volt. A magántermelők (azaz az egyéni vagy bérvállalkozók) aránya ebben a szférában mindössze 2,7%-ot (300) tett ki. Ugyanebben az évben a mintegy 2213 szovhozoknak több mint fele (63,3%, 1401) szintén kollektív mezőgazdasági vállalkozás volt, ezenkívül további 30,6%-uk (679) részvénytársaságokat, 6%-uk (133) pedig egyéb típusú vállalkozásokat alkotott. (Ilcsuk – Zribnják – Melnik 2009: 27.)

⁴⁷⁰ Ruscák – Pajdák 2004: 11–12.

sítását célzó azonnali intézkedésekről” elnevezésű, 1999. december 3-án (1529/99 számú) jóváhagyott elnöki rendelet hozta. Ez lehetővé tette, hogy a lakossági földrészvények addig csak névlegesen – papíron létező – jogai már a gyakorlatban is érvényesülhessenek: biztosította például a szabad kilépés jogát a kollektív mezőgazdasági vállalkozásokból, így az egykori kolhoz- és szovhoztagok fizikailag is hozzáférhettek saját földparcelláikhoz.⁴⁷¹

Az általam vizsgált „Béke” Agrárcég Kolhoz posztiszocialista átszervezésének keretfeltételeit nem kis részben ezek a fenti makroszintű jogi, politikai, gazdasági folyamatok határozták meg. A *Csatóerdői* kolhoz 1993-ban alakították át kollektív mezőgazdasági vállalkozássá. Az újonnan létrehozott formáció vezetője – az 1961-től regnáló kolhozelnök nyugdíjazását követően – 2000-ig a gazdaság korábbi elnökhelyettese lett. Ezt követően – az intézmény teljes felosztásáig és megszűnéséig – még kétszer választottak új elnököt az adott intézmény élére (mindkettő az üzem korábbi vezetőségéből, illetve az egykori nómenklatúra tagjaiból került ki).

Az ezredfordulón a gazdaságot kisebb egységekre bontották: 2000 márciusában két nagyobb céget (*Csatóerdő* központtal a „Béke” Kft.-t, *Nagypálfalva* központtal a „Hugat” Kft.-t), ezt követően pedig még egy kisebb vállalkozást („Ugocsa” Kft.) hozták létre. A teljes kollektív vagyon értékesítésére és rendkívül alacsony áron történő privatizációjára csak ezt követően került sor.

Az egykori „Béke” kolhoz jogutódjainak közös vagyona az ezredforduló első éveiben még tetemesnek volt mondható: csak a két nagyobb vállalkozás – a „Béke” és a „Hugat” Kft. – összértéke 15 millió 258 ezer hrvnyát tett ki.⁴⁷² Ez a hatalmas összeg csak a *csatóerdői* községi tanács területén – a „Hugat” Kft. nélkül – egyebek mellett 8 nagyobb gyárat és a hozzá tartozó ingatlanokat (konzervgyár, téglagyár, húsfeldolgozó üzem, optikai üzem, huzalkötegelő-üzem, fűrészüzem, IKEA-bútorüzem, horgász- és sportszergyár), 7 jelentősebb gazdasági részleget (két állatfarm, egy juhfarm, egy csirkefarm, egy jószág hizlalda, két kertészet), két mezőgazdasági gépparkot (traktor- és autópark), továbbá számos más nagyértékű ingatlant (parasztcsárda, kolhoziroda, közösségi szolgáltatóház, vidámpark, sportkomplexum, skanzen, képtár) tartalmazott.

A közös vagyon második legjelentősebb szerkezeti elemét a gazdaság gépparkja és jószágállománya tette ki. A rendelkezésre álló adatok szerint csak a *csatóerdői* kolhoz gépállománya 2000-ben – a „Hugat” Kft. gépparkja nélkül – összesen 38 teherautót, 7 személyautót, 3 buszt, 31 mezőgazdasági nagygépet (pótkocsik, különféle maró- és hegesztőgépek stb.), 35 traktort,

⁴⁷¹ Lerman – Sedik – Pugachov – Goncharuk 2007: 1.

⁴⁷² A harmadik, kisebbik cég, az „Ugocsa” Kft. összesen 1,5 millió hrvnya értékű vagyonjeggyel vált ki a *csatóerdői* kolhozból. Ezt a vagyonrészt kezdetben 41 részvényes (egykori kolhoztag) adta össze. A ki- és visszalépéseket követően a cég tulajdonában az eredeti összegből 2002-ban már csak 600 ezer hrvnya értékű vagyonjegy maradt, amely a kft. elnökének, a kolhoz egykori vízügyi mérnökének tulajdonába került.

4 markológépet, 12 kombájnt, 36 utánfutót, 24 tárcsát, 10 boronát, 7 gépekét és 80 egyéb szerszámgépet (ültető- és vetőgépeket, önjáró kasza- és permetezőgépeket stb.) foglalt magába. Ezek közül a tehergépkocsik átlagéletkora 15, a traktoroké pedig mindössze 14 év volt, ami ezáltal – még az ezredforduló évében is – meglehetősen nagy anyagi értéket képviselt. Ugyanebben az időben a kolhoz állat- és jószágállománya 5033 db szarvasmarhából, 1740 db sertésből, 6527 juhból és több tízezer baromfiból állt. Ennek a két vagyonelemnek az összértéke elérte az 1 537 000 hrivnyát, ami – a hasonló volumenű *nagypálfalvi* kolhoz mezőgazdasági eszközeivel és állatállományával együtt – a kolhoz teljes vagyonának csupán ötödét (19,9%-át) tette ki (10. táblázat).

E kiragadott adatok – további példák nélkül is – jól tükrözik a több évtized alatt felhalmozott kollektív vagyon hatalmas mértékét, továbbá az egykori kolhozoknak a lokális gazdasági erőforrások redistribúciójában játszott meghatározó szerepét.

10. táblázat. A „Béke” Agrárcég Kolhoz jogutódainak összértéke vagyonelemek szerint (2000. V. 29)⁴⁷³

I. Privatizálható tulajdon- és vagyonelemek	„Béke” Kft.	„Hugat” Kft.	Összesen	
	Vagyonérték (Hrivnya=UAH)		Vagyonérték (UAH)	%
1. Épületek és létesítmények	4 989 000	4 864 000	9 853 000	64,6
2. Gépi technika	1 367 000	1 332 000	2 699 000	17,7
3. Termelési és igavonó jószág	170 000	166 000	336 000	2,2
4. Részvény	93 000	90 000	183 000	1,2
5. Növendék jószág	262 800	256 000	518 800	3,4
6. Megtermelt tartalékok	664 000	647 000	1 311 000	8,6
7. Nem befejezett termelés	177 000	173 000	350 000	2,3
Összesen (1–7. sorok)	7 722 800	7 528 600	15 258 000	100
II. Oszthatatlan közös alapok				
8. Tartalékalap			1 695 000	
9. Adósságok rendezését szolgáló alap			381 200	
Összesen (8–9. sorok)			2 076 200	
ÖSSZVAGYON			17 644 069	

⁴⁷³ Saját szerkesztés. A táblázatokban szereplő adatok forrása: a „Béke” Kft. vezetőjének magántulajdonában lévő hivatalos dokumentumok.

A „Béke” Agrárcég Kolhoz tulajdonát képező földterület mérete 2000-ben összesen 4074,3 hektár volt (11. táblázat), ebből az intézmény két jogutódja: a csatóerdői „Béke” Kft. 1702,6 hektárt, a nagypálfalvi „Hugat” Kft. pedig 2371,7 hektárt birtokolt.

11. táblázat. A „Béke” Agrárcég Kolhoz jogutódainak összterülete művelési ágak szerint (2000)⁴⁷⁴

Földterülettípusok	Az osztatlan „Béke” Kolhoz földvagyona (ha)		
	„Béke” Kft.	„Hugat” Kft.	Összesen
I. Mezőgazdaságilag hasznosított területek			
1. Szántó	1202,7	1689	2891,7
2. Több éves ültetvények	109,6	93,4	203
3. Kaszáló	8,8	36	44,8
4. Legelők	254,9	377,6	632,5
Összesen (1–4. sorok)	1576	2196	3772
II. Egyéb területek			
5. A községi tanács tulajdonából átadott föld	56,6	24,3	80,9
6. Állami tulajdonból átadott egyéb (erdők, bozótos, mocsarak, a vizek, utak alatti) földterületek	70	151,4	221,4
Összesen (5–6. sorok)	126,6	175,7	302,3
Földterület nagysága összesen (1–6. sor)	1702,6	2371,7	4074,3

A mezőgazdaságilag hasznosítható, osztásra kerülő földalap aránya azonban ennél valamivel kevesebb (összesen 3772 ha) volt, mivel a teljes összterület magába foglalta azokat – az államtól és a községi tanácstól átvett – kisebb földrészeleket is, amelyek nem hasznosíthatók, de a művelés alá vont területekhez tartoztak, vagy a gazdasági udvarok alatt helyezkedtek el (erdők, bozótosok, mocsaras helyek; kanálisok, mezei utak és egyebek).

⁴⁷⁴ Saját szerkesztés. A táblázatokban szereplő adatok forrása: a „Béke” Kft. vezetőjének magántulajdonában lévő hivatalos dokumentumok.

4.2.1. A posztszocialista vidéki elit gazdasági stratégiái

A csatóerdői „Béke” Kolhoz privatizációja során a kolhozisták vagyonyjegyeinek értékét az alkalmazottak fizetése (50%), valamint a ledolgozott munkaidő hossza alapján (50%) határozták meg; az egyes családok által 1948-ban közösbe adott magántulajdont (a bevitt földet, jószágot, felszerelést) nem vették figyelembe. Az elhunyt kolhoztagok vagyonyjegyét és tulajdonjogát a hozzátartozók, leszármazottak nem örökölhették meg, a bent maradt vagyon- és tulajdonrészek az osztásra kerülő közös vagyonalapba kerültek, illetve annak értékét növelték.

A vagyonyjegyekhez az igényjogosultak meghatározott portfólióban, „cso-magban” jutottak hozzá, amely – többé-kevésbé – követte a teljes kolhoz-vagyon strukturális felépítését: minden kolhoztag a közös tulajdon 64%-át ingatlanra, 24%-át gépi és technikai felszerelésre, 10%-át élőállatra, 2%-át pedig egyéb kisebb értékű vagyontárgyakra (villanykapcsoló, konnektor, alkatrészek, szerszámok stb.) válthatta be.

A kollektív tulajdonban levő földterületek újraelosztása azonban eltérő elveket követett. Minden egyes kolhoztagnak azonos értékű föld jutott, amit az új tulajdonosok – az adott terület aranykorona-értéke szerint – különböző nagyságú (0,53 ha-tól 0,74 ha közötti) parcellákban kaphattak vissza.

A kolhozvagyon privatizációjának elvei – a végső tulajdonosi struktúra kialakulása szempontjából – ugyanakkor valójában egyáltalán nem érvényesültek. Az új, kisszámú és tőkeképes elit ugyanis már a kolhozvagyon nevesítése után, az 1990-es évek végén (a gazdasági recesszió és pénzügyi inflációja éveiben) hozzáfogott a vagyonyjegyek felvásárlásához. A vagyonyjegyek felvásárlási ára 2002-ben a névértéknek mindössze 10–20%-át tette ki; 1 hrivnya értékű vagyonyjegyért mindössze 10–21 kopejkát kaptak az egykori kolhoz munkások a faluban. Így az csak egy viszonylag kis számú elit vagyonhoz jutását tette csak lehetővé. („A vezetőség kibaszott velünk, elvitték a vagyonyjegyet 20 kopejkájával, bemázolták vele a szemünköt. Aki közel ült a tűzhöz azok kiváltották vele a vagyont, mi meg csak nyaltunk a száinkot. A szegény az szegény volt akkor is meg most is.”⁴⁷⁵)

A szocialista állami vagyon lebontásának folyamata a helyi elitek által kontrollált gazdasági tőke átmentésének, konvertálásának különféle technikáin alapult. Ezek közül – csupán a példa kedvéért – mindössze két jellemző stratégiát emelnék ki.

1. Az egyik technika az igényjogosultak körének tudatos szűkítése volt. Ennek legitimálásához a vizsgált településeken az egyik első lépést egy 2000 elején elfogadott közgyűlési határozat jelentette. E szerint a kolhoztagok közül csak azok jogosultak résztulajdonra a közös vagyonból, akik 1994. május 24-ig aktív jogviszonyban álltak munkáltatójukkal, a kolhozsal. En-

⁴⁷⁵ B.19., magyar nő, *Darnó*.

nek az alapelvnek a kodifikálása azonban a gyakorlatban az alkalmazottak egy jelentős részének automatikus kizárását jelentette, hiszen a helyi aktív korú népesség mintegy 30%-a a rendszerváltás időpontjában már az ipari szektorban dolgozott, ahol – a külső felvevőpiacok összeomlásával – 1994-ig az egyes gyárüzemek gyors ütemben épültek le, vagy jogutód nélkül szűntek meg egyik napról a másikra.

A melléküzemágakban, gyárakban foglalkoztatott ipari bérmunkások többsége – fizetés és munka hiányában – önként vagy az üzemek felszámolása miatt 1994-ig elhagyta a kolhozot. Az ipari szektorban foglalkoztatottak jelentős része így lényegében kiszorult a tulajdonszerzés lehetőségéből – nem véletlen, hogy az említett eljárást az érintett személyek, családok általános felháborodása övezte a faluban. („Ezek [a kolhoz vetősége] nagyon aljadékok voltak. Aki a kolhozbul elment, azok nem kaptak semmit. Csináltak egy ilyen törvényt, hogy nekik több jusson, amivel kisemmizték a fél falut.”⁴⁷⁶ „Aki például vagy 20 évvel azelőtt itt hagyta a kolhozot, az már nem kapott semmit, de aki '94 tavaszán jött dógozni, fiatal iskolás, dógozott 3 hónapot, az is annyit kapott, mint aki dógozott 30 évet.”⁴⁷⁷)

2. A kollektív erőforrások magánvagyonná alakításának másik tipikus gyakorlata a nagyobb értékű tulajdonelemek kiválogatása – kisajátítása vagy értékesítése – volt. Ennek egyfelől kedvezett a lassú gazdasági átmenet: vagyis a majdnem egy évtizedig tartó privatizáció, másfelől a piactudomány intézményesítésével kapcsolatos törvénykezések és szabályok tisztázatlansága is.

A kolhozot és annak jogutódjait vezető adminisztratív-gazdasági elit az általa kiszemelt értékesebb ingatlanok, eszközök egy részét – a törvény által kötelezően előírt – tartalékalapba, illetve az adósságok finanszírozása érdekében létrehozott oszthatatlan közös alapba helyezte át. Ezeknek az alapoknak az összértéke 2000. május 29-én még elérte a 2 millió 765 ezer hrvnyát, ami a *csatóérdői* kolhoz teljes vagyonának mintegy 11,9%-át tette ki (lásd 12. táblázat). A tartalékalapokban található vagyonelemeket – a privatizációs hullám előrehaladtával – a kolhozvezetőségi tagok időről időre átminősítették, így azokat később szabadon értékesíthették vagy versenytársak nélkül vásárolhatták meg. Az egyik beszélgetőtársam visszaemlékezése szerint ezzel a módszerrel „apránként szépen eladogatták a kolhozot, azzal az ürüggyel, hogy most nem tudunk vetni, hát kell gázolajat venni... most jószágot kell venni. Hát akkor veszünk gázolajat, eladtunk egy buszt. Ilyen ürüggyel eladtak mindent, így adták el a technikákat. Ilyesmikre, érted, elaprózódott a kolhoz, így ment széjjel. Mire osztani kellett, már nem vót mit osztani.”⁴⁷⁸

A privatizációs folyamatban ezért az igényjogosultak közül az egyszerű kolhoz munkások többsége általában csak a kisebb értékű vagyontárgyakhoz (elsősorban az ingóságokhoz) jutott hozzá. Az egyik interjúalany megfo-

⁴⁷⁶ B.9., magyar férfi, *Csatóérdő*.

⁴⁷⁷ B.20., magyar férfi, *Darnó*.

⁴⁷⁸ B.9., magyar férfi, *Csatóérdő*.

galmozása szerint „a kolhozban rengeteg szarvasmarha, bárány meg más jószág vót, és evvel betömték a népnek a száját, szétosztották köztük. És az emberek mentek nagy boldogan, a kötelet ráncigálták egy girhes tehénnel, a nagy értékű dógokat meg, mint amilyen az autópark vót például, eladták kopekekért, kisemmizték őket. Három-négy ember tönkretette ezt a több ezer embert.”⁴⁷⁹

Ennek eredményeként a kollektív vagyon, ezen keresztül pedig a lokális erőforrások új birtokosai két társadalmi csoportból: a kolhoz vezető egykori adminisztratív-politikai elitek (a „főnökök”), valamint a határvidéki feketekereskedelemből megvagyonosodott új gazdasági elitek (a pénzváltók, az útlevel-kereskedők, a fuvarosok, a cigaretta- és üzemanyagcsempészek, a „maffiózók”) közül kerültek ki. Ennek a két csoportnak a lokális társadalmon belüli hatalmi-gazdasági dominanciája ugyanakkor az elmúlt évtizedekben szintén jelentős változásokon ment keresztül.

A régi adminisztratív-politikai elitek körében a poszt-szocializmusban az elitreprodukciónak forgatókönyve érvényesült, vagyis esetükben az elitváltás legfeljebb részleges és elsősorban csoporton belüli személycserékre redukálódott.⁴⁸⁰ Erre utalnak az 1991 utáni egyéni pályáik és karriertörténetek is. A *Csatóerdő* kolhoz elnöke például 1961-től 1993-ig megőrizte hivatali pozícióját, ezt követően (1993–2001-ig) a helyettes kolhozelnök vette át a gazdaság irányítását. A kolhoz jogutódjainak (a „Béke”, a „Hugat” és a „Ugocsa” Kft.-nek) a vezető tisztségviselői (elnök, helyettes elnök, gazdasági szakemberek, könyvelők stb.) szintén a korábbi nomenklatúra-elitből (a brigád-, a farm-, a gyár- és az üzemvezetők köréből) kerültek ki. Ez a társadalmi csoport – gyakorlatilag a kollektív tulajdon teljes felszámolásáig – változatlanul részt vett az adott határvidéki falvak belső gazdasági, társadalmi és kulturális életének irányításában. A településcsoport 1984-ban kinevezett tanácselnöke 2002-ig vezette a falut. Ezt követően a hivatal élére új polgármesternek a kolhoz egykori vízügyi mérnökét választották, aki az adott pozíciót két cikluson (2002–2010) keresztül töltötte be.

A határvidéki feketekereskedelemmel megvagyonosodott új gazdasági-vállalkozói elitek azonban a 2000-es évek második felétől – a vagyonprivatizáció végétől – fokozatosan szorították háttérbe a korábbi nomenklatúra-eliteket (az állami tisztviselőket, az egykori kollektív gazdaságok közép- és felsővezetőit). Ennek nyilvánvaló oka – a természetes generációváltás mellett – minden bizonnyal az volt, hogy a régióban az illegális tevékenységformák (a határvidéki csempészet és feketekereskedelem) morális megítélése („illicit” volta)⁴⁸¹ a helyi társadalomban az elmúlt néhány évtizedben jelentősen megváltozott.

⁴⁷⁹ B.12., magyar férfi, *Csatóerdő*.

⁴⁸⁰ Az elitreprodukciónak (elitfolytonosság) és az elitcirkulációnak (elitváltás) fogalmáról lásd (Szelényi 1994; Szelényi – Szelényi 1995). A kelet-európai elitcserékkel kapcsolatos elméletekről jó áttekintést ad Bozóki 2003.

⁴⁸¹ Von Schendel – Abraham 2005.

Az 1990-es évek elején *Csatóerdőn* és a hozzá tartozó településeken az országhatárra (az állam és a törvények kijátszására) mint gazdasági erőforrásra építő tevékenységek még elsősorban egy szűkebb társadalmi csoport (a „nincstelének”, „akiknek nincs vesztenivalójuk”) kényszerstratégiája volt. A faluban élők többsége ezeket a jövedelemszerző technikákat – kezdetben legalábbis – többnyire negatívan ítélte meg, egyfajta normasértő gyakorlatként tartotta számon. (A helyiek megfogalmazása szerint: a csempészek „más emberek zsírján gazdagodnak meg”, „becstelének”, „maffiózók”). Ugyanakkor ezek az első években még több-kevésbé stigmatizált cselekvésformák, amelyekre egyébként sokáig maguk a csempészek is csupán ideiglenes, átmeneti pénzkeresési lehetőségként tekintettek („nem fog ez sokáig menni”, „ezt nem engedik meg”, „ennek nagyon hamar vége lesz”), a kétezres évek végére társadalmilag már javarészt elfogadottakká váltak. Így a határvidéki feketekereskedelemhez kapcsolódó tevékenységek – vagy legalábbis annak bizonyos formái – az alacsony presztízsű, efemer, illegitim cselekvések státuszából fokozatosan kerültek át a tartósan fennmaradó, társadalmi konszenzussal övezett, esetenként akár mintaadóknak is számító („normál”) életútak, illetve életvezetési stratégiák kategóriájába. Ezt a szemléletbeli elmozdulást ábrázolja a következő két kiragadott idézet is, amelyek a 2012-ben végzett terepmunkáim egyikén elhangzott spontán beszélgetésekből származnak:

„Azt mondja nekem a fiam, hogy apuka Cs.-nak [az egyik csempészbanda vezetőjének] láttad, milyen Mercedese van? És milyen fűnyírója, ami magától működik. Hát persze, hogy ez a példa, nem az, hogy te évekig tanultál, és neked nincs semmi.”⁴⁸²

„Hát mutass már a faluba most egy embert, amék ha nem feketézett, vagy nem görbe munkát végzett, az haladt valamire? Egyet mutass! Most csak annak megy jól, aki ezt csinálja.”⁴⁸³

Mindazonáltal az említett két társadalmi csoport, vagyis az államszocialista adminisztratív-politikai elit és a csempészetből megvagyonosodott új vállalkozó-gazdasági elit tagjai a kétezres évek elején a tulajdonváltás és a privatizáció legsikeresebb szereplőivé váltak. Jól illusztrálja mindezt a következő néhány kiragadott példa.

A vizsgált településcsoporton egy átlagos kolhozalkalmazott 40 év ledolgozott munkaviszony után hozzávetőleg 4–6 ezer hrvnyra értékű ingatlan és ingó vagyon privatizálására volt jogosult. A kolhoz korábbi vezetőségi tagjai közül: a gazdaság egykori vízügyi mérnöke, aki 2002–2008 között a település polgármestere is lett, és összesen mintegy 15 évet dolgozott a kolhozban, privatizálta a falu vidámparkját, valamint a kolhoz egyik

⁴⁸² B.21., magyar férfi, *Bodnya*.

⁴⁸³ B.3., magyar férfi, *Bodnya*.

tanyáját. A két ingatlan becsült értéke összesen 121 086 hrvnya volt. Egy másik vezető, a kolhoz húsfeldolgozó üzemének rendszerváltás utáni igazgatója összesen 395 035 hrvnya (!) értékben vásárolt ingatlant (a kolhoz parasztszövetkezetét és gazdaság húsfeldolgozó üzemét). A „Béke” Agrárcég Kolhoz jogutódjának elnöke (2000–2008) amortizált nettó értéken – az épületben hagyott nagy értékű gépek felszámolása nélkül, jóval a piaci érték alatt – vásárolta meg a gazdaság nemzetközi együttműködéssel létrehozott vállalatának, az IKEA helyi üzemének az épületét (44 000 hrvnya), a *bodnyai* kertészetet (1550 hrvnya), a kolhoz főkönyvelője a *csatóerdői* fűrésztelepet (66 403 hrvnya), az építőbrigád vezetője pedig a kolhoz egykori téglagyárát (211 672 hrvnya).

A közös javak monopolizálásában azonban – talán az előbbinél is – nagyobb szerepet játszottak a posztszocialista informális gazdaságból meggazdagodó csoportok, mivel azok tagjai jelentős és könnyen mobilizálható pénztökével rendelkeztek. Az idézhető számos példa közül itt csupán kettőt emelnék ki: az egyik annak az üzletembernek az esete, aki a helyi társadalomban köztudottan védelmi pénzek beszédéséből, valamint a határvidéki feketekereskedelemről szerezte meg vagyonát a kilencvenes évek végén. Ez a személy a privatizációban egyebek mellett a *bodnyai* állatfarm egy részét (74 250 hrvnya), a kolhoz juhhodályát (41 210 hrvnya), az autópark központi műhelyét (114 571 hrvnya), valamint a település központjában található, több ezer négyzetméter alapterületű ún. közösségi szolgáltatóházat vásárolta meg. (Az ingatlan pontos értékéről nincs adat, lásd 27. kép.)

Egy másik, szintén a határvidéki csempészetből meggazdagodott vállalkozó lett a tulajdonosa a *csatóerdői* kolhoz *nagypálfalvi* téglagyárának (290 000 hrvnya), az állathizlaldának (225 560 hrvnya), a műszergyárnak (318 376 hrvnya), a varrodának (76 654 hrvnya), a tyúkfarm épületének (az ingatlan értékéről nincs pontos adat), valamint az azokhoz tartozó gépeknek és vagyontárgyaknak. Az említett két személy az általuk birtokolt gazdasági, politikai tőke révén a vizsgált települések gazdasági, társadalmi életére jelentős befolyást gyakorolt: az előbbit 2010-től 2020-ig a falu polgármesterének is megválasztották, emellett a járási tanács tagja, az UMDSZ helyi alapszervezetének elnöke volt, ezenkívül számos (építőipari, kereskedelmi) vállalkozás tulajdonosa lett.⁴⁸⁴ Az utóbbi a mikrorégióban ugyancsak az egyik legnagyobb agrárvállalkozóvá vált (100 ha földön gazdálkodik; több száz ezer darabot számláló tyúk- és kacsafarmja, valamint jelentős állatállománnyal rendelkező sertéstelepe van).

⁴⁸⁴ A jelenség egyáltalán nem egyedi, sokkal inkább tendenciózusnak mondható a határvidéki településeken, ami arra utal, hogy a feketegazdaságból (az állami korrupcióból és a határ menti csempészetből) megvagyonosodott új vállalkozó elit az elmúlt években gazdasági tőkéje egy jelentős részét sikeresen konvertálta politikai tőkévé.

27. kép. Községi szolgáltatóház (a helyiek szóhasználata szerint: „kombinát”), Csatóerdő (2002)⁴⁸⁵

A gazdasági, politikai eliteknek ez a két frakciója szerezte meg a helyben elérhető föld- és birtokterületek legnagyobb részét. A *csatóerdői* községi tanács területén a kolhoz rendelkezésre álló földalapjából (1576 ha) összesen 1194,04 hektár földet osztottak szét 1889 lakos között. Ez azt jelenti, hogy az egy főre jutó földbirtok mérete átlagosan mindössze 0,6 hektárt tett ki. A mezőgazdasági földprivatizáció – a településen élő népesség szemszögéből – így lényegében az 1948 előtti kötött földpiac, vagyis a korábbi feudális eredetű tulajdon- és birtokszerkezeti viszonyok restaurálásával ért véget. Ezeket az egyenlőtlenségi viszonyokat jól tükrözi, hogy amíg 1938-ban a népességnek még csupán a háromnegyede, vagyis 78,5%-a volt földnélküli, illetve 0–0,2 hektár közötti törpe- és kisbirtokos,⁴⁸⁶ addig hét évtizeddel később, 2012-ben ugyanezekben a településeken már a föltulajdonnal rendelkező lakosság 97,1%-a (!) 1 hektárnál kisebb méretű területet (ún. „zsebkendőparcellákat”) birtokolt. Másként fogalmazva, a helyi lakosság döntő hányada a – 0,24–0,67 ha területű – háztájin kívül jelenleg nem rendelkezik semmilyen földvagyonnal vagy birtokrésszel.

⁴⁸⁵ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. (Lelőhely: Mikószegi falumúzeum.)

⁴⁸⁶ Szőlőssy – Jánki – Thirring 1939: 160–161.

12. táblázat. Birtokméret, földtulajdoni viszonyok a Csatóerdőn és a hozzá tartozó településeken (2012)⁴⁸⁷

Magántulajdonban lévő földbirtok mérete	Tulajdonosok száma (fő)
0 hektár (földnélküli)	
0<0,2 hektár	147
0,2<0,5 hektár	1163
0,5<1 hektár	1813
1<5 hektár	76
5<10 hektár	4
Összesen	3203

A birtokszerkezet és földhasználat terén kialakult helyi egyenlőtlenségeket azonban tovább súlyosbítja az a körülmény, hogy a kisebb (1–5 hektáros) területekkel rendelkező tulajdonosok között jelentős az inaktív, illetve nyugdíjasok aránya. A településen 2018-ban végzett terepmunkám idején 1 hektár mezőgazdasági termőterület megművelése – növényvédelem és talajjavító munkák nélkül – hozzávetőleg 8800 hrvnyába (88 ezer Ft-ba) került,⁴⁸⁸ egy átlagos havi nyugdíj összege ugyanakkor 1300 hrvnya (13 000 Ft) volt a faluban. Ebből egyértelműen látható, hogy az egy- vagy kétszemélyes nyugdíjas háztartások többségének havi bevétele – az agrártermelés területén – szinte egyetlen részfeladat elvégzésének finanszírozását sem tette lehetővé. Nem véletlen tehát, hogy e kistulajdonosi réteg tagjai – az agrártevékenységhez szükséges technikai, gépi eszközök és anyagi erőforrások hiányában – rendszerint haszonbérbe adják vagy végleg értékesítik⁴⁸⁹ saját földterületeiket. Ez pedig tovább növeli az adott településcsoporton a földtulajdon-koncentráció amúgy is magas mértékét.

A községi tanács adatai szerint az öt településen hivatalosan 2018-ban 268,24 ha földet béreltek; ezekből a területekből 74,93 ha-nak magán-, 193,32 ha-nak pedig jogi személyiség (bejegyzett cég, vállalkozás, egyesület stb.) volt a haszonbérlője. Mindebből azonban nem alkotható hiteles kép a tényleges helyi birtok- és tulajdoni viszonyokról. A főfoglalkozású agrártermelők döntő része ugyanis informális („szóbeli”) alkuk és megállapodások keretében jut jelenleg is újabb földterületekhez. A *csatóerdői* polgármesteri hivatal föld-

⁴⁸⁷ Saját szerkesztés. Az adatok forrása: a Csatóerdői Polgármesteri Hivatal.

⁴⁸⁸ 2018 januárjában 1 hektár mezőgazdasági terület gépi megművelése a következő költségekkel járt: szántás 2500 hrvnyába, a tárcsázás 2500 hrvnyába, a vetés 1300 hrvnyába, az aratás 2500 hrvnyába került.

⁴⁸⁹ A vizsgált kárpátaljai falvakban 2018-ban 1 hektár mezőgazdaságilag hasznosítható föld értéke 1000 dollár volt, a nem privatizált vagy (felmenőktől) örökölt földrészeket hektáronként azonban ennek az összegnek csupán a feléért (500 dollárért) lehetett értékesíteni.

ügyekért felelős hivatalnok szerint a birtokkoncentráció mértéke – a fenti időpontban – igen magas volt mind az öt faluban: a mintegy 5495 fős népességgel rendelkező településcsoporton az informálisan bérelt földekkel együtt a mezőgazdaságilag hasznosítható teljes termőterület (4542 ha) hozzávetőleg 70%-át mindössze 37 személy birtokolta vagy művelte.

A rendszerváltás keretei között kibontakozó tulajdon- és gazdaságtranszformáció ebből a szempontból az 1945 utáni agráréletforma felszámolásának utolsó fázisaként is értelmezhető. Abban az értelemben legalábbis, hogy a vagyonszociális folyamat az egykori családi földbirtokterületek eltűnéséhez, funkcióváltásához, továbbá egy új tulajdonosi réteg megjelenéséhez vezetett. A lokális társadalom mezőgazdátlanítása (de-agriculturalisation)⁴⁹⁰ ezzel lényegében befejeződött: az érintett településeken az agrártermelés mára egy meglehetősen szűk vállalkozói réteg domináns gazdasági stratégiájává alakult át.

A vizsgált település mai gazdasági elitjének ezek a jövedelemszerző technikai 2010 után azonban (nem kis részben a kettős állampolgárság intézményének bevezetése, az orosz–ukrán háború eszkalálódása, az ukrán állam gazdasági recessziójának elmélyülése, valamint a magyarországi politikai expanzió regionális felerősödése következtében) jelentős változáson mentek keresztül.

Az intézményes válsággal küzdő ukrán nemzetállam terében ugyanis megjelent egy alternatív (nemzetközi) aktor: a fejlesztő magyar állam, amely az adott vidéki településeken – a magyarországi gazdasági fejlesztési programokon keresztül – újszerű gazdasági erőforrásokat és tőkeallokációs mechanizmusokat alakított ki.

Ezek a külső (külföldi) erőforrások azonban – amint arra a könyv 4.1-es fejezetében már utaltam – nem egy államilag ellenőrzött, demokratikus, piaci miliőben, hanem egy informális technikák segítségével felépített – Keith Hart kifejezését használva – „vad, meg nem szelídített informális piac” kontextusában jelentek meg.⁴⁹¹ Az általam vizsgált kárpátaljai magyar településeken mindez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a magyar kormány transzszuverén nemzet- és államépítési törekvései – ennek részeként pedig a régióban élő magyar etnikai kisebbségnek nyújtott anyagi és egyéb támogatások – a már meglévő lokális erőforrás-politikák részeként valósulnak meg. Ennek megfelelően a magyarországi támogatáspolitikák egy több évtizede kialakult, örökségként is értelmezhető⁴⁹² informális gazdaság helyi logikáiba és infrastrukturális hálózataiba beágyazódva jelennek meg.

Ezt támasztja alá a magyarországi gazdaságfejlesztési programok közül – csak hogy egyetlen példát kiragadjak – a 2016-ban elindult Egán Ede gazda-

⁴⁹⁰ Kovách 2012: 63.

⁴⁹¹ Hart 1990: 158.

⁴⁹² Az informális gazdaságot társadalmi örökségként (az a háztartások egyfajta tradicionális, válságidőszakban aktivizálódó tudásaként) közelíti meg például Pine 2002.

ságfejlesztő program esete is. A mikro- és kisvállalkozások kapacitásbővítését, valamint innovációjának fejlesztését előtérbe állító program alapvetően két szférában – a turisztika és a mezőgazdaság területén – nyújtott nem visszatérítendő pénzügyi támogatást. Ez utóbbiban, vagyis az agrárium területén a kárpátaljai magyar egyéni vállalkozók az alábbi négy alkategóriában:

a) üveg- és fóliaházak telepítéséhez (egy pályázónak adható maximális összeg 2 M Ft),

b) kertészeti technológia fejlesztéséhez (egy pályázónak adható maximális összeg 2 M Ft),

c) méhészetek létrehozásához (egy pályázónak adható maximális összeg 0,5 M Ft),

d) valamint állattartó telepek fejlesztéséhez (egy pályázónak adható maximális összeg 3 M Ft) szükséges eszközök, gépi és technikai berendezések vásárlásához nyújthattak be pályázatot.

Az általam vizsgált határvidéki falvakban a 2016-os pályázati ciklusban az említett négy kategóriából háromban (a, b, d) 41, 2017-ben pedig 78 nyertes pályázat született. Az első évben az öt településen valamivel több mint 72 millió Ft-ot, a másodikban ennek majdnem két és félszeresét, több mint 187 millió Ft-ot osztottak szét. A részlegesen hozzáférhető nyilvános adatokból⁴⁹³ rekonstruálható, hogy a vissza nem térítendő támogatások majdnem felét (44,5%-át, vagyis 165 664 080 Ft-ot) 21 olyan háztartás kapta meg, amelynek tagjai saját maguk vagy közvetlen hozzátartozóik (házastárs, testvér, gyerek, fogadott rokon) nevében többször adtak be pályázatot. Ez – a recesszív lokális gazdasági környezetben – néhány család számára meglehetősen nagy tőkeakkumulációt tett lehetővé. Erre utal a támogatási összegek háztartások szerinti megoszlása is. Ebből ugyanis az látható, hogy mindössze két év leforgása alatt a kétszer pályázó 13 család között több mint 52 millió Ft-ot, a háromszor nyertes 5 háztartás tagjai között több mint 87 millió Ft-ot, a négyszer eredményesen szereplő 3 családban pedig összesen több mint 26 millió Ft-ot osztottak szét.

⁴⁹³ Az „Egán Ede” Kárpátaljai Gazdaságfejlesztési Központ honlapjáról letölthető pályázati eredmények között bizonyos kategóriákban (pl. 2017: vállalkozásfejlesztés, mezőgazdaság II. [első és második körös pályázatok]) a pályázó személyes adatai közül mindössze az adott vállalkozó neve és pályázati kódszáma szerepel. A pályázók származási településének nevét (az előző évi, 2016-os adatokkal ellentétben) itt már a kuratórium, valamilyen oknál fogva, nem tüntette fel – így az adott kategóriában elnyert fejlesztési források területi megoszlásának elemzéséhez nem rendelkezünk lényegi információval. A táblázatban szereplő adatok, ebből a szempontból tehát nem teljeskörűek; a nyertes pályázatok számának és támogatási összegének minden esetben csupán egyfajta minimumát jelölik!

13. táblázat. Az Egán Ede gazdaságfejlesztő programban odaítélt pénzügyi támogatások összege a vizsgált falusi településeken (2016–2017)⁴⁹⁴

Település neve	2016. év		2017. év		2016–2017. év		Az egyéni vállalkozók pályázatainak megoszlása nyerési arányok szerint			
	Nyertes pályázatok száma	Támogatás összege (HUF)	Nyertes pályázatok száma	Támogatás összege (HUF)	Pályázatok összesen	Támogatás összesen (HUF)	egyszer	kétszer	háromszor	négyszer
Darnó + Mikószeg	11	18 147 202	23	61 733 582	34	79 880 784	21	5	1	0
Csatóerdő + Bodnya	29	52 098 594	51	114 703 970	80	166 802 564	40	8	4	3
Vápahát	1	2 000 000	4	10 768 979	5	12 768 979	5	0	0	0
Összesen	41	72 245 796	78	187 206 531	119	259 452 327	66	13	5	3
Ebből:							146 092 652	52 304 405	87 045 602	26 314 073

⁴⁹⁴ Saját szerkesztés. Az adatok forrása: „Egán Ede” Kárpátaljai Gazdaságfejlesztési Központ 2016–2017.

Figyelemre méltó – a fent elmondottak tükrében – a pályázók háttere, társadalmi összetétele is. A nyertes kisvállalkozók (összesen 87 háztartás) mintegy 26,4%-a a régi, kolhozvetőségi elitek vagy azok közvetlen leszármazottai (12 család), valamint a privatizációból és feketegazdaságból megvagyonosodott csoportok – a helyiek fogalmi kategóriái szerint: „csempészek”, „maffiózók”, „rablók”, „nagy pénzesek”, „kiskirályok” (11 család) – tagjai közül kerültek ki. Ezek a családok – nem kis részben a föld- és vagyonprivatizációban elért gazdasági „sikereiknek” köszönhetően – az elmúlt években fokozatosan váltak a falu legnagyobb agrárbefektetőivé.

A két frakcióból kikerült mezőgazdasági vállalkozók – az agrártermeléssel párhuzamosan – rendszerint összetett, heterogén gazdasági stratégiákat folytatnak. A legnagyobb két egyéni vállalkozó például 80–100 ha földterületen gazdálkodik. Mindketten – a 2000-es évek második felétől – nagyüzemi baromfikeltegetéssel is foglalkoznak. Évente hozzávetőleg 20 ezer egyedből álló tojóállományt tartanak fent, amelyhez a keltetőtojásokat – magyarországi közvetítéssel – Franciaországból, Spanyolországból szerzik be. Ezek az agrárbefektetők tavasztól ősziig hetente 130 ezer csibét állítanak elő, amit a szűkebb régióban, vagy Ukrajna belső piacain értékesítenek a faluba érkező ukrán felvásárlók, viszonteladók segítségével. A két nagyvállalkozón kívül négy közepes (3000 db-ból) és számos kisebb (600 db-ból álló) tojóbaromfival foglalkozó agrárvállalkozó van még az öt faluban. Az állattenyésztés mellett több mezőgazdasági vállalkozó végez nagyüzemi zöldség- (elsősorban meglházi uborka, paradicsom, káposzta), valamint szabadtéri gyümölcsstermesztést. A vizsgált településcsoporton ezenkívül 20 hivatalosan bejegyzett kereskedelmi magánvállalkozás működik (ebből 4 vendéglátással [kávézó és étterem], 16 pedig különféle fogyasztási cikkek [élelmiszer, zöldség, gyümölcs, ruha, edény, virág, technikai eszközök stb.] értékesítésével foglalkozik). Ezeket döntően szintén az előzőekben említett néhány személy birtokolja, illetve üzemelteti.

E gazdasági elit tagjai kiterjedt, heterofilikus kapcsolatokkal és jelentős ún. áthidaló (bridging) társadalmi tőkével rendelkeznek.⁴⁹⁵ Ennek segítségével az adott csoportba tartozó személyek meglehetősen sikeresen sajátítják ki a térségbe érkező külső (nemzetközi) fejlesztési forrásokat.

A magyarországi támogatások lehívására 2010-től profitalapú pályázati cégeket hoztak létre Kárpátalján is. Ezeket a cégeket informális politikai kapcsolatok fűzik a pályázati cél megvalósítását, illetve annak körülményeit, anyagi és tárgyi feltételeit ellenőrző kuratóriumokhoz, bizottságokhoz és az azokban részt vevő személyekhez. Az említett pályázati irodák ily módon nem csupán az általuk működtetett infrastruktúrát és adminisztratív-közigazgatási szaktudást, hanem általában a szervezeti hálózataikon belül elérhető társadalmi erőforrásokat is áruba bocsátják.⁴⁹⁶ Így a vidéki, falusi

⁴⁹⁵ Putnam 2000: 22–24.; Putnam – Goss 2002: 9–12.

⁴⁹⁶ Jancsics – Jávör 2012.

elitek különböző – a fentiekben bemutatott – frakciói hatékonyan férnek hozzá a regionális fejlesztési forrásokhoz és valósítják meg saját gazdasági céljaikat. Az informális gazdaság és a formális bürokratikus intézmények összefonódását, pontosabban az azokon belüli hétköznapi tranzakciók tipikus példáját ábrázolja a következő interjúrészlet is:

„Malvinka⁴⁹⁷ [az egyik csatóerdői vállalkozó] hogy megy be a beregszászi pályázati irodába? Telefonál a pályázati irodába a fogdmejiének, és megkérdezi: »Ott van az a hosszú hajú kislány az irodába? Mert én ahhoz akarok menni, nem akarok sorba állni.« Már el van készítve a pénz a borítékba, viszi a csokit és a konyakot is. És el van intézve a pályázat, két perc múlva már jön is kifele. Neki nagyon nagy kapcsolata van, és esküszöm neked, hogy itt csak ezen múlik!^{1/498}

E korrupciós hálózatokon keresztül a vidéki, falusi elitek különféle hétköznapi technikák (strómanok alkalmazása, már meglévő, használt technikai eszközök újként történő értékesítése, számlahamisítás stb.) segítségével egyszerre több szintéren – a redisztribúció, a piac egymáshoz kapcsolódó formális és informális (al)rendszereiben – végzik a társadalmi tőke gazdasági, anyagi javakra történő átváltását, konverzióját vagy cseréjét:

„T. B. [az egyik csempészetből megvagyonosodott vállalkozó] nyolc pályázatot nyert eddig, csak más neveken. Itt a faluba is van olyan, ahol 5 traktor van a családba. T. B.-ék pályáztak nem tudom, mennyi melegházra. A melegházat az egyik helyről lebontották, átvitték a másik helyre, hogy tudja megnézni a bizottság. A pénzt zsebre vágják. Hát a másik, B. Lajosék is pályáztak annyi mindenre, de csak a régi gépeket pakolják át jobbrul balra. Így működik ez mindenhol. A számlákat kiírhatja a már meglévő gépre, a bótos 10%-ért kiírja neki a számlát, a többit meg zsebre vágják.^{1/499}

Az elmúlt években az informális (re)disztribúciós rendszerekbe integrált külső, magyarországi támogatások Kárpátalja határvidéki régiójában az egyenlőtlen lokális tulajdon- és jövedelemelosztási viszonyok posztszocialista mintázatainak megerősödését, valamint az azok fennmaradását biztosító intézmények, hálózatok reprodukcióját segítették elő. Az egyik *csatóerdői* gazda – az Egán Ede gazdaságfejlesztési program kapcsán – szintén ennek a hétköznapi tapasztalatnak adott hangot:

„Megint dombra szarik a kutya. A főnökök megint megcsinálják maguknak a bizniszt, érted? A háztájit nem támogatják. *Csatóerdőn* 20 embernek

⁴⁹⁷ Fiktív név.

⁴⁹⁸ B.7., magyar nő, *Csatóerdő*.

⁴⁹⁹ B.22., magyar férfi, *Csatóerdő*.

van már csak tehene. De Grezsának [a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Kárpátalja együttműködésének fejlesztéséért felelős miniszteri biztosnak] nem jut eszébe, hogy minden tehentartó gazdának adok havonta ezer forintot, hogy hadd legyen a háztáji, mert az legalább itt tartsa az embert. De az nem tartsa itt, hogy T. P.-nak, a maffiózónak, aki itt minden földet összekapart a környéken, legyen még öt traktorja! Ezek egy se regisztrál be egyetlen alkalmazottat se, nem fizet érte nyugdíjalapot vagy nem adózik értük egy se. Még a bótokba, az ábécékbe se adóznak értük a vállalkozók, csak mind úgy dógoznak zsebre. Csak az emberek nem tudnak mit csinálni. Mit csináljanak a szerencsétlenek? Vagy azt hiszed, a másik csempész, C. beregisztrál egy munkást, vagy valamék, amék ennyit pályáztak, ennyi pénzeket megkaptak, ennyi technikát, ennyi gyárja van? Legalább kötelezné Magyarország, hogy öt emberért fizessen hivatalosan, adjál neki rendes fizetést, és fizessél érte. Nem csinálnak ilyet. Az egyszerű embereknek ez nem segít semmit.⁵⁰⁰

A külföldi (nemzetközi) támogatások reallokációjában – a lokális elitek informális elosztási és újraosztási rendszerei mellett – fontos szerepet töltenek be a kárpátaljai egyházi intézmények és azok szervezeti hálózatai is, amelyek 2010-től (a korábbi időszakokhoz viszonyítva) a vizsgált településeken szintén jelentős anyagi és egyéb forrásokkal, illetve hozzáférési lehetőségekkel rendelkeznek. Ezt megfelelően tükrözi talán az az egyetlen kiragadott tény is, hogy az elmúlt 6 évben a mikrorégióhoz tartozó falvakban a magyar állam – az egyház szervezeti apparátusán keresztül – számos nagyobb infrastrukturális beruházást hajtott végre. Többek között például: felépített 1 római katolikus templomot (*Darnó*), 1 görögkatolikus és 1 református közösségi házat (*Darnó*, *Csatóerdő*), 1 napközitthont (*Darnó*), valamint a *bodnyai* református gimnázium új épületszárnyait. Ezenkívül a településcsoport egyes falvaiban teljes körűen felújított 4 templomot, 4 parókiát, 1 haranglábat és számos egyéb közösségi épületet.

A kárpátaljai egyháznak a külföldi támogatások redisztribúciójában játszott szerepe további, részletesebb elemzést igényel. A 2018-ban elvégzett tereptapasztalatok alapján azonban úgy tűnik, hogy a magyarországi támogatáspolitikája jelentősen megnövelte – az elmúlt másfél évtizedben amúgy is egyre inkább felértékelődő – egyházszerkezeten belüli hálózati pozíciók elismertségét és/vagy korábbi társadalmi presztízsét. Az általam vizsgált vidéki falvakban a posztszocialista és új vállalkozói elitcsoportok tagjai látható módon egyre kielezettebb küzdelmet folytatnak ezeknek a státuszoknak (presbitériumi tag, támogató tagok, gondnok, főgondnok, egyházi, pénztárnok stb.) a megszerzéséért, ezen keresztül pedig az adott hálózati kapcsolatok segítségével elérhető szimbolikus és gazdasági erőforrások ellenőrzéséért.

⁵⁰⁰ B.9., magyar férfi, *Csatóerdő*.

Ebből a szempontból az egyház által felügyelt helyi infrastrukturális beruházások egy jelentős része sok esetben – az előzetes tereptapasztalatok szerint – az egyházszervezeti rendszerbe beágyazott gazdasági elitiek (a kivitelezéssel megbízott vállalkozók, kliensek) érdekeit szolgálják, azaz számos esetben nem a még helyben maradt, szélesebb értelemben vett vallási közösségek nézőpontját, értékválasztását tükrözik. Az egyik helyi, református egyháztag megfogalmazása szerint:

„Sándor, itt annyi pénzt adott Magyarország, hogy a pénz nem számít, értsd már meg! Nem kellett elszámolni az építkezéssel se. Amikor itt befejeztük a templomnál a felújítást, kérdeztük a pénztárnoktól, hogy mégis mi mennyibe került? Nem tudott mondani fix összeget, mindenképp a legdrágábbat vettük meg, a fedőanyagból a legdrágábbat, mindenképp. Az ablakokat most cserélik ki négyrétegű, golyóálló üvegre, amit a tiszteletesnek az embere rendez. Amikor megkérdeztük, minek, azt mondta csak, mert kell, ne kérdezzünk többet, a pénz itt most nem számít.”⁵⁰¹

A *Csatóerdő* környéki magyar településeken az egyes vallási (református, görög és római katolikus) felekezetek létszáma – az intenzív egyházi ingatlanberuházásokkal és -építésekkel párhuzamosan – az elmúlt években drasztikusan csökkent. A mikrorégió központjában, *Csatóerdőn* 2000-ben készítettem a népesség egészére kiterjedő háztartási cenzust, amit – hasonló szempontok szerint – 2018-ban szintén megismételtem. A felvett adatok alapján mindössze két évtized alatt a helyi népesség összlétszáma (2000. január 1-ei állapotok szerint 965 fő) majdnem a felére (52,8%) csökkent. Ebből a természetes fogyás 19,6%-ot, a migrációs veszteség mértéke pedig 27,4% (!) százalékot tett ki. (Ezen belül a nemzetközi – főként magyarországi – végleges kitelepedők aránya ez utóbbiból 17,5 százalékot, a belföldi, regionális vándorlás pedig 10,1 százalékot ért el.)

Az adatok összehasonlításából az is kiderül, hogy a helyi társadalomban további 7,2%-ot tett ki azoknak a személyeknek a száma, akik a nemzetközi migrációban valamilyen módon közvetlenül érintettek voltak. Vagyis változó mértékben, de részben már jelenleg is külföldön éltek: Magyarországon tanultak (0,8%), ott volt legális vagy illegális munkahelyük (2,4%), vagy magyarországi nyugdíjasként külföldön éltek, ahol saját tulajdonú lakással, házzal rendelkeztek (4%). A kvantitatív adatokhoz hasonlóan, az elvándorlás drasztikus növekedésének és a helyi társadalom belső dezintegrációjának tapasztalatát erősítik meg a településen készített kvalitatív interjúk is, amelyekből egy meglehetősen perspektívtalan jövő képe rajzolódik ki. („Itt nincs a faluban, nincs már ember. Itt már csak alkoholisták

⁵⁰¹ B.23., magyar férfi, *Csatóerdő*.

maradtak, meg öregek, aktív, fiatal munkaerő csak öt-hat százalék van – ezt én merem állítani.”⁵⁰²)

A helyi népesség elvándorlása, ingázó életformája és a vallási felekezeti közösségek dezintegrációja, szervezeti kereteinek teljes leépülése – a helyben maradó családok perspektívájából – sok esetben megkérdőjelezi a magyarországi állami (túl)finanszírozást, valamint a kárpátaljai egyházak nagyütemű és intenzív ingatlanfejlesztéseit. Ahogyan ezt az egyik református presbiteri tag is megfogalmazta: „Értelmetlen, amit nálunk [a *csatóerdői* református egyházban] is csinálunk, mert akkorára, amire befejezzük itt a felújításokat, a templomba már 20-an nem vagyunk. De itt ez az egész nem erről szól: itt a pénzt el kell kő’ tenni – az egész erről szól.”⁵⁰³

Összefoglalva az eddig elmondottakat: a rendszerváltás utáni piaci kapitalizmus és tulajdonváltás folyamatát egyfelől: a) a helyi társadalom középrétegeinek intenzív és tartós lecsúszása kísérte, ami a vizsgált településeken egyszersmind magával hozta a szegénység új és tömeges formáinak a megjelenését is. Ennek egyik természetes – témánk szempontjából fontos – következménye volt, hogy a 90-es évek elején az állami foglalkoztatásból kiszorult, a vagyonprivatizáció után pedig lényegében jelentősebb tulajdon vagy mobilizálható pénztőke nélkül maradt lakosság olyan túlélési technikák alkalmazására kényszerült, amelyek a közvetlenül nem elérhető, nem birtokolt, tehát a lokális társadalmi struktúrán kívüli, új gazdasági és szimbolikus javak megszerzésére, hasznosítására és újraelosztására irányultak. A vizsgált mikrorégióban – megközelítésem szerint – ilyen *expresszív cselekvéseknek*⁵⁰⁴ tekinthetők az államhatárra mint gazdasági erőforrásra építő stratégiák többsége is. Éppúgy idesorolhatjuk például a munkavállalási célú migráció bizonyos típusait (a magyarországi építőipari munkások, a mezőgazdasági idénymunkások, háztartási alkalmazottak tevékenységét), mint a határvidéki csencselés, feketekereskedelem különféle megjelenési formáit (magyarországi fuvarozás, a mindennapi és tartós fogyasztási cikkekkel – élelmiszer, ruha, műszaki termékekkel – való piacozás, üzletelés). Ezek egy kisebb része a formális (hivatalos, állami), nagyobb része pedig az informális piaci tranzakcióhoz kötött *expresszív cselekvések* közé tartozik.

A helyi társadalom bizonyos elemeinek (az alsó középosztály meghatározott részének) lecsúszásával és a háztartások transzlokális gazdasági stratégiáinak az intézményesülésével egyidőben azonban megfigyelhető volt egy másik, az előbbtől eltérő tendencia is. Ez lényege szerint b) egy új, kisszámú tulajdonosi, tőkés réteg megjelenését és felemelkedését jelentette a faluban. Ez az új elit – a csempészetből, feketegazdaságból megvagyonosodott frakciója – jóllehet a kilencvenes évek közepén szintén döntően a „külső” (falun kívüli) térben, a nemzetközi piacokon állította elő vagyona, pénztőkéje legnagyobb

⁵⁰² B.9., magyar férfi, *Csatóerdő*.

⁵⁰³ B.9., magyar férfi, *Csatóerdő*.

⁵⁰⁴ Lin 2001: 17–19.

részét. Ennek ellenére azonban gazdasági tranzakcióinak döntő többsége az *informális piacok hálózati rendszerén belül* maradt. A kétezres évek végéig ezen a szférán kívül nem állt rendelkezésére tartósan olyan jelentősebb mennyiségű gazdasági tőke, amely kizárólag a formális – nemzetállami vagy nemzetközi (magyarországi) – elosztó rendszerekből, illetve az intézményesen szervezett piacokról származott volna. Így az adott vidéki poszt-szocialista elitek magatartására sokáig elsősorban az ún. *instrumentális cselekvések*⁵⁰⁵ dominanciája volt jellemző. Ez alatt azt értem, hogy adott csoportok főként – kezdetben legalábbis – nem a külső, hanem sokkal inkább a helyben, közvetlenül elérhető javak (föld, ingatlan, pénz, munkaerő, infrastruktúra stb.) megszerzésére, monopolizálására, védelmére és mozgósítására törekedtek.⁵⁰⁶

Ez a helyzet azonban 2010 után gyökeresen megváltozott. Ettől az időponttól kezdve ugyanis a vidéki elitek (az egykori nómenklátúra-elit és a határvidéki feketekereskedelemről megvagyonosodott új gazdasági elitek) tagjai már nem csupán a belső (formális és informális piacokon előállított) gazdasági erőforrások többségét, de a külső (globális piaci vagy kváziállami formális és informális) hálózatokon – pl. a külföldi vállalkozás- és turizmusfejlesztési projekteken – keresztül megszerezhető javakat is egyre nagyobb hatékonysággal vették használatba, illetve sajátították ki. Ebből a szempontból úgy tűnik tehát, hogy a kárpátjai magyar kisebbségnek nyújtott magyarországi támogatások – akár akaratlanul is, de – a vizsgált településeken több évtized alatt kialakult belső gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez biztosítanak jelentősebb mértékű, exogén anyagi erőforrásokat. Mindez hosszabb távon – a részletek figyelembevétele nélkül – hozzájárulhat a még meglévő, helyben maradt kisebbségi közösségek további erodálódásához, illetve felerősítheti, motiválhatja a leszakadó társadalmi csoportok és a fiatalok körében a külföldre történői elvándorlás szándékát.

⁵⁰⁵ Uo.

⁵⁰⁶ Ezek az (ideáltipikus) cselekvések a valóságban természetesen nem „tisztá”, hanem általában vegyes típusokat, vagy ha úgy tetszik: hibrid gazdasági struktúrákat alkotnak. Ezekre az átmeneti erőforrás-gazdasági stratégiákra nagyon sok – alapvetően eltérő – példát hozhatnánk. A legkézenfekvőbb azonban talán a formálisan áttelepült, de továbbra is Kárpátján élő, ingázó nyugdíjasok (retirement migrants) esete, vagy akár a csempészetből meggazdagodó, mindkét országban ingatlanal rendelkező, szintén ingázó életformát élő gazdasági elitek (welfare migration) példája. Mindkét csoport magatartására ugyanis a lokális és transzlokális erőforrások párhuzamos használata a jellemző. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy az adott személyek – részben a kettős állampolgárság intézményének köszönhetően – Magyarországon a származási országénál magasabb színvonalú szociális szolgáltatások (nyugdíj, társadalom- és egészségbiztosítás) megszerzésére törekednek, ennek segítségével pedig eredményesen képesek növelni vagy megőrizni a kibocsátó településen belül kialakított versenyelőnyeiket. Ennek köszönhetően mindkét társadalmi csoport tagjai az alternatív (külső) erőforrások mobilizálásával hatékonyan növelik egyszersmind a lokális (belső) gazdasági, társadalmi tőkájüket is, ami elősegíti számukra, hogy a származási településeken a helyi népesség átlagához képest magasabb életszínvonalon és sokkal jobb egzisztenciális körülmények között éljenek.

Hétköznapi gazdasági praxisok	Gazdasági erőforrások	Piaci szektorok	
Instrumentális cselekvések	„Belső” (helyi) erőforrások	Lokális formális piac	Lokális informális piac
Expresszív cselekvések	„Külső” (nem helyi) erőforrások	Globális formális piac	Globális informális piac
Hibrid cselekvések	Transzlokális („belső és külső”) erőforrások	Glokális formális piac	Glokális informális piac

13. ábra. A vizsgált falu erőforrásgazdálkodás-politikájának szerkezeti modellje⁵⁰⁷

4.2.2. A hétköznapi cselekvők megélhetési stratégiái (nemzetközi munkaerő-migráció, határvidéki feketekereskedelem, csencselés, üzemanyag-, cigaretta- és embercsempészet) az ukrán–magyar határvidéken

A közigazgatásilag Csatóerdőhöz tartozó falvakban az 1990-es évek elején az aktív korú népesség több mint 90%-a állami foglalkoztatott, azaz bérből és fizetésből élő alkalmazott, gyári munkás volt. Az átalakulás következtében ennek a foglalkozási csoportnak az aránya egy évtized alatt negyedére csökkent (2002-ben 27,3%), ami a helyi népesség nagyarányú elszegényedésével, gazdasági, társadalmi deprivációjával járt együtt. Így a kilencvenes évek első felében az állami foglalkoztatásból kiszorult lakosság jelentősebb részére egy nagyon erős tőkedeficit volt a jellemző:

„Régen, a szovjet rendszerben az embernek vót pénze, de nem vót választék, nem vót semmilyen áru... Csak azok az egyszerű házak, az az egyszerű szőnyeg, nem vót választék, minden egyforma vót. Pedig az embereknek rengeteg pénzük vót, hánynak ott maradt a postán a rengeteg pénz, megbukott a postán a rengeteg pénz. A kilencvenes évek közepén meg fordítva vót: áru vót, mint a tenger, pénzed nem vót egy kopek se...”⁵⁰⁸

A téma egyik kutatója szerint 1997-ben Ukrajnában a különféle (állami, magán-, külföldi, szövetkezeti) tulajdonú cégek gazdasági tranzakcióinak mintegy 51%-a nem monetáris eszközökkel, hanem természetbeni árucserével, ún. barter-ügyletekkel végződött.⁵⁰⁹ Mindez önmagában is megfelelően szemlélteti, hogy a rendszerváltás első évtizedében a vállalkozói szektor (és ezen keresztül a társadalom számos más rétege is) milyen súlyos pénzügyi, likviditási gondokkal küszködött.

⁵⁰⁷ Saját szerkesztés.

⁵⁰⁸ B.21., magyar férfi, Bodnya.

⁵⁰⁹ Marin – Kaufmann – Gorochowskij 2000.

Ennek a nagyfokú tőke- és erőforrásdeficitnek az egyik természetes következménye volt, hogy a vizsgált településeken – a nagyfoglalkoztató (a kolhoz) gyárüzemeinek fokozatos leépülésével – a lakosság körében ismét tipikus jövedelemszerzési technikákká léptek elő az államszocializmusban kialakult lopásgyakorlatok:

„Itt akkor mindent loptak széjjelfele, és már nem lehetett az embereknek parancsolni. Loptak a mezőn is, mindent, leszedték a termést, pricepekkel mentek a málétáblákba, szedték a málét, senki nem tudott semmit se csinálni. Semmit. A gyümölcsösbe mentek, leszedték a gyümölcsöt, a gyárakbul lopták a zongoraszéket, a faanyagot, a kertészetből a vegyszereket stb. Hát itt már nem vót megállj, ki mit tudott mozdítani, azt vitte.”⁵¹⁰

A kilencvenes évek első felében a kolhoz dolgozói által eltulajdonított javak és áruk – szemben az államszocializmus időszakával – azonban már nem az önellátás részeként, az egyes háztartásgazdaságokban kerültek felhasználásra, hanem elsősorban az informális (fekete)piacokon kerültek értékesítésre.⁵¹¹

A 14. ábra (lásd a következő oldalon) azokat az államhatárra mint gazdasági erőforrásra építő megélhetési stratégiákat tekinti át, amelyeket a *Csatóerdő*höz tartozó falvakban élő lakosok alkalmaznak. A táblázatban feltüntetett kategóriák természetesen csupán ideáltípusok; a valóságban az egyes foglalkozási csoportok és informális gazdasági tevékenységek különböző kombinációkban, vagy legalábbis egymástól gyakran élesen nem elkülönülve jelennek meg. Az üzemanyagcsempészek például egyidejűleg részt vesznek a cigarettakereskedelemben, az illegális fuvarozásban és áruszállításban is. A gazdasági kényszermigránsok pedig nagyon gyakran különféle kereskedelmi tevékenységgel (az ukrán oldalon megvásárolt és átcsempésztett kisebb mennyiségű cigaretta, alkohol, csokoládé, ruhanemű stb. értékesítésével) egészítik ki jövedelmüket. Ezek alapján tehát az egyes partikuláris tevékenységek egy komplexebb gazdasági stratégia kisebb, de jelentőségteljes részét képezik.

Az egyes informális jövedelemszerzési technikák éles elkülönítését nehezíti továbbá az a körülmény is, hogy az egyes cselekvéstípusok – akár egyetlen személy élettörténetén belül is – dinamikus változást mutathatnak. Az egyik megkérdezett nő például a rendszerváltás idején piaci árusként kezdte pályafutását, majd – a kilencvenes évek végén – különféle jövedelmi termékekkel (cigaretta, szeszes ital) kereskedett. Ezt követően több éven keresztül mezőgazdasági idénymunkákból élt, terepmunkám idején pedig (2018-ban) Budapesten és környékén háztartási alkalmazottként dolgozott. Az ehhez hasonló munkahely- és státuszváltások változékony, sokszínű, egymást

⁵¹⁰ B.2, magyar férfi, *Csatóerdő*.

⁵¹¹ Csité – Ivaskin – Letnyei – Orbán – Varga 1999: 216.

keresztező, átfedő cselekvésformákat hoznak létre valamennyi kategória esetében, amelyek szintén problematikusá teszik az egyes informális technikák kategorikus különválasztását.

„MAFFIÓZÓK”	„HATÁRRA JÁRÓK”
„feketézők” – ember- és cigarettacsempészek	1. „üzemanyagosok” – benzin- és gázolaj-kereskedők
	a) „piacosok” – a piaci kereskedők, napi rendszerességgel
	b) „tocskások” – falusi árusok heti, havi rendszerességgel
	2. „fuvarosok” – eltérő, de meghatározott útvonalakon: Tiszabecs–Mátészalka, Tiszabecs–Nyíregyháza között, továbbá az államhatártól Budapestig és vissza közlekedő „taxisok” csoportja
	3. „árusok” – az államhatár mindkét oldalán csencselők csoportja
	a) „nagyobb kereskedők” – élelmiszer, ruhanemű vétele-eladása kifejezetten kereskedelmi mennyiségben
	b) „táskások” – olyan kiskereskedők, akik kifejezetten kis mennyiségben és gépjármű nélkül hordják falura vagy a közeli piacközpontokba az áruikat
	c) „cigisek” – olyan személyek, akik a testükön csempézik át dobozonként vagy szálanként a cigarettát a határ magyarországi oldalára
	d) „futárok” – a nagykereskedők „alkalmazottai”, akik kerékpáron, gyakorlatosan szállítják („táskázzák át”) és osztják el az ukrán–magyar határ két oldalán az árut
	4. „magyarországi nyugdíjasok” – azok a jóléti migránsok tartoznak ide, akik életvitelszerűen Magyarországon élnek, vagy formálisan áttelepedtek és ingázó életmódot folytatnak átmeneti lakhelyük és származási településük között
	5. „munkások” – gazdasági kényszerszermigránsok
	a) „kőművesek” – építőipari munkások
	b) „idősgondozók”, „cselédek” – háztartási alkalmazottak
	c) „idénymunkások” – mezőgazdasági szezonmunkákat végzők

14. ábra. Informális gazdasági stratégiák és foglalkozási csoportok a vizsgált határ menti falvakban (2012)

A kutatásnak nem célja az ukrán–magyar határvidéken megfigyelhető valamennyi informális gazdasági stratégia részletekbe menő leírása. A továbbiakban ezért csupán a táblázatban szereplő két nagyobb cselekvéstípus néhány jellemzőbb vonásának összefoglalására szorítkozom.

1. A „maffiózók” csoportja – az adott kategóriát a helyi társadalom olyan személyek megkülönböztetésére használja, akiknek gazdasági tevékenysége

elsősorban az országhatárok illegális átlépéséhez kötődő ember-⁵¹² és cigaretta-
csempészetre (lokális szóhasználat szerint: „feketezés” és „cigizés”, vagy
„nem rendes munka”, „görbe út”, „zsványkodás” stb.) koncentrálnak. A legális
(formális) határhasználathoz kapcsolódó gazdasági stratégiákhoz képest az
ide sorolt cselekvések jóval rejtettebb akció típusokat foglalnak magukba,
ezért működésükről kevesebb információval rendelkezünk.

A terepen gyűjtött empirikus tapasztalatok alapján azonban annyi talán
így is megállapítható, hogy a kilencvenes évek elején a vizsgált településeken a
„maffiózó”-nak tekintett csoport tagsága elsősorban az alacsonyabb társadalmi
rétegek köréből kerültek ki. Elsősorban olyan személyek vállaltak részt ebben
az illegális tevékenységben, akiknek – a helyi társadalmi közvélemény szerint
– „nem volt mit veszteniük, nem volt semmijük”. Ezeknek az ukrán–magyar
határszakaszon tevékenykedő csempészbándáknak az egyik megkülönböztető
vonása a nagyon erősen militarizált jelleg. A csoport kifejezetten hierarchikus
felépítésű, amit az adott közösségen belül használt státuszfogalmak („nagy-
főnökök”, „főnökök”, „munkások”, „hordók”, szállítók, akik „felhátolják a cigit”,
„figyelők”, „sofőrök”, „paliemberek”) meglehetősen szemléletesen fejezik ki.

Az egyes határszakaszokat egymás között felosztó csempészközösségekre
bizonyos hálózatos szerveződés a jellemző. Ennek ellenére azonban hétköznapi
kapcsolataikat általában a kölcsönös érdekellentétek, nem pedig a csoportközi
együttműködések határozzák meg. Nagyon gyakran előfordul például, hogy az
általuk felügyelt határszakaszok ismételt kijelölése, illetve a rivális csempész-
bandák gazdasági erejének csökkentése érdekében az egyes csoportok megtá-
madják egymást („rárabol egyik a másikra”): a zöldhatáron erőszakkal elveszik
egymástól a csempészett árut, vagy megfélemlítik, végzálják, esetenként
fizikailag bántalmaznak a másik csoport ügyfeleit, eladóit, alkalmazottait stb.

A határvidéki települések belső szerkezeti viszonyainak átalakításában
azonban – mivel a lokalitás keretei között az egyetlen tőkeképes társadalmi
réteget képviselik – az egyik legfontosabb szerepet mindmáig a csempész-
bandákat irányító új gazdasági elitek töltik be.

Az elmúlt tíz évben a határvidéki csempésztevékenységet irányító, azt
ellenőrző személyek (hozzávetőleg 4–6 fő) a helyi falusi társadalomban
betöltött jelentősebb gazdasági szerepüknél fogva szoros kapcsolatokat
alakítottak ki a regionális kisebbségi identitáspolitika termelését végző
kárpátaljai magyar politikai elitekkel, amelyek a 2000-es évektől – a ma-
gyarországi támogatási és identitáspolitikai törekvések időszakos változása
hatására – fokozatosan veszítették el az infrastrukturális hálózatuk fenntar-

⁵¹² A kilencvenes évek közepétől a kétezres évek végéig a határvidéki falvakban az illegális
migráció és az arra épülő embercsempészet meghatározó tevékenységnek számított. Az
itteni csempészbándák tagjai elsősorban afgán, szíriai, kínai, bangladesi, Srí Lanka-i,
vietnámi és indiai menekültek ideiglenes elszállásolását és az ukrán–magyar országhatáron
történő átcsempésztést végezték, akik annak érdekében, hogy Ausztria, Németország és
más nyugat-európai országok irányába átjussanak, a határon esetenként több ezer eurót
is kifizettek.

tását lehetővé tevő anyagi erőforrásaikat.⁵¹³ Az elmúlt években a kölcsönös függés, egymásrautaltság következtében a kisebbségi elitek meglévő politikai tőkéjük egy részét gazdasági tőkévé, míg a határvidéki feketekereskedelemből megvagyonosodott új vállalkozó elitek tagjai saját gazdasági tőkéjük egy jelentős részét politikai tőkévé konvertálták át.

2. A „*határra járók*” kifejezés ezzel szemben olyan személyeket, kis- és nagyobb társadalmi szerveződések tagjait⁵¹⁴ jelöli, akikre a legális határátlépés, ugyanakkor a fogadó országban különféle illegális vagy féllegális gazdasági cselekvés- és magatartásformák kialakítása a jellemző. A rendszerváltás első évtizedében – amint ezt már korábban említettem – az ide sorolható tevékenységek többsége egy kezdetben stigmatizált és átmenetinek szánt gyakorlatból fokozatosan alakultak át hosszú távú, a határ menti térségekben sok esetben modellértékűnek számító életformává. Ez a standardizálódási folyamat az érintett társadalmak belső szerveződésére ugyanakkor döntő hatást gyakorolt, hiszen a helyi társadalomba új státuszkritériumokat vezetett be (a származás, a vallás, a szakképzettség stb. helyett például a bátorság, vakmerőség, az egyéni siker stb. kompetenciáit helyezte előtérbe), ami jelentősen átalakította a falu korábbi társadalomszerkezeti hierarchiáját. Ezenkívül számos, korábban marginalizált társadalmi szereplő számára olyan nagy ívű karrierutak felépítését tette lehetővé, amelyeket nem előzött meg hosszú, több generációs fejlődés és tőkeakkumuláció.

Az ukrán–magyar határvidéken megfigyelhető szerteágazó és meglehetősen komplex informális határhasználati technikák és cselekvéstípusok közül a továbbiakban csupán kettőt: a mátészalkai piacon kereskedő kárpátaljai üzemanyagcsempészeket és a magyarországi határ menti régióban foglalkoztatott ukrainai gazdasági idénymunkásokat, illetve a két csoport tevékenységét mutatom be részletesebben.

⁵¹³ A folyamat háttérben komplex gazdasági, társadalmi folyamatok állnak. A 2000-es évek második felétől a kisebbségi identitáspolitika infrastruktúrája egyre nagyobb függésbe került a magyarországi külpolitikától. A kisebbségi érdekképviselőket ellátó helyi intézmények működtetését számos külső tényező: a Magyarországról érkező pályázati források változó mértéke, a kisebbségi elit aktuális állapota, politikai lobbijereje, az anyaországi etnopolitika folyamatos irányváltása stb. határozta meg, ami egyre bizonytalanabb helyzetet teremtett. A kárpátaljai kisebbségi magyar elit egy része ezért az általa alapított intézmények instabilitását, gazdasági kitettségét az illegális-féllegális helyi és regionális rendszerekhez való strukturális közeledés révén próbálta valamelyest mérsékelni. Annak érdekében, hogy az 1990-es évek elején színre lépő kisebbségi elit ne veszítse el a hatalmát, egyre nagyobb súllyal támaszkodott az időközben megerősödő új elitekre (a feketegazdaságból, a privatizációból megvagyonosodott réteg tőkéjére), amely gazdasági potenciálja révén maga is egyre nagyobb teret foglalt el a helyi és regionális döntéshozásban.

⁵¹⁴ „Társadalmi szerveződés” alatt egyének vagy csoportok olyan laza halmazát értem, amelyet az adott aktorok alkalmi vagy hosszabb távon hoznak létre bizonyos közös érdekek, célok hatékonyabb megvalósítása, elérése érdekében. Az ilyen típusú organizmusok (egyének és csoportok közötti efemer társulások) egy-két jellemző vonását a későbbiekben még részletesebben is megpróbálom majd megvilágítani.

4.2.2.1. Egy empirikus példa: a mátészalkai üzemanyagcsempészek szubkultúrája

Az adott közösségben 2012. január 15. és február 20. között végeztem empirikus terepmunkát; a kutatás a résztvevő megfigyelés, valamint a kvalitatív interjú-készítés módszerére támaszkodott. A terepmunka megvalósításában az egyik vizsgált faluban (*Bodnyán*) élő fiatalember volt a segítségemre, aki – kisebb megszakítással – 1998-tól vett részt a határvidéki feketekereskedelemben és a 2000-es évek elejétől kizárólag ebből a tevékenységből (elsősorban az ukrán eredetű üzemanyag, cigaretta, szeszes ital illegális külföldi értékesítéséből, valamint fuvarozásból) tartotta el családját. A nevezett személyt több héten keresztül mindennap elkísértem gazdasági tranzakcióinak helyszíneire, a mátészalkai városi piacra, ahol közvetlenül megfigyelhettem az üzemanyagcsempészettel foglalkozó csoport informális gazdasági cselekvéseit, kereskedői stratégiáit, valamint az adott közösségen belül kialakult társadalmi, gazdasági, hatalmi viszonyokat.

A mátészalkai városi piac az 1990-es évek kezdetétől a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei gázolaj- és árucsempészet egyik legjelentősebb felvevő- és exportpiaca volt. A piachely népszerűsége – a különféle jogszabályi szigorítások, hatósági ellenőrzések stb. következtében – azonban az elmúlt másfél évtizedben jelentősen csökkent. A benzin és gázolaj feketekereskedelme terepmunkám idején (2012) így már mindössze 25 család számára biztosította a mindennapi megélhetést; ez a létszám azonban – a csoporttagok becslése szerint – csupán negyede volt a másfél évtizeddel korábbiaknak.

A mátészalkai üzemanyagcsempészek döntő többsége 35 és 45 év közötti férfi volt; két személy azonban – külön gépkocsikkal – feleségeivel együtt kereskedett. Az árusok nagy része ahhoz a középgenerációhoz tartozott, amelynek aktív, felnőtt korúvá válása és munkaerőpiacra történő belépése egybeesett az államszocializmus összeomlásával. A csoport tagjai közül csupán egyetlen személynek volt felsőfokú (főiskolai) végzettsége; többségük közép- vagy szakközépiskolai vagy annál alacsonyabb végzettséggel rendelkezett.

A csempészek bevételeinek legnagyobb részét a személygépkocsi tartályában áthozott benzin és gázolaj értékesítése jelentette. Keresetüket azonban különféle jövedéki termékek (cigaretta, szeszesital) eladásával, továbbá bizonyos szolgáltatásokkal egészítették ki (pl. megrendelésre nagyobb értékű háztartási és használati cikkek – pl. televíziót, mosógépet, tűzhelyet – szállítanak vagy illegálisan taxiznak). Ennek eredményeképp jövedelmük egy átlagos falusi, legális vállalkozást működtető üzletemberhez, kereskedőhöz viszonyítva több-kevésbé nyereségesebbnek volt mondható, 2012-ben elérte a havi 100–130 ezer forintot.

Az üzemanyagcsempészek mindennapi informális gazdasági tranzakcióik során kisebb csoporttársulásokat („kompániák”, „klánok”) hoznak létre. A mátészalkai csempész közösség két ilyen kisebb szerveződésből áll. Az egyik

az ún. „tiszántúliak” csoportja, amely az ukrán–magyar határvidék közvetlen közelében fekvő magyar települések (*Darnó, Mikószeg, Csatóerdő, Bodnya, Nagypálfalva, Tegzeháza*) árusait fogja össze. A másik a „mátyfalvi”-ak érdekközössége, ahová nagyobb részt a vegyes etnikai-nyelvi környezetből (Mátyfalva, Dolina, Komját, Nagyszőlős) származó csempészek tartoznak. Ez utóbbiban tehát – szemben a „tiszahátiak” csoportjával – több ukrán anyanyelvű, illetve városi származású kereskedő is található.

A két részközösség tagjainak viszonyára általában a kölcsönös lojalitás és a familiáris kapcsolatok a jellemzőek. Szükség esetén például kiegészítik („kipótolják”) egymás árukészleteit, a határon feltorlódott kocsisorban helyet biztosítanak a másik csoport tagjainak, egységesen lépnek fel más kereskedőkkel, árusokkal szemben, megosztják egymással az aktuális információkat stb., összefoglalóan tehát bizonyos közös célok és érdekek mentén, szituatív módon egyesülnek.

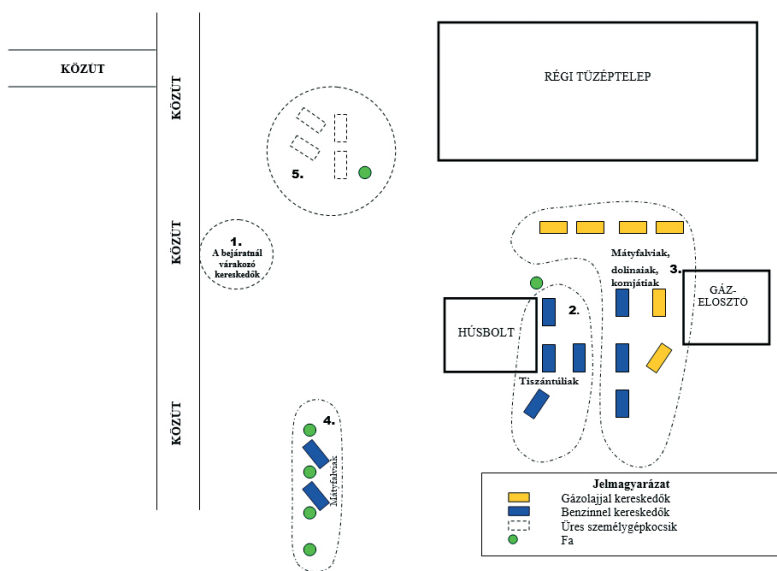
A rendszeres gazdasági együttműködés, a szoros társadalmi kötelek ellenére azonban, a piaci kereskedés során általában több szinten is elkülönülnek egymástól: ugyanannak a fizikai térnek – a városi piac parkolójának – eltérő szegemseit („ódalait”) veszik használatba, illetve önálló vásárlói hálózatokat alakítanak ki:

„A piacon mindenkinek megvan a saját kis helye. Aki énhozzám jár tanakolni tiszántúli, az nem fog elmenni a mátyfalvihoz. De fordítva is így van. Van jobb ódal, meg egyenes – így mondjuk. Mert ahogy jön befele a piacra, el lehet térni jobbra, az a mátyfalvi ódal, egyenesen az a tiszántúli. Tehát addig kergessük az autót, míg eldönti, ha egyenesen jön, akkor vszja [’vége’], a miénk a préda, ha jobbra tért, akkor már nem megyünk utána, az övék a préda, akkor ők tárgyalnak. Van köztünk egy kis demarkációs vonal, mi azt nem lépjük át, ők nem lépik át a mi ódalunkot.”⁵¹⁵

A kisebb tételekben átszállított üzemanyagot a csempészek két napszakban – szóhasználatuk szerint „zminá”-ban vagy „váltás”-ban – értékesítik. Az első műszakban 15 fő kereskedik reggel 6 órától 11 óráig. A másik 10 fős csoport ellenben ez után (11-től 16 óráig) végzi a tevékenységét, illetve tartózkodik a parkoló területén. Ezt az időbeosztást az árusok rendszerint pontosan követik. A műszakok kezdetén és végén ugyanis a csempészek taxizással egészítik ki keresetüket: „menetrend szerint” szállítanak utasokat a határtól a mátészalkai vasútállomásra, és vissza. A két műszakban dolgozó árusok saját gépkocsijuk tartályában hetente hozzávetőleg 17–20 000 liter üzemanyagot hoznak át a határon és értékesítik illegálisan a magyarországi informális piacokon.

⁵¹⁵ B.24., magyar férfi, *Csatóerdő*.

Az ukrainai kereskedők és a magyarországi vásárlók közötti gazdasági interakciók társadalmilag szervezett, hierarchikusan felépített fizikai térben bontakoznak ki. Ennek központi helyszíne a városi piac közvetlen szomszédságában található illegális parkoló (lásd 15. ábra), ahol a gazdasági-kereskedelmi cserék legnagyobb része zajlik. A nagyobb tranzakciónál – pl. 30-35 litert meghaladó üzemanyag vagy több karton cigaretta eladásakor – a felmerülő kockázatok (hatósági ellenőrzés, bírságolás, kiutasítás) csökkentése érdekében a nyilvánosság elől elzárt, kifejezetten alacsony presztízsű vagy periférikus tereket használnak. Ilyenkor elhagyják a piac helyszínét, és a városi szeméttelenen vagy a társadalmi nyilvánosság elől elzártabb ipari övezetekben kötik meg az üzletet.

15. ábra. Az ukrainai üzemanyagcsempészek térhasználati stratégiái (2012)⁵¹⁶

Az illegális gazdasági cserékhez használt színtér (a mátészalkai parkoló területe) fölött az ukrainai csempészek kizárólagos felügyeletet gyakorolnak: ők határozzák meg az adott térben előforduló áru, pénz és különféle szolgáltatások mennyiségét, árfolyamát, az eladók és vásárlók körét. Az egyik interjúalany megfogalmazása szerint: „Ez egy kis ukrán föld. Ott az van, amit mondunk, mások ide, látod, nem mernek jönni.”⁵¹⁷

E hatalmi, gazdasági, társadalmi monopóliumok alapján a piaci üzemanyag-kereskedők megkülönböztetik magukat más csempészcsoportok tagjai-

⁵¹⁶ Saját szerkesztés.

⁵¹⁷ B.21., magyar férfi, *Bodnya*. (Kiemelés – B. S.)

tól. A hétköznapi beszédhelyzetekben például következetesen elhatárolódnak az ún. „tocskások”-tól,⁵¹⁸ vagyis azoktól az árusoktól, akik a magyarországi vásárlókkal nem szervezett keretek között, hanem egyénileg kereskednek, és nem napi rendszerességgel szállítják házhoz az üzemanyagot. A piaci csempészek szerint a falusi árusok és vásárlók közötti gazdasági csere aszimmetrikus, mivel abban rendszerint nem az eladó, hanem a vevő dominálja a folyamatot: a „gazda” határozza meg az üzemanyag árát, ő az, aki nemritkán nem fizeti ki azonnal a megvásárolt árut, nem hiteles kannát használ a gázolaj vagy benzin mérésekor stb. Ezeket az előnytelen alkukat a piacon kereskedő csempészek a falusi árusok gyenge érdekvényesítő képességével magyarázzák. Ennek megfelelően alacsonyabb presztízsűnek tartják őket, és a mindennapi diskurzusokban – amint azt az alábbi interjúrészlet is illusztrálja – általában elítélően beszélnek róluk:

„Ezek a tocskások mind ezt csinálják: ingyen adják az üzemanyagot. Meg a hülyéknek azt mondják, még, na még, még egy decit. Hozzák nekik a jeska [nem hitelesített, átalakított] kannát, Szűz Mária, Úristen, 240-ért! Az anyád istenit, mondom. Hát mit akar már? Egy rossz púpos, hogy is hívják, kannát kitesznek nekik, itt a jel, eddig van húsz liter! Mondom az egyiknek, te Laci, ebbe a kannába’ 23 liter fér bele, ne hagyd, hogy átverjenek. A vevő azt mondja neki, hát ez 20 literes. Mondom tudja mit, papa? Inkább hagyjuk eztet, ne vitatkozzon, mondom, mert baszd meg, elmegy a kútra és ezt csak félig adják húsz literbe. Azt gondolja, én nem tudom, mi az a 20 liter? Ez a hülye nem tudja, mondom. Én magának nem hoznák, még ha 500-at fizetne is egy literér’, akkor se. Ez a hülye tocskás Laci meg még itten vesz három litert, mert nincs mivel hazamenni. És higgyétek el, minden tocskás így van. Minden tocskás így van pontosan. Mert oda elmész, házhoz, ott nem tudsz variálni. Jobbra-balra. Meg kell engedni, és pizgyec [le van b...va]. Ha nem, akkor mensz a picsába. Nem látod, mind jön, két literet vesznek, három literet...oszt elviszi még 10 Ft-tal ócsóbban adja, mint mi adjuk. Azért jött 30 griveny nekik egy kanyaron...”⁵¹⁹

Az adott térben kialakuló gazdasági cserekapcsolatokat olyan komplex rendszerként írhatjuk le, amelyben az egyes tranzakciók eredményességét több komponens egyidejű jelenléte (a kereslet-kínálat kiegyenlített aránya, az üzemanyag és a valuta aktuális árfolyama, a hatósági ellenőrzések intenzitása stb.) határozza meg.

⁵¹⁸ A kifejezés az orosz „точка” (‘pont’ jelentésű) szóból származik, a csempészek által használt szubkulturális nyelvben személyes kapcsolatokon alapuló, „biztos helyet” jelöl, ahol az üzemanyag alacsonyabb kockázattal és magasabb haszonnal értékesíthető.

⁵¹⁹ B.24., magyar férfi, *Csatóerdő*.

E tényezők között kiemelkedő szerepe van az üzemanyag értékesítését lehetővé tevő informális kereskedelmi hálózatoknak. Az ukrainai csempészek a hétköznapi gazdasági akcióik során megkülönböztetik az esetlegesen felbukkanó vásárlókat (az „idegenek”-et) az állandó, visszatérő vevőktől (az „ismerősök”-től), a „klientek”-től). Ez utóbbiak, azaz a törzsvásárlók számára az üzemanyag értékesítése szabályos ciklusokban történik: ugyanaz a vevő és kereskedő egymással általában 3-4 naponta köt újabb üzletet. Ez azt is jelenti, hogy egy csempésznek átlagosan 7–15 állandó kuncaftra van szüksége ahhoz, hogy gazdasági tevékenységének rentabilitása fennmaradjon, vagyis a naponta átcsempésztett olajmennyiséget (80–90 liter) a hét minden napján értékesíteni tudja.

A rendszer zavartalan működése azonban nagyon ritka, mivel az árukínálat rendszerint nagyobb a keresletnél, amit a csempészek nagyon gyakran a vevőkör bővítésével, illetve az alkalmi kuncaftok, az „idegen” vevők szabálytalan kisajátításával és a csoporthoz tartozó üzlettársak kijátszásával próbálnak ellensúlyozni:

„Itt mindenki hazudik mindenkinek, érted? Így megyen, nem lehet hinni senkinek. Amikor jön befele egy vevő... »Hagyjátok, ez hozzám jött, Pista bácsi, Pista bácsi! Nem ismeritek?« – közbe sohse láttad. Akkor elmentek ódalra: »Benzin kell? Benzin!« Ilyen kibaszások mennek egymás között is. Üzletbe nincs barátság.”⁵²⁰

A kereskedők csoportjába való bekerülés szintén társadalmilag szabályozott. Egy újabb kereskedő felbukkanása, befogadása vagy éppen elűzése a csoporttagok számára lehetővé teszi, hogy szabályozzák a területükön kialakuló üzleti tranzakciók számát és ezáltal megvédjék az általuk alkalmazott gazdasági stratégiák eltartó képességét.

Az új árusok kizárásának legegyszerűbb módja, ha a csoporton kívüli kereskedők hozzáférését a kialakult vevőkörhöz társadalmilag korlátozzák:

„Idegen ide nem jön be, mert nem engedjük, hogy eladja a benzint. Anynyi vevőt úgyse tud fogni, hogy eladja, ha nincs ismerőse. A gyengébb az otthagya előbb-utóbb a piacot, mert aki kétszer-háromszor nem adja el, az negyedszer már nem fog jönni.”⁵²¹

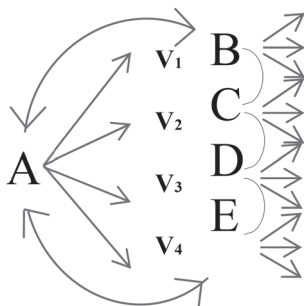
Ezzel szemben az új, csatlakozni kívánó tag befogadását rendszerint azzal segítik elő, hogy a csoport egyik aktív résztvevője személyes garanciát vállal az adott egyénért („pártfogolja”, „mellé áll”, „a többiek előtt kiáll érte, mert egyedül semmi”). Így a csoporttagság megszerzése rendszerint együtt jár

⁵²⁰ B.25., magyar férfi, *Darnó*.

⁵²¹ B.26., magyar férfi, *Csatóerdő*.

a párfogó felé tanúsított elköteleződéssel is, ami összetett kliens-patrónus viszonyokat alakít ki az üzemanyag-kereskedők között. Ezeknek a társadalmi kapcsolatoknak különösen nagy a jelentősége azokban a situációkban, amikor a kereslet nagyobb a kínálatnál: „Ha nekem nincs üzemanyagom, akkor szólok Pistinek, ha Pistinek nincs, akkor szólok Lacikának, megvan közöttünk a sorrend. Ha én nem vagyok ott, az én klientemnek csak Pisti adhatja, ha ő nincs ott, akkor az ő klientjének adom én, és így tovább – ezt a kliensek is tudják. Ritka az olyan vevő, aki most épp arra vetődött, oszt neki mindegy, ki tankolja, nagyon ritka.”⁵²²

A gazdasági tranzakciókat irányító csempészek – ahogyan azt a fenti idézet is jól illusztrálja – zárt kereskedelmi láncokat alkotnak. Ezeken a hálózatokon belül a gazdasági csere kimenetelét az egyes aktorok közötti kapcsolati viszonyok minősége határozza meg (lásd 16. ábra). Ennek megfelelően például az „A” kereskedő vevőihöz (V1, V2, V3, V4 stb.) mint gazdasági erőforrásokhoz elsőként a vele legközelebbi társadalmi, gazdasági kölcsönviszonyt fenntartó „B” kliens férhet hozzá, akit sorrendben a „C”, „D”, „E” patronált követ, és fordítva. Ez a kötött szerkezetű, hierarchikusan felépített interperszonális hálózat a vásárlók számára biztosítja, hogy a szükséges árucikkek, javak és szolgáltatások folyamatosan elérhetőek legyenek az informális piac keretein belül.

16. ábra. Az ukrajnai üzemanyagcsempészek kereskedelmi láncainak szerkezeti felépítése (2012)⁵²³

Másrészt azonban azt is lehetővé teszi, hogy a csempész szubkultúra tagjai – akár a gazdasági tranzakciókat meghatározó külső feltételek változása ellenére is – rendszeres jövedelmekhez jussanak anélkül, hogy a csoporton belül aránytalanul nagy gazdasági egyenlőtlenségek alakulnának ki.

A csoport tagjaira a kockázatvállaló, profitorientált szemléletmód a jellemző: gazdasági tevékenységük minden egyes mozzanatának – az útlevelbe

⁵²² B.27., magyar férfi, Csatóerdő.

⁵²³ Sajat szerkesztés (2012).

betett bélyegzőtől, a határon feltorlódott kocsisorban elfoglalt helyen át, a piacon forgalmazott árucikkek eladásáig – pénzben kifejezhető csereértéke van. („Itt a határon *csak a pénz számít, csak a pénz.*”⁵²⁴)

E jövedelemcentrikus személetmód kialakulásában kétségtelenül az 1960-as évek második felétől kibontakozó életformaváltás – a falusi társadalom „parasztalanítása”, az agrárnépesség hagyományos gazdasági stratégiáinak felszámolása, s nem utolsósorban az ipari bérmunka bevezetése – játszotta a legfontosabb szerepet. Ezt a folyamat – amint azt már a 2.3.1.-es vázlatpontban említettük – az 1960–70-es évektől számos jelentős mentalitástörténeti változás, egyebek mellett például egy differenciált munka- és pénzfogalom („nehéz – könnyű munka”, a „tiszta – koszos munka”, a „benti – kinti munka”, továbbá a „kevés – sok pénz”, a „jó – rossz pénz”) kialakulása, fokozatos intézményesülése kísérte. E fogalmi elhatárolások a mátészalkai üzemanyagcsempészek beszédgyakorlataiban is fontos szerepet játszanak. Az egyik csempész például saját élettörténetének egyik válságperiódusát – az alacsonyabb és magasabb státuszú foglalkozások és jövedelemszerzési tevékenységek összehasonlítása révén – a következőképpen mesélte el:

*„Amikor nem ment a határ, vótam én építész-segédmunkás is. A két kezemmel kerestem a kenyerem, szó szerint. Na, csak tudod, az nem olyan könnyű munka vót, mit tudom én. Az nem olyan pénz vót, nehezebben jött... Azért is az ember járt akkor a határra mindennap, mert rászabadult tudod, ahogy megérezte azt a sok pénzt. Amikor megérezte az ember. Amikor egy nap keresel 100 dollárt itt, oszt otthon meg dógoztál érte kemény, fizikai munkával két hónapot.”*⁵²⁵

Az ukrán–magyar határon átcsempészett áru és olaj mennyisége, pontosabban az azzal kereskedő személyek forgalma dinamikusan változik. Ez a körülmény jelentős hatással van ugyanakkor a csoporton belüli viszonyokra is. A hónap végén vagy a téli időszakokban – amikor kisebb a fizetőképes kereslet – a két részcsoport közötti ellentétek felerősödhetnek, a gazdasági dominanciáért folytatott küzdelmek szerepe a piacon ezekben a válságperiódusokban megnő. („Ilyenkor farkastörvények vannak, megy az ökölharc. Ha szar a helyzet, nem megy a benzin, akkor egymás kezéből tépjük kifele a kuncsaftot.”⁵²⁶)

A két csempészközösség a saját kereskedelmi láncukhoz tartozó erőforrásokat, vagyis a kialakult vásárlói kört különféle technikákkal védelmezi. Az egyik produktív stratégia a „helyfoglalás” gyakorlata, amelyet a csempészek a gazdasági tranzakciók befejezése végén alkalmaznak. Ez lényege szerint abból az egyszerű mozzanatból áll, hogy a sikeres üzletmenet után a kereskedők nem hagyják el a piac területét, illetve nem indulnak azonnal haza.

⁵²⁴ B.28., magyar férfi, *Bodnya*.

⁵²⁵ B.24., magyar férfi, *Csatóerdő*. (Kiemelés – B. S.)

⁵²⁶ B.26., magyar férfi, *Csatóerdő*.

Az üres gépkocsikkal kihajtanak a parkolóból az út szélére („ezt azt jelenti, hogy befejeztük az áruást”), ahol csoporttagságukat és a gazdasági hálózatban elfoglalt pozícióikat – a „műszak” végéig – aktív jelenlétükkel demonstrálják:

„Ha itt befejeztük, nem megyünk ki innen. Mert ha jön ismerős, akkor nem akarjuk elizélni... érted? Lássák, hogy itt vagyunk, lássák, hogy vagyunk. Itt kell lenni. Ha nincs benzined, akkor odaviszed máshoz, de lássa, hogy itt vagy, lássa, hogy te vagy. Kétszer-háromszor nem vagy itt, betankolja egy, aki később jön, akkor legközelebb már úhózzá fog menni, hát te nem vagy itt, megmondja – ezért muszáj itt lenni, muszáj.”⁵²⁷

A csoport által végzett társadalmi, gazdasági cselekvések feszes időstruktúrára épülnek. Ez jelentősen befolyásolja a kialakult stratégiák eredményességét. A napi tevékenységek szekvenciális felépítését, dinamikáját a 14. táblázat szemlélteti:

TEVÉKENYSÉGEK	IDŐPONT
1. Indulás a kibocsátó településről	03.15
2. Megérkezés az ukrán–magyar határra	03.30
3. Tájékozódás az aktuális helyzetről (vámcsomagok, áruk, árfolyamok stb.)	03.30 – 03.45
4. Behajtás az ukrán vámra	03.50
5. Behajtás a magyar vámról („korábban nem szabad felkelteni a vámcsomagot”)	04.00
6. Megérkezés a magyarországi oldalra	04.30 – 05.00
7. Várakozás az „utasokra”	05.00 – 05.15
8. Utasok elszállítása a mátészalkai vasútállomásra, megérkezés a városi piac parkolójába	06.00
9. Az átcsempészett üzemanyag és árucikkek értékesítése	06.00–11.00
10. Várakozás az utasokra a mátészalkai vasútállomáson	11.00
11. Indulás az ukrán–magyar határra	11.10
12. Behajtás a magyar vámról	12.10
13. Behajtás az ukrán vámról	12.40
14. Felkészülés a következő napra: üzemanyag-feltöltés, árubeszerzés az ukrán oldalon	13.15
15. Megérkezés a kibocsátó településre	13.30–14.00

14. táblázat. A csempészek gazdasági tevékenységének idődiagramja (2012)⁵²⁸

Az üzemanyagcsempész közösség gazdasági stratégiái dinamikusan átalakuló összetevőkre épülnek. A naponta változó pénzfolyamok, benzin- és gázolajárak, a pillanatnyi kereslet és kínálat, az eladott értékcikkekből és alkalmi szolgáltatásokból (fuvarozás) származó bevételek, az esetleges közúti bírságok, továbbá az évenként átalakuló jogszabályi környezet a csoporttagoktól nagyon komoly adaptációs képességeket igényelnek. Másfelől ezek a

⁵²⁷ B.26., magyar férfi, Csatóerdő.

⁵²⁸ Saját szerkesztés.

folyamatosan átalakuló külső körülmények lehetetlenné teszik a tervezést, azaz egy hosszabb távú, stabilabb jövőkép, elváráshorizont kialakítását. („B. S.: Hogy látod, mi lesz veletek tíz év múlva? B.25.: Fogalmam nincs, semmi, abszolúte. Nem tudom, nem is merek rágondolni, mi lesz, ha nem lesz ez a határ, passz – én nem tudom, padló. Az ember ha a jövőre gondol, rögtön depresszióba esik. Na mit csinálsz, hova mész? Mit tudsz majd csinálni?”)⁵²⁹ Ezzel feltehetően az is összefügg, hogy a határvidéki településeken az elmúlt három évtizedben a csempészet révén megvalósított példátlan és gyors – akár családtörténeti előzmények nélküli – egyéni mobilitási pályák olyan új karrierok „társadalmiasítását” is lehetővé tették, amelyek már nem a hagyományos státuszkritériumokhoz és kompetenciákhoz kötődtek. Így például a csempészek identitásában számos, korábban lényegesnek tűnő szempont (a származás, az iskolázottság, a vallási hovatartozás, azaz a szubjektum múltjának, *történeti* háttérének szerepe) elveszítette jelentőségét. Miközben – az előbbivel párhuzamosan – előtérbe kerültek újszerű és lényegibbnek tekintett tulajdonságok: a „bátorság”, a „merészség”, a „keménység”, a „vakmerőség”, a „kurázs”, más szóval az egyén *aktuális* dominanciáját és kockázatvállaló attitűdjét kifejező képességek felértékelődtek.

A csempész szubkultúrán belül – ahogyan azt az alábbi, kiragadott beszélgetésrészletek is bizonyítják – ezek a tulajdonságok a csoporttagok közötti hierarchia kijelölésében meghatározó szerepű eszközök, amelyet a közösségen belüli tekintély kivívásához (például a vámosokkal való flegma vagy szenvtelen beszédben vagy az egymás közötti versengésben) naponta meg kell erősíteni, rendszeresen próba alá kell vetni:

„B. 26.: Azt mondja nekem Bodnár, a vámos, hogy az első öt autó megyen a parkolóba. Azt kérdi tőlem, na mi van, akkor maga visszafordul, megyen vissza? Mondom, miért mennék vissza, jóember? Csináld meg! B.27.: Te már a fiúval pertuba vagy, nagyon ismered. B.26.: Hát oszt minek? Ne bosszankodj, mondom, úgyse találsz nálam semmit. B.28.: Ha egy kicsit nem ijedsz meg, hanem már... B.27.: Te malagyec [ügyes] vagy, ez igen! Hallottam, rendesen visszaszóltál neki...”⁵³⁰

„Látod, itt van például K. Gabi. Hiába, ott áll, nem mer bejönni a piacra, nem mer árulni. Sokan félnek a vámosoktól, ezt nem merik felvállalni, mert ha elkapnak, hogy tőtöd befele a benzint a magyarnak, akár ki is tilthatnak. Sokan nem merik. Amikor a cigivel nagyba' üzleteltünk, nálunk meg még az is számított, hogy ki mennyit visz. Aki a legtöbbet vitt, arra felnéztünk, az bátor volt, az mert. A rivalizálás mindig is ment. Ha ő hozott tízet, akkor én hoztam tizenegyet.”⁵³¹

⁵²⁹ B.21., magyar férfi, *Bodnya*.

⁵³⁰ Csoportos beszélgetés, Mátészalka.

⁵³¹ B.29., magyar férfi, *Mikószeg*.

Ezek az elemek – a külső gazdaság, jogi, társadalmi feltételek változékonysága, az egyéni karriernek mérhetetlenül gyors üteme és törekenysége, a csoporton belüli hatalmi, politikai viszonyok flexibilitása és más tényezők – a csempészek között egy olyan társadalmi rendet alakítanak ki, amelyben látható módon a mindenkori jelennek, tehát az „itt” és „most” zajló gazdasági, társadalmi, hatalmi performanszoknak van elsődleges szerepe. Mindeközben pedig az idő más aspektusai (a régmúltra vonatkozó reflexiók vagy a jövőelvárások) kevésbé hangsúlyosak.

A csoport tagjainak gazdasági sikeressége nagymértékben egyéni kapcsolati és társadalmi tőkájük fejlettségétől és összetettségétől függ, melynek birtoklása és fenntartása a hálózati struktúra résztvevőivel (vevőkkel, vámosokkal, más kereskedőkkel és csempészekkel) intenzív kapcsolatok és interakciók kialakítását követeli meg. Mindez csupán az informális piacon való folyamatos és aktív jelenléttel, egyszóval a rendszeres „határra járás”-sal érhető el:

„Vót olyan év – fogalmazott az egyik üzemanyag-kereskedő –, hogy csak 4 napot nem vótam, 4 napot a határon. Írtam a naptárba, húztam, melyik nap vótam, mint a katonaságba. Ez azért kemény. Karácsony két nap, újév, húsvét, oszt kész, ennyi... És akkor nem háromkor keltünk, meg négykor, hanem fél 12-kor, meg fél 11-kor, mert olyan sorok vótak.”⁵³²

Emiatt a csoport tevékenységének időstruktúrája nagyon gyakran szembekerül a nemzeti identitást artikuláló állami ünnepek (szabad- és munkaszüneti napok) kötött rendjével, tehát azzal a makroszintű történeti diskurzussal, amelyet az államhatár egymással szemben lévő oldalain a magyar és ukrán éltek hivatalos emlékezet- és történelempolitikája alakít ki.⁵³³ Az állami és nemzeti ünnepek – a csempész közösség nézőpontjából – sok esetben a transzlokális gazdasági rendszer működését akadályozó tényezőknak tűnnek, hiszen ilyenkor – a csoport diskurzusa szerint – „rossz szemmel nézik, ha jössz”, „a vámosok szigorúbbak”, „kötekszenek”, „ugráltassák az embert”, szándékosan „ódalra tesznek; kicsit lepihennek, hogy ne siess annyira, pihenj meg egy kicsit te is”.⁵³⁴ Ennek dacára a csempészek általában ezeken az ünnepnapokon sem maradnak otthon; ilyenkor – az év többi napjához

⁵³² B.30., magyar férfi, *Csepe*.

⁵³³ Magyarországon összesen négy állami ünnep van (március 15. – az 1848-as forradalom és szabadságharc emléknapja; május 1. – a munka ünnepe; augusztus 20. – az államalapítás ünnepe; október 23. – az 1956-os forradalom ünnepe). Ukrajnában ellenben hivatalosan öt nemzeti ünnepet tartanak számon (március 8. – nemzetközi nőnap; május 1. – a munka ünnepe; május 9. – a győzelem napja; június 28. – az alkotmány napja; augusztus 24. – Ukrajna függetlenségének napja). Ezek közül egyetlen nap (május 1.) kivételével mindegyik évforduló és emléknap a két országban különböző időpontra esik, ami így évente összesen 8 munkaszüneti napot jelent.

⁵³⁴ B.29., magyar férfi, *Mikószeg*.

hasonlóan – szintén ingáznak az egyes határtérségek között, és az általuk kialakított informális piacokon zavartalanul végzik megszokott illegális kereskedelmi tevékenységeiket.

A csoporton belül az ünnepi idő leginkább az egyéni élettörténeti fordulópontok (születés, névnap; új autó, nagyobb ház vásárlása; stb.), ritkábban a kisebb – a családtól távolított – vallási ünnepek szakrális ideje köré szerveződik. Ilyen alkalmakkor közös szertartásokkal és ünnepi rítusokkal nyilvánosan is megerősítik csoportidentitásukat. (A mátészalkai piac parkolójában például „asztalt” terítenek a gépkocsi motorháztetőjén, ahol kölcsönösen megvendégelik egymást.)

A gazdasági tranzakciókkal töltött (profán) és az ünnepi vagy szabadidő összefüggése szempontjából figyelemre méltó, hogy a mátészalkai piacon a csoport gazdasági tevékenységének jelentős részét – különösen kisebb forgalmú időszakokban (a túl korai vagy késői napszakokban, a hónapok végén vagy télidőben) – a vevőkre történő várakozás teszi ki. Ezáltal a csempészek szubkulturális viselkedésének fontos eleme a „semmittevés” (doing nothing),⁵³⁵ vagyis a látszólag nem produktív gazdasági és szociokulturális cselekvéssel eltöltött idő. Ezekben az időszakokban (az „üres” vagy „ki nem töltött idő”-ben) különféle csoportidentitást erősítő ceremóniákra (közös evésre, kávézásra) vagy stratégiai jellegű információk megosztására, közlésére és összeegyeztetésére kerül sor. (Ilyenkor beszélgetéseket folytatnak például arról, melyek az aktuális benzin- és gázolajárak, hol vannak hatósági ellenőrzések, ki követett el legutóbb valamilyen szabálysértést, milyen büntetést szabtak ki rá, melyek az olcsón („akciósan”) beszerezhető vagy legnagyobb árréssel eladható árucikkek és így tovább.)

A csempészek specifikus (jelenorientált) időszemlélete mellett figyelemre méltó a csoport sajátos performatív térhasználati stratégiája is. A kibocsátó és céltelepülések közötti mozgás során a csempészek ugyanis különbséget tesznek az ukrán–magyar államhatár két, egymással szemben lévő oldala között aszerint, hogy az egyes ellenőrzési pontokon milyen mértékű az állami kontroll és az illegális gazdasági stratégiákkal szemben tanúsított tolerancia. Ebből a szempontból az ukrán határszakasz – a hivatali korrupció, a megvesztegetés társadalmi elfogadottsága stb. miatt – a csoport tagjai számára inkább egyfajta nyitott, átjárható, alacsony kockázatokat rejtő térként percipiálódik. Vagyis a társadalmi stabilitás, az „otthonosság”, a kiszámíthatóság, a magabiztosság, a nyugodtság képzetét idézi fel. Ezzel szemben a magyar határátkelőt kifejezetten zárt, elválasztó térként reprezentálják. Olyan veszélyzónaként érzékelik, ahol az áthaladás, az átkelés mozzanatát

⁵³⁵ A kifejezést Paul Corrigan vezette be a nemzetközi szakirodalomba, aki Anglia északi területén, Sunderlandben végzett kutatást és az „utcagyerekek” szubkulturájának vizsgálatával foglalkozott (Corrigan 1976). A magyar kutatók közül a kifejezést Rác Zsuzsanna adaptálta magyarországi lakótelepeken, szegénynegyedekben élő ifjúsági közösségek mindennapi tevékenységének leírásához (Rác 1996).

elsősorban a félelem, a szorongás, a szégyen, a fenyegetettség érzése kíséri. („Az ukrántul tudod, nem kell félni, mert az nem tud semmit se csinálni veled. Meg az pénzért dógozik, csak vigyed a tarifáját neki, fizetel és mehatsz. Ott a magyartul kell félni, a magyar vámosoktul.”⁵³⁶)

A különféle határhelyzetek (születés–halál, egészség–betegség, gyerekkor–felnőttkor stb.) elemzésénél Victor Turner a liminalitás fogalmával az egyén társadalmi státuszváltásának olyan közbülső, átmeneti fázisait jelölte, amelyekben a morális törvények – vagy egyáltalán: a megszokott értékhierarchia és a szilárd társadalmi státuszok – érvényüket veszítik, megkérdőjeleződnek, esetenként akár visszajukra is fordulhatnak.⁵³⁷ Erre a jelenségre, vagyis a kibocsátó társadalom normáinak transzmutációra jellemző példa lehet a csempészek határdiskurzusa is. A csoport mindennapi beszédgyakorlataiban a „jó határ” fogalma olyan térként tétéleződik ugyanis, amelyben az állam jogi normái, szabályai és hatalmi intézményei nem érvényesülnek. A „rossz határ” kategóriája ezzel szemben az állam által felügyelt, törvényileg kontrollált, formálisan szervezett hatalmi mezőt jelenti.

17. ábra. Az ukrainai üzemanyagcsempészek térreprezentációja (2012)⁵³⁸

Az államhatár által elválasztott területek (az „otthon világa” és a céltelepülés) közötti szakadatlan mozgással a csempészek olyan alternatív intézményeket hoznak létre, amelyek nem vagy csak kisebb mértékben támaszkodnak állami erőforrásokra. A transzlokális életforma lehetővé teszi számukra, hogy az ukrainai diszfunkcionális intézmények világából – ilyen értelemben egy állam nélküli állapotból – eljussanak abba a célirányos cselekvésekkel konstituált társadalmi térbe, ahol a gazdasági, termelési és elosztási problémákat jól

⁵³⁶ B.25., magyar férfi, *Darnó*.

⁵³⁷ Turner 2002.

⁵³⁸ Saját szerkesztés.

kiépített és szervezett informális rendszerek működtetik. A „mátészalkai piac” ilyen értelemben nem más, mint egy olyan új – „idegen” országban felépített – lokalitás, ahol az egymással kereskedő, csencselő külföldi közösség tagjai eredményesen gyakorolják azokat a funkciókat, amelyeket az ukrán nemzetállam jelenleg nem képes betölteni.⁵³⁹

4.2.2.2. Nemzetközi munkaerő-migráció – esettanulmány egy magyarországi faluban dolgozó ukrainai idénymunkásokról

Az Európai Unióba irányuló keleti migrációs mozgalmak szempontjából az egyik legfontosabb nemzetállamot sok tekintetben mindmáig Ukrajna jelenti, ahol a makroszintű intézményes válság következtében a népesség külföldi kivándorlásának mértéke a 2000-es évtized végén jelentős növekedésnek indult.⁵⁴⁰ A hivatalos adatok szerint noha a 2013-ban Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgároknak (141 357 fő) csupán 7,6%-a (10 849 fő) volt ukrán állampolgár,⁵⁴¹ az országban még mindig az Ukrajnából érkezők alkották – a romániai és németországi migránsok után – az európai térségből származó bevándorlók harmadik legnépesebb csoportját.⁵⁴²

A témával foglalkozó kutatók szerint a vizsgált nyugat-ukrainai régióból, Kárpátaljáról 1993 és 2008 között hozzávetőleg 30 ezer – döntő többségében magyar nemzetiségű – ukrán állampolgár telepedett át Magyarországra, ami feltehetően nem csupán a befogadó, de a kibocsátó települések belső demográfiai, gazdasági, társadalmi stabilitására is nagyon erőteljes hatást gyakorolt.⁵⁴³

Az ukrán állampolgárok reguláris bevándorlásának kérdésével az elmúlt években számos – elsősorban a társadalom- és a gazdaságföldrajz, valamint a demográfia tudásterületéről származó – kvantitatív és kvalitatív kuta-

⁵³⁹ Hasonlóan érvel egy kárpátaljai falu, Borzsova informális piacainak s ezen belül a „maffia” funkcionális szerepének értelmezésekor Csité – Ivaskin – Letenyei – Orbán – Varga 1999: 218.

⁵⁴⁰ A hivatalos adatok szerint 2013-ban 1 589 963 ukrán állampolgár igényelt schengeni vízumot, többségük feltehetően munkavállalási céllal. Ez a 2009-ben beadott vízumkérelmek számának (854 209) majdnem másfélszerese volt, ami az ukrán állampolgárok mobilitási potenciáljának számottevő növekedését, illetve az európai uniós térség mint migrációs célterület jelentős mértékű felértékelődését mutatja. A probléma fontosságát megfelelően érzékeltetheti talán az az adat, hogy 2013-ban a reguláris migránsokat legnagyobb számban kibocsátó 176 ország közül Ukrajna – Oroszország mögött – a második helyet foglalta el. Forrás: VisaStat 2013.

⁵⁴¹ Az elmúlt két évtized (1995–2014) egészét szemlélve azt mondhatjuk, hogy a Magyarországon tartózkodó ukrán állampolgárok száma 2004 és 2009 között nőtt a legdinamikusabban. Ekkor a számuk évente átlagosan 10,55%-kal (1292 fővel) gyarapodott, ami a bevándorlás „csúcsevében”, 2009-ben elérte a 17 610 főt. Ez több mint másfélszeresével haladta meg a 2003-as adatokat (9853 fő). Forrás: KSH 1995–2015.

⁵⁴² Uo.

⁵⁴³ Karácsonyi – Kincses 2010a: 341.

tás foglalkozott.⁵⁴⁴ E kutatások többsége az ukrajnai bevándorlók szocio-demográfiai, munkaerőpiaci, térszerkezeti sajátosságait vizsgálta, valamint a migrációt kiváltó legfontosabb gazdasági, társadalmi, politikai stb. okok részletes elemzésének szentelt nagyobb figyelmet.

Az alábbi fejezetben az ukrajnai migrációval foglalkozó szakirodalom domináns irányától eltérően nem a kérdés általános – politikai, társadalmi, gazdasági – aspektusait, hanem a migrációs folyamat következményeként kialakult konkrét együttélési és találkozási helyzeteket, vagyis az ukrajnai bevándorlók és a fogadó közösség közötti sokrétű kapcsolatot (együttműködés, elkülönülés, versengés stb.) kifejező társadalmi jelenségeket vizsgálom. Más-ként fogalmazva a migráció mikroszintű, lokális politikáit, illetve azok egy speciális esetét: az „idegen”, ukrajnai bevándorlókkal szemben alkalmazott informális technikákat kívánom részletesebb elemezni. Ennek érdekében a fogadó társadalom hierarchiateremtő diskurzusait – Bourdieu kifejezését használva „klasszifikációs küzdelmeit”⁵⁴⁵ – helyezem előtérbe. Vagyis azoknak a diskurzusoknak és társadalmi cselekvéseknek a vizsgálatára koncentrálok, amelyek segítségével a magyarországi települések lakói szabályozzák az adott életvilágon belüli csoportközi viszonyokat és dinamikus együttélési helyzeteket. Egy magyarországi, határ menti falu példáján a következő kérdésekre keresem a választ:

1. A magyarországi fogadó településen az Ukrajnából (az általam vizsgált határvidéki településekről) érkező migránsok milyen részcsoportjai különíthetők el, és azokhoz a helyi faluközösség milyen hétköznapi attitűdökkel, informális társadalmi stratégiákkal – integráció, szegregáció, kooperáció, csoportközi verseny stb. – közelít?

2. A magyarországi településen melyek azok a belső strukturális viszonyok, amelyek kialakítják a fogadó közösség informális migrációs politikájának legfontosabb tartalmi-formai elemeit?

3. A hétköznapi életvilág keretei között a fogadó közösség milyen diszkurzív vagy intézményes gyakorlatokon, rituálékon keresztül jelöli ki az ukrajnai migránsok munkaerőpiaci státuszát, szabályozza bevándorlásukat és a csoportközi hatalmi viszonyokat?

A vizsgált kárpátaljai településeken a politikai rendszerváltást követően megfigyelhető migrációs modelleket nem érthetjük meg a migrációban érintett személyek által létrehozott transzlokális terek és hálózatok vizsgálata nélkül. Az alábbiakban ennek érdekében a *Csatóerdőn* és környékén élő népesség nemzetközi migrációs gyakorlatait egyetlen határ közeli település, a magyarországi Kispalád empirikus példáján keresztül mutatom be.

⁵⁴⁴ A teljesség igénye nélkül: Balcsók – Dancs 2003; Baranyi 2008; Karácsonyi – Kincses 2010b; Kész 2008; Kincses 2001; Molnár D. 2005; Pakurá – Oláh – Cehla 2012; Rédei – Kincses 2008.

⁵⁴⁵ Bourdieu 1984: 479.

A vizsgált falu Északkelet-Magyarországon, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye aprófalvas térségében található. A település tájföldrajzi értelemben a Szatmár-Beregi síkság szatmári részéhez tartozik, ezen belül a magyar–ukrán–román hármas határ, valamint a Tisza és a Túr folyó által behatárolt területsávban helyezkedik el. Ez a sajátos földrajzi elhelyezkedés, nevezetesen az a külső körülmény, hogy a település egyidejűleg több ország (Magyarország, Ukrajna, Románia) külső, határ menti perifériájához tartozik, alapvetően meghatározza a falu gazdasági-társadalmi helyzetét. Ez a keleti határvidék ugyanis Magyarország egyik legkiterjedtebb gazdasági válságövezete, amelynek általános vonása az országos átlagot magasan meghaladó munkanélküliség, a rossz infrastrukturális ellátottság, az elvándorlás, az elnéptelenedés, a roma népesség területi koncentrációja, a kedvezőtlen természeti adottságok.⁵⁴⁶

A település lakosságának gazdasági stratégiáira az államszocializmus előtt az agrártermelés volt jellemző, amely – a régió periférikus földrajzi helyzete, valamint sajátos gazdasági, történeti fejlődése miatt – a szocialista tervgazdálkodás időszakában is mindvégig változatlanul jelentős maradt. A történeti források szerint 1942-ben a faluban 265 háztartás közül 253 (95%) mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozott, s mindössze tizenhárom családban volt köztisztviselő, kereskedő vagy kisiparos.⁵⁴⁷

Az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra első évtizedében a faluban két különböző kollektív mezőgazdasági üzemet hoztak létre. Az első a Rákóczi tévesz volt. Ezt 1951 februárjában a falu vagyonosabb, középparaszti családjaiból (a 15-20-25-30 holdas gazdákból) szerveztek meg, vagyis azokból, akik – a kollektív emlékezet szerint – „egyformák vótak szokásra, tevékenységre és termelésre is”.⁵⁴⁸ A másikat, a Szabadföld mezőgazdasági termelészövetkezetet 1953 tavaszán alapították. Ennek a tagsága elsősorban a helyi társadalom vagyontalan („napszámos”, „nincstelen”) rétegeiből került ki. Ide tehát főként azok a családok tartoztak, akiknek többsége az 1944-es földosztással jutott először kisebb-nagyobb földbirtokhoz.⁵⁴⁹ A két kollektív gazdaságot – átmeneti megszűnésüket követően – 1960-ban szervezték újjá, és vonták össze „Újbarázda Termelészövetkezet” néven.

Az államszocializmus időszakában az aprófalvas, városhiányos szatmári térség – s az általam vizsgált település is – kimaradt az erőltetett szocialista iparosítási kampányokból. Ennek következtében a település foglalkozásszerkezete a szocialista tervgazdálkodás időszakában – a második világháború előtti viszonyokhoz képest – szinte alig változott. A faluban 1980-ban az aktív keresők (244 fő) között az agrártermelésben dolgozók aránya még

⁵⁴⁶ Baranyi 2007a: 67.

⁵⁴⁷ Tóth 1942.

⁵⁴⁸ B.31., magyar nő, Kispalád.

⁵⁴⁹ „Ebbe olyan téeszelnök vót választva, aki kondás meg mi vót. Akinek semmije se vót, akinek egy darab, gör [egy rögnyi földje] nem vót, semmije se vót.” B30., magyar férfi, Kispalád.

mindig elérte a 68%-ot (167 főt),⁵⁵⁰ amely csaknem 13-szorosa volt a korabeli országos átlagnak.⁵⁵¹

Az agrárszektor fejletlensége, az alacsony mezőgazdasági jövedelmek, az időszakos foglalkoztatás, valamint az 1945 után többször megváltozott tulajdon- és birtokviszonyok a helyi társadalomban nagyfokú szociális, egzisztenciális bizonytalanság kialakulásához vezettek. Minderre ugyanakkor a helyi népesség egy jelentős része a hatvanas évektől egyre intenzívebb elvándorlással reagált. Ez az az időszak, amikor – a társadalmi emlékezet szerint – „szétment”, „megváltozott”, „megmozdult a falu”, vagyis a korábbi statikus életgyakorlatokat dinamikus gazdasági stratégiák (ingázó vagy migráns életformák) váltották fel. A gazdaság kollektivizálását elszenvedő magyar családok, a fiatalabb nemzedék tagjait az agrárszektor és a paraszti életforma elhagyására motiválták. Az aktív korú népesség az ötvenes évek végétől tömegesen hagyta el a falut és vándorolt a jobb megélhetési feltételeket biztosító városi központok felé. Az elvándorlás volumenét jelzi, hogy 1960 és 1980 között a település népessége 23,7%-kal (826 főről 609 főre) csökkent.

Ezzel szemben a helyi roma lakosság jelentősebb része, az építő- és/vagy a nehézipari centrumokba (Budapest, Székesfehérvár, Tatabánya, Esztergom, Miskolc, Győr, Ózd) vándorolt, ahol elsősorban a szakképesítés nélküli vagy alacsony képesítésű (betanított vagy segédmunkás) munkaköröket foglalták el.⁵⁵² A faluban maradt roma családok a térszben, főként az állattenyésztésben és a mezőgazdaságban végeztek fizikai munkát; csupán elenyésző számban kerültek be a kiegészítő ipari üzemágak (varroda, ruhaipari szövetkezet, fafeldolgozó üzem) magasabb presztízsű és jövedelmű munkaköréibe. Az államszocializmusban a kollektív gazdálkodás rendszere ily módon nem eltörölte, hanem megerősítte és továbbvitte a hagyományos paraszti társadalomban kialakult korábbi hierarchikus viszonyokat: a településen továbbra is mindenki tudta, melyek a roma és nem roma családok; mint ahogyan egyértelmű volt az is, hogy melyek azok a specifikus munkakörök,

⁵⁵⁰ Az „ipar, építőipar területén” csupán 26 fő (10%), a kereskedelemben 11 fő (4,5%), a szállításban 19 fő (7,7%), a gazdaság egyéb ágazataiban pedig 21 fő (8,6%) dolgozott. (Községi Törzskönyv 1971–1980: 7.)

⁵⁵¹ 1980-ban Magyarországon az aktív keresők száma 5 068 840 fő volt. Ebből a mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak aránya 5,4%-ot (273 489 fő) tett ki. (Fóti – Kapitány – Lakatos 1997: 579.)

⁵⁵² Kovai Cecília hívja fel arra a figyelmet, hogy a Kádár-korszak autoriter politikája a bérmunka intézményén keresztül bizonyos mértékig átjárhatóvá tette a romák számára a korábbi merev interetnikus határokat. A paraszti életformától eltávolodó „magyarok”-nak és az ipari bérmunkát végző „cigányok”-nak ugyanis egyaránt egy új életvezetési kerethez (a „munkás élethez”) kellett adaptálódnia. A szocialista bérmunka világában való részvétel – mint ahogy Kovai megjegyzi – a romák számára maga volt a „munka”, szemben azokkal a foglalkozásokkal, amelyekhez az egyes cigány csoportok a szocialista rendszer előtt évtizedeken keresztül – a „parasztok” által biztosított munkaalkalmaknak, a „magyarok” hatalmának kiszolgáltatva – egyáltalán hozzá tudtak férni (Kovai 2008: 177).

státuszok, cselekvési lehetőségek, amelyekben az adott csoport tagjai legitim módon megjelenhettek.

Az 1980-as évek végétől azonban a lokális társadalom radikális gazdasági és társadalomszerkezeti változásokon ment keresztül. A szocialista ipari termelés összeomlásával egyre nagyobb méreteket öltött ugyanis a deklasz-szálódott, szegény roma és nem roma népesség visszavándorlása a faluba. A megfizethetőbb életkörülményeket biztosító rurális térség szívóhatását növelte, hogy a piacgazdaságba történő átmenet során az állam munkavállalásra ösztönző hatása csökkent,⁵⁵³ miközben ezzel párhuzamosan a szociális ellátórendszerben vállalt szerepe fokozatosan felerősödött (az 1970-es évek második felétől pl. bevezették a szociális lakásvásárlás, később a különféle transzferjövendelmek – szocpol, szociális segély stb. – rendszerét). Ez az az időszak, amikor – a lokális emlékezet szerint – „elszaporodtak” a romák faluban, illetve a település alapnépességét képező, korábban fizikailag elkülönülő két etnikai közösség – településszerkezeti legalábbis – összekeveredett, „elvegyült”. Ennek következtében pedig változásnak indultak a társadalmi együttélést jellemző korábbi etnikumközi kapcsolatok is. Felélénkültek például a településen egyebek mellett az etnikai határok újradefiniálásért vívott csoportközi interakciók és különféle szimbolikus, diskurzív küzdelmek is.

A 2001-es népszámlálás adatai szerint Kispaládon a lakosság 92,5%-a (511 fő) magyarnak, 7,5%-a (42 fő) cigány nemzetiségűnek vallotta magát.⁵⁵⁴ Ugyanakkor a helyi önkormányzat felmérése szerint 2006-ban a helyi népesség (607 fő) mintegy 65%-a (399 fő) a romák közé tartozott, ami valószínűsíti, hogy már a 2001-es hivatalos népszámlálás idején is a helyi magyarság alkotta a falu lokális kisebbségét. Empirikus terepkutatásom idején a kispaládi romák és magyarok becsült aránya 75–25%-ot tett ki.

A falu két, egymással történetileg is együtt élő nagy etnikai/nemzeti (roma–magyar) közössége mellett külső szempontok – származástudat, életforma, kapcsolathálózatok, szociális státusz, gazdasági stratégiák stb. – alapján karakteresen elkülönülő társadalmi csoportot alkotnak a településen rövid időre munkát vállaló vagy áttelepült „idegen”-ek, az ukrán–magyar határvidékről érkező migránsok. Terepmunkám idején, 2012-ben Kispaládon hozzávetőleg 50-55 főre volt tehető azoknak az ukrán állampolgároknak a száma, akik az 1990-es évek közepétől kibontakozó határvidéki migrációs folyamatok során telepedtek át a faluba, illetőleg a helyi életvilággal gazdasági ideénymunkásként az elmúlt évtizedekben szervezettebb (tartósabb) vagy lazább (időszakos) gazdasági, szociális kapcsolatokat alakítottak ki.

⁵⁵³ Az ideológiai alapokon, azaz mesterségesen fenntartott munkaerőpiac (a „teljes körű foglalkoztatottság” paradigmája) megszűnésének explicit kifejeződéséként értékelhető, hogy 1989-ben az állam eltörölte az 1968. évi I. törvény 91. §-át, azaz a hírhedt „KMK” (közveszélyes munkakerülő) státuszát, amely az államszocializmus évtizedeiben a nyolc napot meghaladó munkanélküliséget törvényileg büntette.

⁵⁵⁴ KSH 2002: 70.

Ezeknek az ukrán állampolgároknak a cselekvési lehetőségeit – osztályhelyzetét, jövedelemszerzési stratégiáit, munkaerőpiaci integrációját, a fogadó társadalommal kialakított kapcsolatait – természetesen alapvetően meghatározzák az adott falu belső színterét jellemző hierarchikus gazdasági, szociális, politikai viszonyok. Ebből a szempontból Kispaládon különösen fontosak a roma–magyar etnikai együttélést szabályozó tradicionális minták, amelyek nem csupán a két szóban forgó etnikai közösség (a romák és magyarok) közötti interakciókat és cserekapcsolatokat határozzák meg, de – amint azt a későbbi fejezetekben látni fogjuk – a faluba érkező családok, ukrán állampolgárok mozgásterét, a helyi társadalmi viszonyok között elfoglalható legitim pozícióját is kijelöli. Elsőként – néhány konkrét példa elemzésével – ezt a tágabb kontextust: vagyis a kispaládi magyarok és romák közötti szimbolikus és diskurzív határképző mechanizmusokat, ezen belül különösen a mindennapi beszédben használt etnikai kategóriákat és az azokba foglalt hierarchikus hatalmi, gazdasági viszonyokat mutatom be. Ezt követően pedig azt a kérdést járom körül, hogy egyrészt miként adaptálja ezeket a kategorizációs rendszereket a helyi társadalom bizonyos helyzetekben az ukrán–magyar csoportok közötti különbségek meghatározására is. Másrészt az így kialakított klasszifikációs gyakorlat – vagyis a roma–magyar, illetve magyar–ukrán etnikai különbségtétel diskurzív „összekapcsolása” – hogyan határozza meg a fogadó társadalomban a magyarországi munkaerőpiacra eltérő osztályhelyzetben belépő ukrán állampolgárok megélhetési és identifikációs stratégiáit.

4.2.2.2.1. Az ukrain migránsok diszkurzív elkülönítésének lokális kontextusa: a magyar–roma együttélési alaphelyzet

Kispaládon az 1980-as évek végétől két, hatásait tekintve gyökeresen ellentétes társadalom- és gazdaságtörténeti átalakulás zajlott. Az egyik a magyar családok poszttradicionális „parasztosodása”-nak folyamata,⁵⁵⁵ amely a helyi téveszek összeomlása után újjáalakuló családi kis- és középnagyságú mezőgazdasági üzemek revitalizációjával járt együtt (1). A másik, a kispaládi roma lakosságot érintő gazdasági, társadalmi „emancipáció” mozzanata volt. Ez – lényege szerint – néhány roma család sikeres kiemelkedését jelentette a roma közösségből, ami a falusi (nem roma) elitbe történő integrálódás lehetőségét vetette fel (2).

⁵⁵⁵ Fogalomhasználatom Kovách Imre megközelítését követi, aki szerint nincs szerves kapcsolat a „történeti parasztság” életformája, normái, gazdálkodói mentalitása, valamint a rendszerváltás után újjáéledő családi mezőgazdasági magántermelés jelensége között. A szerző álláspontja szerint noha kétségtelen, hogy a rurális mezőgazdasági termelésben megfigyelhető a hagyományos (paraszti) és a modern (vállalkozói) típusjegyek keveredése, a családi agrártermelés újjászületése nem vezetett a paraszti állapot visszatéréséhez. Ennek megfelelően a piaci körülmények között újjáéledő egyéni, családi mezőgazdasági termelés komplex jelenségének leírására alkalmatlan – a magyarországi agrár- és társadalomtörténeti szakirodalomban meghonosodott – visszaparasztosodás (re-peasantisation) fogalma. (Kovách 2012.)

1. Az északkelet-alföldi régióban a rendszerváltást követő gazdasági recesszió éveiben a népesség agrárszektorba való visszaáramlása volt az egyik legtipikusabb túlélési stratégia. Ennek eredményeként elmélyültek, tartóssá váltak a gazdasági különbségek a felső- és középrétegbe tartozó magyar, valamint a mélyszegénységben élő roma családok között.

A kutatás idején a faluban 12 olyan magyar család élt, amelynek tagjai a reprivatizációban szerzett, vagy bérelt 20–150 ha közötti birtokterületen gazdálkodtak. Ezek a családok a település mezőgazdaságilag hasznosítható területének csaknem egészét (1060 ha) birtokolták. A falu összterülete 1673,5 ha, ebből erdő 221,5 ha, 378,9 ha legelő, 1060 ha szántó, 8,6 ha gyümölcsös, 4,4 ha kert, 0,16 ha szőlő.⁵⁵⁶ A településen élő roma népesség azonban kimaradt a rendszerváltás utáni földprivatizációs folyamatból. Így a kispaládi roma családok többségének tulajdonában lényegében a háztelkeken kívül nincs mezőgazdasági termelést vagy nagyobb volumenű kertgazdálkodást lehetővé tevő földterület.

A mezőgazdasági termelésből élő magyar családok – a főfoglalkozban végzett agrártermelés mellett – saját háztartásaik bevételeit számos egyéb, üzemen kívüli stratégiával (másodfoglalkozás, üzletelés, kereskedelem stb.) egészítik ki. Az utóbbi tíz évben a faluban található háztartások gazdasági pluriaktivitásában, vegyes jövedelemszerkezetében kitüntetett szerepet töltött be a piaorientált kertészkedés: az „ugorkázás” vagy „ugorkacsinálás” tevékenysége.

A településen 2009-ben a magyar családok között 9 olyan háztartás volt, amelynek tagjai 1000 méternél hosszabb, 3500 méternél rövidebb uborkaültetvényen végeztek termelést; további négy család pedig a helyben megtermelt zöldség felvásárlásával és értékesítésével foglalkozott. Az agrár- és kertgazdálkodásból élő magyar lakosság megnövekedő munkaerőigényét jelenleg a határ túloldaláról érkező, főként illegális ukrajnai munkavállalókra építi. Ennek legfőbb oka, hogy a helybeli romák jelentős része a 2000-es évektől maga is fokozatosan bekapcsolódott az uborkatermesztésbe, azaz autonóm kertgazdaságokat alapított. A felvásárlás, az értékesítés és a hitelfelvétel fokozatos intézményesülésével több, korábban idény- és napszámosmunkából élő roma család hagyta el a helyi informális munkaerőpiacot, s adta át a helyét a külföldi munkavállalók különféle csoportjainak. (A cigányok közül „már nagyon sok napszamba nem megyen, mert azt lenézőnek tartják”.)

A magyar agrárnépesség – mentalitása, életvezetési stratégiái, értékrendje, normái, fogyasztási preferenciái alapján – két karakteresebb társadalmi réteget alkot. Az egyik – a részletek figyelembevétele nélkül – a családi üzemszervezetet alapító idősebb korcsoport; az ide sorolható családok gazdasági mentalitására elsősorban a tradicionálisabb (paraszti) minták követése jellemző. A másik az a fiatalabb generáció, amelynek gazdasági viselkedését már nem a hagyománytapasztalat, a szokásjogok, hanem sokkal inkább egyfajta (mo-

⁵⁵⁶ Körzeti Földhivatal 2014.

dern) vállalkozói vagy agrárbefektetői attitűd irányítja: a tradicionális üzemek működésébe modern termeléses technikai eljárásokat, a profitmaximalizálás érdekében pedig új, alternatív tőkefajtákat (hitel- és támogatásszerzés) és gazdasági tevékenységtípusokat (üzemanyag- és cigarettacsempészet, határon átívelő kereskedés) vezetnek be.

A két korosztály tagjainak – megkülönböztető értékű vonásai ellenére – közös tulajdonsága, hogy a lokalitás keretei között mindkét csoport résztvevői a gazdasági elithez tartoznak, azaz többnyire a tőke és a hatalom kizárólagos birtokosai. Ezek a családok irányítják a falu belső gazdasági mechanizmusait, a helyi munkaerőpiacokat, valamint az interetnikus kapcsolatok keretét – szolgáló disztribúciós/redisztribúciós folyamatokat.⁵⁵⁷ Ennek a magyar gazdasági elitnek a vezető pozíciói általában a mindennapok keretei között azokban a hierarchikus agrárszervezeti formákban objektíválódnak, amelyekben a patrónus–kliens viszonyként kezelt aszimmetrikus gazda–napszámos kapcsolatok az uralkodóak.⁵⁵⁸ Ezek a gazdasági kooperációra épülő formák – ebben az értelemben – meghatározzák az interetnikus kapcsolatok szerkezetét is: kiemelt szerepet játszanak a domináns magyarok és az alárendelt gazdasági pozíciókban megjelenő romák közötti hatalmi viszonyok gyakorlati működtetésében, fenntartásában és megerősítésében. Ebből a szempontból a kispaládi magyarok poszttradicionális parasztosodásának egyik legfontosabb következménye, hogy a hagyományos munkaszervezeti formák újjáéledése együtt járt a romák és a magyarok között fennálló korábbi aszimmetrikus szerkezeti-funkcionális kapcsolatok újraéledésével is. Nagyon egyszerűen fogalmazva mindez annyit tesz, hogy a mezőgazdasági termelés során – akár önkéntelenül is, de részben – ismét visszakerültek, jelentőségteljessé váltak a „cigánnyal való bánásban” azok a feudális eredetű hatalomtechnikai megoldások, amelyeket a magyar „nagygazdák” a kollektivizálás előtti időszakban a „nincstelen” vagy a „napszámos” romákkal szemben alkalmaztak.

2. A kispaládi magyar társadalom poszttradicionális parasztosodásával szemben az 1990-es évek közepétől azonban a helyi roma népesség körében is elindult egy gazdasági, társadalmi mobilizációs folyamat, amelynek hatására a roma közösségen belüli (jövedelmi, társadalmi, státusbeli) különbségek méginkább elmélyültek.

A terepkutatás idején a vizsgált településen mindössze öt olyan kifejezetten jómódú, magas társadalmi presztízsű roma nagycsalád élt, amelynek lakáskörülményei, életvezetési gyakorlatai, fogyasztási preferenciái, érték-

⁵⁵⁷ Az 1990-es évektől újrászerveződő határ menti magyar falusi társadalmak hatékonyan építettek az országhatár másik oldalán összeomló szovjet nemzetgazdaságra. A politikai rendszerváltás elején kialakuló recesszív gazdasági helyzetben Kispaládon például a mai Ukrajna területén található *csatóerdői* kolhoz mezőgazdasági eszközeinek (gépek, alkatrészek, vegyszerek stb.) illegális értékesítése a poszttradicionális paraszti magántermeléshez való visszatérést gazdasági értelemben megalapozó stratégia volt.

⁵⁵⁸ Szabó 2002.

rendje stb. az etnikai közösségen belül karakteresebben elkülönült. A szűk értelemben vett roma gazdasági „elit”-en kívül a helyi roma etnikai közösség lokális hierarchiájában előkelőbb helyet foglalnak el a relatíve rendszeres munkajövedelemmel, azaz a magyarok mezőgazdasági termelésétől bizonyos mértékig független, autonóm gazdasági stratégiákkal rendelkező családok. Kispaládon 2009-ben összesen 21 ilyen roma háztartás volt. Ezeknek a roma családoknak a többsége kiegészítő vagy főfoglalkozásként kertgazdálkodással foglalkozott. Ezek közül 4 család 1000–2000 méter, további 14 roma nagycsalád pedig 200–600 méter hosszúságú uborkaültetvényt művelt. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az adott családok többsége – a magyarok diskurzusában: a „normálisabbja”, az „iparkodó cigányok” – a kertgazdálkodásból rendszerint csupán csekély és időszakos jövedelemre tudott szert tenni, így az év nagyobb részében – a pauperizált, „szegény” romákhoz hasonlóan – a különféle szociális transzferjövödelmekből éltek.

A kispaládi romák legnagyobb csoportját – a vizsgálat időpontjában – a különféle transzferjövödelmekből (gyes, gyed, szociális támogatás, banki hitel, „kamatos pénz”), valamint a napszámosmunkákból élő roma foglalkozási csoportok alkották. A településen 2009-ben az aktív korú lakosság (275 fő) mintegy 55,2%-a (152 fő) tartósan munkanélküli volt, a háztartásoknak (205) pedig több mint a fele (összesen 105) rendszeres szociális támogatásra szorult. Ezek a halmozottan hátrányos helyzetű családok a faluban szinte kivétel nélkül a helyi romák legalsó, kifejezetten mélyszegénységben élő rétegéből kerültek ki. A magasabb presztízsű roma családok a mindennapi kommunikációs helyzetekben ezeket a romákat általában diszkreditáló nyelvi alakzatok, negatív heterosztereotípiák („retkesek”, „koszosok”, „mocsosok”, „aljasok”, „budisok”) segítségével azonosították.

A faluban élő, előkelőbb gazdasági-társadalmi pozíciókat betöltő roma családok általában két különböző mobilitási stratégia segítségével változtatták meg korábbi státuszukat. Az egyik ilyen státuszelérési modellt a munka köré szerveződő ún. „normál-életút”,⁵⁵⁹ amelyhez a faluban csupán egyetlen roma nagycsalád karriertörténete tartozik. E család gazdasági felemelkedését specifikus családtörténeti előzmények – a rendszerváltás előtti magasabb munkaerőpiaci pozíciók (buszsofőr, kisebbségi önkormányzati vezető, rendőr), a következetes etnikai exogámia, valamint a többgenerációs gazdasági és kapcsolati tőkefelhalmozás – teremtették meg. A másik típus egyfajta alternatív pályamodellként írható le. Az ezt követő roma családok státuszváltásához az 1990-es évek elején kibontakozó határvidéki feketegazdaság (az ember-, a cigaretta-, valamint az árucsempészet) teremtette meg a gazdasági feltételeket.

Az informális határvidéki gazdasági stratégiák elterjedése mellett a faluban élő romák társadalmi státuszváltásához jelentős mértékben hozzájárultak azok a neoprotestáns kisegyházi (baptista, pünkösdistá) mozgalmak, ame-

⁵⁵⁹ A kifejezés fogalmi jelentésének meghatározásához lásd Kohli 1990.

lyek az 1970-es évek elejétől bontakoztak ki a térségben. A kutatás idején a kispaládi romák mintegy kétharmada tartozott a faluban működő valamely etnikus kisegyház aktív tagságához. A roma közösségen belül a kisegyházi mozgalmaknak mint alternatív, a magyarok intézményeitől bizonyos mértékig független szerveződéseknek számos meghatározó funkciója van. Ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy az etnikus önazonosságot (a helyiek szóhasználatára szerint: a „cigány stílust”) intézményes módon képviselik, azaz sajátos szervezeti kereteket biztosítanak a lokális etnikai autonómia felépítésének bizonyos formáihoz. Lényeges továbbá, hogy a neoprotestáns kisegyház a roma közösséget olyan imaginárius (globális) keresztény közösségbe és értékrendbe integrálja, amely azon túl, hogy eredményesen vesz részt a lokális kirekesztés hatásainak a mérséklésében, a faluban élő romák számára lehetővé teszi a társadalmi szerepek és a státusok új politikai hierarchiájának kialakítását is.⁵⁶⁰

Az elmúlt másfél évtizedben a kispaládi roma etnikai közösségen belüli gazdasági, társadalmi mobilizációs folyamat – amelynek kialakulásában a határvidéki feketekereskedelem, valamint az etnikus kisegyházak játszottak meghatározó szerepet – együtt járt a magyar és a roma gazdasági elit közötti különbségek fokozatosan csökkenésével is. Ennek részeként a gazdasági elitpozíciókat elfoglaló roma családok az utóbbi években a magyarokhoz hasonló modern életvezetési gyakorlatokat (kétgyerekes családmodell, tökefelhalmozás, visszafogott fogyasztói magatartás) és gazdasági stratégiákat (kertgazdálkodás) alakítottak ki. A faluban a megvagyonosodott romák kifejezetten jómódú házakban, példás életkörülmények között élnek; öltözködésben, fogyasztásban a nem-cigányok értékpreferenciáit követik, azaz a mindennapok keretei között a „régii”, alárendelt („szógaelkű”) cigányokhoz kötött negatív sztereotípiák („tisztátalanság”, „mocsok”, „szegénység” stb.) tudatos eltörlésére tesznek kísérletet.

A „cigány” státuszát újraértelmező társadalmiszerkezeti változások lényegét, azaz a korábbi szociális, gazdasági, hatalmi egyenlőtlenségek segítségével definiált valóságmező hatályon kívül helyezését jelentéssűrítő módon világítja meg az egyik megvagyonosodott roma család tagjával készített alábbi interjú is:

„A régi cigányok még arra is képesek vótak, hogy elmentek, és kipucolták valakinek a WC-jét. Ha most azt mondanád valakinek, hogy vón egy kis zsíros munka, gyere, merd ki a WC-met, hát öltre menne veled. Összeverne, olyan nagy sértés. Meg régen a cigányok a magyaroknak nem pénzért dógoztak. Hát ott vót anyám... Elment a magyar asszonynál, egész nap vártuk, dógozott, oszt este vót ez a sódar. Amit leszedték rula a húst, oszt maradt a csont, azt hozta haza, aztat kapta a munkájáért. Most már mindenki pénzért dógozik. Ha azt mondja a magyar, hogy itt van kéte-

⁵⁶⁰ Gay y Blasco 2008.

zer forint, permetezd le az ugorkámat, a cigány azt mondja: háromezer. A cigányok már nem szögalelkűek, érted, diktálnak.”⁵⁶¹

Az idézet a lokális társadalmi rend, azaz a „cigány” diskurzuson belüli hagyományos státuszát érintő változásokat három dimenzióban ragadja meg:

1. Társadalmi/erkölcsi nézőpontból. A narráció szerint a „régii cigányok” feladatköre, a „budipucolás” – amelyhez az emberi és/vagy állati „belsőárral”, a „béllel” vagy akár a „döggel”,⁵⁶² azaz végső soron a „nem emberivel” konnotálható cselekvések és képzetek kapcsolódnak –, a „mai cigány” számára nem csupán vállalhatatlan gyakorlati magatartás, de a vele való azonosítás társadalmi felemelkedésének és morális létezésének megkérdőjelezése is. A roma elbeszélő perspektívájából egész egyszerűen „sértés”.

2. Gazdasági dimenzióból. Az idézet szerint az etnikumközi kapcsolatok már nem írhatóak le maradéktalanul a roma – nem roma aszimmetrikus gazdasági relációkon keresztül. A két etnikai közösség viszonyára ugyanis már nem kizárólag az egyik fél totális függése, kiszolgáltatottsága a jellemző: a romák által végzett munkának racionálisan meghatározható cseleértéke, illetve ára van. A „régii cigányokkal” szemben a „mai cigányok” megkülönböztető vonása, hogy az utóbbiak a lokális munkaerőpiacon már nem a „cseléd”, hanem a „bérmunkás” státuszát képviselik, s ennek megfelelően nem a magyarok „maradékáért”, hanem azok „pénzéért” dolgoznak.

3. Hatalmi aspektusból. E helyütt arra világít rá a szöveg, hogy a korábbi hatalmi gyakorlatok már nem érvényesülnek elkerülhetetlenül; a „cigány” a jelenkori társadalmi viszonyok között saját jogait érvényesítő autonóm személy, aki tetszőlegesen választhatja a korábbi regulatív interetnikus társadalmi normák követését vagy – az előbbivel szemben – akár azok tagadását is. A faluban lejátszódó társadalmi, gazdasági változások hatására a romák kísérletet tehetnek a hagyománytapasztalatban rögzített aszimmetrikus társadalmi szerepeik megfordítására is („a cigányok már nem szögalelkűek, diktálnak”).

A romák beszédében tehát a „régii cigányok” kifejezés – amint azt a fentiekben is láttuk – a hatalmi, társadalmi, gazdasági értelemben alárendelt

⁵⁶¹ B.32., roma férfi, Kispalád.)

⁵⁶² *Csatóérdőn* a levágott sertés feldolgozhatatlan belsőségeit (pl. vastagbelét) mindmáig a cigányoknak adják valamilyen fizetség (kosár vagy munka) fejében, s az is általános gyakorlat, hogy a beteg vagy elpusztult állatokat (a „dögöt”) a helyi cigányok viszik el. Ezek a gesztusok a magyarok hétköznapi beszédhelyzeteiben a „cigány” szimbolikus „tisztátalanságának”, „civilizálatlanságának” etnikus ismertetőjegyeiként tétéleződnek, s általában a társadalmi elhatárolódás gyakorlati értékű eszközeiként működnek. Empirikus adatok hiányában csupán feltételezzük, hogy a kispaládi identitásdiskurzus bizonyos kategóriái (a „cigány” testi, biológiai retorikája: a „budis cigány”, a „mocskos cigány”, a „nem tiszta”, a „fekete” cigány kategóriája, valamint a hozzákapcsolt negatív képzetek [pl. „bűz”, „szag”]) mögött hasonló történeti referenciák és gazdasági kölcsönviszonyok állhatnak.

roma képzetén alapuló összefoglaló értelmű kategória. Ezt a specifikus habitusokat, magatartás- és cselekvésformákat kifejező fogalmat a társadalmi dominanciáért folytatott aktuális küzdelmekben a kispaládi magyar gazdák és a gazdaságilag emancipálódott roma családok egymással szemben álló értelemtartalmak kifejezéséhez használják fel.

A magyarok diskurzusa szerint „régci cigányoknak” azok a romák tekinthetők, akik elfogadják az etnikai hierarchiával kijelölt másodrangú társadalmi, gazdasági szerepeiket, alávetik magukat a hatalom kodifikált formáinak, azaz „mindent megcsinálnak, amit mondol nekik”, „dógosok”, „szófogadó cigányok”. Ezeket a romákat a magyarok „rendes cigányok”-nak tekintik, s az etnikumközi találkozási helyzetekben gyakran bizalommal vagy tisztelettel tekintenek rájuk („*tiszteletbe is tartottuk űköt, meg szeretjük is*”) akkor is, ha szociálisan marginalizált – a helyi roma elit által „gettós”, „budis cigányoknak” nevezett – romákról van szó. A faluban élő magyarok ezzel szemben azokra a romákra, akik felrúgják, pontosabban mindennapi gazdasági, társadalmi magatartásaikkal, cselekvéseikkel megszegik a „régci cigány” fogalmához mint hatalmilag alárendelt személyhez kötött normákat, a „nem rendes cigányok” kategóriáját használják. A mindennapi beszédhelyzetekben ezek alapján azokat a cselekvőket sorolják ebbe a kategóriába, akik nem akarnak dolgozni a magyaroknak, akik – a hétköznapi beszédfordulatok szerint – „segélyekből, az állam pénzin élnek”, és „már nem félnek semmitül”, „sokat megengednek maguknak”, „nem tudják a helyüket”, azaz „nagyon fel van nyílvá a szemek”.

A romák diskurzusában azonban ugyanezeknek az etnicizált kategóriáknak a „magyarok” beszédétől gyökeresen eltérő jelentésadását látjuk. A helyi romák ugyanis – a magyarok fogalomalkotásával szembehelyezkedő perspektívából – úgy tekintenek a „régci cigányokra”, mint olyan szerepeket, státuszokat és cselekvésformákat megjelenítő személyekre, akikkel már nem tudnak vagy még inkább nem akarnak azonosulni. Ennek megfelelően a „rendes cigány” fogalmát általában azokhoz a személyekhez társítják, akik már nem „eredeti”, „nem szógalelkű cigányok”, azaz az interetnikus kapcsolatokban képesek egyenrangú gazdasági, társadalmi szerepek kialakítására. A „nem rendes cigány” fogalmával ellenben olyan személyeket jelölnek, akik mindennapi cselekedetükkel az „eredeti cigány” képzetét idézik fel; ők azok, akikről a közösség úgy tartja, hogy a mindennapok keretei között „cigánykodnak”, „csúnyán tesznek”, vagy a „cigány stílust” képviselik. Ezeket a viselkedésmódokat a roma közösség a nyilvános etnikumközi találkozási helyzetekben helyteleníti, az adott személyeket rendszerint stigmatizálja.

Az elmúlt évtizedekben mindazonáltal a helyi társadalomban olyan változások (a kispaládi romák egy részének gazdasági felemelkedése, kulturális asszimilációja vagy más szóval „gádzsósodásának” folyamata,⁵⁶³ valamint

⁵⁶³ Nagy 2007: 21–22.

a magyarok domináns gazdasági, társadalmi szerepeinek megrendülése) bontakoztak ki, amelyek a „parasztok” és „cigányok” közötti különbségek fokozatos kiegyenlítéséhez vezettek a faluban. Ez a két csoport közötti határok elmosódásával, valamint az etnikai hierarchián alapuló munkamegosztás rendszerének destabilizációjával járt együtt, ami az etnikumközi kapcsolatokban is jelentős feszültségek kialakulásához vezetett.

A kialakult válsághelyzet negatív hatásait a magyar közösség a faluban élő roma családok életformaváltásának és társadalmi integrációjának szimbolikus korlátozásával próbálta ellensúlyozni. Ennek érdekében két jellemző stratégiát alkalmazott.

Az egyik a hétköznapi nacionalizmus (everyday nationalism)⁵⁶⁴ gyakorlata volt, amely különböző stigmatizált etnikai és rassz-kategóriákkal („budis cigány”, „mocskos cigány”, „fekete cigány”) teremtett lehetőséget a társadalmi élet különféle (szociális, gazdasági, vallási) szféráiban a faluban élő romák szimbolikus kizárásához. A másik stratégia ellenben az aktuális találkozási helyzeteket átható történeti diskurzus. Ez olyan mindennapi kommunikációs technikák alkalmazását jelentette, amelyek a „rég”, az „elmúlt” falu világára, valamint ennek részeként az „egykori”, „szógailelkű cigányokra” való folyamatos reflexiókon keresztül a jelenlegi hierarchikus etnikumközi viszonyokat a hagyománytapasztalat normatív elemeként tüntették fel.⁵⁶⁵

A helyi társadalomban ezeknek a mechanizmusoknak az egyik legfontosabb színtere a legutóbbi időig kétségtelenül a munka, a gazdasági tevékenységek világa volt, amely – a faluban kibontakozó gazdasági, szociális változások előtt – a roma–magyar kapcsolatok és interakciók elsődleges kontextusát képezték. A továbbiakban ezzel összefüggésben amellet próbálok érvelni,

⁵⁶⁴ Feischmidt – Glózer – Ilyés – Krasznár – Zakariás 2014.

⁵⁶⁵ Eric Hobsbawm szerint a szociális dezintegráció helyzeteiben nem csupán az állam vagy az intézményes politikai-társadalmi mozgalmak, hanem a különféle informális csoportok is gyakran fordulnak a hagyományok kitalálásához (the invention of tradition) azzal a céllal, hogy megerősítsék politikai autoritásukat, vagy meghatározzák az adott közösséghez tartozó személyek partikuláris kötődéseit (Hobsbawm 1987). A történelmi tapasztalatok, a genetikus értelemképzés, azaz a múlt megalapozó értelmű társadalmi használata a kispaládi magyarok számára is szimbolikus erőforrásokat biztosít az etnikai határok megerősítéséhez. Ezt mutatja az alábbi elbeszélésrészlet is: „*Hát emlékezni kell. Csak a gyökerekből élünk, a múltból merítjük a jelent és tervezzük a jövőt. Azt nem szabad elveszteni, elfelejteni, ami a 18. század első felébe, második felébe vót* [!]. Erre mi még emlékszünk, a 18. század második felére, mer’ a nagyapáink akkor vótak kispaládi lakosok, és az emléke azért köztünk él. Arra büszkéek vagyunk, de magunkra legyünk büszkéek, a mi munkákra, meg hogy milyenek vagyunk, azt valószínűleg tőlük örököltük.” (B.33., magyar nő, Kispalád. Kiemelés – B. S.) A magyarok történeti emlékezete – ahogyan azt az idézet is mutatja – a „múlt” idődimenzióját a változásoknak ellenálló, példaértékű értelemként tünteti fel („csak a gyökerekből élünk”), amelyben az idő lineáris szekvenciái (múlt–jelen–jövő) egymástól elválaszthatatlanul összekapcsolódnak („a múltból merítjük a jelent és tervezzük a jövőt”). Ez a historizáló identitásstratégia a történeti tapasztalatokat az interetnikus együttélés időtlen érvényű (metahistorikus) szabályaiként jeleníti meg.

hogy a roma–magyar különbségteremtő diskurzusok a lokális munkaerőpiac és a hagyományos foglalkoztatási rendszer radikális átalakulása ellenére sem veszítették el korábbi jelentőségüket. A kispaládi magyarok ugyanis az interetnikus egyenlőtlenségeken alapuló társadalmi együttélés hagyományos rendszerét az ukrainai migránsok elkülönítését, kizárását, alárendelését szolgáló hétköznapi gyakorlatok és szimbolikus cselekvések segítségével továbbra – vagyis a megváltozott roma–magyar kapcsolatok ellenére – is nagyon hatékonyan képesek fenntartani és működtetni.

4.2.2.2.2. Az ukrainai migránsok különböző részcsoportjai

A vizsgált településen az ukrán állampolgárok egy olyan – etnikai és társadalmi értelemben egyaránt – heterogén felépítésű bevándorló csoportot alkotnak, amit formális szempontok alapján kisebb részközösségre tagolhatunk:

A *letelepedett bevándorlók* csoportjába mindössze 13 fő tartozik. Ennek a kisszámú csoportnak a tagsága a kibocsátó ukrainai határvidéki települések aktív korú, alsóközép társadalmi rétegéből rekrutálódik. Elsősorban olyan nők tartoznak ide, akik valamilyen élettörténeti válsághelyzet (válás, özvegyiség, munkahely elvesztése, szűkös karrieresélyek stb.) következtében hagyták el korábbi lakhelyüket, illetve döntöttek a végleges vagy hosszú távú külföldi kivándorlás mellett. Ez a migrációs típus, strukturális felépítését tekintve, kifejezetten individuális jellegű, azaz alapját nem háztartási egységek, hanem elsősorban autonóm egyének képezik, akik – a földrajzi mobilitáshoz szükséges erőforrások hiányában – vándorlási stratégiáikhoz elsősorban az államhatáron átívelő informális (házassági vagy rokonsági) kapcsolatok kialakításán keresztül teremtik meg a gazdasági, társadalmi keretfeltételeket. Ezekre a személyekre a fogadó településen általában intenzív adaptációs/akkulturációs hajlandóság, valamint dinamikus életforma- és státuszváltás a jellemző. A folyamat kísérőjelensége, hogy az új szociális-gazdasági kontextusban kialakított erős, informális kapcsolataik kiépítésével rendszerint elsorvadnak a kibocsátó településsel fenntartott korábbi primér szociális kötelekeik.

Ezt az ideáltípust képviseli a faluban *Eszter*⁵⁶⁶ is, aki az ukrainai *Nagy-pálfalváról* telepedett be a faluba az 1990-es évek végén. *Eszter* 46 éves, középiskolai végzettséggel rendelkezik. Az 1980-as évek közepétől, az érettségi megszerzését követően csupán rövid ideig dolgozott az egyre kevesebb munkaalkalmat biztosító *nagypálfalvi* kolhozban. A rendszerváltás után elvesztette munkahelyét, ezért az 1990-es évek elejétől határvidéki kiskereskedelemből, piacozásból és külföldi mezőgazdasági idénymunkákból tartotta el családját. 1998-ban elvált férjétől, majd házasságot kötött egy kispaládi magyar gazdával. Jelenlegi férje a falu alpolgármestere, a település egyik régi és vagyonos parasztcsaládjából származik. A család a reprivati-

⁵⁶⁶ Fiktív név.

záció időszakában 110 hektáros földterületet, mezőgazdasági gépparkot és jelentősebb erdőrészt is szerzett.

Eszter, migrációs stratégiája révén sikeres társadalmi mobilitást és csoportváltást hajtott végre: a származási településen elért alacsonyabb presztízsű, időszakos jövedelmet nyújtó foglalkozás- és társadalomszerkezeti pozícióit („kolhoz munkás”, „csencselő”, „kereskedő”) sikeresen változtatta meg magasabb státuszú társadalmi, gazdasági pozícióra. Ennek egyik előfeltétele volt, hogy a fogadó településen egy olyan család tagjává vált, amely a lokális szintér keretei között jelentékeny szimbolikus és anyagi tőkével rendelkezett.

Az elmúlt másfél évtizedben *Eszter* a kispaládi magyar közösség normáinak, jellemző értékfogalmainak, szokásgyakorlatainak tudatos vállalásával a fogadó társadalom teljes jogú, integrált tagjává vált. A helyi társadalomban ennek megfelelően gyorsan átkerült a csoporton kívüli migráns („határon túli”) státuszából a lokális etnikai identitást („az igazi kispaládi magyar”) mint saját szociokulturális életvilágot legitim módon képviselő személy pozíciójába.

Az *áttelepült ingázók* csoportjába ezzel szemben olyan személyek tartoznak, akik között túlnyomó többségben vannak az inaktív (nyugdíjas) korosztály, valamint a magasabban kvalifikált, felsőközép társadalmi rétegek tagjai. A faluban található ukrán állampolgárok mintegy negyede (12 fő) tartozik ebbe a csoportba, kétharmaduk kettős állampolgár. E mobilitási forma általában nem személyi, hanem háztartási döntés eredménye: a fiatalok kirepülését követően a nyugdíjas korú házastársak együtt telepednek át a határvidéki aprófalvakba, és folytatnak ingázó életmódot.⁵⁶⁷ Fő motivációjuk, hogy megszerezzék a származási országhoz viszonyítva magasabb színvonalú szociális szolgáltatásokat (nyugdíjat, társadalom- és egészségbiztosítást). Ennek segítségével növelni tudják a kibocsátó településen elért státuszukat; vagy legalábbis újszerű, alternatív erőforrásokat csatornáznak be a már korábban megszerzett és megszokott életszínvonaluk fenntartásához. Ezeknek a migránsoknak megkülönböztető vonása, hogy a fogadó település társadalmi terébe – a többi bevándorlótól eltérően – nem kiszolgáltatott gazdasági-társadalmi szereplőként, hanem jóléti migránsként lépnek be. Ennek köszönhetően nem függnék a lokális foglalkozási lehetőségektől és a helyi társadalmi struktúrától. Részben ezzel magyarázható, hogy társadalmi

⁵⁶⁷ Az ingázó vagy cirkuláris jellegű migrációs mozgásokat Stola a „kvázimigráció”, míg Okólski a „befejezetlen migráció” fogalmával írja le. A két terminus alatt mindkét szerző elsősorban a szezonális, alkalmi munkavállalást, valamint az álturizmus (kereskedő- és bevásárlóturizmus) jelenségkörét tárgyalja, amelyekben a migránsok számára a letelepedés elutasítása, azaz a rövid idejű külföldi tartózkodás stratégiai szerepű elem. Ebből a szempontból az „áttelepedett ingázók” kategóriája egy sajátos, hibrid migrációs formát képvisel, mivel ebben a típusban elsődleges tényező a migránsok formális letelepedése, de ugyanilyen releváns elem a kibocsátó és a fogadó települések közötti intenzív mozgás is. A fent említett fogalmak meghatározásához lásd Stola 2001; Okólski 1998.

kapcsolataik, hétköznapi orientációjuk, életvezetési stratégiájuk stb. továbbra is elsősorban a kibocsátó településhez köti őket, azaz a fogadó települések belső világába, a faluközösségbe mélyen nem integrálódnak be.

Ennek a migráns csoportnak egyik tipikus képviselője a B. család, amely 2003-ban költözött a faluba az egyik határ menti magyar településről, *Csatóerdőről*. A család, az ukrainai kibocsátó településen – már a rendszerváltás előtt is – az adminisztratív-szakmai elit tagjai közé tartozott. A feleség 75 éves, módos család leszármazottja, aki évtizedeken keresztül a *csatóerdői* községi tanács vezető beosztású tisztségviselője volt. 80 éves férje a faluban működő egykori kolhoz főagronómusa volt, ebből a munkakörből is ment nyugdíjba az 1990-es évek közepén. Mindketten felsőfokú végzettséggel rendelkeznek, két gyerekük szintén diplomás (a fiuk Ukrajnában határőrként, lányuk Romániában tanítónőként dolgozik). A család mindkét településen saját ingatlannal rendelkezik, magyarországi lakás- és életkörülményeik azonban jóval szerényebbek az otthoniakhoz képest, ami erőteljes takarékosági törekvést jelez. A Magyarországon megszerzett nyugdíjat Ukrajnában költik el, ahol a családtagok az év nagyobb részében tartózkodnak. A céltelepülés helyszínének kiválasztásában egyedüli szempontként az államhatárhoz közeli fekvés játszott szerepet; rokonsági, baráti vagy egyéb társadalmi kapcsolattal Kispaládon korábban nem rendelkeztek. A család társadalmi kapcsolathálózata strukturálisan hierarchikus képet mutat: legerősebb individuális kötődéseik egyértelműen a származási településhez fűzi őket. Az áttelepedésüket követően azonban szekunder hálózatokat alakítottak ki a határvidéki térségben szétszórta élő jóléti migránsokkal, akikkel intenzíven tartják a kapcsolatot. A fogadó településen élő magyarokkal kifejezetten terciális jellegű, azaz az előbbieknél egyrétegebb, gyengébb és szituatívabb viszonyrendszereket tartanak fenn.

A *gazdasági idénymunkások* csoportjába olyan halmozottan hátrányos helyzetű személyek tartoznak, akiknek gazdasági, társadalmi helyzetét – az előző két típushoz képest – a kibocsátó és a befogadó településen egyaránt a gazdasági és társadalmi erőforrások hiánya jellemzi. A vizsgált településen az ukrán állampolgárságú idénymunkások száma a nyári-őszi hónapokban 25–35 főre tehető. Az intenzív és folyamatos fluktuációval jellemezhető részcsoport túlnyomó többsége magyar nemzetiségű, mintegy tizede azonban rendszerint ukrán, orosz vagy roma.⁵⁶⁸

⁵⁶⁸ Az ukrainai romák magyarországi migrációjának jelenségkörével a továbbiakban nem foglalkozom. Annyit azonban – a részletek figyelembevételével – meg kell jegyezni, hogy a vizsgált magyar–ukrán határszakasz különböző oldalain található településeken olyan roma közösségek élnek, amelyek tagjait (a határvidéki magyar népességhez hasonlóan) nagyon szoros genealógiai, rokonsági és házassági kapcsolatok fűzik össze. Kispaládon, terepmunkám idején, összesen 4 olyan roma család élt, amelyek férfi tagjai az államhatár ukrán oldaláról (*Csatóerdőről*) hozták maguknak feleséget. Ezek a roma családok a nyári hónapokban uborkatermesztéssel egészítették ki jövedelmeiket. Ehhez az Ukrajnából származó feleség családjából szereztek kiegészítő munkaerőt, napszámo-

A gazdasági kényszeremigránsok körében – a településen készített élettörténeti interjúk alapján – azoknak a személyeknek az aránya a legmagasabb, akik a rendszerváltás előtti kollektív mezőgazdasági üzemekben (kolhozokban, szovhozokban) a határvidéki, magyar etnikai többséggel rendelkező települések foglalkozási és munkaszervezeti hierarchiájában alacsony presztízsű és bérű munkakörökben (fizikai-ipari segédmunkás, mezőgazdasági bérmunkás) helyezkedtek el. Az 1990-es évek elején, a tervgazdaságból a piacgazdaságba történő átmenet során e szakképzetlen, fokozatosan pauperizálódó réteg tagjai az elsők között veszítették el munkahelyeiket és kényszerültek külföldi munkavállalásra.

Az ukrán állampolgárok gazdasági célú vándorlása – a nemzetközi migrációs trendeknek megfelelően – elsősorban azok felé a magyarországi nagyvárosi centrumterületek (Budapest és Pest megye, Dunántúl) felé irányulnak, ahol az országos átlaghoz viszonyítva a munkalehetőségek és bérek jellemzően kedvezőbbek.⁵⁶⁹ Így a kifejezetten rurális, magas munkanélküliséggel jellemezhető és alacsony béreket kínáló határvidéki térségben főként olyan gazdasági kényszeremigránsok vállalnak munkát, akik nem tudják megfizetni a távolabbi migráció költségeit, vagy hátrányos családi, társadalmi helyzetük⁵⁷⁰ következtében kiszorultak a nemzetközi munkaerő-vándorlás jövedelmezőbbnek számító piaci (pl. kereskedelmi, ipari) szegmenseiből.

Ennek a többszörösen – a kibocsátó és fogadó országban egyaránt – periférikus helyzetű migráns életpályának a legfontosabb vonásait szemlélteti *Ibolya*⁵⁷¹ élettörténete is. *Ibolya* 1962-ben született Nagyszőlősen, nehéz körülmények között élő munkáscsaládban. Apja a helyi vasútnál dolgo-

sokat. A szűkebb rokonsághoz (após, anyós, testvérek) tartozó idénymunkásoknak a kispaládi romák „normál” napszámot fizettek. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy az adott családok tagjai, noha kölcsönös és kiterjedt társadalmi, gazdasági kapcsolatokkal rendelkeznek, a mindennapi találkozási helyzetekben nagyon gyakran egymással szemben is a magyar–roma etnikai különbségtételre jellemző szimbolikus határképző mechanizmusokat alkalmazzák. A *csatóerdői* romák például a szabolcsi (botpaládi, sonkádi, kispaládi) rokonokat leggyakrabban a „feketeség” diszkreditáló diskurzusaiban, vagy az „élősködő cigány” toposzaiban reprezentálják („*Láttál már magyarokat [Magyarországon élő cigányokat]? Olyan feketék, mint a kökény*”; „*Te, ezek temérdek pénz, ingyen pénzt kapnak az államtul. És akkor 5 napig fognak enni-inni a városon, ilyen tortákat vesznek, ilyen szál kolbászokat vesznek. Hát annyi temérdek pénz, csak éppen azért, hogy elmulassák, eligység*”). Ezzel szemben a kispaládi romák az Ukrajnában élő romákhoz rendszerint a civilizálatlanság, az elmaradottság, valamint a szociális elesettség képzeteit és sztereotípiáit társítják. A *csatóerdői* cigányok elmondásuk szerint: „*úgy élnek, mint az indiánok*”, „*a cigánytáborokba’ laknak, nagyon csóringerek, eredeti, szegény cigányok*”.

⁵⁶⁹ Karácsonyi – Kincses 2010a.

⁵⁷⁰ Kispaládon a gazdasági idénymunkások háromnegyede elvált vagy gyermekét egyedül nevelő nő, illetve olyan háztartásbeli személy, aki kiskorú családtaggal, rokonnal együtt keres különféle alkalmi vagy szezonális munkákat.

⁵⁷¹ Fiktív név.

zott, anyja háztartásbeli volt. Az általános iskola befejezése után, 1976-tól az egyik városi zöldszétfeldolgozó üzemben talált munkát, itt közel 9 évig dolgozott. Az ezt követő időszak élettörténetében úgy jelenik meg, mint amelynek meghatározó élménye az elszegényedés, a társadalmi deklasz-szalódás. A gyár bezárása után néhány évig az egyik iskolában, később egy étteremben takarítónőként dolgozott, az 1990-es évek elejétől azonban több évig munkanélküli-segélyekből élt. A férjétől 2006-ben elvált, ezt követően kiskorú gyerekével – a megfizethetőbb lakás- és megélhetési körülmények reményében – a járás városi központjából, Nagyszőlősről falura (*Nagypál-falvára*) költözött, ahol jelenleg különféle alkalmi és napszámosmunkákból tartja el családját.

2004-től *Ibolya* megélhetésének alapját a magyarországi mezőgazdasági szezonmunkák (alma-, meggy-, uborka-, burgonya-, paprikaszedés) képezik; ezeket az elmúlt 10 évben munkavállalási engedély vagy bejelentés nélkül végezte a szabolcsi településeken. Kispaládon két éve dolgozik az egyik magyar gazdánál, akinek ezerméteres uborkaültetvényét másodmagával műveli. A kutatás idején napi jövedelme 2500 Ft volt. Ez az összeg csupán kétharmada volt annak a keresetnek, amelyet a faluban a magyar gazdák a roma napszámosok hasonló tevékenységért fizettek. A szezonmunkák intenzitása, a felmerülő költségek és a vízumszabályok miatt a határ közelsége ellenére a 4-5 hónapon át tartó vendégmunka ideje alatt mindössze 2-3 alkalommal utazik haza. Az alacsony bérezést munkaadója a lakhatási feltételek biztosításával kompenzálja: az udvar végén található fészerben alakítottak ki számára szállást, ahol kiskorú fiával, valamint egy másik idénymunkással együtt élnek a nyári-őszi hónapokban. Az *Ibolya* által végzett napi gazdasági tevékenység számos nem bérmunka jellegű elemet tartalmaz („mindent elvégez a ház körül, amit csak mond a gazda”), ezért a munkáltató családban elfoglalt státusza nagyon hasonlít – a néprajzi és a társadalomtörténeti szakirodalomból jól ismert – „cselédi” pozícióra. A faluban azonban társadalmi helyzetét a teljes körű izoláció jellemzi: a munkaadó család udvarát szinte sohasem hagyja el, a település nyilvános tereiben tudatosan nem mutatkozik – rejtőzködő stratégiájával az illegális foglalkoztatásából eredő gazdasági, társadalmi kockázatokat (hatósági ellenőrzés, bírságolás, kiutasítás stb.) próbálja csökkenteni.

A vizsgált migrációs jelenségeket szemlélve úgy tűnik, hogy a fogadó társadalom komplex szabályokat alkot arra vonatkozóan, hogy a külföldi migránsok mely tagjaival kell, szabad, illetve nem szabad szoros és tartós kapcsolatokat kialakítani.⁵⁷² A kispaládi magyar fogadó közösség a helyi tár-

⁵⁷² A lokális találkozási helyzetekben részt vevő, etnikai, kulturális, szociális stb. értelemben eltérő módon pozicionált személyek, kis- és nagycsoportok cselekvéseit meghatározó társadalmi, politikai diszkurzív mezőt, valamint az azon belüli változásokat legalább három aktor (a külföldi migránsok, a fogadó- és a kibocsátó társadalom) egymásra vonatkozó társadalmi, politikai diszkurzív gyakorlatai befolyásolják és hozzák létre.

sadalomban a megfelelő anyagi és szimbolikus tőkével belépő bevándorlókat ösztönzi, a hátrányos helyzetű megélhetési migránsokat ellenben kizárja a gazdasági, társadalmi, politikai integráció folyamataiból. Ennek a két, egymást kiegészítő – szupportív (támogató) és a vele szemben álló restriktív (korlátozó) – lokális migrációs politikának a segítségével a kispaládi magyar közösség a mindennapok keretei között eredményesen szabályozza az adott társadalmon belüli egyenlőtlenségi és hatalmi viszonyokat (az elérhető pénz-, emberi és kapcsolati tőkét, valamint a munkaerő mennyiségét és etnikai, társadalmi összetételét):

Az ukrainai migránsok			A fogadó közösség migránsokra vonatkozó	
<i>részcsoporthaj</i>	<i>primer kapcsolatai</i>	<i>céltelepülésen betöltött pozíciói</i>	<i>attitűdjei</i>	<i>diszkurzív stratégiái</i>
a) áttelepülő migránsok	a fogadó társadalomba integrált	státusnövelés vagy státusörzés	befogadó	az ukrán nemzetállami nacionalizmust elítélő retorika (a magyarság összetartozásának, „azonosság”-nak diskurzusa)
b) letelepedő migránsok	a kibocsátó társadalomba integrált	státusörzés vagy státusnövelés	elfogadó	
c) gazdasági idény-munkások	a kibocsátó és a fogadó társadalomban egyaránt marginalizált és/vagy szegregált	státuszvesztés, stigmatizálódás	elutasító	a magyar nemzetállami nacionalizmust támogató retorika (a migránsok nemzeti-etnikai „máasság”-nak diskurzusa)

18. ábra. A külföldi bevándorlás társadalmi szabályozásának lokális stratégiái Kispaládon (2012)⁵⁷³

A fogadó közösség azokhoz az áttelepülő, letelepedő migránsokhoz, amelyek tagjai hozzájárulnak ahhoz, hogy a magyar etnikai részközösség a helyi életvilágon belül kialakult hatalmi, gazdasági dominanciáját megőrizze, affirmatív (befogadó vagy elfogadó) módon viszonyul. (Lásd 18. ábra.) Ennek köszönhetően ezek az ukrán állampolgárok a fogadó társadalomban nem szenvednek el átmeneti vagy tartós státuszcsökkenést, hanem továbbra is megőrzik vagy éppen növelik a kibocsátó országban kialakított korábbi gazdasági, társadalmi pozícióikat. A fogadó közösség az áttelepülő, letelepedő bevándorlók beilleszkedését azzal segíti elő, hogy a mindennapi beszédhelyzetekben az adott migránsokat az „azonosság” fogalmain keresztül reprezentálja,

E komplex rendszer egészének elemzésére itt – az alábbiakban – nincs lehetőségem, ezért a továbbiakban csupán egyetlen ágens, a fogadó közösség diszkurzív stratégiáival foglalkozom.

⁵⁷³ Saját szerkesztés.

vagyis a mindennapi beszédhelyzetekben referenciális egyezéseket jelenít meg a két csoport tagjai között az életmód, a hétköznapi szokásgyakorlatok (a), az etnikai-vallási attitűdök (b) vagy a gazdasági mentalitás (c) bizonyos területein.⁵⁷⁴ E sztereotipikus nyelvi gyakorlatoknak általában lényeges eleme az ukrán nemzetállam nacionalizmusát elítélő retorika (a „kint élő magyarokat gyűlölik”, az ukránok „elveszejtenék őket egy kanál vízbe”, ezért „kínlódnak”, „szenvednek”, „megtüdenek a kinti étellel” stb.). Mindez a migránsok befogadását, integrációját sajátos érzelmi, morális attitűdök kialakításával segíti elő.

Ezzel szemben azokat a gazdasági kényszmigránsokat, akik deprimált, rossz anyagi helyzetükkel hosszú távon növelhetik a lokális társadalmon belül kialakuló konfliktusok esélyét, a kispaládi magyar fogadó közösség tagjai rendszerint elkülöníti, bizonyos intézményes vagy informális gyakorlatokon keresztül szimbolikusan kizárja vagy diszkriminálja. Így a földrajzi mobilitás esetükben a helyi társadalomban nemritkán erőteljes státuszvesztéssel vagy stigmatizálódással jár együtt. A hétköznapi beszédhelyzetekben ezeket a migránsokat a „különbség” expresszív fogalmain keresztül jelenítik meg, amelyhez egyidejűleg rendelik hozzá a „nemzetet”, az „államot”, valamint a szűkebb fizikai lélettér geográfiai határán túl élő „idegen” (a „kintiek”, az „ottaniak”, a „túlfelöltek”) képét.

A gazdasági kényszmigránsok szimbolikus társadalmi kizárásának, gazdasági lehetőségeik korlátozásának egyik legproduktívabb eszköze az etnikai különbségtétel, azaz a megváltozhatatlannak vélt („objektív”) tulajdonságok artikulációja. A vizsgált faluban a gazdasági idénymunkásokat – etnikai identitásuktól függetlenül – leggyakrabban „ukránok”-ként vagy „oroszok”-ként kategorizálják, amelyhez a fogadó közösség számos – a későbbiekben részletesen ismertetett – előítéletet, pejoratív jelentést társít. E kirekesztő diskurzusok hatására az ukrán gazdasági idénymunkások a helyi társadalomban csupán a faluban élő romákhoz hasonló, strukturálisan alárendelt pozíciókhoz férhetnek hozzá.

A mezőgazdasági idénymunkákat végző „ukránok” és a faluban élő „cigányok” társadalmi pozíciója közötti analogikus egyezést a kispaládi magyarok a mindennapi beszédhelyzetekben gyakran fejezik ki határozott módon, mondván: „a cigány épp olyan, mint az ukrán”, és fordítva: „az ukrán is utolsó cigány”. A hétköznapi kommunikációs helyzetekben az ukrán migránsok megjelenítése ezért általában szorosan összekapcsolódik a rasszizált „másság”

⁵⁷⁴ Az „azonosság” diskurzusának egyes jelentésrétegét megfelelően világítja meg az alábbi kiragadott interjúrészlet is: „Ezeket, akik átjöttek, mindet tiszteli, becsüli az ember, mert hát szorgalmasak, jó dógosok, gyönyörűen tisztán tartanak mindet [a], ugyanolyan a gondolkozásuk pont, mint miénk, pont úgy gazdálkodnak [c]. Úgyhogy szívesen látjuk azokat, mert még azok magyarabbak, mint mi vagyunk. Jobban tartják a vallásukat, mint itt sok helyen [b].” (B.31., magyar nő, Kispalád. Kiemelés – B. S.)

(otherness) diskurzusaival,⁵⁷⁵ ami a külföldi munkaerő gazdasági instrumentalizációjának egyik nagyon gyakori megjelenési formája és hatékony eszköze.

Az ukrajnai migránsok különböző rétegcsoportjainak (a, b, c) társadalmi befogadására, kizárására, szimbolikus fel- és/vagy leértékelésére, összefoglalóan: a csoport felosztására (divíziójára) irányuló sajátos szemléletmód – értelmezésem szerint – valójában azonban a falu két etnikai alapközössége, a kispaládi magyarok és az ott lakó romák gazdasági, társadalmi dominanciáért folytatott küzdelméből ered. Ez utóbbi pedig szoros összefüggésben van a helyi társadalom belső szerkezeti (strukturális) viszonyainak nagy ütemű átalakulásával is.

A településen ugyanis az elmúlt három évtizedben olyan etnodemográfiai folyamatok bontakoztak ki (pl. a lakosság előregedése, elszegényedése, szelektív elvándorlása stb.), amelyek hatására a kispaládi magyar közösség fokozatosan veszítette el egykori hegemon („többségi”) etnikai, társadalmi, hatalmi pozícióit, miközben ezzel párhuzamosan a roma népesség egy része a helyi életvilágban egyre nagyobb dominanciára tett szert. Ez a változás, amely a két csoport közötti megkülönböztető értékű szociális, gazdasági különbségek csökkenésével járt együtt, végső soron annak a korábbi hierarchikus társadalmi rendnek az erodálásához vezetett, amely a roma népesség alárendelt szerepére, gazdasági erejének kihasználására, társadalmi kirekesztésére, azaz az aszimmetrikus etnikumközi kapcsolatok hagyományos rendszerére épült, és évtizedeken keresztül egyértelműen kijelölte a két csoport közötti határokat.

A kispaládi magyarok és romák közötti gazdasági, társadalmi kapcsolatok újrafogalmazásának folyamatában új helyzetet teremtett az ukrajnai idénymunkások megjelenése a helyi munkaerőpiacon. A magyar gazdák földjein napszámos vagy alkalmi munkákat végző ukrajnai migránsok ugyanis azokat a másodlagos, a „régicigányok” alárendelt gazdasági, társadalmi szerepeire jellemző pozíciókat foglalták el, amelyek a mindennapi kommunikációs helyzetekben elősegítették azt is, hogy a kispaládi magyarok szimbolikus megerősítsék, restaurálják a két csoport, azaz a magyarok és romák között kialakult hierarchikus etnikai viszonyokat. Az ukrán migránsokat övező falusi migrációs (szupportív és restriktív) politikák – ebben az értelemben – mintegy „beíródnak” abba a lokális kontextusba, amelynek keretét a romák és magyarok közötti egyenlőtlenségi viszonyok képezik.

4.2.2.2.3. Az ukrajnai gazdasági migránsokat megjelenítő munkáltatói diskurzusok

A kispaládi magyar gazdák és az általuk foglalkoztatott illegális ukrajnai idénymunkások között kialakuló hétköznapi találkozási helyzeteket mindenekelőtt olyan racionális, jövedelemorientált szituációknak kell

⁵⁷⁵ Böse 2005: 167.

tekintenünk, amelyekben az egymással kapcsolatba lépő felek gazdasági érdekellentéte az egyik meghatározó tényező. Mivel a határ menti régióban jellemzően alacsonyak a bérek és elenyészően kevés az elérhető munkaalkalom, az ukrainai idénymunkások bevételek maximalizálása, valamint munkaerejük megőrzése érdekében különböző informális technikák (munkalassítás, felületes munkavégzés; az étkezési és a szállásdíj helyett magasabb bérezés kialakítása; stb.) kialakítására kényszerülnek. A munkaadók ugyanakkor ezeknek a stratégiáknak a hatékonyságát különféle hétköznapi eszközökkel (pl. a munkaidő elnyújtása, a ház körüli fizikai munkák pótfizetés nélküli elvégztetése) próbálják meg csökkenteni. A kölcsönös adaptív-stratégiai viselkedésmódoknak ebben a rendszerében a fogadó társadalom főként az etnikai hierarchia kijelölésével, illetve az etnikai stigmatizáció bizonyos eljárásaival érvényesíti saját gazdasági érdekeit.⁵⁷⁶

Az ukrainai gazdasági idénymunkások csoportjához – ahogyan arra már korábban is utaltunk – a kispaládi társadalomban különböző etnikai identitású (magyar, ukrán, orosz, cigány) személyek tartoznak, akiket a fogadó közösség a mindennapi kommunikációs helyzetekben egységesen „ukrán”-ként és/vagy „orosz”-ként kategorizál. A fogadó társadalom és a migránsok között kialakuló gyakorlati együttműködés keretei között azonban számos olyan hétköznapi gyakorlat van, amely a származási ország szerint homogenizált „idegen” migránsokat – társadalmi pozíció, magatartás, gazdasági „érték” alapján – tovább differenciálja.

A helyi munkaerőpiacon megjelenő „ukrán” nemzetiségű napszámosokról a kispaládi magyarok negatív értékítéleteket forgalmaznak. Eszerint az „ukránok”: „megbízhatatlanok”, rafináltak, „ott vágnak át, ahon akarnak”, „isznak”, „szombatisták, szombaton nem dolgoznak”, „húzzák az időt” stb. Az adott sztereotípiák segítségével a fogadó közösség olyan társadalmilag elítélt magatartásformákat és gazdasági habitusokat társít az „ukránok” kategóriájához, amelyek a helyi magyarság gondolkodásában az ellenálló, a „rossz cigány” jellemzői közé tartoznak. A magyar gazdák ennek megfelelően ritkábban folyamodnak a „nem biztosnak” tartott ukrán (anyanyelvű) munkaerőhöz, mint ahogyan a „rossz” napszámosoknak tartott „cigányok” többségét is rendszerint csak kiegészítő, általában a nehezebbnek vagy egészségtelenebbnek tartott fizikai munkákra (pl. uborkászsákok pakolása, hordása; permetezés; stb.) alkalmazzák.

A magyar gazdák ezért mezőgazdasági üzemeikben gyakrabban foglalkoztatnak a határon túlról érkező magyar nemzetiségű napszámosokat. Ezekről a migránsokról a közbeszéd úgy tartja, hogy „nagyjából megbízhatóbbak”, „stabilabbak”, „becsületesebbek”, egyszóval „jobbak, mint a magyar cigányok. Mert szófogadóak, rendesebbek. Nem olyan erőszakosak.”⁵⁷⁷ A munkáltatói diskurzusban ezek a kompetenciák, jelesül az engedelmesség (a „szófogadás”),

⁵⁷⁶ Ainlay – Crosby 1998: 13.

⁵⁷⁷ B.34., magyar férfi, Kispalád.

az egyéni autonóm akarat felfüggesztése („nem erőszakosak”), a test erejének átengedése, a szorgalmasság a „magyar” idénymunkások egyik fontos megkülönböztető értékű tulajdonsága. A fogadó közösség azonban ezeket a tulajdonságokat nem a kárpátaljai magyar idénymunkások csoportszintű etnikai jellemzőjeként, hanem sokkal inkább az adott migránsok egyéni, esetleges magatartásaként tartja számon. („Ezekbe is ki kell fogni, hogy milyet hozol, mert van [közöttük] is rafinált.”⁵⁷⁸)

A magyar nemzetiségű idénymunkások által betöltött strukturális pozíciók a helyi társadalomban a „régci gány” normatív kategóriájával leírható történeti jelentéseket idézik fel. A domináns kultúra a külföldi magyar munkavállaló csoporthoz tartozó személyeket általában az „eredeti”, a „meghunyászkodó”, a hatalommal kooperáló „gány” képével azonosítja. Ez azt is jelenti, hogy az ukrainai „magyar” munkavállalókkal szemben tanúsított befogadó, támogató attitűdök pusztán látszólagosak. A helyi társadalom az „idegen”-t kizárólag adaptációs igyekezetében fogadja el,⁵⁷⁹ más szóval csupán abban a gyakorlati törekvésében támogatja, hogy ők a „rendes cigányra” jellemző másodlagos társadalmi pozíciókban jelenjenek meg. A határon túli magyar munkások identitása lényegét érintő jellegzetességeket (pl. hogy a munkás gyakran „haza” akar menni, egy, a számára otthonos életvilág után vágyódik, vagy hogy racionális gazdasági aktusokra, a munkaadó „kijátszására” törekszik), végső soron tehát magát az „idegen” idegenségére jellemző vonásokat a fogadó társadalom általában elutasítóan kezeli.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az „idegent” jelentő „ukránok” és/vagy „oroszok” egységes kifejezése jelentéstani értelemben két eltérő szinten ragadja meg a társadalmi különbségeket. A befogadó társadalom értelmezése szerint egyrészt vannak olyan magatartások, diszpozíciók, amelyek inkább az „ukrán” etnikumhoz kötődnek és stigmatizáltak (elfogadhatatlanok). Másfelől ugyanakkor vannak olyan kulturálisan konfigurált viselkedésmódok, habitusok, magatartásformák is, amelyeket a fogadó kultúra inkább a „magyar” anyanyelvű idénymunkások identikus jellemzőinek vél, s negatívan ítél meg (de azokat a konkrét találkozási helyzetekben mégis többé-kevésbé tolerálja, elfogadja).⁵⁸⁰ A két klasszifikációs gyakorlat közös vonása azonban, hogy mind a kettő végső soron a migránsok különbségeit hangsúlyozza.⁵⁸¹ A munkáltatói diskurzus ezáltal az „ukrán” és a „magyar” nemzetiségű (anyanyelvű)

⁵⁷⁸ B.35., magyar férfi, Kispalád.

⁵⁷⁹ Biró A. – Bodó 1996.

⁵⁸⁰ A stigmatizációs mechanizmus bipoláris szerkezete („elfogadhatatlan” és „elfogadható” elemei) kapcsán lásd Ainlay – Crosby 1998.

⁵⁸¹ Ezek alapján a szimbolikus etnikai hierarchia a következőképpen alakul a faluban: „legfelül” található a kispaládi „magyarok” és a középosztályhoz tartozó „határon túli magyarok”, ezt követik a magyar (anya)nyelvű/nemzetiségű ukrainai munkások és az ukrán/orosz (anya)nyelvű/nemzetiségű munkások (mindkettőt egységesen „ukrán”-nak vagy „orosz”-nak nevezik), „legalul” pedig a kispaládi „gányok”.

külföldi állampolgárokat a „cigány” státuszával jelölt „idegen” fogalmán belül helyezi el – igaz, a diskurzus határozottan utal az említett kategóriákkal megnevezett személyek és csoportok stigmatizáltsága mértékében kifejeződő fokozatbeli különbségekre.

A lokális életvilág foglalkozás- és társadalomszerkezeti hierarchiájában a „cigány” pozícióját elfoglaló ukrainai idénymunkásokkal szemben a fogadó közösség a magyar-roma interakciókat hagyományosan uraló aszimmetrikus kapcsolatok (patronus-kliens viszonyok) igényével lép fel. Ily módon a fogadó társadalom tagjai – különféle helyettesítő (szubsztitúciós) eljárással – a „cigány” idegen másságának leírására, értelmezésére használt hagyományos kategóriákat és klasszifikációs eljárásokat gyakran alkalmazzák a faluban megjelenő külföldiekre is.

A hétköznapi nyelvi gyakorlatok szintjén ez nem jelent mást, mint hogy akárcsak a „rég” cigányokat, az ukrán migránsokat is megfosztják személyiségüktől; a munkáltató diskurzus általában a hatalom tárgyaként, *dologi* (testi) mivoltukban, egy politikailag telített nyelvi környezetben reprezentálja őket. Ez kifejeződik implicit retorikai alakzatok formájában – például a „volt nekem tavaly olyan munkásom” kezdetű mondatok minden esetben a „birtokoltam olyan ukránt” predikátumát hordozzák magukban –, de megnyilvánulhat akár direkt, kifejtett formában is. A „*Tartasz most ukránt? Nem tartok!*”, „*az udvaron nem tartottunk ukránt, mert na, féltünk azér*”, „*a szomszéd faluból hoztam szedőket, mert az enyémmnek haza kellett menni, az enyémmnek lejárt a vízumja*”, „*van az udvaron melléképület, hozunk két orosz*” stb. típusú beszédfordulatok például félreérthetetlenül kijelölik a kijelentés alanya és tárgya között fennálló aszimmetrikus viszonyokat. Ennek a hatalmi jelentésekkel átítatott, illetve politikailag konfigurált nyelvnek a legalizálásában és fenntartásában kétségtelenül az agrártermelés tradicionális elemei játsszák az egyik legfontosabb szerepet. Ezt megfelelően szemléltetik a paraszti termeléshez kapcsolódó specifikus munkaszervezési normák is, amelyek szerint a „rendes”, a „jó”, a „becsületes” munkavégzés garantálása érdekében a kispaládi gazdának együtt kell dolgoznia vagy legalábbis „*rá kell néznie*” az ukrán munkásokra – más szóval ugyanúgy, ahogyan a „cigány” napszámos felett is minden alkalommal egyénileg kell kontrollt és hatalmat gyakorolnia.

Az ukrán és cigány „birtokolt test” közötti korrelációs hatalmi viszonyok létrehozásában figyelemre méltóak a cigány-testre mint vizuális objektumra irányuló transzformációs eljárások is. Ezen többnyire képi analógiákat tartalmazó kommunikációs stratégiákat kell értenünk, amelyek segítségével a kispaládi magyarok bizonyos stigmatizált etnikus jegyeket (pl. a „fekete” bőrszín) egész egyszerűen „átviszik” más, jelöletlen („fehér”, „ukrán”) testekre is. Egy kispaládi magyar nő például saját távolmaradását a családjá mezőgazdasági termelésétől azzal indokolta, hogy a kertet „egyszerűen rabszolgamunkának” tartja, ahol a munkások úgy dolgoznak, akár „a kávéültetvényen

a négerék, csak itt cigányok vagy ukránok vannak. [!] Szerencsétleneknek, ha esik, ha fúj, 70 fok, mínusz 100 fok, akkor is benne kell lenni, mint régen a kávéültetvényeken a napszámosoknak [!].⁵⁸²

A kispaládi magyarok diskurzusában a „régii cigányok” kategóriájának normatív értelméhez hozzátartozott a romák társadalmi nyilvánosság-tól való elzártságának, láthatatlanságának követelménye is.⁵⁸³ A „régii”, „eredeti” romák a faluban a szegregált, periférikus terekben laktak, azaz a magyarok számára paradox módon, látványként csupán negativitásukban voltak megragadhatók, abban a mozzanatban, hogy „nincsenek a faluban”, vagy hogy nem lehet tudni róluk „mit csinálnak, ott kint”. Ezt a regulatív alapelvet, amelyet a roma–magyar etnikumközi együttélés egyik aspektusaként „láthatósági paktumnak” nevezhetnénk, tetten érhetjük az ukrainai munkásokról való gondolkodásban is.

A periférikus, de mégis a hatóságok által intenzíven ellenőrzött határ menti térséget (a „határ környékét”) a külföldi idénymunkások általában veszélyzónaként érzékelik, ahol helyzeti bizonytalanságuk ellensúlyozása érdekében különféle csoportspecifikus magatartásmintákat alakítanak ki. A régió feldolgozóiparában munkát vállaló *csatóerdői* idénymunkások például az illegális munkavállalói státuszukból eredő kockázatokat tudatos „rejtőzködéssel”, nyilvános térhasználatuk intenzív korlátozásával próbálják meg mérsékelni. Ennek érdekében akár napokig nem hagyják el azokat a fizikailag zárt tereket, amelyekben dolgoznak. („Ott vót a szállás bent [az üzemben]. Tegyük fel, ha bent dolgoztunk, csak a csomagolóüzembe’, akkor mi, ahogy bementünk, tegyük fel, hétfő reggel, és szombatig mikor jöttünk hazafele... kint nem jártunk, na, nem jártunk egyáltalán kint. Se vásárolni, se sehova, csak bent, bent, bent. B.S.: Amiatt nem hagyták el a szállást, mert nem volt munkavállalási engedélyük? Nem amiatt... Hanem mert nem akartuk, hogy minket lássanak, tudják, hogy mi ott vagyunk... Minket ott nem zavart senki, nyugalomba vótunk.”⁵⁸⁴)

⁵⁸² B.36., magyar nő, Kispalád.

⁵⁸³ A falu belső, szimbolikusan felértékelte terét („a templom környékét”, a „központot”) a magyar lakosok egészen az 1990-es évek közepéig „védték” a roma beköltözéssel szemben. Jellemző eszköze volt ennek a törekvésnek az a mindmáig létező gyakorlat, hogy a magyar gazdák megvásárolták a közvetlen szomszédságukban lévő, megüresedő telkeket az elköltöző családoktól vagy azok leszármazottjaitól, megakadályozva ezzel, hogy „cigányok kerüljenek” melléjük. A privát tér fokozott védelme eredményeként jelenleg több olyan kétfős háztartást találunk a településen, amelyhez kettő vagy akár annál több telek és ház is tartozik. „Mentek, árulták a házat... már meg is vót egyezve, hogy jön a cigány ide. Mondom apósomnak, hogy halljátok, ne engedjük már, hogy a cigány jöjjön ide, annyira egybe’ van ez az udvar, kert, minden [építve], hát nézzük itt a cigányokat? Hát az ember nem fajgyűlölő vagy embergyűlölő... De akkor is: cigányt ne engedjünk ide! Na, mondom, apósom, mennyi pénzünk van? Mindenki... szedjük össze... 3 millió 7 százezerért megvettük. De nehogy a cigánynak add!” (B.37., magyar nő, Kispalád.)

⁵⁸⁴ B.38., magyar nő, Kispalád.

Eltekintve e helyütt attól, hogy az említett stratégiai viselkedés fenntartásában milyen szerepet játszik az érintett személyek formális jogi (illegális-legális munkavállalói) státusza, fontosabbnak tűnik az a megfigyelés, hogy a mindennapi társadalmi interakciókban a fogadó társadalom részéről normatív követelményként fogalmazódik meg a bevándorlókkal szemben saját objektív „idegenségük” elrejtésének kritériuma:

„Vót olyan, amikor 4 ezer méter ugorkám vót, és a faluba egy-kettő, két-három helyen voltak a munkások elszállásolva. Akkor az udvaron nem tartottunk ukránt, mert na, féltünk azér’. Ott vannak, mozognak, de nem olyan, érted, tudja az ember, hogy idegen van az udvaron, idemegy, odamegy, nem olyan, na. Megmondtam nekik, ne járkáljanak sehova se’, ne próbáljanak az udvarrul lemenni, me’ nagy baj lesz.”⁵⁸⁵

Hasonló szemléletmódot tükröznek a kispaládi társadalom lokalitásépítési gyakorlatai, illetve a migránsok társas életét meghatározó terek, helyek rendszerei is. A vizsgált településen például a falu határába mélyen benyúló uborkatáblák tudatos kialakítása, a gazdasági udvar végén lévő lakhelyek („melléképület”, „fészker”) elhelyezése, a migránsok intim terekből való kizárása (pl. a munkaadó privát terén kívül kijelölt étkezési, tisztálkodási lehetőségek), de akár az idénymunkások egynemű útvonalai is, amelyek elsősorban a falu mögött húzódó kertek, gyümölcsösök közötti helyek használatára redukálják a migránsok mozgását, nyilvánvalóan jelentőségteljes, funkcionális értékű eszközök. Céljuk egyrészt az idegen tolakodó „idegenségének” elrejtése, „láthatatlanná tétele”; másrészt a migránsok másodrangú társadalmiságának „materializálása”,⁵⁸⁶ azaz térbeli rítusokon keresztül történő kifejezése.⁵⁸⁷ Ezek a technikák egyértelmű hasonlóságot mutatnak a faluban élő romákkal szemben alkalmazott korábbi stratégiákkal.

Összefoglalva az elmondottakat: a kispaládi magyar közösség az azonos kibocsátó településekről érkező, de a helyi életvilág terébe eltérő kezdeti státuszban megjelenő kárpátaljai bevándorlókkal szemben különböző – támogató vagy elutasító – lokális migrációs politikákat érvényesít aszerint, hogy a migrációban részt vevő személyek erősítik vagy gyengítik a fogadó magyar közösség társadalmi kohézióját, illetve az adott csoport településen belül kialakult korábbi szociokulturális, gazdasági, hatalmi pozícióit. A magyar etnikai részközösség az áttelepülő vagy letelepedő migránsok integrációs és

⁵⁸⁵ B.35., magyar férfi, Kispalád.

⁵⁸⁶ Appadurai 2001: 4.

⁵⁸⁷ A kispaládi mezőgazdasági idénymunkások elszigeteltségének mértékét jelzi, hogy több hónapig tartó nyári-őszi terepmunkánk ideje alatt – annak ellenére, hogy az adott időszakban, a faluban 8–10 magyar gazda foglalkoztatott egyenként minimum 2–5 külföldi idénymunkást – a falu központi köztereiben egyetlenegyszer sem láttunk külföldi munkavállalót.

mobilizációs képességét az etnikai azonosság fogalmaival ösztönzi, a gazdasági kényszermigránsokat ellenben a másság diskurzusain keresztül fosztja meg a társadalmi érvényesülés lehetőségétől.

A helyi életvilágon belül kialakult aktuális etnikumközi kapcsolatok ebben az értelemben tehát meghatározzák azoknak az informális, mikro-szintű migrációs politikáknak a természetét, formáját és erejét, amelyeket a fogadó közösség az ukrán állampolgárokkal szemben alkalmaz. Továbbá kijelölik azokat a pozíciókat, amelyeket a külföldi bevándorlók a gazdasági munkamegosztásban, s ennél fogva a céltelepülés társadalmi szervezetének egészében legitim módon be tudnak tölteni.

A külföldi idénymunkásokat alkalmazó magyar gazdák diskurzusait elemezve láthattuk, hogy a fogadó közösség – sajátos szubsztitúciós és transzformációs szabályok segítségével – a magyar–roma etnikai különbségtétel hagyományos eljárásait más etnikai csoportok tagjaira (az „ukránokra”) vonatkoztatja, ezáltal a társadalmi jelentésképzés folyamatában az „ukrán” idegen idegensége a „cigány” idegen idegenségeként tűnik fel. Az eljárás lényegéhez tartozik, hogy miközben a történetileg kialakult etnikai kategóriák bizonyos tartalmi elemeinek alkalmazása elősegíti az „ukránok” társadalmi különbségeinek kifejezését, aközben megerősíti a lokális társadalmon belül kialakult strukturális egyenlőtlenségek korábbi rendszerét is. Így a lokális szintéren belül a kárpátaljai migránsok különböző részcsoportjai integrációját vagy szegregációját megalapozó hétköznapi stratégiák egyszermind nagyon fontos, gyakorlati szerepű eszközei a magyarok és romák közötti politikai hatalom megosztásának (redistribúciójának) is.

A posztoszocialista korszakban megfigyelhető informális gazdasági stratégiák és a határra mint erőforrásra építő újszerű foglalkozási csoportok bemutatása után röviden ki kell térnem azokra a kortárs identitás- és emlékezetpolitikai gyakorlatokra is, amelyek a szimbólumok és a politikai diskurzusok szintjén mutatják be a lokális társadalom különféle részcsoportjai (kulturális, gazdasági politikai elitek és a hétköznapi cselekvők) közötti interakciókat, érték- és érdekkonfliktusokat, valamint az állam és állampolgárok viszonyában bekövetkező változásokat.

• 5. IDENTITÁS- ÉS EMLÉKEZETPOLITIKAI GYAKORLATOK A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A szovjet politikai diktatúra éveiben – amint az köztudott – a központi hatalom által ellenőrzött vidéki, helyi oktatási és művelődési közintézmények (iskola, zeneiskola, könyvtár, kultúrház, mozi) mindegyikének tevékenysége tartalmazott valamilyen agitációs, propagandisztikus vagy ideologisztikus elemet.

A vizsgált kárpátaljai falvakban az általános- és középiskolákban működő politikai iskolák, lektori csoportok, a gyerekek ideológiai nevelését szolgáló pionír- és Komszomol-szervezetek vagy akár a helyi kultúrházak agitációs brigádjainak és különböző önképzőköreinek⁵⁸⁸ a létezése már önmagában is azt bizonyítja, hogy az államszocializmus évtizedeiben a társadalmi nyilvánosság különböző szféráit szervező lokális kulturális intézmények szakmai, ismeretterjesztő és politikai tevékenysége nem különült el élesen egymástól.⁵⁸⁹

Az 1990-es évek elején az említett közintézmények belső hierarchiájában magasabb strukturális pozícióval, azaz megfelelő döntési jogkörrel és szakmai reputációval rendelkező⁵⁹⁰ falusi kulturális elitek (iskolaigazgatók, magasabb presztízsű tanárok, tanítók, kultúrházvezetők és más alkalmazottak) társadalmi összetétele – a szovjet politikai diktatúra fenntartásában

⁵⁸⁸ A rendelkezésre álló adatok szerint 1986-ban a *csatóerdői* kultúrházban összesen 17 „ön-tevékeny” csoport („Fúvószenekar”, „Drámai kör”, „Lánykórus”, „Kórus zenei kísérettel”, „Tánckör”, „Gyermektánckör”, „Művészeti olvasás”, „Bajánosok együttese”, „Énekkar”, „Disco.klub”, „Film-fotó amatőrök”, „Gyermekkórus zenei kísérettel”, „Művészeti ábrázolás: festészet és dekoratív művészet”, „Gyermekdrámai kör, kedv szerinti foglalkozás”). Ezek közül a szűkebb értelemben vett politikai propagandát két szakkör: a kultúragitációs brigád (a lokális szóhasználat szerint: „agitkult brigád”) és a művészeti agitációs brigád végezte. Mindkét csoport tagsága nagyjából a kultúrház alkalmazottaiból rekrutálódott, de a propagandamunka gyakorlati megvalósításában a helyi középiskola tanárai és Komszomol-szervezetének tagjai is gyakran bekapcsolódtak. A 12–15 főből álló csoportok résztvevői – a jelenléti jegyzőkönyvek szerint – hetente 3-4 alkalommal találkoztak, hogy összeállítsák és begyakorolják a kultúragitációs brigád műsorszámait. A rendelkezésre álló jegyzőkönyvek szerint a két agitációs brigád 1986-ban 10 hónap alatt összesen 54 próbát és 49 műsort tartott a kolhoz különféle gyár- és üzemegységeiben, mezőgazdasági vagy állattenyésztő részlegein. (Forrás: a *csatóerdői* kultúrház jegyzőkönyvei, magántulajdon.)

⁵⁸⁹ A szovjet politikai diktatúra éveiben a városi és vidéki közintézmények ideológiai funkciójának regionális, kárpátaljai jellegzetességeit érzékletes példákön keresztül mutatja be Bodnár 2015.

⁵⁹⁰ Putnam 1976.

játszott konstitutív szerepük ellenére – lényegét tekintve nem, vagy csak alig változott. A *csatóerdői* közintézmények közül – csak hogy egyetlen példát kiragadjak – a helyi középiskola 1983-ben kinevezett igazgatója az intézményt 2010-ig vezette. Az 1989. évi osztálynaplók névsora szerint az iskola 32 oktatójának majdnem a fele (14 fő) 2005-ben még az intézmény dolgozója volt; a korábbi kollektíva tagjainak nagyobb része (8 fő) szintén innen ment nyugdíjba, kisebb hányada elhunyt (3 fő), elköltözött (5 fő) vagy valamilyen egyéni oknál fogva munkahelyet váltott (2 fő). *Csatóerdőn* és a hozzá tartozó településeken a klub- és könyvtárvezetők, valamint az irányításuk alatt dolgozó alkalmazottak szintén megőrizték korábbi pozíciójukat. Az öt falu központjában működő zeneiskola igazgatója 1986-tól szintén 1999-ig látta el korábbi intézményvezetői feladatait.

Ennek nyilvánvaló oka, hogy a falusi kulturális elit nagy része nemcsak a rendszerváltás után, de előtte – a diktatúra adta keretek között – sem rendelkezett jelentősebb formális hatalommal, kiválasztódását pedig többnyire rendszerint meritokratikus szempontok határozták meg. A társadalmi közvélemény ezért az adott csoport (magasabban iskolázott, diplomás) tagjai cseréjének lényegében a posztszocialista korszakban sem tulajdonított nagyobb, szimbolikus jelentőséget. A velük kapcsolatos hétköznapi diskurzusok, utólagos visszaemlékezések főként az „erőszakot”, a „kényszert”, vagyis a kulturális elit autonómiájának és integritásának alapvető hiányát hangsúlyozza:

„Nem lehetett vezető személy, aki nem lépett be a pártba. Az igazgatónak, a tanítónak a kötél a nyakába vót, mert ha nem a pártot támogatta, akkor kirúgták. Azok már meg vótak kötve, de a pártba csak egy-kettő kellett belőlük. De kellett fejőnőbül, hogy mit beszélnek ott, kellett a sofőrök közül, hogy ott is mit beszélnek, hogy vigye a szavat oda, a traktoristák közt, a birgádba.”⁵⁹¹

Az említett csoport radikális cseréjét ráadásul erőteljesen korlátozta az a külső körülmény is, hogy a szocializmusban kialakult – szakmailag képzett, ám ideológiailag érintett – inkumbens eliteknek a helyi társadalmi mezőn belül nem voltak igazi kihívói és/vagy riválisai. Erre utal a *csatóerdői* középiskola egyik tanárával készített alábbi interjúrészlet is:

„Ugyanaz a tanító, én például, aki a pártot képviseltem, utána én ugyanúgy lettem társadalomszervezeti valaki. A tanítók 70%-a használhatatlan volt a szovjet rendszerbe’ is meg utána is. Ezek nagy része alig várta, hogy megtartsa az óráját és letegye a naplót, semmi nem érdekelt, velük nem mentek semmire. Nem volt emberanyag, nem volt más. Ki lehetett volna ott, aki tud ukránul, oroszul, vagy aki elolvas bármilyen felső utasítást?

⁵⁹¹ B.3., magyar férfi, *Bodnya*.

Ehhez azért tudni is kellett valamit. Mi voltunk egy páran, akik aktívan vótunk, akartunk valamit, mindenért lelkesedtünk és tudtunk is. Nélkülünk ezt az új dolgot se lehetett volna megcsinálni...⁵⁹²

A rendszerváltás után erre a kisszámú falusi kulturális elitre a vizsgált településeken két, egymással szorosan összefüggő törekvés volt a jellemző. Az egyik a kommunista ideológia politikai mítoszainak és tárgyiasult formáinak (a szocialista ünnepeknek, a hivatalos történelemfelfogást képviselő utca- és közneveknek, a lakosság kommunista nevelését szolgáló szovjet emlékműveknek, szobroknak, szoba- és falumúzeumoknak) a megszüntetésére, átalakítására irányuló cselekvések. A másik törekvés a „magyar” nemzeti hagyományok kitalálása,⁵⁹³ azaz a lokális és etnikai identitást tükröző emlékjelek (új köztéri szobrok, megemlékezési szertartások, évfordulók és falunapok) létrehozása. Ezek az elittevékenységek – a kelet-európai országok többségéhez hasonlóan – Kárpátalján is egy általánosabb (makroszintű) nemzetállami antikommunista kampányhoz kapcsolódtak;⁵⁹⁴ ezek egyik elsődleges célja egy posztsovjet nemzeti identitás- és emlékezetpolitika felépítése volt.⁵⁹⁵

Ebben a szimbolikus küzdelemben a korábbi vidéki nőmeneklatúra-elit is fontos és aktív szerepet játszott. A vizsgált falvakban ugyanis ennek a csoportnak a tagjai (a kolhozelnök, a párttitkár, a Komszomol-titkár és más vezető tisztségeket betöltő párttagok) a rendelkezésükre álló erőforrásokkal – kapcsolati, tudás- és pénztőkével – részt vettek a falusi kulturális elit által létrehozott civil kulturális és politikai mozgalmak megalakításában és az azok által képviselt etnikai identitásépítési projektek intézményesítésében.

⁵⁹² B.7., magyar nő, *Csatóerdő*.

⁵⁹³ Hobsbawm 1987.

⁵⁹⁴ A lengyel párhuzamokhoz lásd például: Stola 2012.

⁵⁹⁵ A folyamat lezárulásként értékelhető, hogy Ukrajna miniszterelnöke, Petro Porosenko – részben a 2013/2014 telén kirobban kelet-ukrajnai forradalom és külpolitikai konfliktus (az „orosz–ukrán” háború) hatására – 2015. április 9-én aláírta az ún. „dekommunizációs” intézkedéscsomagot, amely az ország totalitárius örökségének „lebontása” érdekében négy törvényt tartalmazott: 1. „A kommunista és a nemzetiszocialista (náci) totalitárius rezsimek elítélésének és szimbólumai propagálásának tilalmáról Ukrajnában” (a totalitárius rezsimeket elítélő törvény, № 317-VIII). 2. „A függetlenségért küzdő harcosok jogi státusáról és emlékének tiszteletben tartásáról” (a függetlenségi harcról megemlékező törvény, No. 314-VIII.). 3. „A náciizmus felett aratott győzelem megőrkítéséről a második világháborúban, az 1939–1945. években” (№ 315-VIII). 4. „Az 1917–1991-es kommunista totalitárius rezsimek elnyomó szerveinek irattárához való hozzáférésről” (№2540). Yuliya Yurchuk szerint ezek az intézkedések egyértelműen egy olyan új emlékezetpolitikai stratégia körvonalait mutatják, amely – szemben a korábbi birodalmi, militarista szemléletmóddal – a nemzeti emlékezetpolitikát transznacionális vagy globális keretekbe ágyazza. Ez az új diskurzus ugyanis már főként „az áldozatok perspektívájából tekint a háborúra, s így általában elítél minden háborút” (Yurchuk 2017: 90–91.) A szerző szerint ezt az új, európai mesternarratívát Ukrajna erőforrásként használja Oroszországgal szemben aktuális nemzet- és geopolitikai céljai legitimálásához.

Jó példa minderre a *csatóerdői „Béke”* Kolhoz elnökének, *Bara Endrének* a posztoszocialista korszakban játszott szerepe, aki 1989-ben az elsők között vett részt a régió legelső magyar érdekvédelmi szervezetének, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (=KMKSZ) helyi alapszervezetének létrehozásában, munkájának támogatásában. A *csatóerdői* alapszervezet egyik tagja minderre a következőképpen emlékezett vissza:

„Ki más tudta volna megszervezni ezeket a civil szervezeteket, ha nem a régi elit? Nálunk az öregnek [*Bara Endrének*] még a rendszerváltás után is olyan nagy volt a tekintélye, mint elnöknek, meg félték is tőle. Ha az öreg azt mondta, hogy KMKSZ-gyűlés lesz, mert megszervezzük a KMKSZ-t, akkor az emberek eljöttek, a kolhozisták, kész. És az öreg is ott fellépett, akkor válasszuk meg ezt elnöknek, azt bizottsági tagnak stb. A pódiumon nem lépett fel, de eleinte ű adta a tanácsokat...”⁵⁹⁶

Ugyancsak a *csatóerdői* kolhozelnök nevéhez fűződik a legelső – regionális szinten is jelentős – nemzetiségi emlékhely létrehozása. Az ő kezdeményezésére állították vissza 1989. július 16-án *Darnó* határában az ún. Turul-emlékművet (lásd 8. melléklet). A szobor első, eredeti változatát 1906-ban közadakozásból hozták létre a település határában, amit 1945 tavaszán a szovjet hatóságok leromboltak. Az emlékmű a Rákóczi-szabadságharc első győztes csatájának, valamint az 1703. július 14–16-i tiszai átkelés mozzanatának állított emléket. A nyolcvanas évek végén indított beruházás megvalósításához, valamint a szobor elkészítéséhez szükséges teljes pénzügyi támogatást a „*Béke*” Agrárcég Kolhoz biztosította; a hivatalos engedélyek megszerzésében szintén a *csatóerdői* kolhozelnök játszott kulcsfontosságú szerepet. Az egyik általam megkérdezett személy szerint mindez hozzájárult ahhoz, hogy az elnök a megváltozott politikai, társadalmi miliőben is konszolidálni tudta korábbi hatalmi pozícióit:

„Az elnök a saját részéről egy reálpolitikus volt, tudod. Ő gondolkodott előre is. Ő látta, hogy mi fog következni, látta a lanyhuláson. Brezsnyev, később Gorbacsov elengedte a gyeplőt, akkor lazulás jött, és *Bara* azt látta, és gondolta, hogy a faluba csinálni kell valamit, hogy a pozíciója megmaradjon. Így csinálta ezt az emlékművet is...”⁵⁹⁷

Az elmúlt három évtizedben ez az emlékhely a kisebbségi politikai érdekvédelem intézményesülésével a kárpátaljai magyar (regionális) elit identitáspolitikai törekvéseinek az egyik legfontosabb, szimbolikusan felértékelt színterévé vált. Itt szervezték meg és szervezik meg mai is minden évben

⁵⁹⁶ B.39., magyar férfi, *Csatóerdő*.

⁵⁹⁷ B.3., magyar férfi, *Bodnya*.

a kárpátaljai magyarság összetartozását demonstráló Turul-ünnepséget, amelynek 1991-től – vezető tisztségéből való leváltása után is – a *csatóerdői* kolhozelnök rendszeresen az egyik prominens szereplője, illetve díszvendége volt. Az elnöknek az emlékmű felállításáért mint „a kárpátaljai magyar kisebbség identitástudatásának megőrzéséért” tett erőfeszítéseit 2009-ben a Magyarok Kijevi Egyesülete „Etelköz Díj”-jal ismerte el.

A rendszerváltás után a régi nómenklatúra-elitnek – az etnikai identitáspolitika újrafogalmazása mellett – a szovjet időszakban betiltott, illetve működésében jelentősen korlátozott helyi vallási-felekezeti közösségek újjászervezésében is aktív szerepe volt. *Csatóerdőn* például a régi kommunista párt és szocialista tömegszervezetek több tagja (párttitkár, Komszomol-titkár, TIT-titkár, szakszervezeti elnök stb.) csatlakozott a helyi református gyülekezethez, ahol az egyházszervezeti hierarchián belül a rendszerváltás utáni első évtizedben meghatározó pozíciókat (presbitériumi tag, pénztárnok, kurátor, könyvelő stb.) foglaltak el. A tradicionálisan vallásos családok többsége a régi nómenklatúra-elitnek ezeket a törekvéseit – kezdetben legalábbis – megvetéssel fogadta; a szakrális, vallási intézményeken belül elérhető szimbolikus javak (presztízs, megbecsülés, rang) privatizációjára irányuló törekvésekről többen jelenlegi is elítélően beszélnek a faluban:

„Itt van például *M. Miklós*,⁵⁹⁸ aki a *csatóerdői* kolhoz Komszomol-elnöke vót. Amikor pártember vót, a legjobban akkor kalapált, amikor harangoztak, most meg amikor harangoznak, fut a templomba... az ilyen egy aljas féreg... vagy a másik, az egyház gondnoka... az is pártember vót. Sohse vót templomba, most ú az első, na, őszintén megmondva az ilyenekér' nem megyek... mer' utálok őket. Amikor a templomot megnyitották, akkor ezek mind, ki vagyok, én vagyok, rendezkedtek – azt hitték, akkor nekik is leesik valami...”⁵⁹⁹

⁵⁹⁸ Fiktív név.

⁵⁹⁹ B.14., magyar férfi, *Csatóerdő*.

5.1. Szimbolikus térfoglalás és a történelmi „múlt” konstrukciója a posztszocializmusban

A régi (államszocialista) falusi kulturális elit, valamint a korábbi politikai-hatalmi elit a kilencvenes évek első felében tehát – a fent elmondottak alapján – közösen végezte az új (posztszocialista) nemzeti, vallási identitás- és emlékezetpolitikai programok megvalósítását. E törekvéseknek a kezdetektől egyik meghatározó eleme volt a település nyilvános tereinek a szimbolikus és fizikai visszafoglalása.

A posztszocialista korszakban egy ilyen rituális cselekvés emlékét őrzi a *Csatóerdő* központjában, vagyis a falu főterén 1968-ban felállított Lenin-szobor eltávolításának, ledöntésének mozzanata is. Ezt a szimbolikus tértranszformációs aktust a továbbiakban két különböző társadalmi csoporthoz tartozó személy (egy falusi értelmiségi és egy szakmunkás) narratíváin, visszaemlékezésein keresztül mutatom be.

Az első elbeszélő a *csatóerdői „Béke”* Kolhoz egyik olyan vezető tisztségviselőjétől származik, aki falusi értelmiségiként az 1990-es években a helyi civil kezdeményezéseknek, vagyis a kárpátaljai magyarok etnikai, kulturális, nyelvi, felekezeti jogaiért küzdő mozgalmaknak az egyik meghatározó szereplője volt. Építész-mérnökként a második világháború és a sztálinizmus áldozatainak több emlékművet tervezett és állított (*Csatóerdő*, 1990; *Darnó*, 1995), rendszeresen részt vett a magyar nemzeti-történelmi ünnepek és megemlékezések szervezésében; ezenkívül – a *bodnyai* református egyház gondnokaként – kezdeményezője volt Kárpátalja egyik első református parókiája felépítésének (1992) is.

*J. Miklós*⁶⁰⁰ 1936-ban született *Bodnyán*, paraszti eredetű, nagygazda családban. 10 éves volt, amikor 1946-ban a szovjet hatóságok szüleit és nagyszüleit „kulák”-nak minősítették. A család teljes vagyonát (erdő- és földterületeit, tanyáját, ingatlanjait) elkobozták, ezt követően kitelepítették őket egy 7 km-rel távolabbi faluba. A helyi kolhozban – gazdagparaszti származása miatt – nem kaphatott munkát, így 15 évesen átmenetileg a vízügyi hatóságnál dolgozott, ahol a rendszer más „osztályellenségeivel” – vallási üldözöttekkel: papokkal, lelkészekkel, betiltott kisegyházak tagjaival⁶⁰¹ és

⁶⁰⁰ Fiktív keresztnév.

⁶⁰¹ A szovjet politikai diktatúra éveiben az illegálisan működő kisegyházak – baptisták, adventisták, pünkösdisták, evangelisták stb. – közül a hatósági megtorlásoktól talán a Jehova tanúi szenvedtek a legtöbbet. Ezt jól érzékelteti a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége Állambiztonsági Minisztériuma által Sztálinnak írt jelentés is, amelyben a következő szerepel: „Abból a célból, hogy az országot megtisztítsák a jehovista mozgalom földalatti szovjetellenes tevékenységétől, az SZSZKSZ Állambiztonsági Minisztériuma szükségesnek tartja, hogy a Jehova-szekta vezető résztvevőinek letartóztatása mellett kitelepítse Ukrajna és más köztársaságok határain túlra a Jehova tanúit az irkutszki és a tomszki területekre. Összesen kitelepítés alá került 8576 fő (3048 család).” (Bondarchuk

másokkal – együtt fizikai munkásként dolgozott. A katonaság után alkalmi (mezőgazdasági) munkákból élt, majd 1963-tól a kolhoz építőbrigádjába került, ahol először segédmunkás, nem sokkal később pedig munkacsoport-vezető lett. Származása miatt 1968-ig (32 éves koráig) nem tanulhatott, ekkor kezdte el a Lembergi Építészeti Technikumot. Ezt követően nevezték ki a *csatóerdői* kolhoz építőbrigádjá, később a helyi téglagyár vezetőjének. A rendszerváltásig a kolhoz szakemberei, vezető pozíciót betöltő tisztségviselői közül egyedül ő nem lépett be a kommunista pártba,⁶⁰² végül 1980-ban – a kolhozelnökkel kialakult személyes konfliktusa miatt – elhagyta a *csatóerdői* kolhozot, és a nagybaktai Állami Mezőgazdasági Kísérleti Állomás építésze lett.

Ezek a nukleáris epizódok⁶⁰³ azért fontosak, mivel a nevezett személy élettörténeti elbeszélésének két nagyon hangsúlyos narratív eleme van: az egyik a politikai üldöztetés kontextusában megjelenő személyes és családi tragédiák, vagyis az áldozati önbemutató, a másik a politikai, erkölcsi ellenállás (az antikommunista ellenzékiesség) elbeszélése. Ebből a szempontból lényeges, hogy a faluban felállított Lenin-szobor eltávolításának története – az élettörténeti narratíván belül – ez utóbbi diskurzus részeként hangzott el:

2009: 46.) Az ún. „Északi” deportálási akció keretében 1951-ben csak Nyugat-Ukrajnából közel 2000, magát Jehova tanújának valló személy családját száműzték Szibériába (uo.). Közülük minden valószínűség szerint nem egy volt olyan, aki a mai Kárpátalja területéről származott.

⁶⁰² A szovjet hatóságok által elkövetett fizikai erőszak- és bűncselekmények a vidéki, falusi népesség 1945 utáni életformaváltásának (a paraszti magántermelés kollektivizálásának, iparosításának és urbanizálásának) egyik fontos motíváló tényezője volt, amit a hivatalos szervek, illetve azok képviselői a megszállt kelet-közép-európai országokban általánosan elterjedt módszerként alkalmaztak. Lásd például: Horváth – Ö. Kovács 2015; Ö. Kovács 2012.

A második világháború után ezek a bűncselekmények – ezen belül különösen a lakosság többségét kitevő nők ellen elkövetett nemi (szexuális) erőszak – a helyi népesség körében a kommunista rendszerrel szembeni erkölcsi, morális ellenállás egyik fontos tényezője volt. Ezt tükrözi egyébként az említett interjúalannal, *J. Miklóssal* készített élettörténeti interjú is. Ebben a szovjet megszálló csapatoknak a civil lakosság – a konkrét esetben: a beszélgetőpartner családja – ellen elkövetett kegyetlenségei nagyon hangsúlyos, de a társadalmi nyilvánosság előtt mélyen eltitkolt (elmondhatatlan, ki nem beszélhető) traumaként jelenik meg: „Nem mondhatom el a családi dolgokat, de annyit elmondhatok még röviden, hogy a szovjetek konfiszkáltak bennünket. Anyámat levágták a fődre, hanyatt vágták. És akkor, akit mondtam neked, a két milicista, úgy, ahogy Krisztust megfeszítették, a betonra lefektették, és ráléptek a lábára és... hát... tudod, mit tettek vele... Ezért nem írtam bele soha a pártba.” (B.4., magyar férfi, *Bodnya*.) A recens hazai történettudományi kutatások a jelenséget – sajnálatos módon – elsősorban a háború kontextusában tárgyalják; a szovjet politikai diktatúra kiépítésének későbbi évtizedeiben (a „békeidőben”) elkövetett nemi (szexuális) abúzusokat és azok társadalmi hatásait a szakirodalom nem, illetve alig érinti. Lásd Pető 2018.

⁶⁰³ McAdams 1988: 133.

„A rendszerváltás ugye már megtörtént, akkor már lehetett, már vót olyan hely, ahon levették a szobrokat. De a szőlősi járásba még hozzá se mertek nyúlni. Nekem két krán vót a kezem alatt, mondom az egyiknek, hogy holnap reggel öt órára legyél ott... De látom, hogy ez úgy húzódozik, és reggel nem jött el ez az ember. Elmentem a *nevetlen falusi kolhozelnökhöz*, mondom neki, errül és errül van szó, ha akarod, részt veszel, ha akarod, nem, de kell a kránod. K. Endre vót a krános, azt mondja, eridj el hozzá, mond meg, hogy én engedtem, fizesd meg. Mondom a fiúnak, hogy nesze, itt van 250 rubel, de hónap reggel legyél ott. Mert mondom, ha véletlenül az enyém [a markológépen dolgozó munkásom] nem jön meg, akkor neked kell hozzányúlni. Hát képzeld el, az enyém nem jött el. Féltek levenni a szobrot. Ugyanaz történt, mint először. De én mondom, hoztam magammal az embereimet, egy párat odaállítottam, láttam, hogy 5 óra 5 perc, még mindig nincs itt az emberem, mondom K. Endrének, állítsd befele [a munkagépet]. Én felmentem, ugyancsak a kötelet a nyakába tettem, már akkor könnyű vót széjjelszedni, mert ismertük a módszert. Mert mindig is gyűlöltem a rendszert. Azt mondja a krános, hogy bánjak vele, a szoborral? Mondom, úgy, hogy törjön összefele minél jobban. Kivittük a tanyára, miliciakocsival vittük el. Leszedtük, lepucoltuk, oszt kész vót. Nah, megtörtént, mindenki rettegett, hogy hát mi lesz ebbül, de nem lett belőle semmi.”⁶⁰⁴

A részletgazdag elbeszélést nevezhetjük az egyéni politikai hősiesség és bátorság narratívájának. Az esemény főszereplője itt nem az emlékmű, hanem maga az elbeszélő, aki a szövegben önmagát cselekvő, kezdeményező, szabad individuumként, a falu társadalmát pedig a hatalomnak kiszolgáltatott közegként, passzív, korlátozott, bátortalan szereplőként jeleníti meg. A szobor fizikai megsemmisítése, tudatos lerombolása és összetörése, majd – amint az más interjúkból kiderül – rituális eltemetése a kolhoz egyik trágriadombján a diktatórikus hatalom mindenhatósága elleni lázadás, gyűlölet nagyon erőteljes, emotív erővel nyomatékosított gyakorlata. Egy személyes bosszú története, amelynek keretében a diktatúra egykori áldozata, a származása miatt sokat szenvedett, elnyomott politikai individuum revánsot vesz. Vagy legalábbis az önkényuralmat jelképező monumentum – ezen keresztül pedig a történelmi múlt – minden maradványának, nyomának radikális eltörlésével megpróbálja elmélyíteni az idő különféle aspektusai (a múlt és a jelen) között meglévő távolságot.

A másik elbeszélő, B. *Bálint*⁶⁰⁵ 1943-ban született *Nagypálfalván*, szegény családban. Édesanyját hamar (9 évesen) elvesztette, apja elköltözött, így az árván maradt gyereket a nagyszülők nevelték fel. Az általános iskola befejezése után

⁶⁰⁴ B.14., magyar férfi, *Bodnya*.

⁶⁰⁵ Fiktív keresztnév.

(1958), 15 évesen már kolhoz munkás lett. A nagyapja műhelyében segédként dolgozott, ott tanulta meg a kovácsmesterséget, amit 15 éves korától nyugdíjazásáig (2006-ig) a helyi kolhoz különböző üzemegységeiben – kezdetben a *nagypálfalvi* traktorparkban, majd a *nagypálfalvi* téglagyárban, később a *csatóerdői* téglagyárban, végül pedig a *bodnyai*, a *darnói* állatfarm kovácsműhelyeiben – mindvégig gyakorolt. Az említett személy a szovjet politikai diktatúra éveire – a fenti elbeszélő perspektívájától, interpretációs horizontjától eltérően – már sokkal inkább egyfajta depolitizált élettörténeti perspektívából tekint vissza. („B. S: A mindennapi életébe mennyire szólt bele a párt? B. *Bálint*: Mi meg se éreztük. Abszolút nem. Én, ugyi pártonkívüli is vótam mindég is. A mi ügyünkbe nem szóllott bele [a párt, a hatalom]. Dógoztunk, igyekeztünk mindig becsületesen dógozni, úgyhogy nem vót összefüggés.”)

28. kép. a) Fialat pár esküvői fotója V. I. Lenin szobránál (1980).⁶⁰⁶ b) A „II. Rákóczi Ferenc és hős kurucai (1703)” című emlékmű a ledöntött Lenin-szobor helyén (2012)⁶⁰⁷

Élettörténeti elbeszélésének középpontjában ennek megfelelően nem a politika, hanem a munka világa áll, ami számára a szocializmusban a gyermekkori szegénységgel szemben az egzisztenciális biztonság érzetét, a viszonylagos jólét és a társadalmi mobilitás lehetőségét biztosította (önerőből házat épített, gyermekét taníttatni tudta, paraszti származású szüleihez képest státuszt

⁶⁰⁶ A fotót készítette: a „Béke” Kolhoz. Lelőhely: Mikószegi Falumúzeum.

⁶⁰⁷ A fotó a szerző felvétele (2018).

váltott: iparos lett). Ennek megfelelően a Lenin-szobor eltávolítását – szemben az előző interjúalany narratívájával – nem politikai hőstettként, hanem sokkal inkább egyfajta társadalmi normasértésként interpretálja:

„Emlékszek, amikor a Lenin-szobrot traktorral letépték a hogyhijákrul [a talapatáról] egyik hajnalba’, és akkor elvitték Bodnyára a ganédombra. Ott vót nem is tudom, meddig. Mit lehetett szóllani? Azt nem lett vóna szabad megcsinálni. Mindegy, hogy rendszerváltás vagy nem rendszerváltás, annak a szobornak békit kellett vóna hagyni. Vagy ha le is akarták venni, el is akarták tüntetni, az az ember nem érdemelte meg, hogy a ganédombra lökjék a szobrárt. Akkor el kellett vóna vinni valahova múzeumba, vagy mit tudom én, hova elhelyezni, oszt kész. Az egy olyan szimbólum vót, hogy az azért lett odatéve, hogy képviselje a népet. Nem? Én így fogom fel, az én elmém szerint. Az nem ezt érdemelte. Ezt nem az emberek akarták, aztat a vezetőség csinálta, amikor letépték onnan, a fő konkoly, aki ott vót, az építészmétnök vót. Nem ment hozzá senki, egyetlen egy személy se a falubul, hogy a szobrot tépjétek le onnan. Én merek veled fogadni, hogy senki nem ment hozzá...”⁶⁰⁸

Az elbeszélő az emlékmű eltávolítását („letépését”) a faluközösség akaratával szemben álló cselekedetként értelmezi, amit a posztszocialista kulturális elit (a „vezetőség”) önkényes, ezáltal amorális, illetve bántóan tiszteletlen, agresszív tetteként mutat be. A szöveg érdekessége, hogy az elbeszélő számára az egyszerű emberek (a „nép”) érdekeit nem a nevében fellépő posztszocialista kulturális elit, hanem az egykori munkásmozgalom vezető személyisége, Lenin képviseli. Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a „nép”, a „proletariátus” vagy a „munkásosztály” uralma a kommunista propaganda egyik legismertebb, legáltalánosabban elterjedt narratív toposza volt.⁶⁰⁹ A falu főterén felállított Lenin-szobor a rendszerváltás előtt ráadásul a kolhoz munkások számára kötelezővé tett politikai rendezvények (az évenként ismétlődő párt- és beszámológyűlések, felvonulások, iskolai tanévnyitó és tanévzáró ünnepségek, Komszomol-esküvők stb.) egyik legfontosabb és legpopulárisabb színhelye volt. Az itt megtartott, ismétlődő megemlékezési rituálék az 1970-es évek második felétől fokozatosan illesztették be az állampárt politikai szimbólumait a település tradicionális térstruktúrájába. Érthető tehát, hogy néhány évtized alatt az adott emlékmű – amint azt a fenti elbeszélés is tükrözi – a kollektív és személyes emlékezetnek, illetve az ezekhez kapcsolódó hétköznapi narratíváknak és identitásépítési gyakorlatoknak egyik fontos elemévé, illetve azok térbeli kifejeződésévé alakult át és maradt fent a rendszerváltás utáni években is (lásd 28. kép).

Mindazonáltal a posztszocialista helyi kulturális elit – a regionális kisebbségi politikai-kulturális elitekkel közösen – 1990 és 2013 között összesen 17

⁶⁰⁸ B.14., magyar férfi, *Csatóerdő*.

⁶⁰⁹ Valuch 2002: 224.

új emlékjelet: 6 emléktáblát, 5 nagyobb köztéri szobrot vagy emlékművet, 4 keresztet, 2 kopjafát hozott létre a vizsgált öt településen. Ezek – az előzetes kutatási tapasztalatok szerint – tartalmi-szemantikai szempontból négy, egymáshoz képest hierarchikus elrendezésű identitás- és emlékezetpolitikai diskurzust képviselnek:

a) Az első egy erőteljes antikommunista beszédmód, amely a második világháború és a politikai elnyomás áldozataival (bebörtönzött, sztálini lágerrekbe száműzött papokkal, hadifoglyokkal, „málenkij robot”-ra elhurcolt civil lakossággal) kapcsolatos emlékezetpolitikai tevékenységeket foglalja magába. Az ide sorolható emlékművek – mivel azok nem a bűnösökre, vagyis magukra az önkényuralmi politikai rendszerekre, hanem rendszerint az áldozatokra és azok egyéni szenvedésére, történelmi traumáira emlékeztetnek – a totalitárius, autokrata politikai rezsimeket alapvetően történeti, azaz a jelennel ellentétesen konstituálódó időszakokként mutatják be és örökítik meg.

b) A másik a nemzeti-etnikai identifikáció kiépítését szolgáló örökségesítő gyakorlatok. Ezek a magyar történelem kiemelkedő periódusait és eseményeit (államalapítás, nemzeti függetlenségi törekvések és forradalmak [1703–1711, 1848] helyezik előtérbe, ezen keresztül pedig a nemzeti identitás történeti kontinuitását, valamint a kárpátaljai magyar kisebbség és az anyaország kulturális, történelmi, politikai összetartozásának erőteljes artikulációját végzik.

c) E két domináns diskurzus „alatt”, mezoszinten helyezkednek el a lokális identitás megszerkesztését szolgáló szimbolikus térfoglalási projektek. Ezek többsége a vizsgált településekről elszármazott neves személyiségek (írók, tudósok, közéleti szereplők, politikusok) emlékezeti kanonizációjára irányulnak. Jellemzőjük egyfajta normativitás: a követendő, példamutató, hősies cselekedetek – végső soron a „jó” és „rossz” életpályák, a „dicső” és „méltatlan” ősök – imaginációit jelenítik meg vagy fejezik ki metaforikus eszközökkel.

d) A posztzocialista kulturális elit identitáspolitikai diskurzusai között a legmarginálisabb szerepet a vallási, szakrális (kegyeleti) emlékjelet- és térképzési gyakorlatok képezik. Ennek ellenére a vizsgált falvakban – főként a vallási közösségek tagjai kezdeményezésére – néhány olyan szakrális emlékhelyet (*csatóerdői* római katolikus Szűz Mária-szobor, görögkatolikus temetői kereszt, valamint a *darnói* római katolikus emlékkereszt) is létrehozta, amelyek a nyilvános terek vizuális szakralizációjának⁶¹⁰ és privatizációjának nagyon fontos mozzanatát képviselik. Ezeket a társadalmi cselekvéseket – az eddigi kutatási tapasztalatok szerint – elsősorban az adott helyi vallási kisközösségek (református, római és görögkatolikus felekezetek) közötti hatalmi viszonyok, dominancia- és presztízsharcok láthatóvá tételének gyakorlataként írhatnánk le.

⁶¹⁰ A nyilvános helyek és az épített környezet szakralizációjának („sacralisation of public spaces”, „sacralization of architecture”) szemléletes empirikus példáit mutatja be Lucyna Przybylska a posztzocialista Lengyelország kontextusában: Przybylska 2014, 2015.

Ez a négy átfogóbb elit-diskurzus mindazonáltal megfeleltethető a történelmi tudat (historical consciousness)⁶¹¹ négy különböző megjelenési formájának is, hiszen az első (a) a történelmet mint megszakítotttságot, a második (b) a történelmet mint folyamatosságot, c) a harmadik a történelmet mint példamutatást, d) az utolsó pedig a történelmet mint szakralizált időt reprezentálja bizonyos hétköznapi intézményes mnemotechnikai gyakorlatokon keresztül.

A vizsgált falvakban az első két diskurzus – vagyis a nemzeti és etnikai emlékhelyek – reprodukciója alapvetően két civil szervezet, a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége (MÉKK), valamint a néhány *csatóerdői* értelmiségit (15 fő) tömörítő, 2000-ban alapított Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület (MZSKE) tevékenységéhez fűződik.

Ebből a szempontból lényeges, hogy az előbbi, regionális szintű érdekvédelmi szervezet (a MÉKK) vezetője maga is a vizsgált települések egyikéből származik (*Darnó*ban született), és az elmúlt három évtizedben a kárpátaljai magyar településeken megvalósított nemzet- és emlékezetpolitikai projektek (utcanév-átnevezések, emléktábla- és szoborállítási szertartások, történelmi megemlékezések) egyik kulcsszereplője volt. Az említett személy a kárpátaljai regionális kisebbségi eliten belül az ún. multipozicionális kulturális elithez⁶¹² tartozik. Vagyis egyszerre több formális, szervezeti pozíciót tölt be; az általa irányított különféle intézmények és redisztribúciós hálózatok segítségével pedig hatékonyan végzi a külső, főként magyarországi erőforrások (politikai, társadalmi és pénztőke) megszerzését, elosztását és cseréjét. Ez a stratégia rajzolódik ki egyéni életpályájából is, hiszen – egyebek mellett – az első kárpátaljai kisebbségi magyar érdekvédelmi szervezet, az 1989-ben létrehozott KMKSZ egyik alapító tagja, 1989–1993 között a szervezet titkára volt. 1993-tól mindmáig a MÉKK elnöke, ezzel (1998-tól) párhuzamosan a Kárpátaljai Vállalkozásfejlesztési Központ elnöke. 2004–2009 között az UMDSZ alelnöke, 2008–2009-ben az Unió Kárpátaljai Jótékonyági Alapítvány elnöke, 2008-tól a Kárpátaljai Magyar Művelődési intézet igazgatója. Emellett – az előbbiekkal egy időben – két cikluson keresztül (1992–1994 és 2006–2010 között) a Kárpátaljai Megyei Tanács, egy alkalommal (1992–1994) az Ungvári Városi Tanács választott képviselője volt. 2006–2010 között a Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fórumának (KMKF) tagja. Ezenkívül számos szakmai testület vezető tisztségviselője (pl. a Szolyvai Emlékpark Bizottság elnöke, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia elnökségi tagja). 1999-től szülőfaluja, *Darnó* díszpolgára, ahol 1999–2015 között a helyi (Árpád-házi Szent Erzsébet) római katolikus templom építését felügyelő bizottság elnöke volt. Emellett napjainkban az említett egyházközség megválasztott világi elnöke is.

⁶¹¹ Rüsen 1999.

⁶¹² A kifejezés Lengyel György „multipozicionális gazdasági elit” fogalmának egyfajta adaptációja, aki az adott terminust eredetileg egy másik történelmi periódus és közeg – a Horthy-korszak makrogazdasági befolyással rendelkező nagyvállalati vezetői, vagyonos csúcsteljei – cselekvéseinek leírására dolgozta ki (Lengyel 1993).

15. táblázat. Posztszocialista emlékjelek és azok típusai Csatóerdőn és a szomszédos településeken (1990–2013)⁶¹³

Település neve	Emlékjel tárgya/témája	Emlékjel típusa ⁶¹⁴				Avatás időpontja	Emlékelállító szervezet
		ET	Sz/E	K	F		
Csatóerdő/Bodnya	A második világháború és a sztálinizmus áldozatainak köztéri emlékműve (a)		+			1990	KMKSZ
	Millenniumi emléktábla (b)	+				2000	MZSK
	Kiss Ferenc (1928–1999) irodalomtörténész, a falu szülőtte (c)	+				2001	MÉKK, MZSKE
	Komáromy András (1861–1931) levéltáros, irodalomtörténész (c)	+				2002	MÉKK NJSZ, MZSKE
	II. Rákóczi Ferenc és hős kurucai (1703) (b)		+			2003	MEÉK, MZSKE, Csatóerdői Polgármesteri Hivatal
	Emléktábla Magyarország egykori földművelésügyi miniszterének, György Endrének, aki Csatóerdőn kastélyt épített (c)	+				2003	A képtár vezetője
	Temetői kereszt (d)				+	2010	MZSKE, görögkatolikus hívek
Szűz Mária-szobor (d)		+			2007	Kónya Attila (magánszemély), Archimandrit István (ortodox pap)	
Darnó	Emlékmű a sztálinizmus és a második világháború <i>darnói</i> és <i>mikószegi</i> áldozatainak tiszteletére (a)		+			1996	Dupka György, a helyi önkormányzat
	Milleneumi kopjafa az óvoda udvarában (b)			+		2000	
	Rákóczi-szobor (b)		+			2005	MÉKK
	Kökörcsényi Pál, egykor elítélt görögkatolikus lelkész emléktáblája (a)	+				2006	MÉKK, MZSKE
	Bay Mihály és Bay István (apa és fia) egykori kuruc diplomaták emléktáblája a <i>darnói</i> református templom falán (c)	+				2006	MÉKK MZSKE
Római katolikus emlékkereszt az 1945–1956 között elhurcolt kárpátaljai római katolikus hitvalló papoknak, az első és második világháború áldozatainak és a történelmi egyházak áldozatainak (a)				+	2013	Közadakozásból a hívek	
Mikószeg	Árpádsávos kereszt a millennium tiszteletére (b)				+	2000	MÉKK
	Kopjafa emléktáblával az 1717-es tatár betörés áldozatainak emlékére (b)			+		2007	MÉKK
Vápa-hát	(a) Emlékmű a sztálinizmus és a második világháború áldozatai tiszteletére (a)		+			2007	MÉKK, MZSKE

⁶¹³ Saját szerkesztés.

⁶¹⁴ Az emlékjelek típusainál használt jelzések: ET = emléktábla, Sz/E = szobor vagy emlékmű, K = kopjafa, F = kereszt, feszület.

A rendelkezésre álló adatok szerint (lásd 16. táblázat) 1989 és 2011 között a kárpátaljai magyarság három meghatározó érdekképviselői szervezete, a KMKSZ, az UMDSZ, valamint a MÉKK⁶¹⁵ és annak különböző (megyei, járási és falusi) szintű szervezetei a Kárpátalja magyarok által lakott régióban összesen 67 emlékjelet (emléktáblát, szobrot, kopjafát, emlékpartok, szoba- és emlékmúzeumot) állított és legkevesebb 208 megemlékezést tartott.⁶¹⁶ E köztéri emlékművek 52,2%-a, a rituális megemlékezési gyakorlatok pedig mintegy 71,62%-a a honfoglalástól a kiegyezésig (895–1867) terjedő történelmi periódusnak, azaz a „távoli” (abszolút) történelemnek, nem pedig a „közeli”, megélt időnek és történelmi tapasztalatoknak állított emléket.⁶¹⁷

⁶¹⁵ A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) 1989-ben, az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség (UMDSZ) 1991-ben, a Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége (MÉKK) 1993-ban jött létre.

⁶¹⁶ Az 1989 utáni kárpátaljai emlékművesítési gyakorlatokat átfogó módon rendszerező adatbázis vagy az adott mnemotechnikai stratégiákat módszeresen elemző társadalomtudományi kutatás – tudomásom szerint – eddig nem született. A témát érintő forrás- és alapkutatások hiányában a fenti adatokat a KMKSZ, az UMDSZ és a MÉEK eseménykrónikáiból gyűjtöttem ki. Ezek a források azonban több olyan módszertani problémát is felvetnek, amelyek megnehezítik az adott szervezetek emlékművesítési gyakorlatainak komparatív elemzését. Egyrészt az eseménykrónikák – feltételezésem szerint – nem teljes körűek, látható módon általában csak a legkiemelkedőbb emlékjelállítási ceremóniakat és megemlékezési szertartásokat tartalmazzák. Másfelől az adott szervezetek eltérő időben jöttek létre, ily módon az általuk vezetett nyilvántartások a szimbolikus térfoglalási gyakorlatok különböző hosszúságú periódusait reprezentálják. Ennél is komolyabb problémát jelent azonban az a körülmény, hogy az egyes szervezetekre – ez különösen igaz az UMDSZ-re és a MÉKK-re – nagyon erős intézményi, hálózati összefonódás a jellemző. Mindez sok esetben megnehezíti az egyes emlékművesítési praxisok és megemlékezési szertartások aktorok szerinti különválogatását, felosztását, elkülönítését. A rendelkezésre álló adatok feldolgozásakor azt a módszertani megoldást követtem, hogy az eseménykrónikákban szereplő megemlékezések és emlékjelállítások közül csak azokat vettem figyelembe, amelyek esetében konkrét, szövetszerű utalást találtam az adott alkalom (szoboravatás, ünnepség, fesztivál, falunap stb.) hivatalos szervezőire (UMDSZ, MÉKK). Ezzel az eljárással ugyanakkor – kétségtelenül – számos olyan rendezvény, megemlékezés nem kerülhetett be az elemzett adatbázisba, amelyek megvalósításához az említett intézmények valamelyike hozzájárult, anyagi és egyéb erőforrást, infrastrukturális hátteret biztosított. Az általam készített lista tehát, ebből a szempontból korántsem teljes körű. Úgy vélem azonban, hogy a jelenség általánosabb (tendenciózus) jellegzetességeinek elemzéséhez és megértéséhez a rendelkezésünkre álló adatok így is – az adatbázis hiányosságai ellenére – többé-kevésbé megfelelő támpontokat biztosítanak.

⁶¹⁷ A kárpátaljai magyar kisebbségi elit „hivatalos” (kanonizált) történelmi reprezentációja és a hétköznapi cselekvők vernakuláris („népi”) emlékezete ugyanannak a történelmi valóságnak, a régió és a vidék 20. századi múltjának természetesen nem azonos elemzési szintjeit képviselik. A két narratívát nagyon különböző ismeretelméleti státusszal (érdekekkel) rendelkező aktorok hozzák létre, eltérő kulturális logikák mentén, ami nagyon gyakran – ahogyan azt az általam ismertett hétköznapi példákból is láthattuk – egymással szembenálló történelemképek kialakulásához vezet, ellentétes emlékezeti stratégiák létrejöttét eredményezi. Ezek néhány általánosabb, strukturális jellemzőjét foglalta össze S. Varga Pál, aki szerint a történettudomány a megismerés karteziánus modelljén, azaz alany és tárgy viszonyán, az emlékezet ellenben a benne-lét módusán,

16. táblázat. A kisebbségi magyar politikai elit emlékművesítési gyakorlatai Kárpátalján 1989–2011 között⁶¹⁸

A reprezentált történelmi időszak	Megemlékezési rituálék, emlékünnepek				Szobrok, emléktáblák, emlékjelek			
	KMKSZ	UMDSZ/ MÉKK	Összesen		KMKSZ	UMDSZ/ MÉKK	Összesen	
			N	%			N	%
A honfoglalástól a mohácsi csatáig (895–1526)	21	11	32	15,38	4	5	9	13,43
A mohácsi csatától a reformkorig (1526–1799)	19	11	30	14,42	7	11	18	26,8
A reformkortól a kiegyezésig (1800–1867)	58	29	87	41,82	5	3	8	11,94
A kiegyezéstől az I. világháború végéig (1867–1918)	0	6	6	2,88	0	3	3	4,47
A két világháború közötti időszak (1918–1940)	1	0	1	0,48	0	2	2	2,98
A második bécsi döntéstől a II. világháború végéig (1940–1945)	13	5	18	8,65	10	3	13	19,4
A II. világháború végétől a rendszerváltásig (1945–1989)	16	18	34	16,34	2	12	14	20,89
Összesen	128	80	208	100	28	39	67	100

Az új emlékezhelyek (les lieux de mémoire-ok)⁶¹⁹ létrehozásán kívül a kisebbségi elit új identitáspolitikai gyakorlatai az államszocializmusban létrehozott szimbolikus terek átalakításában, átértelmezésében, részleges vagy teljes lerombolásában öltöttek testet. Jó példa erre – a szocialista korszak emlékezetpolitikai törekvései kapcsán már bemutatott – falumúzeum poszt-szocialista átszervezése, átalakítása is.

A *mikószegi* falumúzeum csupán a kilencvenes évek végén került át önkormányzati tulajdonba. Ez idő alatt a gazdasági épületek és emléktárgyak egy jelentős része tönkrement (a vízimalmot a falu lakosai széthordták, a szekérszín, a szénatartó csűr, a kukoricagóré az enyészetté lett, az értékesebb műtárgyak egy részét ellopták), mindazonáltal az intézmény koncepcionális

az az egzisztenciális tapasztalaton alapul. A két ismeretelméleti horizont operacionálisan zárt rendszert alkot, a történettudomány rendszere az igaz/hamis – pontosabban igazolható / nem igazolható – bináris kódon, míg a kollektív emlékezeté a funkcionálisan releváns / nem releváns kódon alapul. Ebből következően az előbbi egy kritikai értelemben reflexív, az utóbbi ellenben egy ettől eltérő automatikus, tradicionális és tekintélyelvű beállítódásnak tekinthető. (S. Varga 2012.)

⁶¹⁸ Saját szerkesztés. Az adatok forrásai: a KMKSZ, az UMDSZ és a MÉEK nyilvánosan elérhető eseménykrónikáiból képzett adatbázis.

⁶¹⁹ Nora 2009.

felépítése sokáig – anyagi és egyéb okok miatt – nem változott. A múzeum ennek megfelelően a korábbi időszakban (a „szovjet rendszer”-ben) létrehozott emlékezetpolitikai-ideológiai elveket tükrözte.

A millicentenárium évében, 2000-ben azonban – a megélenkült magyarországi támogatások és kommemorációs rituálék keretében – a határon túli magyar közösségek is lehetőséget kaptak közösségi intézményeik és emlékezethelyeik felújításához. Ennek részeként sor került a *mikószegi* famúzeum korábbi imázsának újrafogalmazására, átalakítására is. A 70-es években kitalált szobamúzeum azon elemeit, amelyek a szovjet ideológiát explicit módon kifejezték (ilyen volt például az ún. Lenin-szoba, ahol a kommunista párt történetét – az 1905-ös és az 1917-es forradalom eseményeit, a Szovjetunió megalakulásának, a vidék első politikai aktivistáinak portréit stb. – mutatták be) az új kiállítási anyag összeállítása során eltávolították, átalakították vagy megsemmisítették. Más részeit (pl. a nagyüzemi termelést, a *Csatóerdő* körüli falvak kollektivizálását és erőszakos iparosítását dicsőítő anyagokat) kiragadták eredeti politikai kontextusukból, és új („pusztán” gazdaság- és helytörténeti) jelentésekkel ruházták fel. A kiállítási tér további egységeiben a történelem „etnizálása”, azaz nemzeti és etnikai szimbólumokkal történő feltöltése, újraértelmezése zajlott: a szobamúzeum hat tereméből három az ezeréves államiság (a honfoglalás és az államalapítás), három pedig a nemzeti ellenállás (a Rákóczi-szabadságharc, a kuruc felkelés, az 1848-as forradalom és azok fontosabb regionális) mozzanatait örökítette meg.

Az új koncepció szerint felépített állandó kiállítást 2000. augusztus 20-án ünnepélyes keretek között nyitották meg és adták át a településcsoport lakosainak. A rendezvényre ellátogató több mint 2000 vendég jelenlétében a múzeum kertjében a magyar államalapítás 1000. évfordulójának tiszteletére emlékoszlopot avattak, amely a középkori Magyarország címerének szimbólumait hordozta: a kettős keresztet, az Árpád-sávost, valamint a hármas halmot. Az ünnepség második felében lovasíjász-bemutatóra került sor, ezt követően pedig megtartották Imre herceg rockoperájának ősbemutatóját, amelyet Ivaskovics József kárpátaljai zeneszerző – külön erre az alkalomra – komponált.

5.2. Az elitdiskurzusok lokális recepciói

A fent bemutatott szimbolikus térfoglalási gyakorlatok és a hozzájuk kapcsolódó új nemzeti történeti narratívák – a szovjet politikai diktatúra emlékezetpolitikájához hasonlóan – nem törekedtek a domináns diskurzuson kívüli vagy annak ellentmondó történeti tapasztalatok integrálására. Ennek megfelelően a „távoli” múlt, a nemzeti történelem („a korábbi aranykorok”) néhány pontszerű eseményeinek kiragadásával és azok politikai (újra)hasznosításával kizárták, elkülönítették a helyi társadalom hétköznapi történeti diskurzusait; megszüntették a lokális emlékezetet és a személyesen megélt történeti időt.⁶²⁰

A szovjet rendszer politikai jelképeinek (utcanevek, szobrok, emlékműveknek) meghódítását, átalakítását célzó akciók ugyanakkor recepció- és befogadástörténeti szempontból több esetben kevésbé sikeres kísérleteknek bizonyultak. A vizsgált falvakban ma látható posztszocialista monumentumok, megemlékezési helyszínek egy jelentős része – a saját empirikus tapasztalataim szerint – jelenleg olyan „semleges”, „hideg”⁶²¹ vagy kihűlt „nem helyeket” (non-places)⁶²² alkot, amelyekre az intenzív emlékezés helyett inkább az egyéni és kollektív felejtés, az olvashatatlanság, a jelentések és történeti narratívák szétesése a jellemző. A következő – szintén a falu kovácsától származó – elbeszélésrészlet jól szemlélteti ezt a problémát; plasztikusan ábrázolja, hogy például a *csatóerdői* Lenin-szobor helyén 2007-ben létrehozott új, úgynevezett kuruc-emlékmű létrehozása a helyi társadalomban milyen interpretációs nehézségeket, problémákat okozott:

„B. S.: Mi áll most a falu főterén, a Lenin-szobor helyett? B.B.: Két kard, meg van egy tábla ott, meg egy felirat, de én közel se mentem hozzá... Nem tudom, nem is figyeltem a feliratot, hogy Petőfi Sándort vagy kit, Kossuth Lajost hogyhivjákolja, szimbolizálja. Nem tudom azt se, hogy mit jelent, azt se, hogy ki állította...”⁶²³

A kulturális elit kezdeményezésére újonnan létrehozott posztszocialista emlékműveket, valamint az azokhoz kapcsolódó szemantikai zavarokat és hermeneutikai bizonytalanságokat a faluközösség számos ironikus diskurzus segítségével próbálja mérsékelni. A *csatóerdői* kuruc-emlékművet – csak hogy a fent említett példánál maradjak – a lokális társadalom tagjai különféle gúnyolódó elnevezésekkel: „Wilkinson penge”, „Pléhvágó olló” vagy „Benkő

⁶²⁰ Vö. Assmann 2013: 68–73.

⁶²¹ A hideg (stacionáló) és forró (kumulatív) történeti tudattal és emlékezettel rendelkező társadalmak megkülönböztetését lásd Lévi-Strauss 2001: 261–290.

⁶²² Augé 1995.

⁶²³ B.14., magyar férfi, *Csatóerdő*.

ollója”⁶²⁴ illeti. E játékos, humoros kifejezések nagyon pontosan kijelölik az adott tereptárgy alacsony esztétikai, társadalmi presztízsét, illetve érzékletesen fejezik ki az adott emlékmű szürreális – azaz a helyi társadalom ismeretelméleti rendszerén túli, azon kívüli – jellegét.

A posztszocialista vidéki kulturális elit szimbolikus térkonstrukciós kísérleteinek részleges eredményeire utal azonban talán az is, hogy a mindennapi kommunikációs helyzetekben a vizsgált települések lakosai nem a nemzeti identitást szimbolizáló toponímiákat, hanem általában egy antropologizált vagy tradicionális térfogalmat használnak. A *csatóerdői* lakosok például az egyes utca- és településrészeket rendszerint nem a hivatalos elnevezések (Rákóczi utca, Petőfi utca, Ifjúság utca stb.), hanem inkább azoknak a személyeknek a neve alapján azonosítják, akik az adott utcában, településrészen élnek és valamilyen szempontból fontos autoritással (pénz-, tudás- vagy kapcsolati tőkével) rendelkeznek. (Pál Lajos [zeneiskola-igazgató] utcája, Ambrus [kolhozelnök-helyettes] utcája, Tóth Józsiék [mosógépszerelő] utcája, *Bara Endre* [kolhozelnök] utcája stb.)

A szimbolikus identitásépítési gyakorlatok – amint arra a téma egyik kutatója, Szabó Máté a politikai diskurzusok területén rámutat – elsősorban a fejletlen demokratikus viszonyok között erőteljesek, vagyis olyan helyzetekben, amikor a politikai érdekérvényesítés intézményes keretei még nem alakultak ki, illetve azok kellő mértékben nem szilárdultak meg.⁶²⁵ A lokális és regionális kulturális elit által végzett szimbolikus politikai cselekvéseket ugyanakkor az érintett falusi kisközösségek tagjai nagyon gyakran kifejezetten pragmatikus dimenzióban – pl. a kisebbségi jogokat érvényesítő intézmények szintjén létező és effektíven hozzáférhető erőforrások összessége és azok újraosztásában játszott szerepe alapján – ítélik meg. Így a két csoport egymáshoz való viszonyára nemritkán egyfajta dinamikus feszültség a jellemző. A következő interjúrészlet, a maga kielezett stílusában, nagyon jól illusztrálja ezt a konfliktust, vagyis az emlékművesítést végző kulturális elit és a helyi társadalom hatalmi, politikai, gazdasági érdekei és ismeretelméleti horizontja között feszülő radikális különbségeket:

„Na, mit ad a KMKSZ? Énhozzám is Rózsika eljön, írjak be a KMKSZ-be... Hát mit ad a’ nekem, vagy mit csinál itt a községnek, a községnek mit csinál? Elsőbe ígértek fűt-fát, hogy adnak vetőmagot, meg műtrágyával kisegíti azt a parasztot, ezzel-avval, és kit segített? Sz. Gézát, Táránt, Károlykát, azokat igen. Segíti V. Lacit [a helyi KMKSZ-elnököt], aki tud házat venni, taxit cserélgetni. Ezek a jó pénzt felseperik, a parasztnak meg

⁶²⁴ Benkő I. a falu egyik magánkisiparosa volt, aki – saját udvarán – már az államszocialista korszakban is (az 1970-es évek második felétől) saját drótfonó (különbféle kerítések, kapuk, huzaláruk és kiegészítők gyártásával foglalkozó) üzemet hozott létre, illetve működtetett.

⁶²⁵ Szabó 1990: 209–213.

semmi. Mikor már én mentem, igen: a kódszám megvan? Na, menjen csináltassa meg, jöjjön vissza. Mire megcsináltattam a kódszámot, mire megyek, már nincs. Már elvitték. Evvel segít a KMKSZ. Én akkor köptem egyet, na akkor, mondom, ez is mehet.”⁶²⁶

A posztoszocialista kisebbségi kulturális elit regionális és lokális frakcióinak szimbolikus identitáspolitikai gyakorlatai tehát – befogadás- és hatástörténeti szempontból – a történelem rekolonizációjának és az emlékezet politikai monopolizálásának újabb megjelenési formáit képviselik, nem pedig – ahogy a jelenséget Pierre Nora értelmezte – a „kisebbségi emlékezet dekolonizálását”, a „történelem demokratizálását”⁶²⁷ hozták magukkal a szovjet politikai diktatúra összeomlása után.

⁶²⁶ B.40., magyar férfi, *Mikószeg*.

⁶²⁷ Nora 2007.

• 6. ÖSSZEGLZÉS

A rendszerváltás utáni vidéki, falusi társadalmak átalakulását elemző kutatók jelentős része⁶²⁸ egyetért abban, hogy a kortárs gazdasági, társadalmi viselkedés- és magatartásmintázatokban – a termelés, a munkaszervezés, a fogyasztás régi és új elveinek egyidejű jelenléte, a vegyített tulajdoni és gazdaságszerkezeti viszonyok stb. következtében – rendszerint keverednek az új elemek az 1945 előtti tradicionális, valamint az államszocializmus idején kialakult modern szerkezeti jellemzőkkel.

Erre az általános összefüggésre, vagyis a hétköznapi gazdasági stratégiák mai formáinak és intézményeinek történeti komplexitására az elmúlt két évtizedben az informális különféle jelenségeit (feketefoglalkoztatás, féllegális kereskedelem, csempészet, korrupció stb.) elemző kutatók közül is többen reflektáltak.⁶²⁹ A történeti szempontok jelentőségének felismerése ellenére azonban a hazai társadalomtudományi kutatások területén nem vagy alig születtek olyan mikroszintű, kvalitatív antropológiai, szociológiai vizsgálatok, amelyek kifejezetten az egymástól eltérő politikai, gazdasági, társadalmi keretfeltételek között kialakult informális tevékenységek és magatartásformák egymáshoz való viszonyát, azok mentalitás- és társadalomtörténeti összefüggéseit vagy akár egyedi, lokális körülmények szerint változó sajátosságait részletesen megvilágították volna.

Az általam elvégzett kutatás – a fent elmondottakból kiindulva – egyetlen nyugat-ukrajnai régióban, néhány határvidéki település empirikus példáján keresztül erre a feladatra vállalkozott: a mindennapi, ritunszerű informális gazdasági és politikai cselekvések összehasonlító-történeti elemzésére tett kísérletet. A vizsgálat célja az volt, hogy a kijelölt térségben, Kárpátalja egy-némely vidéki, falusi társadalmában az állami szabályozáson kívüli térben kialakuló informális („népi”) gazdasági és egyéb stratégiai magatartásformákat leírjam, illetve azok funkcionális szerepét két különböző politikai, gazdasági rendszerben – az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra és tervgazdaság, valamint az 1991 utáni posztoszocialista ukrán nemzetállam és félperifériás piaci kapitalizmus viszonyai között – részletesen elemezzem.

⁶²⁸ A. Gergely et al. 1990; Biró et al. 1994; Boros et al. 1999; Gagyí 2007; Kotics 2006; Kovách 2002; Lovas 2006; Oláh 2004; Peti – Szabó 2006; Schwarcz et al. 2005; Szabó 2004; Szilágyi 2002.

⁶²⁹ Böröcz 1995, 2000; Czakó 1997; Ékes 1993; Horváth-Kovács 1999; Kovács et al. 2013; Sik 2006, 2010; Sik – Surányi 2015; Simonyi 1996, Szabó 2003.

Helmke és Levitsky szerint az informális („népi”) intézmények négy különböző típusú kapcsolatot hozhatnak létre a formális („állami”) intézményekkel: (1) kiegészíthetik (complementary) egymást, (2) alkalmazkodhatnak (accommodating) egymáshoz, (3) helyettesíthetik (substitutive) egymást, vagy akár (4) versenyezhet (competing) is egyik a másikkal.⁶³⁰ A szerzők szerint azt, hogy az említett intézményközi kapcsolatokban a lehetséges variánsok közül melyik relációtípus érvényesül, alapvetően két tényező dönti el. Egyrészt az, hogy az informális szabályok követésével elért eredmények konvergálnak-e a hivatalos szabályok betartásával elért eredményekkel, vagy eltérnek-e tőlük? Másfelől azonban a két aktor közötti kapcsolatviszony függ az állam végrehajtó képességétől és kapacitásától is, tehát attól, hogy az állam a hivatalos intézményeken keresztül képes-e az írásban/papíron létező törvényeket a gyakorlatban is érvényesíteni.

A szerzőpáros által kidolgozott tipológia esetünkben, vagyis az informális cselekvések funkcionális szerepének – az autoriter és demokratikus politikai, gazdasági rezsimekben történő – vizsgálatához is kifejezetten hasznos elemzési szempontokat szolgáltathat.

Eredmények / hatékonyság	Hatékony formális intézmények	Hatástalan formális intézmények
Konvergens	(Egymást) kiegészítő	(Egymást) helyettesítő
Divergens	(Egymáshoz) alkalmazkodó	Versenyző

19. ábra. Az informális intézmények tipológiája⁶³¹

Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a szovjet politikai diktatúra éveiben, vagyis azokban az évtizedekben, amikor az állam szabályozó kapacitása magas volt – ezáltal az állampolgárok számára a törvényekkel való nyílt szembeszegülés túlságosan nagy költségekkel és kockázatokkal járt –, a formális (állami) intézmények pedig a társadalmi normákkal ellentétes (divergens) irányba hatottak, a vizsgált vidéki településeken az *alkalmazkodó informális intézmények* (accommodating informal institutions) szerepe volt inkább jellemző.

Az alkalmazkodó informális intézmények hétköznapi működésére a kötet második fejezetében számos empirikus példát hoztam. A *csatóerdői* kollektív gazdaság szervezeti kultúráján belül a politikai-adminisztratív elit körében elterjedt informális technikák (a termelési adatok meghamisítása, a földterület elrejtése, az állatállomány eltitkolása) vagy a kolhozalkalmazottak által megvalósított szabálysértő cselekvések (munkahelyi lopás, károkozás, munkafegyelem megsértése, rossz minőségben, hanyagul elvégzett munka,

⁶³⁰ Helmke – Levitsky 2006: 14.

⁶³¹ Uo. 14.

színlelt munkavégzés, igazolatlan hiányzás, gazdasági célú elvándorlás) mindegyike – némi szükséges egyszerűsítéssel élve – lényegében ehhez a típushoz tartozott. Az 1960–1980-as években e cselekvésformák a vidéki társadalom számára olyan alternatív (nem állami) intézményes megoldásokat jelentettek, amelyek a diktatúra – vagyis az egypártrendszer, az állami tulajdonmonopólium és az állami redisztribúció – keretei között a demokratizáció, a privatizáció és a marketizáció alulról felfelé szerveződő (bottom-up) mechanizmusait teremtették meg és termelték újra. A hétköznapi ellenállás általam bemutatott megjelenési formái egyfelől időszakosan tompították a totális állami kontrollt: performatív, ismétlődő mikroszintű gyakorlatok révén kialakították azokat a specifikus helyeket, cselekvési lehetőségeket és szituációkat, amelyekben a magánszféra és a túléléshez szükséges minimális szabadságjogok érvényesülhettek. Másfelől – a centralizált gazdálkodásirányítás, az új (kollektív) tulajdon- és birtokviszonyok, a szocialista nagyüzemi termelés, az újonnan bevezetett (csoportos) munkaszervezeti formák, a munkaegység-alapú bér- és elosztási rendszer stb. – megkerülésével, kijátszásával vagy időszakos hatályon kívül helyezésével kialakították az anyagi és szimbolikus javak előállításának, fogyasztásának, cseréjének az állami elosztástól/újraosztástól többé-kevésbé független (al)részrendszereit.

A kutatás rámutatott, hogy az állampolgárok különféle ideáltipikus (az ellenállástól a konspiratív cselekvésekig terjedő) cselekvései és a diktatórikus állam fegyvelmező praxisai (jutalmazás, megadás, megvonás, büntetés és így tovább) nemcsak egymásra reflektáló, de egymást kölcsönösen korlátozó, dialektikus rendszert alkottak. Az alkalmazkodó informális intézmények működése ugyanakkor ebből a szempontból egyfajta kettőséget is mutat. Egyrészt – a kollektív termelést akadályozásával – mérsékeltek a tervgazdaság hatékonyságát, megkérdőjelezték és aláásták az adott politikai hatalom autoritását. Másfelől azonban elősegítették annak stabilizálását is, hiszen nemcsak artikulálták a lokális faluközösség igényeit, de produktív módon érvényt is szereztek nekik, ezáltal pedig jelentősen csökkentették az intézményes változások iránti társadalmi igényeket.⁶³²

A politikai rendszerváltás után, az 1990-es évektől azonban az informális stratégiák és a hozzájuk kapcsolódó informális hálózatok nagyon fontos – *a*) morfológiai és *b*) funkcionális – változáson mentek keresztül.

A negyedik fejezetben bemutattam, hogy *a*) a poszt szocialista átmenet éveiben a vizsgált kárpátaljai magyar településeken számos olyan újszerű informális gazdasági stratégia alakult ki (üzemanyag-, cigaretta- és embercsempészet, határon átvélő fuvarozás, csencselés, nyugdíj- és egészségturizmus stb.), amelyeknek a rendszerváltás előtt nem volt közvetlen történeti előzményük, vagyis keletkezésüket nem előzte meg hosszan tartó, graduális fejlődés.⁶³³

⁶³² Ledeneva 1998; Helmke – Levitsky 2006: 17–18.

⁶³³ Ez természetesen nem jelenti azt, hogy például a „csempészet” vagy „nemzetközi migráció” jelensége a rendszerváltás előtt ne létezett volna. A térségben készített interjúkból

Ebből a szempontból az egyetlen kivételt talán a munkahelyi lopás gyakorlata jelentheti, amely a kutatás tapasztalatai szerint mind a szocialista tervezgazdaság, mind pedig az 1991 utáni piaci kapitalizmus első évtizedében a vizsgált határvidéki, falusi társadalmakban az egyik legelterjedtebb jövedelemszerzési technika volt. Ez a cselekvéstípus azonban a kétezres évek első felében – a privatizáció, vagyis a magántulajdon megerősödését, „visszaállítását” követően – fokozatosan veszítette el társadalmi jelentőségét; a lopás-gyakorlatok (korábbi populáris formájukban) így mára szinte megszűntek, illetve újra partikuláris és morálisan elítélendő társadalmi gyakorlatokká alakultak át.⁶³⁴

A megélhetési stratégiák morfológiai diszkontinuitásánál azonban talán lényegesebb, hogy *b)* a poszt szocialista korszakban *Csatóerdőn* és a hozzá tartozó településeken az ún. *helyettesítő informális intézmények* („substitutional informal institutions”) szerepének és jelentőségének növekedése volt a jellemző. Helmke és szerzőtársa szerint ez az intézménytípus azokban a helyzetekben válik erőteljessé, amikor az állam ellenőrző intézményeinek kapacitása és hatékonysága alacsony („gyenge”), ugyanakkor a hivatalos és nem hivatalos intézmények modalitása hasonló irányba mutat, vagyis a kettő célja egymással összeegyeztethető (Helmke – Levitsky 2006: 16).

pontosan tudjuk, hogy az 1930-as évek közepén – a világgazdasági válság, valamint a magyar búzaexport betiltása következtében – kialakult kenyér- és gabonahiányt a kárpátaljai magyarok a csehszlovák határon rendszeresen átcsempésztett búzával próbálták enyhíteni. Továbbá az is tudható, hogy a szabolcsi kereskedők a két világháború között például Uzska, Botpalád, Kispalád környékén „jó pénzért tömött libákat, kövér kacsákat röpitettek át a máramarosi zsidóknak „az országhatáron.” (B.3. magyar férfi, *Bodnya*.) A nemzetközi migrációval foglalkozó szakirodalomból szintén közismert tény, hogy a 20. század fordulójától az 1920-as évek elejéig – az agrárválság, a földhiány miatt – Bereg, Ugocsa, Ung, Máramaros megye az amerikai kivándorlás egyik legfontosabb kibocsátócentruma volt, ahonnan a magyar, ruszin és zsidó népesség több hullámban indult el a tengerentúlra. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a határvidéki csempészet és nemzetközi migráció mai, modern és az 1944-es szovjet megszállás előtt kialakult formái között a nyilvánvaló (külső) alaki szempontokon kívül lenne bármilyen szorosabb tartalmi kapcsolat. A két korszak informális technikái közötti diszkontinuitást – a komplex szerkezeti, hálózati, működési, modalitásbeli eltéréseken túl – az a körülmény is erősíti, hogy 1944–1989 között a magyar–ukrán országhatár mint a Szovjetunió nyugati periferiája, katonailag szigorúan őrzött, zárt terület volt. Ez pedig az illegális csempészet és a határokon átnyúló interregionális gazdasági kapcsolatok tartós felfüggesztését, illetve elsorvadását okozta.

⁶³⁴ Ebből a szempontból figyelemre méltó a jelenség morális, közösségi megítélésének történeti változása is. Amíg a falusi közvélemény az egymástól való – tehát a közösségen belüli – lopást a paraszti magángazdálkodás időszakában (1948 előtt) még nagyon súlyos normasértő cselekvésként („tolvajlás”-ként, lásd Nagy 2000: 406.), a kollektivizálás időszakában (1948 után) pedig már normakövető magatartásként („szerzés”-ként) (lásd Kotics 2001: 17.; Gagyí 2018) tartotta számon, addig ugyanezt a gyakorlatot a 2000-es évek első felétől – vagyis a magántulajdon és az ahhoz való jog intézményesülésével – már ismét elítélendő, deviáns aktivitási formának tekintette.

Az elmúlt évtizedekben, amint arra az általam elvégzett kutatás is rámutatott, a demokratikus ukrán állam működési zavarai és intézményes válsága különböző – nemzetközi (transznacionális), regionális (substate) és lokális – szinteken új aktorok megjelenését idézte elő. Ezek a külső szereplők az általuk fenntartott infrastruktúrával és intézményhálózattal a hétköznapi élet több szférájában – a munkaerőpiac, a szociális, az oktatási, az egészségügyi rendszer területén – helyettesítenek bizonyos állami funkciókat, vagyis elfoglalják azokat az intézményes üresket, amelyeket az ukrán állam jelenlegi állapotában nem képes kitölteni. E párhuzamos intézmények (parallel institutions) mikroszintű elemzése kapcsán megfigyelhettük, hogy a vizsgált kárpátaljai falvakban a rendszerváltás után a gazdasági tőke és a piac informális szimulációjának meglehetősen összetett modelljei és mintázatai alakultak ki.

Csatóerdő és a szomszédos települések mikroszintű belső hatalmi, gazdasági viszonyait elemezve láthattuk, hogy a posztoszocialista vidéki elit (az egykori nómenklátúra-elit és a határvidéki feketekereskedelemből meggyonosodott új gazdasági elitek) az említett redisztribúciós, disztribúciós rendszereknek a nagy részét, vagyis mind a régióban megjelenő külső (globális piaci és globális kvázi állami), mind pedig a belső (lokális formális és lokális informális) piacokat dominálja. Az adott településeken mindez pedig a szociális és gazdasági egyenlőtlenségek exponenciális növekedését idézte elő.

A kilencvenes évek első felétől a vizsgált falvak lakossága, illetve annak alsó- és/vagy alsóközépső rétegei – főként tehát azok az egykori kolhoz munkások, akik a rendszerváltáskor elsőként veszítették el munkahelyüket és a privatizáció végén jelentősebb tulajdon, vagyon és pénztőke nélkül maradtak – a külső, informális piacokra és az államhatárra építő, transzlokális gazdasági stratégiák alkalmazására kényszerültek. E változatos módszerek és technikák (külföldi munkavállalás, időszakos vagy végleges elvándorlás, határvidéki csencselés, piacozás, kereskedelem stb.) lehetővé tették számukra, hogy az érintett társadalmi csoportok a lokális egyenlőtlenségeket globális keretek között ellensúlyozzák olyan alternatív gazdasági erőforrásokon keresztül, amelyek előállításának, fogyasztásának és újraosztásának a helyi társadalmon belül nem voltak meg, illetve jelenleg sincsenek meg a strukturális feltételei.

A kárpátaljai magyar kisebbségnek nyújtott külföldi (magyarországi) támogatások – a kutatás tapasztalatai szerint – ezekbe a komplex, multiplikatív informális piaci és elosztási rendszerekbe, illetve azok több évtizede kialakult helyi logikáiba ágyazódnak be. A magyar állam transzszuverén nemzetépítési gyakorlata ily módon jelenleg a már meglévő lokális gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek újratermeléséhez biztosít kifejezetten jelentős anyagi erőforrásokat, ami hosszabb távon – akár akaratlanul is, de – a még létező vidéki kisközösségek további erodálódását és a pauperizálódó társadalmi csoportok további lecsúszását, esetenként azok külföldi elvándorlását okozhatja.

Az ukrán–magyar határvidéken kialakult új („posztszocialista”), transzlokális foglalkozási csoportok közül kettőt (a mátészalkai üzemanycgcsempészek és a kispaládi mezőgazdasági idénymunkások szubkultúráját) a kötetben részletesebben is bemutatam. Az empirikus esettanulmányok tapasztalatai szerint az említett csoportok gazdasági tevékenysége és az azokhoz kapcsolódó külföldi informális piacok végső soron közösségi célokat szolgálnak, hiszen társadalmi szolgáltatásokat nyújtanak azokon a területeken, ahol az ukrán állam egyébként szubsztanciális értelemben eltűnt, vagy legalábbis a hétköznapiakban minimális penetrációval rendelkezik. Például a kibocsátó településeken „kvázi” normál munka-erőpiacokat, ezáltal pedig relatíve biztos, kiszámítható megélhetést és nemzetközi pénzpiaci forgalmat biztosítanak egy olyan makrogazdasági környezetben, amelyben a hivatalos (államilag kontrollált) munkaerőpiacok fejletlenek, a munkanélküliség és az elszegényedés szintje magas, az üzleti tranzakciókat biztosító formális intézmények hatékonysága alacsony.

Összehasonlítva tehát az 1991 előtti államszocialista és az 1991 utáni posztszocialista időszakot, azt mondhatjuk, hogy az informális gazdasági tevékenységeknek – a hétköznapi emberek nézőpontjából – az első periódusban inkább az állami *hiperfunkciók dekonstrukciójában*, míg a rendszerváltás után az állami *diszfunkciók rekonstrukciójában* volt meghatározó szerepe. Az előbbi a szabályosnál fokozottabb működést, vagyis a diktatórikus állam túlműködését és túlszabályozását, az utóbbi viszont a demokratikus nemzetállam rendellenes, deficites (alul)működését és intézményes zavarait mérsékelte. Mindez pedig mindkét korszakban *hibrid lokális politikai rezsim*ek – végső soron: hibrid berendezkedésű államok és mikroszintű hatalmi viszonyok – társadalmi felépítését tette lehetővé.

Ebből a nézőpontból úgy tűnik számomra, hogy az állam formális és a vizsgált falusi települések informális intézményeinek az egyidejű, dialektikus és kombinatív (alkalmazkodó és szubsztitútív) működése a határvidéki társadalmakban mindkét történelmi korszakban kialakított egyfajta lokális egyensúlyt (local balance).⁶³⁵ Az informális gazdasági cserék és az azokat beágyazó szociális hálózatok sok esetben ugyanis megakadályozták, hogy az állam és az állampolgárok, valamint a helyi társadalom egyes részközösségei (a politikai, gazdasági elitek és a hatalomból kiszorult, gazdaságilag marginalizált csoportok) közötti kapcsolatokban a tisztán szimmetrikus vagy a tisztán aszimmetrikus viszonyok valamelyike kizárólagossá váljon vagy tartósan túlsúlyba kerüljön. Ebből a nézőpontból az informalitás mind a politikai diktatúra, mind pedig a posztszocializmus éveiben nagyon fontos társadalmi funkciókat töltött be, hiszen jelentősen mérsékelte a strukturális

⁶³⁵ Az „egyensúlyi helyzet” fogalmát – Li nyomán – az egymást kölcsönösen egyensúlyban tartó erőhatások, az egységben megjelenő ellentétes viszonyok rendszereként határozom meg (Li 2011). A fogalmat Biczó Gábor az etnikai együttélési helyzetek (magyar–román relációk) leírására és értelmezésére alkalmazta. Lásd Biczó 2013.

egyenlőtlenségek bizonyos formáit és típusait: produktív módon ellensúlyozta a *vertikális* (vagyis az állam és a lakosok közötti), valamint a *horizontális* (tehát az egyének közötti, interperszonális) *gazdasági, politikai, szociális függőségi viszonyokat*.

Az elemzés rámutatott, hogy az informális („népi”) gazdasági stratégiák a vizsgált kárpátaljai falvak belső működésére és strukturális viszonyaira is jelentős társadalmi hatást gyakoroltak. Ezek jellemzői azonban az államszocializmusban és az azt követő piaci kapitalizmus éveiben bizonyos eltéréseket mutatnak. Az első korszakban a kolhozban alkalmazott informális technikák (pl. a munkahelyi lopásgyakorlatok) a csoporton belüli bizalmon és szolidaritáson alapultak, ami intenzív belső (közösségi) kapcsolatokat, azaz homofilikus és kifejezetten lokális társadalmi, gazdasági együttműködési rendszereket hozott létre. A társadalmi interakcióknak ezt a típusát Putnam összetartó (bonding) jellegű társadalmi tőkének nevezte. Az ilyen hálózati kapcsolatokkal rendelkező lokális társadalmakra általában a kisebb rétegzettség és a magasabb fokú társadalmi kohézió a jellemző.

A rendszerváltás utáni időszakban ezzel szemben a vizsgált településen a lokális közösségből kifelé irányuló kapcsolatok (migráció, határon átívelő kereskedelem, csempészet stb.) dominanciája és az ún. áthidaló (bridging) társadalmi tőke⁶³⁶ szerepének felértékelődése figyelhető meg. Ezeknek a technikáknak az elterjedése intenzív társadalmi polarizálódással járt együtt, amely hozzájárulhat a helyi közösségek erodálódásához, vagy akár teljes megszűnéséhez is.

Az informális – amint arra az elemzés során is igyekeztem több helyütt rámutatni – nem kizárólag a gazdasági tranzakciókhoz és cserékhez kapcsolódik.⁶³⁷ A könyv két (3. és 5.) fejezetében az állam és állampolgárok, a formális és informális intézmények közötti viszonyokat a szűkebb értelemben vett gazdasági jelenségszférán kívüli mezőben – a szimbolikus térhasználat és a szimbolikus identitásépítési gyakorlatok kontextusában – próbáltam megragadni. Ennek az összehasonlító vizsgálatnak a tapasztalatai arra világítottak rá, hogy mindkét politikai rezsimben a hatalom – az állam, annak intézményei vagy a domináns politikai-kulturális elit – saját politikai céljai legalizálása érdekében behatolt a vizsgált települések lokális tereibe, és azok intenzív fizikai átalakítására, szimbolikus birtokbavételére vagy kisajátítására tett kísérletet.

A szocialista korszakban mindezt két különböző tendenciában láthattuk explicit módon megnyilvánulni. Az egyik az 1960-as évek elejétől kibontakozó faluszisztematizáció és településképzés-rendezés mozzanata volt. Ennek keretében a hatalom teljesen új településrészeket és utcákat (sportkomplexum, vidámpark, közösségi szolgáltatóház, új faluközpont, ipari park stb.)

⁶³⁶ Putnam 2000.

⁶³⁷ Vö. Polese – Kovács – Jancsic 2016: 45.

hozott létre, ami a régióban élő lakosság korábbi térbeli beágyazottságának megszüntetéséhez (a népesség fizikai áthelyezéséhez, ki- és betelepítéséhez), továbbá a tradicionális helyek és terek egy jelentős részének lerombolásához (pl. a belterületi kertek méretének radikális csökkentéséhez) vezetett. Ezeket az eljárásokat Foucault összefoglalóan a *munka fegyelmező technikáinak* nevezte, és azok teleologikus céljának a gazdasági termelés racionalizálását és fokozását, az emberi test erejének maximálását és hasznosítását tekintette.⁶³⁸ A határvidéki településeken azonban, az 1970-es évektől – tehát a kollektív termelés és politikai intézmények megerősödésével egy időben – egy másik, ezúttal nem fegyelmezésen alapuló eljárás felbukkanása is megfigyelhető. Ez – az előzővel ellentétében – már nem a teljes populáció gazdasági magatartásának szabályozására irányult, hanem sokkal inkább az egyénre, a szubjektumra és a lakosok partikuláris identitásának („történelmi” tudatának) átalakítására és megmunkálására. *Csatóerdőn* és a hozzá tartozó településeken létrehozott falumúzeum (a szobamúzeum és a skanzen) egyes tereinek a kialakítása, ahol a hatalom új normáinak naturalizációja, historizálása és rituális begyakoroltatása, továbbá a vizsgált társadalmak lokális múltjának át- és újraértelmezése (a személyes emlékezettről való aktív leválasztása, „megsemmisítése”, „befagyasztása”) zajlott, megközelítem szerint ezt a politikai törekvést tükrözte.

A rendszerváltás után a posztszocialista vidéki és regionális kulturális elit ezzel a hatalmi diskurzussal és történelmi reprezentációval szemben határozta meg magát, és hozta létre saját emlékezet- és nemzeti identitás-építési projektjeit. Ez a kisebbségi elit az ukrán nemzetállam keretei között a szocializmus politikai jelképeinek lerombolásával és a nyilvános terek szimbolikus visszafoglalásával (új emlékezhelyek kialakítása, a szovjet emlékművek és politikai jelképek megsemmisítése, az utcanevek átnevezése, a falumúzeum kiállítási koncepciójának újratervezése) egy teljesen új múlt- és történelemkép megkonstruálását állította előtérbe. Az érintett kárpátaljai településeken ezeknek a posztszocialista tér- és emlékezhely-képző gyakorlatoknak három különböző („antikommunista”, „nemzetiesítő”, „lokális” és „szakrális”) diskurzusát mutattam be. S azokat a szimbolikus törekvéseket igyekeztem ábrázolni, amelyek segítségével a rendszerváltás után a helyi és regionális kulturális-politikai elitek az államszocializmusban metonimikusan „befagyasztott” nemzeti történelem visszaszerzésére, újraindítására, dinamizálására és historizálására tettek kísérletet.

⁶³⁸ Amint azt Foucault megjegyzi, a „hasznos test politikai diskurzusa”-nak célja az „el-lenőrzött, betanított, használt és megfenyített testekből összetevődő embersokaság” (Foucault 1992: 46.).

Internetes források

Beszámoló

2017 Beszámoló a Bethlen Gábor Alap 2017. évi tevékenységéről és működéséről
<https://www.parlament.hu/irom41/01370/01370.pdf>, (utolsó megtekintés: 2019. 06. 17.)

Derzskomsztat = Державної служби статистики України

2018a http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/reg_zp_m/reg_zp_m_u/arh_zpm_u.htm (utolsó megtekintés: 2019. 03. 10.)

2018b. <http://www.ukrstat.gov.ua/> (utolsó megtekintés: 2019. 03. 10.)

„Egán Ede” Kárpátaljai Gazdaságfejlesztési Központ (2016–2017)

Pályázati eredmények adatai <https://eganede.com/?q=palyazati-eredmenyek&l=hu> (utolsó megtekintés: 2019.01.23.)

IMF

= International Monetary Fund 2017 (List of European countries by GDP per capita) <http://statisticstimes.com/economy/european-countries-by-gdp-per-capita.php> (utolsó megtekintés: 2019. 04. 01.)

KMIC (Київський міжнародний інститут соціології)

2017 „Українське суспільство за 25 років: динаміка деяких соціальних показників. Київ, <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=732&page=1&t=5> (utolsó megtekintés: 2019. 07. 24.)

KSH (1995–2015)

A magyarországon tartózkodó külföldi állampolgárok adatai <http://statinfo.ksh.hu/Stainfo/QueryServlet?ha=NN1A01> (utolsó megtekintés: 2015. január 15.)

Külgazdasági és Külügyminisztérium

2017 <https://www.kormany.hu/download/1/1b/21000/2017%20t%C3%A1mogat%C3%A1sok.pdf#!DocumentBrowse> (utolsó megtekintés: 2019. 06. 17.)

NBU = Національний банк України

2018 <https://bank.gov.ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-schodo-rivnya-inflyatsiyi-u-2018-rotsi> (utolsó megtekintés: 2019. 03. 10.)

Putnoki Péter

2016 A külföldi állampolgárok magyarországi munkavállalásának főbb sajátosságai a 2016. évben. Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat, Nemzetgazdasági Minisztérium, Budapest, 6. https://nfsz.munka.hu/Lapok/full_afsz_kozos_statistika/stat_kulf_munkavall_mo-on/content/stat_kulf_mvall_mo_adatok_2016.pdf (utolsó megtekintés: 2019. 07. 24.)

VisaStat (Schengen Visa statistics by third country)

2015 <https://statistics.schengenvisainfo.com/2015-schengen-visa-statistics-by-third-country> (utolsó megtekintés: 2019. 04. 10.)

VisaStat (Visa statistics for consulates)

2013 http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-wedo/policies/borders-and-visas/visa-policy/index_en.htm (utolsó megtekintés: 2015. január 15.)

World bank

2017a https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.KD?locations=UA&name_desc=false (utolsó megtekintés: 2019. 04. 01.)

2017b <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.LE00.IN?locations=RU> (utolsó megtekintés: 2019. 03. 10.)

Zakon (Закон України)

2018 „Про Державний бюджет України на 2018 рік”, 2017. 12.07, № 2246-VIII
2017 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-19> (utolsó megtekintés: 2019. 03. 10.)

Levéltári anyagok és egyéb történelmi források

Alapszabályzat

1948 *A mezőgazdasági artel alapszabályzatmintája*. Elfogadta a rohammunkás kolhozisták második össz-szövetségi kongresszusa, jóváhagyta 1935. év február hó 17-én az SZSZKSZ Népbiztosainak Tanácsa és a SzK(b)P Központi Bizottsága. Uzshorod, Területi könyv- és újságkiadó.

1961 *A mezőgazdasági artel alapszabályzata*. USzSZK, Kárpátontúli terület, Vinogradovoi körzet, Csatóerdő község, „Béke” Kolhoz.

A Munka Vörös Zászló Rendjeles „Béke” Agrárcég Kolhoz (Ism.)1988 Ungvár, Kárpátontúli Területi Agráripari Bizottság.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXI. kongresszusa. *Új Szó*, 1959. február 12., 34.

Az SZKP XX. kongresszusának tanácskozásai. *Új Szó*, 1956. február 17., 48.

Erdélyi Gábor: Színes, látványos lesz a program. Előkészületek gazdaságunk megalakulásának 40. évfordulójára. *Kolhoz a Tiszaháton*. (A csatóerdői „Béke” Kolhoz hetilapja). 1988. augusztus 28. 1/18. 2.

Fóris Gábor: Fejlődnek községeink. *Kárpáti Igaz Szó*, 1958. február 9.

Kresz Mária

1944 *Csatóerdő társadalma*. Néprajzi Múzeum Adattára (EA4581). Kézirat.

KTÁL = Kárpátaljai Területi Állami Levéltár

Fond 1, opisz 1, ügyirat 121 – Az UK(b)P statisztikai kimutatása a pártszervezetek számbeli összetételéről és mozgásáról, a felvett tagok és tagjelöltek összetételéről, társadalmi helyzetük és foglalkozásuk szerinti mellékletekkel.

- Fond 1, opisz 1, ügyirat 147 – Szervezés-irányítás (információs részleg). Információk, igazolások az UK(b)P Szolyvai, a Nagyszőlősi, Técsői és a Huszti körzetében a tömegszervezeti és a belső pártmunka állapotáról.
- Fond 1, opisz 1, ügyirat 75 – Az UKP KB különleges osztálya, jegyzőkönyvi részlege. Gyorsirat. 6. számú jegyzőkönyv a kárpátaljai területi pártaktíva gyűléseiről.
- Fond 454, op. 11, ügyirat 127– Az UKP Nagyszőlősi Járási Bizottsága. Szervezési osztály. Adatok a kommunista munka élenjárói címet viselő kollektívák versenyéről.
- Községi Törzskönyv (1971–1980). KSH Megyei Igazgatósága. 11. (A Kispaládi Polgármesteri Hivatal Adattárának tulajdona) 4–20.
- Kresz Mária – Nagyiványi-Fekete Magda – Kovári Zsuzsa – Göntér Zsuzsanna – Vágács András (1943–1944). *Tiszaháti településen végzett etnográfiai adatgyűjtés cédulái*. EA 4585.
- KSH 2002 A 2001. évi népszámlálás 4. Nemzetiségi kötődés. A nemzeti, etnikai kisebbségek adatai. Budapest.
- Nagyiványi-Fekete Magda –Kresz Mária – Göntér Zsuzsa
(1943–1944) *Tiszaháti települések háztartási adatlapja* (kézirat). Budapest, Néprajzi Múzeum Etnográfiai Adattár, EA 4588.
- Nagyiványi-Fekete Magda
1944 *Bodnya*. (Fiktív név.) Néprajzi Múzeum Adattára (EA4581). Kézirat,
- NKHLR = Nagyszőlősi Járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlege
1960 A „Béke” Kolhoz elnökének beszámolója a kolhoz 1960. évi pénzügyi-gazdasági tevékenységéről.
- 1961a USZSZK Kárpátontúli terület, Vinohrádovói körzet, *Csatóerdő* község „Béke” Kolhoz. A mezőgazdasági artel alapszabályzata. Petrovo.
- 1961b A kolhozvezetőségi tagok határozatainak és kolhozisták általános gyűlésének jegyzőkönyve az 1961. évben. „Béke” mezőgazdasági artel (kolhoz). *Csatóerdő*. Nagyszőlősi járás.
- 1962 A „Béke” Kolhoz éves számviteli jelentése az 1962. évről.
- 1963a A „Béke” Kolhoz 1963. évi számvitelei jelentése.
- 1963b Beszámoló jelentés a „Béke” Kolhoz vezetőségének 1963. évi munkájáról.
- 1964a A „Béke” Kolhoz 1964. évi számvitelei jelentése.
- 1964b Beszámoló jelentés a „Béke” Kolhoz vezetőségének 1964. évi munkájáról.
- 1965a A Beszámoló jelentés a „Béke” Kolhoz vezetőségének 1965. évi munkájáról. „Béke” Mezőgazdasági Artel (kolhoz), *Csatóerdő*, Nagyszőlősi járás.
- 1965b A „Béke” Kolhoz 1965. évi számvitelei jelentése.
- 1966 Beszámoló jelentés a „Béke” Kolhoz vezetőségének 1966. évi munkájáról.
- 1967a Beszámoló jelentés a kolhoz vezetőségének munkájáról az 1967-es évben és a kolhozisták közös állásfoglalása. „Béke” Mezőgazdasági Artel (kolhoz), *Csatóerdő*, Nagyszőlősi járás.
- 1967b A „Béke” Kolhoz gazdasági adatai az 1961–1967. évre.
- 1967c A „Béke” Kolhoz 1967. évi számvitelei jelentése.

- 1968a Beszámoló jelentés a „Béke” Kolhoz vezetőségének 1968. évi munkájáról.
- 1968b A kolhozvezetőségi tagok ülésének 1968. évi jegyzőkönyve.
- 1968c A kolhozisták általános közgyűlésének jegyzőkönyve az 1968. évrre. „Béke” Mezőgazdasági Artel (kolhoz). Nagyszőlősi járás. Kárpátalja megye.
- 1968d Összesítő jelentés a kolhozvezetőség 1967. évi munkájának elemzéséről és az általános közgyűlés határozatairól.
- 1969a Kolhozvezetőségi tagok határozatainak jegyzőkönyve az 1969. évben. „Béke” Mezőgazdasági Artel (kolhoz). *Csatóerdő*, Nagyszőlősi járás, 8.
- 1969b Beszámoló jelentés a „Béke” Kolhoz vezetőségének 1969. évi munkájáról.
- 1969d Levelezés a nagyszőlősi végrehajtó bizottsággal és a területi vezetőséggel és másokkal az építkezésről, a terv teljesítéséről és egyéb kérdésekről az 1968. évben. „Béke” Mezőgazdasági Artel (kolhoz). Nagyszőlősi járás.
- 1970a Összeírás a káderek számáról és minőségi összetételéről az 1970. évrre. „Béke” Kolhoz. Nagyszőlősi járás. Kárpátalja megye.
- 1970b A „Béke” Kolhoz 1970. évi számviteli jelentése.
- 1970c Beszámoló jelentés a „Béke” Kolhoz vezetőségének 1970. évi munkájáról.
- 1970d Kolhozvezetőségi tagok határozatainak és a kolhozisták általános gyűlésének jegyzőkönyve az 1970. évben. I. kötet. „Béke” Mezőgazdasági Artel (kolhoz). *Csatóerdő*, Nagyszőlősi járás, 65.
- 1971 A „Béke” Kolhoz 1971. évi számviteli jelentése.
- 1972 A „Béke” Kolhoz 1972. évi számviteli jelentése.
- 1973a A „Béke” Kolhoz alapszabályzata és a kolhozelnök beszámolója az új alapszabály elfogadásával kapcsolatban.
- 1973b Beszámoló jelentés a „Béke” Kolhoz vezetőségének 1973. évi munkájáról. „Béke” Mezőgazdasági Artel (kolhoz), *Csatóerdő*, Nagyszőlősi járás.
- 1980 Összefoglaló beszámoló a „Béke” Kolhoz vezetőségének 1980. évi munkájáról.
- 1988 Ungvár: Kárpátontúli Területi Agráripari Bizottság.
- Posztanovlenyije CK KPSS 1986 (= Постановление ЦК КПСС о повышении роли музеев в коммунистическом воспитании трудящихся (12. мая 1964 г.). In: Егоров, Анатолий Г. –Боголюбов, Клавдий Михайлович (ed.): *Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988)*. 10. Ин-т марксизма – ленинизма при ЦК КПСС, Москва, 1986. 416–417.
- Pronagyilennya zemleju bez zemeljnih... (= Пронаділення землею без земельних та мало земельних селян, робітників і службовців Закарпатської України: декрет НРЗУ № 7 від 29 листоп. 1944 p) (7. számú dekrétum a föld felosztásáról a föld nélküli és a kis földterülettel rendelkező falusiak, valamint Kárpátontúli Ukrajna hivatalnokai között. 1944. november 29.) *Visztник Народної Раді Закарпатської України*, 1, 5.

Tóth Ferenc

1942 Kispalád szociográfiája. Kézirat. A Kispaládi Polgármesteri Hivatal tulajdona.
Transparency International

2013 Corruption Perception Index. <http://www.transparency.org/cpi2013/results>
(letöltés: 2014.06.13.)

TtREL = Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár

1941. I.8.C. *A csatóerdői református egyház rövid története*

Про наділення землею безземельних та малоземельних селян, робітників і службовців Закарпатської України : декрет НРЗУ № 7 від 29 листоп. 1944 р (7. számú dekrétum a föld felosztásáról a föld nélküli és a kis földterülettel rendelkező falusiak, valamint Kárpátontúli Ukrajna hivatalnokai között. 1944. november 29.) Visznik Národnoji Rádé Zákárpátszkoji Ukráiné (Вісник Народної Ради Закарпатської України), (1), 5.

Ruszin László Pavlovics

1960 *Vádirat a 14. számú nyomozási ügyben.* Ungvár: Családi archívum. Kézirat.
(Magántulajdon)

USZSZK KTBŰTK (=USZSZK Kárpátontúli területi bíróság büntető ügyeket tárgyaló kollégiuma)

1961 Ítélet. Ügysz.: 2-22/1961. Ungvár, kézirat. (Magántulajdon.)

• SZAKIRODALOM

- A. Gergely András – Cséfalvay Zoltán – Lichtenstein József
1990 *Nagyvisnyó. Kontinuitás és változás az életmódban, a gazdaságban és a tradícióban*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Intézete.
- Ainlay, Stephen C. – Crosby, Faye
1998 Stigma és igazságosság – a különbözőség dilemmája. In: Bíró Judit (szerk.): *Deviációk*. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 12–28.
- Alesina, Alberto – Eliana, La Ferrara
2005 Ethnic diversity and economic performance. *Journal of Economic Literature*, 43, 3, 762–800.
- Apor Balázs
2008 Hagiográfia és kommunista vezérkultusz. Rákosi Mátyás életrajzai. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely. 132–153.
- Apor Péter
2008 A mindennapi élet öröme. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely. 13–49.
- Appadurai, Arjun
2001 A lokális teremtése. *Regio*, 12, 3, 3–32.
- Ash, Timothy N.
2005 Land and agricultural reform in Ukraine. In: Wegren, Stephen K. (ed.): *Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe*. London, Routledge. 48–67.
- Assmann, Jan
2013 *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrákban*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
2003 *Mózes, az egyiptomi. Egy emlékyom megfejtése*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Asztalos, Morell Ildikó
1997 A nemek közötti egyenlőtlenségek az államszocializmus korszakában. Tézisek a feminista megközelítéshez. *Szociológiai Szemle*, 3, 33–67.
- Augé, Marc
1995 From Places to Nonplaces. In: uő: *Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity*. London – New York, Verso. 75–115.
- Avirgan, Tony – Gammage, Sarah – Bivens, Josh (eds.)
2005 „Good Jobs, Bad Jobs, No Jobs”. *Labor Markets and Informal Work in Egypt*,

El Salvador, India, Russia, and South Africa. Washington, Economic Policy Institute.

Baković, Nikola

- 2015 "No One Here is Afraid of Blisters or Work!" Social Integration, Mobilization and Cooperation in Yugoslav Youth Brigades. The Example of Čačak Region Brigades (1946–1952). *The Hungarian Historical Review*, 4, 1, 29–55.

Balcsók István – Dancs László

- 2003 Munkaerő-piaci kapcsolatok az Északkelet-Alföldön, különös tekintettel a magyar–ukrán határ mentére. *Alföldi Tanulmányok*, 19, 51–65.

Baranyi Béla

- 2007a *A határmentiség dimenziói Magyarországon.* Budapest – Pécs, Dialóg Campus.
 2007b A magyar–ukrán határ menti együttműködés új kihívásai. *Pro Minoritate*, 2, 37–170.
 2015 Reflexiók a határmentiség és a periférijelleg értelmezésének kérdéséhez Magyarországon. In: Ricz András – Takács Zoltán (szerk.): *A régió TÍZp-róbája.* Szabadka, Regionális Tudományi Társaság. 65–75.

Baranyi Béla (szerk.)

- 2008 *Magyar–ukrán határrégió – együttműködés az Európai Uniómar külső határán.* MTA Debrecen, Regionális Kutatások Központja.

Baranyi Béla (szerk.)

- 2009 *Kárpátalja.* (A Kárpát-medence régiói, 11.) Pécs – Budapest, MTA RKK – Dialóg Campus Kiadó.

Bartha Eszter

- 2017 A munkástörténet-írás új perspektívái. Bevezető. In: *Egy másik Kelet-Európa: Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére.* Budapest, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék. 7–25.
 2003 A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai.* Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó. 15–39.

Bartha Eszter – Bezsényi Tamás (szerk.)

- 2017 *Egy másik Kelet-Európa: Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére.* Budapest, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.

Barthes, Roland

- 2003 A történelem diskurzusa. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között.* Budapest, L'Harmattan – Athelior Kiadó. 87–98.

Belauszov, Vaszilij I. (= Белоусов Василий И.)

- 1965 Шляхом Жовтня. Збірник документів. I–VI. Ужгород, Карпати.

Bernard, H. Russel

- 2006 Participant Observation. In: uő: *Research Methods in Anthropology.* Lanham, Altamira Press. 342–386.

Berta Péter

- 2014 *Fogyasztás, hírnév, politika Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága.* Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.

Bertaux, Daniel

- 2003 *The Usefulness of Life Stories for a Realist and Meaningful Sociology.* In: Humphrey, Robin – Miller, Robert – Zdravomyslova, Eleana (eds.): *Biographical Research in Eastern Europe: Altered Lives and Broken Biographies.* London, Ashgate Publishing. 39–52.

Bhabha, Homi K.

- 1994 *The Location of Culture.* London, Routledge.

Biró A. Zoltán

- 1994 Szocialista urbanizáció a hatvanas–hetvenes években. Az átmeneti életformákban működő stabilizációs stratégiák vizsgálata a Csíki-medencében. *Antropológiai Műhely*, 5, 95–135.

Biró A. Zoltán – Bodó Julianna

- 1996 Kizárási és bekebelezési technikák interetnikus kapcsolatokban. In: Gagy József (szerk.): *Egy más mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról.* Csíkszereda, KAM, Regionális és Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print Könyvkiadó. 15–43.

Biró A. Zoltán – Gagy József – Oláh Sándor

- 1994 Gazdálkodási gyakorlat a Székelyföldön. A paraszti mentalitás működése a gazdálkodásban és korlátozó szerepe a piacgazdasági átalakulásban. *Antropológiai Műhely*, 4, 1, 7–41.

Bara Endre (fiktív név)

- 1968 *A kanyargó Tisza partján...* Ungvár, Kárpáti Kiadó.

Biczó Gábor

- 2013 Az etnikai együttélési egyensúlyhelyzet elmélete: a szilágysági Tövishát északi falvainak példája. In: Biczó Gábor – Kotics József (szerk.): *„Megvagyunk mi egymás mellett...” Magyar–román együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton.* Miskolci Egyetem KVAI. 53–104.

Blundo, Giorgio – De Sardan, Jean-Pierre Olivier

- 2013 *Everyday corruption and the state: Citizens and public officials in Africa.* London, Zed Books.

Blundo, Giorgio – Le Meur, Pierre-Yves

- 2009 *The governance of daily life in Africa: ethnographic explorations of public and collective services.* Leiden–Boston, Brill.

Bodnár Alexandra

- 2015 A szovjet ideológia megjelenési formái Kárpátalja magyarsága körében (1953–1964). *Acta Academiae Beregsasiensis*, 14, 164–175.

Boels, Dominique

- 2016 *The Informal Economy: Seasonal Work, Street Selling and Sex Work.* Cham, Palgrave Macmillan.

Boldizsár, Mihajlo (=Болдижар Михайло)

- 1993 Zakarpatтя між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. Ungvár, Boldizsár Mihajlo (magánkiadás).

Bondarchuk, Petro M. (=Бондарчук Петро М.)

- 2009 *Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. Київ, Інститут історії України.*

Borbély Sándor

- 2013 'The Hungarians live in the ancient times, You know, always in the ancient times': The historical genealogy of foreigner experience in a frontier village. *American International Journal of Social Science*, 8, 86–108.
- 2015 Informális gazdasági stratégiák a magyar–ukrán határvidéken. In Turai Tünde (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet. 217–245.
- 2016 A szovjet politikai diktatúra által konstituált történeti múlt – a lokális időtapasztalat intézményes átalakítása Kárpátalján, az 1960–1980-as években. *Múltunk*, 2, 187–224.
- 2018 Fegyelmzési technikák és adaptációs mechanizmusok Kárpátalja határvidéki régiójában. *Korall*, 19, 71, 149–174.

Boros Endre – Csire András – Hella Ferenc

- 1999 *Rendszerváltás után. Falusi sorsforduló a Kárpát-medencében*. Budapest, MTA Politikatudományok Intézete – SZÁMALK.

Botlik József

- 1997 *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány.
- 2000 *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez*. Budapest, Hatodik Síp Alapítvány.
- 2005a *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján I. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok. 1918–1945*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola.
- 2005b *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. A Magyarországhoz történt visszatérés után*. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola.

Bottoni, Stefano

- 2006 Integrálódó kisebbség? In: Simon Attila – Bárdi Nándor (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja–Samorin, Fórum Kisebbségkutató Intézet.
- 2008 *Sztálin a székelyeknél*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.

Bourdieu, Pierre

- 1984 *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge, Harvard University Press.
- 1998 Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták. A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó Kft. 155–176.

- Boym, Svetlana
1994 *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge, Harvard University Press.
- Bozóki András
2003 Az elitváltás elméleti értelmezései. Közép-kelet európai megközelítések. *Politikatudományi Szemle*, 3, 5–40.
- Bódy Zsombor
2004 Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténet-írásában. *Századvég*, 9, 32, 3–36.
- Böröcz József
1995 Színlelt nagy átalakulás? Informális kiút az államszocializmusból. *Politikatudományi Szemle*, 4, 3, 19–41.
2000 Kistársadalom – kiskapuk. 2000, 12, 7–8., 3–15.
2001 Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika*, 45–46. 23–44.
- Böse, Martina
2005 Race and class in the ‘post-subcultural’ economy. In: Muggleton, D. – Weinzierl, R. (eds.): *The post-subcultures reader*. Oxford, Berg. 167–181.
- Brailly, Julien – Favre Guillaume – Chatellet, Josiane – Lazega, Emmanuel
2016 Embeddedness as a multilevel problem: A case study in economic sociology. *Social Networks*, 44, 319–333.
- Braudel, Fernand
2007 A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam. In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Budapest, L’Harmattan. 163–192.
- Braun László – Csernicskó István – Molnár József
2010 Merre visz a „cigány út?” Magyar anyanyelvű cigányok Kárpátalján. *Regio*, 21, 1, 44–95.
- Briscoe, Ivan
2008 *The Proliferation of the „Parallel State”*. Working Paper 71., FRIDE.
- Brun, Diego Abente – Diamon, Larry
2014 *Clientelism, Social Policy, and the Quality of Democracy*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.
- Buchtová, Kateřina – Rozumek, Martin – Kósa, Dorottya (eds.)
2015 *Migration from Ukraine to V4 in the time of crisis. Final reports from Czech Republic, Hungary, Poland and Slovakia*. Bratislava, Human Rights League.
- Bultmann, Rudolf
1994 *Történelem és eszkatológia*. Budapest, Atlantisz Kiadó.
- Burke, Peter
2001 A történelem mint társadalmi emlékezet. *Regio*, 12, 1, 3–18.
- Carrier, James G.
2018 Moral economy: what’s in a name. *Anthropological Theory*, 18, 1, 18–35.

Carter, Bob – Fenton, Steve

- 2009 Not thinking ethnicity: A critique of the ethnicity paradigm in and over-ethnicized society. *Journal for the Theory of Social Behavior*, 40, 1–18.

Castells, Manuel – Alejandro Portes

- 1989 World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy. 11–37. In: Portes, Alejandro – Castells, Manuel – Benton, Lauren A. (eds.): *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore, Johns Hopkins University Press.

Chen, Martha Alter

- 2007 Rethinking the Informal Economy: Linkages with the Formal Economy and the Formal Regulatory Environment. *UN/DESA Working paper*, 46, 1–14.
- 2012 The Informal Economy: Definitions, Theories and Policies. *WIEGO Working Paper*, 1, 1–22.

Clifford, James

- 1999 Bevezetés: Részleges igazságok. *Helikon*, 45, 4, 494–513.

Clifford, James – Marcus, George E. (eds.)

- 1986 *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. London, University of California Press.

Coleman, James S.

- 1998 A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták. A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó Kft. 11–44.

Conjau, V. – Popescu, A. I.

- 2007 Analysis of failed states: Some problems of definition and measurement. *The Romanian Economic Journal*, 25, 113–132.

Corrigan, Paul

- 1976 Doing nothing. In: Hall, Stuart – Jefferson, Tony (eds.): *Resistance through rituals*. London, Hutchinson. 103–105.

Czakó Ágnes

- 1997 Négy város négy piacán. In: Kárpáti Zoltán (szerk.): *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarorszáján*. Budapest, MTA. 190–224.

Csata Zsombor

- 2018 Etnikai párhuzamosságok az erdélyi gazdaságban. *Regio*, 27, 1, 37–80.

Cserniczkó István

- 2013 A Szovjetunió nyelvpolitikája (1945–1991). In: uő: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Budapest, Gondolat Kiadó. 193–236.

- 2013 *Államok, nyelvek, államnyelvek: Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Budapest, Gondolat Kiadó.

- 2019 *Fények és árnyak. Kárpátalja nyelvi tájképéből*. Ungvár, Autdor-Shark.

Csite András – Ivaskin Attila – Letenyei László – Orbán Sándor

- 1999 Recesszió és alkalmazkodás Borszován. In: Borsos Endre – Csite András –

- Letenyei László (szerk.): *Kárpátalja. A Nyírségi Földrajzi Napok előadásai*. Nyíregyháza, Bessenyei György Tanárképző Főiskola. 213–229.
- Csurgó Bernadett – Horzsa Gergely – Megyesi Boldizsár
 2022 A vidékimázs és helyi identitás kutatásának lehetőségei és módszerei. Egy szisztematikus szakirodalom-elemzés eredményei. *Szociológiai Szemle*, 32, 1, 15–40.
- Daniell, Katherine A. – Kay, Adrian
 2017 Multi-level Governance: An Introduction. In: Daniell, Katherine A. – Kay, Adrian (eds.): *Conceptual challenges and case studies from Australia*. Australia, Australian National University. 3–33.
- Danyilec, Juris V. – Miscsanyin Vaszilj V. (=Данилець Юрій В. – Міщанин Василь В.)
 2013 Православна церква на Закарпатті в умовах становлення радянської влади (1944–1950 pp.). *Русин*, 4, 34, 88–112.
- Davies, Sarah – Harris, James R. (eds.)
 2005 *Stalin: A New History*. Cambridge, Cambridge University Press.
- De Certeau, Michel
 2011 *The practice of everyday life*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press.
- Demeter Csanád
 2014 *Rurbanizáció. Területfejlesztési és modernizációs politika Székelyföld elmaradott régióiban – 1968–1989*. Csíkszereda, Státus Kiadó.
- De Soto, Hernando
 1989 *The other path: the economic answer to terrorism*. New York, Harper Collins.
 2000 *The mystery of capital: why capitalism triumphs in the west and fails everywhere else*. New York, Basic Books.
- Dövényi Zoltán – Karácsonyi Dávid
 2008 A munkanélküliség és a jövedelmek területi különbségei Ukrajnában. *Tér és Társadalom*, 22, 4, 159–188.
- Dupka György
 1993 *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól (1944–1946)*. Ungvár–Budapest, Patent–Intermix.
 2014 *A szovjet hatóságok megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991)*. Ungvár, Intermix Kiadó.
- Dupka György – Korszun, Alekszej
 1997 *A „málenyikij robot” dokumentumokban*. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó.
- Dupka György – Horváth Sándor
 1987 *Múltunk s jelenünk. Balogh Edgár nyomában Kárpátontúlon*. Uzsgorod, Kárpáti Kiadó.
- Dyer, W. Gibb – Mortensen, Svetlana P.
 2005 Entrepreneurship and family business in a hostile environment: The case of Lithuania. *Family Business Review*, 18, 3, 247–258.

- Eaton, Katherine B.
2004 *Daily Life in the Soviet Union*. New York, ABC-CLIO, Incorporated.
- Eliade, Mircea
2009 *A szent és a profán*. Budapest, Európa Kiadó.
- Ékes, Ildikó
1993 *Rejtett gazdaság – láthatatlan jövedelmek tegnap és ma*. Budapest, Eastimplex Kft.
- Eriksen, Thomas Hylland
2005 Economies of ethnicity. In: Carrier, James G. (ed.): *A Handbook of Economic Anthropology*. Cheltenham, UK – Northampton, MA, Edward Elgar. 353–369.
- Erőss, Ágnes – Kovály, Katalin – Tátrai, Patrik
2021 Ethnic categorization practices and boundary (re)making in a multiethnic borderland of Ukraine. *Border and Regional Studies*, 9, 4, 173–198.
- Esser, Hartmut
2008 The Two Meanings of Social Capital. In: Castiglione, Dario – van Deth, Jan W. – Wolleb, Guglielmo (eds.): *The Handbook of Social Capital* Oxford, Oxford University Press. 22–49.
- Etkind, Alexander
2011 *Internal Colonization, Russia's Imperial Experience*. Cambridge, Polity Press.
- Etzold, Benjamin – Bohle, Hans-Georg – Keck, Markus – Zingel, Wolfgang-Peter
2009 Informality as agency – Negotiating food security in Dhaka. *Die Erde*, 140, 1, 3–24.
- Fabian, Johannes
1983 *Time and the Other. How anthropology makes its object*. New York, Columbia University Press.
2003 Forgetful Remembering: A Colonial Life in the Congo. *Journal of the International African Institute*, 73, 4, 489–504.
- Falzon, Mark-Anthony (ed.)
2009 *Multi-sited Ethnography. Theory, Praxis and Locality in Contemporary Research*. Ashgate, Aldershot.
- Farkas Gyöngyi
2016 *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961*. Budapest, Korall.
- Fedinec Csilla
1996 A magyar közoktatás és tankönyvkiadás helyzete Kárpátalján 1938 és 1961 között. In: Cserniczkó István – Váradi Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Budapest, Tinta Kiadó. 39–46.
1997 A rendszerváltás Kárpátalja oktatás ügyben 1944–1945-ben. *Pánsíp*, 3, 30–38.
1999 *Fejezetek a kárpátaljai közoktatás történetéből (1938–1991)*. Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ.
2008 A kárpátaljai magyar életviszonyok a Szovjetunióban. *Politika és irodalom*.

- (5. fejezet) In: Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet. 268–273.
- 2009 Milyen legyen a ruszin autonómia? A kárpátaljai vajdaság ügye. *Magyar Kisebbség: Nemzetpolitikai Szemle*, 14, 1–2, 106–120.
- 2010 Magyar nemzeti pártok és társadalmi egyesületek Kárpátalján. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009, történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete. 79–90.
- Fedinec Csilla – Csernicskó István
- 2020 *Nyelvi kirakós Kárpátaljáról: Történeti és politikai dimenziók (1867–2019)*. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont – Gondolat Kiadó.
- Fedinec Csilla – Vehes Mikola
- 2010 *Kárpátalja, 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete.
- Ferenc Viktória – Kovály Katalin (szerk.)
- 2020 *Kárpátalja mozgásban: társadalmi változások és interetnikus viszonyok az Euromajdan után*. Budapest, Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt.
- Feischmidt Margit – Glózer Zita – Ilyés Zoltán – Krasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó
- 2014 *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Feige, Edgar L.
- 1990 Defining and Estimating Underground and Informal Economies – The New Institutional Economics Approach. *World Development*, 18, 7, 989–1002.
- Fejős Zoltán
- 1997 A kárpátaljai reformátusok helyzete és kilátásai 1946–47-ben. *Pro Minoritate*, 4, 1, 33–37.
- Field, Deborah A.
- 2007 *Private Life and Communist Morality in Khrushchev's Russia*. New York, Peter Lang.
- Fields, Gary S.
- 1990 Labour Market Modelling and the Urban Informal Sector: Theory and Evidence. In: Turnham, David – Salomé, Bernard – Schwarz, Antoine (eds.): *The informal sector revisited*. Paris, Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Fitzpatrick, Sheila
- 1979 Stalin and the Making of a New Elite, 1928–1939. *Slavic Review*, 38, 3, 377–402.
- 1996 Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s. *The Journal of Modern History*, 68, 4, 831–866.
- 1999 *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford, Oxford University Press.

- Fitzpatrick, Sheila – Gellately, Robert (eds.)
 1997 *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789–1989*. Chicago, University of Chicago Press
- Fóti János – Kapitány Gabriella – Lakatos Miklós
 1997 A foglalkoztatottság alakulása 1980 és 1996 között. *Statisztikai Szemle*, 7, 565–581.
- Fox, Jon E. – Jones, Demelza
 2013 Migration, everyday life and the ethnicity bias. *Ethnicities*, 13, 4, 385–400.
- Foucault, Michel
 1990 *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.
 1992 Életben hagyni es halálra ítélni: a modern rasszizmus gyökerei. *Világosság*, 1, 46, 45–53.
 1997 A szubjektum és a hatalom. In: Kiss Attila – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv II*. Szeged, JATE Irodalomelmélet Csoport. 267–292.
 1999 Eltérő terek. In: úó: *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin Betűk. 147–156.
- Fraenkel, Ernst
 1941 *The Dual State. A Contribution to the Theory of Dictatorship*. Oxford, Oxford University Press.
- Frommer, Benjamin
 2005 *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gagy József
 2005 Kötelesség és igazság – a mai vidéki élet kulturális, erkölcsi dimenzióiról. *Magyar Kisebbség*, 9, 3–4, 78–93.
 2007 *Földosztók, önellátók, gyarapodók. A dekollektivizáció emberei*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
 2018 *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó.
 2019 Deszakralizáció. A földhöz való viszony megváltozásának új fordulata vidéken. In: Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): *Változó ruralitások. A vidékiség mai formái*. (Krizsa Könyvek, 45.) Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. 75–83.
- Gay y Blasco, P.
 2008 Cigány/roma diaszpóra. Egy összehasonlító perspektíva. *Regio*, 4, 25–47.
- Gazdag Vilmos
 2014 A szovjet éra hatásának tükröződése a kárpátaljai magyar nyelv szókészletében. In: Bárány Erzsébet – Cserniczkó István (szerk.): *Az ukrán–magyar nyelvi kapcsolatok múltja és jelene*. Ungvár, Vydavnytvo V. Padjaka. 93–108.
- Gaub, Florence
 2017 State Vacuums and Non-State Actors in the Middle East and North Afri-

- ca. In: Kamel, Lorenzo (ed.): *The Frailty of Authority. Borders, Non-State Actors, and Power Vacuums in a Changing Middle East*. Rome, Edizioni Nuova Cultura, IAI. 51–66.
- Geertz, Clifford
1983 *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*. New York, Basic Books.
- Geszti Zsófia
2001 „Mi és a másíkok”. Felekezetek közötti konfliktus és vallási identitás *Darnóban. Tabula*, 4,1, 34–59.
- Getty, J. Arch
2003 A magasztos eszme és a bolsevik gyakorlat: nagy remények és megcsúfolt lojalítás a háború előtti Szovjetúnióban. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 233–265.
- Godfrey, Paul C.
2011 Toward a Theory of the Informal Economy. *The Academy of Management Annals*, 5, 1, 231–277.
- Gönczi Andrea
2013 Vallás és etnikum kapcsolata a Kárpát-medencében élő ruszinok körében. *Társadalmi Együttélés*, 3, 1–8.
- Granovetter, Mark
1985 Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91, 3, 481–510.
- Grigorjev, Szergej Timofejevics – Csuvikov, Vaszilij Andrejevics – Szigyelkin, Nyikolaj Pavlovics
1951 *A kolhoz pénzügyi és gazdasági tevékenységének ellenőrzése*. Uzshorod, Könyv- és Folyóiratkiadó.
- Gross, Jan T.
1984 Social Control under Totalitarianism. In: Black, Donald (ed.): *Toward a General Theory of Social Control II*. London, Academic Press. 114–122.
- Gvargyionov, Borisz O. (= Гвардіонов, Борис О.) (szerk.)
1968 *Народне господарство Радянського Закарпаття. Статистичний збірник. ЦСУ УРСР Статистична Управління Закарпатської області*. Ужгород, Издательство «Карпаты».
- Gyáni Gábor
2003 Paraszt: mit jelent és mi jelentésének a határa? *Századvég*, 3, 29, 71–76.
2000 Emlékezés és oral history. In: uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.)
2012 *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történet Levéltára – L’Harmattan Kiadó.

Gyekiczky Tamás

1989 *A fegyelem csapdájában. Munkafegyelmi kampányok társadalmi hatásának elemzése.* Budapest, MTA Szociológiai Intézete.

Győrffy Gábor

2009 Rituális elemek a romániai államszocialista sajtópropagandában. *Média-kutató*, 10, 2, 29–39.

Hann, Chris (ed.)

1993 *Socialism. Ideals, ideologies, and local practice.* London, Routledge.

2004 Két tudományág összemosisódása? Néprajz és szociálanropológia a szocialista és posztiszocialista időszakokban. In: Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére I.* Budapest, L'Harmattan. 45–63.

Halbwachs, Maurice

2018 *Az emlékezet társadalmi keretei.* Budapest, Atlantisz Kiadó.

Haraway, Donna

1988 Situated knowledges: the science question in feminism and the privilege of partial perspective. *Feminist Studies*, 14, 3, 575–599.

Harcza István

2003 Paraszttalanítás – egy fogalom születése. *Századvég*, 3, 29, 77–85.

Harrison, Mark

2011 Forging success: Soviet managers and accounting fraud, 1943–1962. *Journal of Comparative Economics*, 39, 1, 43–64.

Hartnett, Alexandra – Dawdy, Shannon Lee

2013 The Archaeology of Illegal and Illicit Economies. *Annual Review of Anthropology*, 42, 37–51.

Hart, Keith

1973 Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana. *Journal of Modern African Studies*. 11, 61–89.

Hatch, J. Amos – Wisniewski, Richard (eds.)

1995 *Life History and Narrative.* London, Falmer.

Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr

2003 *Orosz történelem. II. A Szovjetunió története.* Budapest, Osiris Kiadó.

Helmke, Gretchen – Levinsky, Steven

2004 Informal institutions and comparative politics: a research agenda. *Perspectives on Politics*, 2, 4, 725–740.

2006 Introduction. In: Gretchen Helmke – Steven Levitsky (eds.): *Informal Institutions and Democracy: Lessons from Latin America.* Baltimore, John Hopkins University Press. 1–32.

Hessler, Julie

2004 *A Social History of Soviet Trade: Trade Policy, Retail Practices, and Consumption, 1917–1953.* Princeton, Princeton University Press.

Hobsbawm, Eric John

1987 Tömeges hagyomány-termelés: Európa, 1870–1914. In: Hofer Tamás –

- Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport. 127–197.
- Hopkin, Jonathan
 2012 Clientelism, Corruption and Political Cartels: Informal Governance in Southern Europe. In: Christiansen, Thomas – Neuhold, Christine (eds.): *International Handbook on Informal Governance*. Cheltenham – UK, Edward Elgar.
- Horváth Gergely Krisztián – Kovách Imre
 1999 A feketegazdaság (olajkereskedelem és KGST-piac) és vállalkozói Kelet-Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 3, 28–53.
- Horváth Sándor
 2011 Muszáj interjúzni? Az oral history mint nyilvános és/vagy szakyszerű történelem. *Forrás*, 43, 7–8, 21–38.
 2004 *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
 2006 A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég*, 11, 40, 3–30.
 2009 *Kádár gyermekei. Ifjúsági lázadás a hatvanas években*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
 2015 Life of an Agent: Re-Energizing Stalinism and Learning the Language of Collaboration after 1956 in Hungary. *Hungarian Historical Review*, 4, 1, 56–81.
- Horváth Sándor (szerk.)
 2008 *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Horváth Sándor – Majtényi György – Tóth Eszter Zsófia
 1997 A magyarországi élmunkás- és sztahanovista kitüntetés. *Turul*, 70, 1–2, 29–42.
- Horváth Sándor – Ö. Kovács József (szerk.)
 2015 Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.
- Humphrey, Caroline
 1985 Barter and Economic Disintegration. *Man New Series*, 20, 1, 48–72.
- Hunter, Montana
 2018 Crowdsourced War: The Political and Military Implications of Ukraine's Volunteer Battalions 2014–2015. *Journal of Military and Strategic Studies*, 18, 3, 78–124.
- Iľcsuk, Mikola M. – Zribnják, Leonyid J. – Melnik, Sergej I. (=Ільчук, Микола М. – Зрібняк, Леонід Я. – Мельник Сергєй)
 2009 *Організація і планування сільськогосподарського виробництва*. Нова книга, Вінниця.
- ILO (=International Labour Office)
 1972 *Employment, incomes and equality: a strategy for increasing productive employment in Kenya*. Geneva.

Ispán Ágota Lídia

2014 „Ha nem segítenek, Kádárnak írunk!” A Népi Ellenőrzési Bizottsághoz írt közérdekű bejelentések és panaszlevelek. *Ethno-Lore*, 31, 145–200.

2020 *A város vidéke: A falusi lakosság életmódváltása az urbanizáció hatására*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet.

Jancsics Dávid

2014 „A friend gave me a phone number” – Brokerage in low-level corruption. *International Journal of Law, Crime and Justice*, 43, 1, 68–87.

Jancsics Dávid – Jávor István

2012 Corrupt governmental networks. *International Public Management Journal*, 1, 62–99.

Jávor István

2015 Szervezeti hatalmi struktúrák – korrupciós rendszerek. Empíria és elmélet. *Szociológiai Szemle*, 25, 1, 2–38.

Johnson, Simon – Kaufmann, Daniel – Zoido-Lobaton, P.

1998 Regulatory discretion and the unofficial economy. *The American Economic Review*, 88, 2, 387–392.

Jones, Trevor – Ram, Monder – Edwards, Paul

2004 Illegal immigrants and the Asian underground economy in the West Midlands. *International Journal of Economic Development*, 6, 1, 92–113.

2006 Shades of grey in the informal economy. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 23, 9–10, 357–373.

Jozwiak, Ignacy – Piechowska, Maria

2016 Crisis-driven Mobility between Ukraine and Poland. What Does the Available Data (Not) Tell Us. *Center of Migration Research*, 19–21.

K. Horváth Zsolt

1998 A történeti tanúságtételről. Hozzászólás Gyáni Gábor tanulmányához. *BUKSZ*, 10, 4, 297–302.

Kaminski, Antoni Z. – Joanna Kurczewska

1995 Strategies of Post-Communist Transformations: Elites as Institution-Builders. In Grancelli, Bruno (ed.): *Social Change and Modernization: Lessons from Eastern Europe*. Berlin, Walter de Gruyter. 131–152.

Kapitány, Larisza (=Капітан Лариса)

2013 *Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянзації краю, 1944–1964 pp.* Київ, Варта.

Karácsonyi Dávid

2018 Felosztás vagy felemelkedés? Ukrajna, Európa „nagy tortája”. *Tér és Társadalom*, 32, 4, 54–83.

Karácsonyi Dávid – Kincses Áron

2010a Ukrán állampolgárok Magyarországon: nemzeti összetartozás és gazdasági kényszer. *Területi Statisztika*, 3, 334–349.

- 2010b Az elvándorlás hatása a kárpátaljai magyarság helyzetére. *Földrajzi Közlemények*, 1, 31–43.
- Kepecs József (szerk.)
2000 *Kárpátalja településeinek vallási adatai (1880–1941)*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal.
- Kész Attila
2008 Kárpátaljai diplomás betelepülők az észak-alföldi régióban. In: Kötél Emőke – Szarka László (szerk.): *Határhelyzetek*. Budapest, Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium. 155–167.
- Kharkhordin, Oleg
1999 *The Collective and the Individual in Russia: A Study of Practices*. Berkeley, University of California Press.
- Kincses Áron (szerk.)
2001 *Ukrán állampolgárok Magyarországon*. Budapest, Printpix Nyomda.
- Kiss Dénes
2004 A falusi elit átalakulása Erdélyben. *WEB*, 12, 9–15.
2014 A poszt szocialista vidéki elit szerkezete és jellemzői. Esettanulmány Erdélyből. *Szociológiai Szemle*, 23, 3, 4–29.
- Kligman, Gail
1998 *The Politics of Duplicity: Controlling Reproduction in Ceausescu's Romania*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.
- Kligman, Gail – Verdery, Katherine
2011 *Peasants under Siege: The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949–1962*. Princeton, Princeton University Press.
- Khlevniuk, Oleg
The Economy of Illusions: The Phenomenon of Data Inflation in the Khrushchev Era. In: Smith, Jeremy – Ilic, Melanie (eds.): *Khrushchev in the Kremlin: Policy and Government in the Soviet Union, 1956–1964*. London: Routledge, Melanie Ilic.
- Kobizev, Szemen Ivanavics
1951 *A kolhozok nyilvántartásáról. A kettős számvitelről*. Uzshorod, Könyv- és Folyóiratkiadó.
- Kocsis Aranka
2006 *A gazda, a családja, a munka és a hatalom. Értékváltozások egy kisalföldi faluban*. Pozsony, Kalligram.
- Kohli, Martin
1990 A társadalmi idő és egyéni idő. In: Gellériné Lázár Márta (szerk.): *Időben élni*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 175–213.
- Konończuk, Wojciech – Cenușă, Denis – Kakachia, Kornely
2018 Oligarchs as Key Obstacles to Reform. In: Emerson, Michael – Cenușă, Denis – Kovziridze, Tamara – Movchan, Veronika (eds.): *The Struggle for Good Governance in Eastern Europe*. London, Centre for European Policy Studies (CEPS), Rowman & Littlefield International. 56–87.

Korek, Janus (ed.)

2007 *From Sovietology to Postcoloniality. Poland and Ukraine in the Postcolonial Perspective.* Stockholm, Södertörns högskola.

Kornai János

1993 *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* Budapest, HVG Kiadói Rt.

2007 *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és rendszerváltás.* Budapest, Akadémiai Kiadó.

2012 *A szocialista rendszer.* Pozsony, Kalligram Kiadó.

Korszun, Olekcij M. (=Корсун, Олексії М.)

2014 *Колективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян. 1944–1945. Збірник архівних документів і матеріалів.* Ужгород, Видавництво «Карпати».

Koselleck, Reinhart

2003 *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája.* Budapest, Atlantisz.

Kosztjó Gyula

2014 *Iskolán kívüli népművelés Kárpátalján 1940–1944 között.* Ungvár, Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet.

Kotics József

2001 *Erkölcsei értékrend és társadalmi kontroll néhány moldvai csángó faluban.* In: *úő: Mások tekintetében.* Miskolc, Miskolci Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszék. 14–23.

2006 *Gazdasági stratégiák és magatartások. A tradicionális gazdálkodói magatartás továbbélése mai gazdálkodási formákban.* Debrecen, Ethnica.

Kotkin, Stephen

1995 *Magnetic Mountain. Stalinism asa Civilization.* Berkeley, Los Angeles – London, University of California Press.

Kovács Imre

2003a *A magyar társadalom „parasztalanítása” – európai összehasonlításban.* *Századvég*, 2, 28, 28–41.

2003b *Parasztalanítás: kérdőjelek és válaszok.* Válasz Harcsa Istvánnak, Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának. *Századvég*, 4, 30, 105–108.

2012 *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Budapest, Argumentum – MTA TK.

Kovács Imre (szerk.)

2002 *Hatalom és társadalmi változás. A poszt szocializmus vége. Szociológiai tanulmányok.* Budapest, Napvilág Kiadó.

Kovács Imre (szerk.)

2007 *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon.* Budapest, L'Harmattan – MTA PTI.

Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde

2013 *Kint és bent. Lokalitas és etnicitás a peremvidékeken.* Budapest, L'Harmattan Kiadó.

- Kovai Cecília
 2008 „Élhető volt az a világ, de sok mindenben leredukált minket”. In: Kovács, Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben.* Budapest, MTA Szociológiai Kutatóintézete, 1956-os Intézet. 175–230.
- Körösényi András – Tóth Csaba – Török Gábor
 2003 *A magyar politikai rendszer.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Krausz Tamás
 2008 *A Szovjetunió története. 1914–1991.* Budapest, Kossuth Kiadó.
- Kravchuk, Robert
 2002 *Ukraine Economic Reforms: the First Ten Years.* New York, Basinstoke.
- Krstić, Nemanja – Dinić, Jelena – Gavrilović, Danijela
 2018 Religiosity and Informal Economic Practices in Southeastern European Societies. *Religions*, 9, 10, 2–28.
- Kuzio, Taras
 2002 History, memory and nation building in the post-soviet colonial space. *Nationalities Papers*, 30, 2, 241–264.
- Kuzma, Viktoria V. (=Кузьма Вікторія В.)
 2013 Історія музеїв підприємства установ закарпатської області (50 – 90-ті роки ХХ ст.) *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*, 31, 2, 31–35.
- Labuschagne, Pieter
 2017 Patronage, state capture and oligopolistic monopoly in South Africa: The slide from a weak to a dysfunctional state? *Acta Academica*, 49, 2, 60, 51–67.
- Laki László
 2003 Törés és folyamatosság. *Századvég*, 3, 29, 87–92.
 2021 A háztájiás tegnap és ma: a problémáról egy empirikus kutatás kapcsán. In: uő – Békés Zoltán (szerk.): *A „színlelt” szocializmusból a „színlelt” kapitalizmusba.* Szeged, Belvedere Meridionale Alapítvány. 71–93.
- La Porta, Rafael – Shleifer, Andrei
 2008 *The unofficial economy and economic development.* Working Paper Series. Washington DC, National Bureau of Economic Research.
- Latour, Bruno – Woolgar, Steve
 1979 *Laboratory Life. The Construction of Scientific Facts.* Beverly Hills: Sage.
- Ledeneva, Alena V.
 1998 *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchange.* (Cambridge Russian, Soviet and Post-Soviet Studies.) Cambridge, Cambridge University Press.
 2009 'From Russia with blat: can informal networks help modernize Russia?' *Social Research*, 76, 1, 257–88.
- Leduc, Jean
 2006 *A történészek és az idő. Elméletek, problémák, írásmódok.* Pozsony, Kaligram Kiadó.

- Legard, Robin – Keegan, Jill – Ward, Kit
 2003 In-depth interviews. In: Ritchie, Jane – Lewis, Jane (eds.): *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers*. London, Sage Publications Ltd. 138–169.
- Lengyel György
 1993 *Multipozicionális gazdasági elit a két világháború között*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet.
- Leonard, Madeleine
 1998 *Invisible Work, Invisible Workers, The Informal Economy in Europe and the US*. Hampshire – London, Macmillan.
- Leontiyeva, Yana
 2016 Ukrainians in the Czech Republic: On the Pathway from Temporary Foreign Workers to One of the Largest Minority Groups. In: Fedyuk, Olena – Kindler, Marta (eds.): *Ukrainian Migration to the European Union*. Cham Springer International Publishing. London, Springer. 133–149.
- Lerman, Zvi – Brooks, Karen – Csaki, Csaba
 1994 *Land Reform and Farm Restructuring in Ukraine*. World Bank Discussion Paper. Washington DC., World Bank.
 1995 Restructuring of traditional farms and new land relations in Ukraine. *Agricultural Economics*, 13, 27–37.
- Lerman, Zvi – Csaki, Csaba
 1997 *Land Reform in Ukraine: The First Five Years*. World Bank Discussion Paper. Washington DC, World Bank.
 2000 *Ukraine: Review of Farm Restructuring Experience*. World Bank Discussion Paper. Washington DC, World Bank.
- Lerman, Zvi – Sedik, David – Pugachov, Nikolai – Goncharuk, Aleksandr
 2007 *Rethinking Agricultural Reform in Ukraine*. Halle, IAMO.
- Levi, Giovanni
 2000 A mikrotörténelemről. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest, Replika Kör. 127–146.
- Lévi-Strauss, Claude
 2001 *Faj és történelem. Strukturális antropológia II*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Li, Peter Ping
 2007a Social tie, social capital, and social behavior: Toward an integrative model of informal exchange. *Asia Pacific Journal Manage*, 24, 2, 227–246.
 2007b Guanxi as the Chinese norm for personalized social capital: Toward an integrated duality framework of informal exchange. In: Yeung, Henry W. (ed.): *Handbook of Research on Asian Business*. Cheltenham, Edward Elgar. 62–83.
 2008 Toward a geocentric framework of trust: An application to organizational trust. *Management and Organization Review*. 4, 3, 413–439.
 2011 Toward an integrative framework of indigenous research: The geocentric implications of Yin-Yang Balance. *Asia Pacific Journal of Management*, 29, 4, 1–24.

- 2013 Entrepreneurship as a new context for trust research. *Journal of Trust Research*, 3, 1, 1–10.
- 2014 The unique value of yin-Yang balancing: A critical response. *Management and Organizational Review*, 10, 2, 321–332.
- Li, Peter Ping – Redding, Gordon
- 2014 Social Capital in Asia: Its Dual Nature and Function. In: Witt, Michael A. – Redding, Gordon (eds.): *The Oxford Handbook of Asian Business Systems*. United Kingdom, Oxford University Press.
- Lin, Nan
- 2001 *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Lomnitz, Larissa Adler – Sheinbaum, Diana
- 2004 Trust, social networks and the informal economy: comparative analysis. *Review of Sociology*, 10, 1, 5–26.
- Lovas Kiss Antal
- 2006 *A rendszerváltozás utáni gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezetek néprajzi vizsgálata*. Debrecen, Bölcsész Konzorcium.
- Łos', Maria (ed.)
- 1990 *The Second Economy in Marxist States*. London, Palgrave Macmillan.
- Loza, Grigorij M. – Buzilov, Jurij T. (szerk.)
- 1975 *A szocializmus és a munka. Segédkönyv kolhoztagok és szovhozmunkások számára*. Uzshorod, Kárpáti Könyvkiadó.
- Luthar, Breda – Pusnik, Marusa (eds.)
- 2010 *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington, New Academia Publishing.
- Lüdtke, Alf
- 2016 *Collusion and Evasion: Mass Dictatorship and Everyday Life*. New York, Palgrave Macmillan.
- Lüdtke, Alf (szerk.)
- 2003 Anyagiség, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsgeschichte“-perspektíváról. *Aetas*, 18, 1, 147–156.
- Majtényi György
- 2003 Ön-fejűség. A másik Németország történelme. *Aetas*, 18, 1, 142–148.
- 2005 *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Budapest, Gondolat Kiadó – Magyar Országos Levéltár.
- 2015 „De elmehet a Kádár Jani a piczába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika*, 94, 5, 92–112.
- Макара, Микола Р. (=Макара, Микола П.)
- 2003 Встановлення на Закарпатті Радянської політичної системи]. 35–72. In Приходько, Володимир П. – Макара, Микола П. – Лендел Михайло М. (szerk.): *Нариси історії Закарпаття (1946–1991)*. Ужгород, Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації.

- Malec, Olekszandr O. (=Малець Олександр О.)
 2004 *Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х рр. ХХ ст.* Ужгород, Інформаційно-видавничий центр ЗІППО.
- Maloney, William F.
 2004 Informality Revisited. *World Development*, 32, 7, 1159–1178.
- Mann, Michael
 2001 Az állam autonóm hatalmának eredete, mechanizmusai és következményei. *Regio*, 12, 4, 3–33.
- Mannheim Károly
 1996 *Ideológia és utópia.* Budapest, Atlantisz Kiadó.
- McAdams, D. P.
 1988 *Power, intimacy, and the life story. Personological inquires into identity.* New York, Guilford.
- Marcus, George
 1995 Ethnography in/of the World System: The Emergence of Multi-Sited Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95–117.
- Marcus, George E. – Fischer, Michael M. J.
 1986 *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences.* Chicago, University of Chicago Press.
- Martinez, Oscar J.
 1994 *Border People – Life and Society in the U.S.–Mexiko Borderlands.* Tucson–London.
- Medina, Leandro – Schneider, Friedrich
 2018 Shadow Economies Around the World. What Did We Learn Over the Last 20 Years? *IMF Working Paper*, 18, 17.
- Meyrowitz, Joshua
 2005 A globális hajnala: A hely és önazonosság új élménye a globális faluban. *Világosság*, 6, 29–36.
- Migdal, Joel S.
 1997 “Studying the State”. In: Lichbach, Mark Irving – Zuckerman, Alan L. (eds.): *Comparative Politics: Rationality, Culture, and Structure.* New York, Cambridge University Press.
- Milliken, Jennifer – Krause, Keith
 2002 State Failure, State Collapse, and State Reconstruction: Concepts, Lessons and Strategies. *Development and Change*, 33, 5, 753–774.
- Misztal, Barbara
 2000 Informality: Social theory and contemporary practice. London, Routledge.
- Miscsanyin, Vaszilj V. (=Мищанин Василь В.)
 2000 *Аграрна політика на Закарпатті (1944–1950 рр.).* Ужгород, Закарпаття.
 2009 Нові документи про колективізацію на Закарпатті 1946–1950 рр. *Русин*, 16, 2. 144–154.

Miscsanyin, Vaszilij V. – Zsulkanics, Nelja (=Мищанин, Василий В. – Жулканич, Неля)

- 2003 Початок відродження аграрного сектору області: колективізація та її соціально-економічні наслідки (1945–1950). In: Приходько, Володимир П. – Макара, Микола П. – Лендел Михайло М. (szerk.): *Написи історії Закарпаття (1946–1991)*. Ужгород, Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації.

Molnár D. István

- 2005 Migrációs tendenciák Ukrajnában a függetlenség kivívását követően. In: Süli-Zakar István (szerk.): *Tájak–Régiók–Települések. Tisztelegés a 75 éves Enyedi György akadémikus előtt*. Debrecen, Didakt Kft. 274–278.
- 2018 *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest, MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram Kiadó.
- 2021 Kárpátalja lakosságának területi eloszlása az újonnan kialakított közigazgatási rendszer tükrében. In: Molnár D. Erzsébet – Molnár Ferenc (szerk.): *Társadalomtudományi tanulmányok. Tanulmánykötet*. Beregszász–Ungvár, II. RF KMF – „RIK-U” Kft. 239–254.

Molnár József – Molnár D. István

- 2005 *Kárpátalja népessége és magyarsága a népszámlálási és népmozgalmi adatok tükrében*. Ungvár, Poli-Print Kiadó.

Morris, Jeremy

- 2011 Socially embedded workers at the nexus of diverse work in Russia: An ethnography of blue-collar informalization. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 31, 11–12, 619–631.

Moser, Caroline O. N.

- 1978 Informal sector or petty commodity production: dualism or independence in urban development. *World Development*, 6, 9–10, 1041–1064.

Moses, Jonathon W.

- 2017 Sparrows of Despair: Migration as a Signalling Device for Dysfunctional States in Europe. *Government and Opposition*, 52, 2, 295–328.

Nagy Netta

- 2013 *A cserevilágtól a padlóssöprésig. Falusi hétköznapiak a beszolgáltatások éveiben*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság.

Nagy Olga

- 2000 *Változó népi kultúra. Társadalomnéprajzi vizsgálat Havadon*. Bukarest – Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó.

Nagy Péter

- 2007 „Gádzsósodás – cigányosodás”. Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, 2, 21–22.

Nemes Nagy József

- 1996 Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. *Földrajzi Közlemények*, 1, 31–48.

Nespor, Jan

- 2000 Anonymity and Place in Qualitative Inquiry. *Qualitative Inquiry*, 6, 4, 546–569.

Nirajana, Tejaswini

- 2004 A szövegek és a kultúrák reprezentálása: Fordításelméletek és etnográfia. In: N. Kovács Tímea (szerk.): *A fordítás mint kulturális praxis*. Pécs, Jelenkor Kiadó. 133–175.

Nora, Pierre

- 1999 Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 3, 142–158.
2009 *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Nölke, Andreas – Vliegenthart, Arjan

- 2009 Enlarging the Varieties of Capitalism. The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics*, 61, 4, 670–702.

Nwabuzor, Augustine

- 2005 Corruption and development: New initiatives in economic openness and strengthened rule of law. *Journal of Business Ethics*, 59, 1, 2, 121–138.

Oblath Márton

- 2007 A fókuszcsoport. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest, Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék. 278–295.

Oficinszkij, Roman

- 2010a Mezőgazdaság. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 247–286.
2010b Gazdaságföldrajzi régiók és vezető mezőgazdasági ágazatok. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Budapest, Argumentum – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. 284–287.

Okólski, Marek

- 1998 Regional dimension of international migration in Central and Eastern Europe. *Genus*, 1–2, 11–36.

Oláh Sándor

- 1996 Elitrekrutáció a szocializmusban. A falusi adminisztratív elit. *Társadalmi Szemle*, 51, 12, 21–33.
2004 A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után. In: uő: *Falusi Láttelek 1991–2003*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó. 128–138.
2001 *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda, Pro-Print.

Olick, Jeffrey K. – Robbins, Joyce

- 1999 A társadalmi emlékezet tanulmányozása: a „kollektív emlékezettől” a mnemonikus gyakorlat történeti szociológiai vizsgálatáig. *Replika*, 37, 19–43.

- Ö. Kovács József
- 2003 A társadalomtörténet németországi útjai. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, Osiris Kiadó. 167–186.
- 2004 Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkor-történeti kutatások az NDK-ról. *Korall*, 5, 15–16, 179–204.
- 2008 Az erőszak történelmi értelmezéséről. *Publicationes Universitatis Miskolcensis. Sectio Philosophica*, 13, 1, 97–108.
- 2012 *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest, Korall.
- 2017 Földindulás. A lepezett kommunista diktatúra társadalmi gyakorlata a vidéki Magyarországon 1945-ben. In Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon a második világháború végén*. Budapest, MTA BTK–NEB. 19–68.
- Ö. Kovács József (szerk.)
- 2017 *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–NEB.
- Pakurár Miklós – Oláh, Judit – Cehla, Béla
- 2012 Az ukrajnai munkavállalók munkavállalási jellemzői Magyarországon. *Gazdálkodás*, 2, 137–145.
- Papakin, Georgij V. (=Папакин Георгій В.)
- 2014 Джерела з історії ОУН та УПА радянського походження: схема класифікації, змістова сторона. *Український історичний журнал*, 5, 174–190.
- Papp, Julien
- 2015 Forradalom vagy szovjetizáció? Magyarország a II. világháború után (1944. szeptember – 1947. szeptember). *Eszmélet*, 27, 107, 94–108.
- Pavlyshyn, Marko
- 1992 Post-colonial Features in Contemporary Ukrainian Culture. *Australian Slavonic and East European Studies*, 6, 2, 41–55.
- Paxton, Madrid R. O.
- 2004 *The Anatomy of Fascism*. New York, Random House.
- Peredriy, Oleksandr – Pyasetska-Ustych, Svitlana
- 2013 Transborder Statistics as a Necessary Element for the Analysis of the Competitiveness of the Western Border Regions of Ukraine. In: *Proceedings on Statistics of Transborder Processes to the 59th ISI World Statistics Congress*. Uzhhorod. 185–200.
- Perrotta, Louise
- 2000 Politics, confusion and practice: landownership and de-collectivisation in Ukraine. In: Abramson, Allen – Theodossopoulos, Dimitrios (eds.): *Land, law and environment. Mythical Land, Legal Boundaries*. London, Pluto Press. 156–175.

Peti Lehel – Szabó Á. Töhötöm (szerk.)

2006 *Agrárörökség és specializáció a Kis-Küküllő mentén*. Kolozsvár, Nis Kiadó.

Pető Andrea

2018 *Elmondani az elmondhatatlan. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt*. Budapest, Jaffa Kiadó.

Pető Iván – Szakács Sándor

1985 *A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Az újjáépítés és a tervutasításos irányítás időszaka 1945–1968*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Pine, Frances T.

2002 Retreat to the Household? Gendered Domains in Postsocialist Poland. In: Hann, Chris (ed.): *Postsocialism: ideals, ideologies and practices in Eurasia*. London, Routledge. 95–113.

Pinheiro-Machado, Rosana

2018 Rethinking the informal and criminal economy from a global commodity chain perspective: China-Paraguay-Brazil. *Global Networks*, 18, 3, 479–499.

Pogrebnjak, Petro L. – Fedan, Vszevolod I. – Kolomijec Jurij P. (=Погребняк Петро Л. – Федан Всеволод І. – Коломієць Юрій П.) (szerk.)

1972 *Примірне положення про основні функції керівних працівників і спеціалістів колгоспу*. Київ, Урожай.

Polese, Abel – Williams, Colin C. – Horodnic, Ioana A. – Bejakovic, Predrag (eds.)

2017 *The Informal Economy in Global Perspective*. Varieties of Governance. London, Palgrave Macmillan.

Polese, Abel – Moiséa, Gian Marco – Lysad, Olha – Kerikmäe, Tanel – Saukaf, Arnis – Seliverstova, Oleksandra

2022 Presenting the Results of the Shadow Economy Survey in Ukraine While Reflecting on the Future(s) of Informality Studies. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 30, 1, 101–123

Polese, Abel – Kovács Borbála – Jancsics Dávid

2016 Az „állam ellenére” és az „államon túl” megvalósuló informális gyakorlatok ártalmas és ártalmatlan természete: magyarországi és romániai példák. *Szociológiai Szemle*, 26, 2, 44–70.

Polyák, Petra

2013: „Közösítsék ki, pellengérezzék ki!” Egyetemi-főiskolai hallgatók fegyelmi ügyei az ötvenes évek elején. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben: Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz – Magyar Történelmi Társulat. 481–490.

Ponsaers, Paul – Shapland, Joanna – Williams, C. Colin

2008 Does the informal economy link to organised crime? *International Journal of Social Economics*. 35, 9, 644–650.

2016: „Osztályidegenek” az egyetemen. *Korall*, 17, 64. 5–25.

- Portes, Alejandro – Haller, William
 2005 The Informal Economy. In: Smelser, Neil J. – Swedberg, Richard (eds.): *The Handbook of Economic Sociology*. New York, Russell Sage Foundation. 403–425.
- Przybylska, Lucyna
 2014 A mapping sentence for the process of sacralisation. The case study of Gdynia. *Geograficzne*, 137, 115–135.
 2015 Between sacralization and festivalization of public spaces: a case study of the Cavalcade of the Three Kings in Poland. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 27, 171–180.
- Puglisi, Rosaria
 2010 The rise of the Ukrainian oligarchs. *Democratization*, 10, 3, 99–123.
- Putnam, Robert D.
 1976 *The Comparative Study of Political Elites*. London, Prentice-Hall.
 1993 *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. Princeton, Princeton University Press.
 2000 *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster.
- Putnam, Robert D. – Goss, Kristin A.
 2002 Introduction. In Putnam, Robert D. (ed.): *Democracies in Flux*. Oxford, Oxford University Press. 3–19.
- Ray, Christopher
 1998 Culture, Intellectual Property and Territorial Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 38, 1, 3–20.
- R. Süle Andrea
 1990 Terület- és településrendezési tervek Romániában. *Regio*, 1, 1, 31–33.
- Rácz József
 1996 Semmittevés. Lakótelep és szegénynegyed-mentalitás. *Szociológiai Szemle*, 2, 81–94.
- Ram, Monder – Edwards, Paul – Jones, Trevor
 2007 Staying Underground: Informal Work, Small Firms and Employment Regulation in the United Kingdom. *Work and Occupations*. 34, 3, 318–344.
- Rédei Mária – Kincses Áron
 2008 A szomszédból érkező migránsok hatása a hazai gazdasági és társadalmi különbségekre. *Közép-európai Közlemények*, 1, 1, 7–16.
- Referyger, Jevgenij G.
 1950 Szocialista munkaverseny Ukrajnában az első sztálini ötéves terv idején. *Történettudományi Értesítő*, 1, 10–12, 1–36.
- Revel, Jacques
 1996 A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas*, 11, 4, 217–237.
- Ricoeur, Paul
 1999 Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, Kijarat Kiadó. 51–68.

Rittersporn T. Gábor

2003 A magasztos eszme és a bolsevik gyakorlat: nagy remények és megcsúfolt lojalitás a háború előtti Szovjetunióban. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. 212–232.

Robert, Jackson H.

1990 *Quasi-States: Sovereignty, International Relations, and the Third World*. New York, Cambridge University Press.

Rohacsenko, Szergej Nyikitovics

1950 *Nyilvántartás és számadás a kolhozban*. Uzshorod, Könyv- és Újságkiadó.

Rose-Ackerman, Susan

2001 Trust, Honesty and Corruption: Reflections on the State-Building Process. *Archives of European Sociology*, 42, 526–570.

Rosenthal, Gabriele

2004 Biographical Research. In: Seale, Clive – Gobo, Giampietro – Gubrium, Jaber F. – Silverman, David (eds.): *Qualitative Research Practice*. London, Sage Publications.

Rotberg, Robert I.

2003 Failed States, Collapsed States, Weak States: Causes and Indicators. In: uó (ed.): *State Failure and State Weakness in a Time of Terror*. Washington, Brookings Institution Press.

Round, John – Williams, Colin C. – Rodgers, Peter

2008 Everyday Tactics and Spaces of Power: The Role of Informal Economies in Post-Soviet Ukraine. *Social and Cultural Geography*, 9, 2, 171–185.

Ruscák, Mihailo M. – Padják, Victor I. (Рущак, Михайло М. – Падяк, Віктор І.)

2004 *Система хозяйствования в Закарпатской области в 1991–2004 годах*. Ужгород, Издательство В. Падяка.

Rüsen, Jörn

1999 A történelem retorikája. In: Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, Kijárat. 39–50.

Samson, Steven L.

1987 The Second Economy of the Soviet Union and Eastern Europe. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 493, 1, 120–136.

Schneider, Friedrich

2005 Shadow Economies Around the World: What Do We Really Know? *European Journal of Political Economy*, 21, 598–642.

Schneider, Friedrich – Katharina Linsbauer – Friedrich Heinemann

2015 Religion and the Shadow Economy. *Kyklos*, 68, 1, 111–141.

Schwarz Györgyi – Szarvas Zsuzsanna – Szilágyi Miklós (szerk.)

2005 *Utóparaszti hagyományok és modernizációs törekvések a magyar vidéken*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – MTA Társadalomkutató Központ.

- Schwarz, Rolf
 2005 Post-Conflict Peacebuilding: The Challenges of Security, Welfare and Representation. *Security Dialogue*, 36, 4, 429–446.
- Schwartz, Charles A.
 1981 Economic Crime in the U. S. S. R.: A Comparison of the Khrushchev and Brezhnev. *The International and Comparative Law Quarterly*, 30, 2, 281–296.
- Scott, James
 1976 *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*. New Haven – London, Yale University Press.
 1985 *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven – London, Yale University Press.
 1989 Everyday Forms of Resistance. *Copenhagen Journal of Asian Studies*, 4, 89, 33–62.
 1996 Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika*, 23–24, 109–130.
 2005 The infrapolitics of subordinate groups. In: Amoore, Louise (ed.): *The Global Resistance Reader*. London – New York, Routledge.
- Sethuraman, Salem V.
 1976 The urban informal sector: concept, measurement and policy. *International Labour Review*, 114, 1, 69–82.
- Siegelbaum, Lewis H.
 1990 *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR 1935–1941*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Siegelbaum, Lewis H. (ed.)
 2006 *Borders of Socialism. Private Spheres of Soviet Russia*. London – New York, Palgrave Macmillan.
- Sik Endre
 2006 Emberpiac a Moszkva téren – szűkülő változatlanóság 1995 és 2004 között. *Közgazdasági Szemle*, 53, 3, 253–270.
 2010 A kgst-piac „előképei“ (a vásár és a piac) és az informális kereskedelem egyéb intézményei. In: Czakó Ágnes – Giczi Johanna – Sik Endre (szerk.): *Piachely, kgst-piac, emberpiac*. Budapest, TáTK. 147–163.
 2012 *A kapcsolati tőke szociológiája*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.
- Sik Endre – Surányi Ráchel
 2015 *Határhatások*. E-könyv. Budapest, ELTE TáTK – TÁRKI.
- Sik Endre – Wallace, Claire
 1999 The development of open-air markets in East-Central Europe. *International Journal of Urban and Regional Research*, 23, 4, 697–714.
- Simonyi Ágnes
 1996 A munka, változó értékek, régi és új formák. In: Tausz Katalin – Várnai Györgyi (szerk.): *Rejtőzködő jelen. Tanulmányok Ferge Zsuzsának*. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpol. Egyesület. 294–314.

Slack, Tim – Jensen, Leif

- 2010 Informal Work in Rural America. In: Marcelli, Enrico – Williams, Colin C. – Joassart, Pascale (eds.): *Informal Work in Developed Nations*. Oxon, Routledge. 177–191.

Standeisky Éva

- 2008 Újabb történeti irodalom a Szovjetunió 1950–1970-es évekbeli történetéről. In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Évkönyv XIV*. 2008. *Közelítések a kádárizmushoz*. Budapest, 1956-os Intézet. 11–40.

Stola, Dariusz

- 2001 Two Kinds of Quasi-Migration in the Middle Zone: Central Europe as a Space for Transit Migration and Mobility for Profit. In: Wallace, Claire – Stola, Dariusz (eds.): *Patterns of Migration in Central Europe*. London – New York, Palgrave Macmillan. 84–104.
- 2012 Poland's Institute of National Remembrance: A Ministry of Memory? In: Alexei, Miller– Lipman, Maria (eds.): *Convolutions of Historical Politics*. Budapest – New York, Central European University Press. 45–58.

S. Varga Pál

- 2012 Kollektív emlékezet és történeti tudományok. *Studia Litteraria*, 1–2, LI, 32–40.

Swain, Nigel

- 2012 Posztszocialista kapitalizmus. In: Bartha, Eszter – Varga, Zsuzsanna (szerk.): *Határonkon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére*. Budapest, L'Harmattan. 388–413.

Szabó Á. Töhötöm

- 2002 Az erővonalak eltolódása – magyar–cigány gazdasági kapcsolatok egy székelyföldi faluban. In: uő (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár. 205–217.
- 2003 Informális technikák a hagyományos gazdálkodásban. In: uő (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. 2. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság. 105–126.
- 2004 Kizárás vagy befogadás? Magyarok és cigányok az informális gazdaságban. In: Veres Valér (szerk.): *RODOSZ tanulmányok. Társadalomtudományok*. Kolozsvár, Kriterion.
- 2009 *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- 2013 *Gazdasági adaptáció és etnicitás. Gazdaság, viselkedés és integráció egy erdélyi kistérségben*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság.

Szabó István

- 1994 *Ugocsa megye*. Budapest – Beregszász, Hatodik Síp Alapítvány.

Szabó Máté

- 1990 Politikai rituálé és szimbolika az 1956-os megemlékezésben. In: Szoboszlai György (szerk.): *Váltók és utak*. Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve.

- Szekeres András
1999 Mikrotörténet és általános történeti tudás. *Századvég*, 15, 4, 3–16.
- Szelényi Iván
1994 Az elit cirkulációja vagy újratermelődése Közép-Kelet-Európában? *Info-Társadalomtudomány*, 29, 31–41.
- Szelényi, Iván – Szelényi, Szonja
1995 Circulation or Reproduction of the Elites during the PostCommunist Transformation of Eastern Europe. *Theory and Society*, 24, 5, 615–638.
- Szijártó M. István
2014 *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata.* Budapest, L'Harmattan.
- Szilágyi Miklós (szerk.)
2002 *Utak és útvesztők a kisüzemi agrárgazdaságban 1990–1999.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézete – MTA Társadalomkutató Központ.
- Szizlov, Szergej G. (=Сизов, Сергей Г.)
2001 *Интеллигенция и власть в советском обществе в 1946—1964 гг. (На материалах Западной Сибири). В 2-х ч. Ч. 2. «Омнелель» (март 1953—1964 гг.).* Omszk, Szibágyi Kiadó.
- Szolovjov, Alekszandr V.
1951 *Szervezés és munkabér a kolhoz állattenyésztőinél.* Uzshorod, Könyv- és Folyóiratkiadó.
- Szóllósy Zoltán – Jánki Gyula – Thirring Lajos (szerk.)
1939 *Az 1938. évi felvidéki nép-, földbirtok és állatösszeírás. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.* Budapest, Atheneum Nyomda.
- Timonina, Maria B. (ed.) (= Тимоніна, Марія Б.)
2018 *Демографічний щорічник «Населення України за 2017 рік».* Державна служба статистики України. Київ, Державної служби статистики України.
- Tokman, Victor E.
1978 An exploration into the nature of the informal-formal sector relationship. *World Development*, 6, 9–10, 1065–1075.
- Tomilin, Viktor N.
Was the 1958 Reform Ruinous for Collective Farms? *Herald of the Russian Academy of Sciences*. 92, 8, 787–799.
- Tóth Eszter Zsófia
2007 *„Puszi Kádár Jánosnak”. Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben.* Budapest, Napvilág Kiadó.
2010 *Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban.* Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Turner, Victor
2002 *A rituális folyamat.* Budapest, Osiris.
- Udvarnoky Virág
2007 Szóbeszéd vagy történelem? Az oral history értelmezési lehetőségei. *Rep-liká*, 58, 27–31.

Ungváry Krisztián

2013 *Budapest ostroma*. Budapest, Corvina Kiadó.

Valuch Tibor

2002 *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris.

2006 *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest, Corvina.

2013 *Magyar hétköznapiak. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest, Napvilág Kiadó.

Van Schendel, Willem – Abraham, Itty

2005 *Illicit flows and criminal things. States, Borders, and the Other Side of Globalization*. Indiana University Press, Bloomington – Indianapolis

Varga Zsuzsanna

2001 *Politika, paraszti érdekvégyesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967*. Budapest, Napvilág Kiadó.

2013 *Az agrárlobbi tüdőklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest, Gondolat Kiadó.

2015 *Földreformok a II. világháború után Közép- és Kelet-Európában. Történelmi Szemle*, 57, 4, 583–605.

Verdery, Katherin

1993 *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic and Ethnic Change*. Berkeley, Berkeley University of California Press.

1993 *Nationalism and National Sentiment in Post-socialist Romania. Slavic Review*, 52, 2, 179–203.

Vinogradov, Szergej Arszenovics

1950 *A jövedelem elosztás a kolhozokban*. Uzshorod, Könyv- és Újságkiadó.

Vinnychuk, Igor – Ziukov, Serhii

2013 *Shadow economy in Ukraine: modelling and analysis. Business Systems and Economics*, 3, 2, 141–152.

Volintiru, Clara

2012 *Clientelism: Electoral Forms and Functions in the Romanian Case Study. Romanian Journal of Political Sciences*, 12, 1, 35–66.

Von Hagen, Mark

2014 *From Imperial Russia to Colonial Ukraine*. In: Healy, Róisín – Dal Lago, Enrico (eds.): *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*. Basingstoke, Palgrave Macmillan. 173–193.

Wallerstein, Immanuel

1979 *The Capitalist World-Economy*. Cambridge, Cambridge University Press.

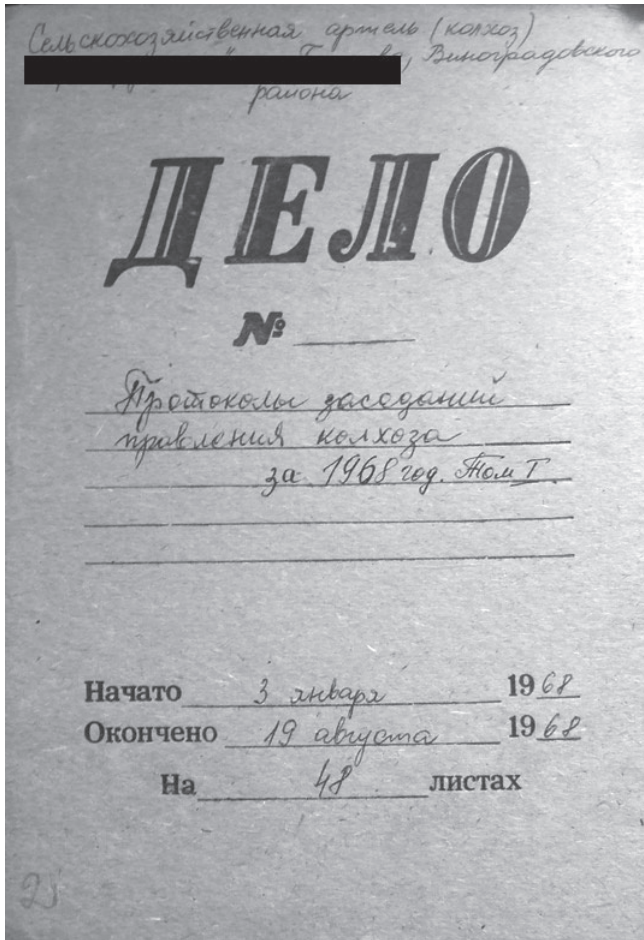
Watzlawick, Paul – Weakland, John – Fisch, Richard

1990 *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*. Budapest, Gondolat Kiadó.

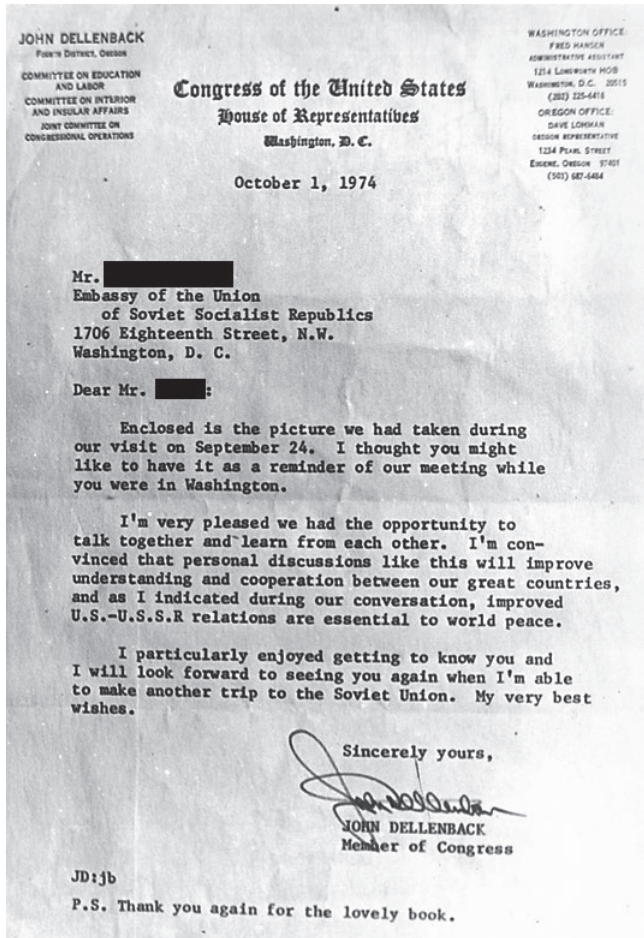
Webb, Justin W. – Bruton, Garry D. – Tihanyi, Laszlo – Ireland, Duane

2013 *Research on entrepreneurship in the informal economy: Framing a research agenda. Journal of Business Venturing*, 28, 5, 598–614.

- Williams, Colin C. – Horodnic, Ioana Alexandra
 2016 An institutional theory of the informal economy: some lessons from the United Kingdom. *International Journal of Social Economics*, 43, 7, 722–738.
- Williams, Colin C. – Round, John
 2007 Re-thinking the nature of the informal economy: Some lessons from Ukraine. *International Journal of Urban and Regional Research*, 31, 2, 425–241.
- Williams, Colin C.
 2016 Tackling employment in the informal economy: A critical evaluation of the neoliberal policy approach. *Economic and Industrial Democracy*, 38, 1, 145–169.
 2014 Out of the shadows: a classification of economies by the size and character of their informal sector. *Work, employment and society*, 28, 5, 735–753.
- Wimmer, Andreas – Schiller, Glick
 2005 Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. *Magyar Kisebbség*, 9, 3–4, 36–37, 164–210.
- Yurchuk, Yuliya
 2017 Global Symbols and Local Meanings: The „Day of Victory” after Euro-
 maidan. In: Beichelt, Timm – Worschech, Susann (eds.): *Transnational Ukraine? Networks and Ties that Influence(d) contemporary Ukraine*.
 Essen, Ibidem Verlag. 89–114.
- Zaloznaya, Marina
 2017 *The Politics of Bureaucratic Corruption in Post-Transitional Eastern Europe*.
 Cambridge, Cambridge University Press.
- Zimmermann, Anne Mariel
 2013 State as Chimera. Aid, Parallel Institutions, and State Power. *Comparative Politics*, 45, 3, 335–356.

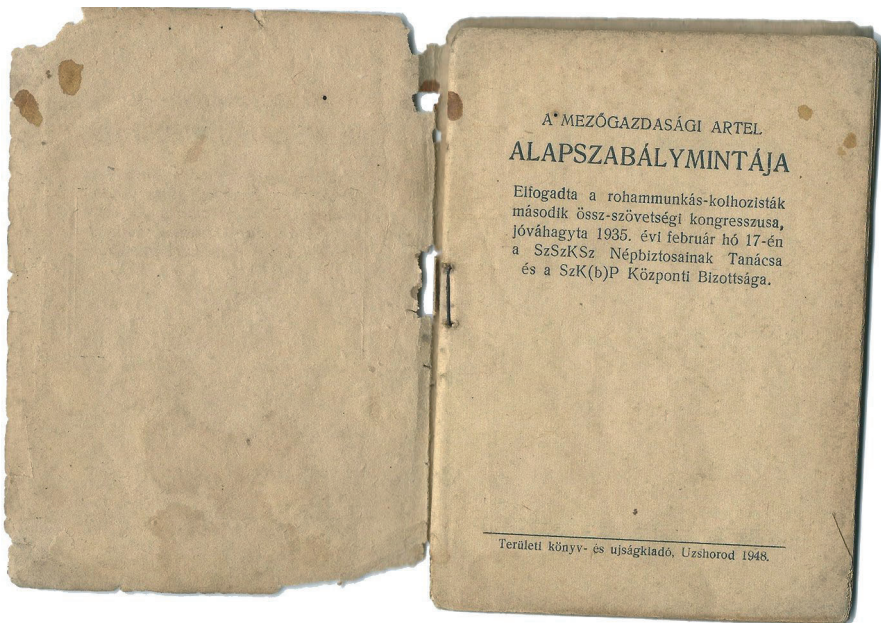
1. melléklet. A csatóerdői „Béke” Kolhoz kolhozvezetőségi jegyzőkönyve (1968, I. kötet)

2. melléklet. John Dellenback republikánus kongresszusi képviselő levele Bara Endrének, a csatóerdői „Béke” Kolhoz elnökének.
(Forrás: Mikószegi falumúzeum, 1974. X. 1.)

3. melléklet. Munkásnők a „Béke” Kolhoz konzervgyárában (Csatóerdő, é.n.)

A* MEZŐGAZDASÁGI ARTEL
ALAPSZABÁLYMINTÁJA

Elfogadta a rohammunkás-kolhozisták második össz-szövetségi kongresszusa, jóváhagyta 1935. évi február hó 17-én a SzSzK Sz. Népbiztosainak Tanácsa és a SzK(b)P Központi Bizottsága.

Területi könyv- és újságlkiadó, Uzshorod 1948.

artel tagjai részére a szemestermények csepelésének kezdetétől folyóíthat, a kicsepelt szemestermények a kolhoz belső szükségleteire elkülönített 10–15%-os mennyiségéből.

Az ipari növények termelésével foglalkozó artelben az artel tagjának kiadják pénzjövedelmét, még mielőtt végezet a gyapot, len, kender, cukorrépa, tea, dohány stb. állami beszolgáltatása, mégpedig a beszolgáltatás arányában hetenként legalább egyszer az artel által beszolgáltatott termékekért kapott pénzösszegek 60%-áig.

17. Az artel összes tagjai kötelesek szigorúan megőrizni a kolhoztulajdont és a kolhozföldeken dolgozó állami gépeket, becsületesen dolgozni, eleget tenni az alapszabályok, valamint a közgyűlés és a vezetőség rendeletei által támasztott követelményeknek, betartani a belső rendszabályokat, pontosan teljesíteni munkájukat és társadalmi kötelezettségeiket, amelyeket a vezetőség és a brigádvezető szab ki rajuk, kötelesek továbbá szigorúan betartani a munkafegyelmet.

A vezetőség a közösségi vagyonnal szembeni gondatlan és nemtörődöm magatartás, a munkából elfogadható ok nélküli elmaradás, a rosszminőségű munka, valamint a munkafegyelem és az alapszabály más meg-

24

sértése esetén a vétkeket a belső rendszabályoknak megfelelően fenyíti meg, ilyen fenyítések pl.: a rosszminőségű munka újra való elvégzése a munkanapok felszámítása nélkül, figyelmeztetés, megrovás, a közgyűlésen való megdorgálás, a feketetáblán való feltüntetés, öt munkanapig terjedő beosztás, alacsonyabbrendű munkára való beosztás, ideiglenes eltávolítás a munkából.

Olyan esetekben, amikor az artel által fogantatosított összes nevelő- és büntetőintézkedések nem hatnak az artel javíthatatlan tagjaira, a vezetőség felveti a közgyűlés előtt az ilyen tagoknak az artelből való kizárása kérdését.

A kizárás a mezőgazdasági artel alapszabályának nyolcadik pontjában megállapított módon történik.

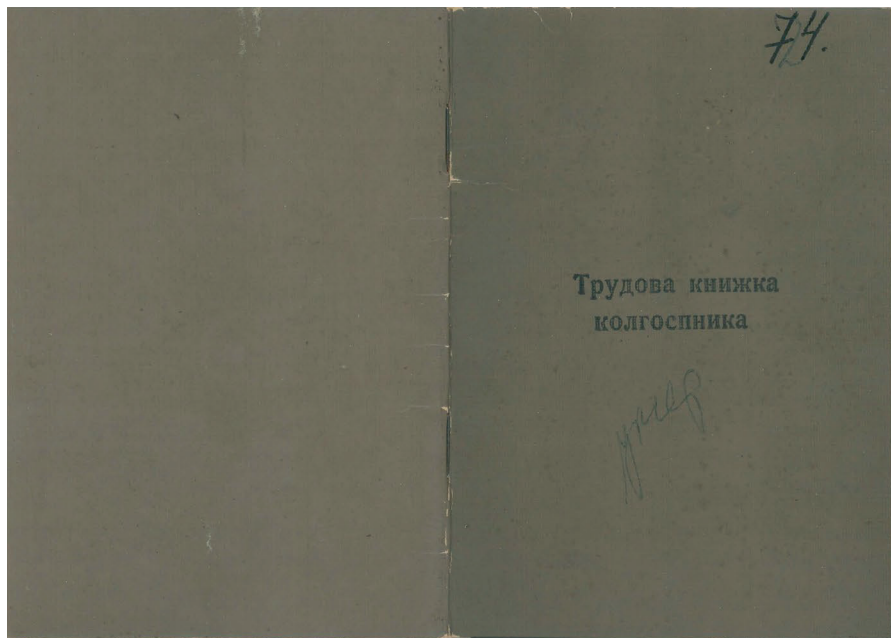
18. Az artel a közösségi kolhoz és az állami tulajdon minden lopását, az artel vagyona és jószágállománya, valamint a GTÁ gépei iránt tanúsított káros magatartást úgy tekinti, mint a kolhoz közös ügyének elárulását és a nép ellenségeinek nyújtott segítségét.

A kolhozrendszer alapjainak ilyen bűnös aláásásában vétkes személyeket az artel átadja a bíróságnak, hogy azokat a munkáparasztállam törvényeinek teljes szigorával büntessék.

25

5. melléklet. A kolhoz munkások új (típus tervek szerint) felépített lakóháza Csatóerdő egyik utcájában (1970-es évek, Ifjúság utca)

ВІДОМОСТІ						ПРО РОБОТУ											
Дата запису (рік, місяць, число)	За який рік завогь-ре відомост	Ким працював	Нараховано трудових днів за рік	Кількість вработаних людин чи або число виміри на роботу за рік	Встановлений мінімум трудових днів (або людин-днів)	Нараховано за рік					Платили осіб, які послідують запис та печать колгоспу						
						крім того, натурі				голова колгоспу	бухгалтер колгоспу						
1	2	3	4	5	6	грошей (карбов.)	пшениц	кукуруд	солод	корм	7	8	9	10	11	12	13
1949		Коломийчик	376		120	56. ³⁷	564	1428	188	227							
1950		"	351		120	70. ³⁸	579	1056	37	141							
1951		"	-		120	-	-	-	-	-							
1952		"	255		120	57. ⁴¹	207	244	17	-							
1953		"	311		120	67. ²⁰	616	280	28	-							
1954		"	455		120	227. ⁷⁰	296	637	-	-							
1955		"	562		120	118	243	255	-	357							
1956		"	448		120	201. ⁶⁰	358	537	-	358							
1957		"	203		120	142. ¹⁰	304	203	-	203							
1958		"	270		120	177. ⁷⁰	162	189	-	162							
1959		"	210		120	157. ⁷⁰	256	210	-	-							
1960		"	236		120	118	118	189	-	-							
1961		"	90		120	63	45	63	-	-							
1962		"	183		120	164. ⁷⁰	183	183	-	-							
1963		"	86		120	8. ⁸⁰	8	8	-	-							

Записи з 1949 р. по н.ч. 1961 р.
Зоб'язано:
Трудовий Колектив:
отр. з'ясувати.

6. melléklet. K. Károly (szül. 1902, Darnó) kolhozista munkakönyve. (Magántulajdon)

7. melléklet. A kárpátaljai magyaroknak 2017-ben nyújtott magyarországi támogatások összege⁶³⁹

TÁMOGATÁSOK PROGRAMOK		Külhoni magyar kisebbségek támogatásának teljes összege	Ebből: a Kárpátaljára fordított támogatás
I.	NORMATÍV TÁMOGATÁS	millió forintban, egy tizedesjeggyel	
1.	Szülőföldön magyarul program (tankönyv, taneszköz és hallgatói támogatás magyar nyelvű oktatási intézményekben tanuló gyerekeknek)	5456,5	471,1
2.	Kárpátaljai természetes személyeknek nyújtott normatív támogatások (magyar nyelven szolgáltatást nyújtó egészségügyi dolgozók, magyar nyelvű közoktatásban, művészeti és zeneiskolákban, nyomtatott és elektronikus sajtóban dolgozók, könyvtárosok, színészek támogatása)	1321,6	1321,6
II.	NYÍLT PÁLYÁZATOK		
3.	A magyar kultúráért és oktatásért pályázat (a magyar közösség céljait szolgáló kulturális, oktatási és kutatási programok támogatása, írott és elektronikus média, könyvkiadás, civil szervezetek, egyház és az általa fenntartott oktatási, kulturális, szociális intézmények működését elősegítő pályázatok, valamint ingatlanberuházások)	600	69
4.	Regionális pályázat	374	34

⁶³⁹ A határon túli kisebbségi közösségeknek nyújtott magyar állami támogatásokat összefoglaló táblázat saját szerkesztés, a benne szereplő adatokat pedig két forrásból gyűjtöttem. Az egyik a támogatások elosztásával és lebonyolításával megbízott Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. (a táblázatban: BGA) 2017. évi tevékenységéről és működéséről szóló B/1370. számú beszámolója volt. (Forrás: <https://www.parlament.hu/irom41/01370/01370.pdf>, utolsó megtekintés: 2019. 06. 17.). Megjegyzendő, hogy az adott dokumentumban szereplő költségvetési adatok több helyen ellentmondásosak: pl. az éves támogatásokat összesítő táblázat (7. oldal) és beszámoló egyes fejezeteiben részletesen, szövegszerűen bemutatott programelemek és költség-részletezések számai között több helyütt eltérések mutatkoznak. Az adatok egységesítésekor ezért ezt az utóbbit, vagyis a szövegszerű elszámolás egyes tételeit vettem figyelembe. Az Egán Ede Gazdaságfejlesztő Programra vonatkozó adatok forrása: <https://www.kormany.hu/download/1/1b/21000/2017%20t%C3%A1mogat%C3%A1sok.pdf#!DocumentBrowse> (utolsó megtekintés: 2019. 06. 17.) A táblázatban szereplő számok – egyes területi bontásban szereplő adatok hiánya és a részlegesen hozzáférhető nyilvános adatbázisok miatt – nem teljes körűek. Ezért valószínűleg a külhoni kisebbségi közösségeknek juttatott anyagi támogatásoknak csak egy részét tartalmazzzák. Ennek ellenére a rendelkezésre álló információk a tendenciákat így is plasztikusan érzékeltetik. (A támogatási összegek átváltásakor a 2017. évi középárfolyamot vettem alapul: 1 EU= 309,22 HUF, 1 EU=30,0042 UA.)

5.	Testvértelepülési együttműködések és programok (határon átnyúló testvértelepülési kapcsolatok fejlesztése, tudás- és tapasztalatcsere, intézményközi együttműködések kialakítása)	250	n. a.
6.	Ifjúsági közösségek támogatása pályázat (ifjúsági korosztályok közösségteremtő programjainak, közösségépítő tevékenységének támogatása)	100	11
7.	A magyar vonatkozású első világháborús emlékhelyek megóvása	122,8	5
8.	Dr. Szász Pál tanulmányi ösztöndíjpályázat	13,4	n. a.
9.	Magyarországgal szomszédos országokban nyilvántartott <i>fiatal vállalkozások tevékenységének támogatása</i>	122,8	2500
10.	Magyarországgal szomszédos országokban nyilvántartott <i>családi vállalkozások tevékenységének támogatása</i>	665,5	
11.	Külhoni <i>fiatal magyar vállalkozások együttműködésének támogatása</i>	99,9	
III. MEGHÍVÁSOS PÁLYÁZATOK			
12.	Nemzeti jelentőségű programok támogatása Erdélyben pályázatok	310,3	
13.	Kárpátaljai magyar kultúráért és oktatásért pályázat (KMKSZ, KMPSZ, UMDSZ számára nyújtott támogatás)	26	26
14.	Külhoni magyar szakképzés támogatása intézményi program	56,3	n. a.
V.	Támogatási kérelem alapján folyósított támogatások		
15.	Nemzeti jelentőségű programok és intézmények	7996,8	2027,4
16.	Egyedi elbírálás alapján nyújtott támogatások	65 218,3	8817,60
VI.	17. „Egán Ede” Kárpátaljai Gazdaságfejlesztési Program		5082,7
	ÖSSZESEN (1–17. sorok)	82 734	20 365,4
Kárpátaljára kihelyezett Magyarországi állami támogatások összege (EU-ban): 65 860 552,35			
Kárpátalja éves költségvetése az ukrán nemzetállami forrásokból (EU-ban):⁶⁴⁰ 213 423 043,40			

n. a. = nincs adat regionális bontásban

⁶⁴⁰ 2017-ben Kárpátalja teljes éves költségvetése 6403587678,66 ukrán hrivnya volt. Forrás: http://carpathia.gov.ua/storinka/oblasnyy-byudzhet?fbclid=IwAR3waW_q3Aqe7WKl0iOZ-NgTqBR7PYghTNF-DpjyqoBjws3xRI8hwLWthhWU (letöltés ideje: 2019. július 17.).

8. melléklet. A „Béke” Kolhoz által visszaállított Turul-emékmű augusztus 20-i ünnepsége

A sorozat eddig megjelent kötetei

1. Sárkány Mihály: Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában
2. Louis Dumont: Bevezetés két szociálandropológiai elméletbe
3. Vászolyi Erik: Ausztrália bennszülött nyelvei
4. Émile Durkheim: A vallási élet elemi formái
5. Fehéren, feketén: Varsánytól Rititiig I-II. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére
6. Nagy Zoltán: Az őseink még hittek az ördögökben. Vallási változások a vaszjugani hantiknál
7. Fodor István: A bantu nyelvek
8. Vargyas Gábor: Dacolva az elkerülhetetlennel. Egy közép-vietnami hegyi törzs, a brúk kultúrája és vallása
9. Arnold van Gennep: Átmeneti rítusok
10. Lugosi Győző: Rizsföldjeim határa a tenger. Államszerveződés Madagaszkáron a gyarmati uralom előtt
11. Farkas Judit: Arzszuna dilemmája. Reszocializáció és legitimáció egy magyar Krisna-hitű közösségben
12. Hofer Tamás: Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről
13. Vidacs Bea: Egy szebb jövő képei. A futball a kameruni közgondolkodásban
14. Tatyjana Minnijahmetova: Az ismeretlen ismerős. Tanulmányok a baskortosztáni udmurtok vallásáról
15. Leonard Mars: Mi volt Önán bűne? Válogatott etnográfiai tanulmányok a zsidó kultúra témaköréből (2., javított kiadás)
16. Hesz Ágnes: Élők, holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában
17. Ruttkay-Miklián Eszter: Testi-lelki rokonság. A színjai hantik rokonsági csoportjai
18. Landgraf Ildikó – Nagy Zoltán (szerk.): Az elkerülhetetlen. Vallásantropológiai tanulmányok Vargyas Gábor tiszteletére
19. Kisdi Barbara: Mint a földbe hullott mag. Otthon szülés Magyarországon – egy antropológiai vizsgálat tanulságai
20. Mészáros Csaba: Tekintély és bizalom. Kultúra és társadalom két szibériai faluközösségben
21. Moreh Christian: Alcalái románok. Migráció és társadalmi differenciálódás
22. Társadalom és gazdaság. Sárkány Mihály válogatott szociálandropológiai és gazdasági antropológiai írásai
23. Farkas Judit: Leválni a köldökzsinóról. Ökofalvak Magyarországon
24. Sárközi Ildikó Gyöngyvér: A mártírium homályából. Sibe ősök és hősök a kínai nemzetépítés oltárán
25. Régi Tamás: Hogyan gondolkodnak a „bennszülöttek”... például a turistákról?
26. Bronislaw Malinowski: Nemiség és elfojtás a vad társadalomban
27. Nagy Zoltán: Egy folyó több élete. Hantik és oroszok a nyugat-szibériai Vaszjugán mentén
28. Vargyas Gábor: A megértés édes öröme. Terepmunka, politika, etika a Közép-vietnámi Felföldön
29. Sárközi Ildikó Gyöngyvér (szerk.): Sirin mama nyugati hadjárata, avagy egy istennő születésének csodás története
30. Molnár Ágnes (szerk.): Szervezeti antropológia. Elméletek és módszerek a formális szervezetek kutatásában

